حکومەتی هەرێمی کوردستان
وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستی
دەستەی کوردستانی بۆ دیراساتی ستراتیجی و توێژینەوەی زانستی

گۆڤاری کوردستانی بۆ لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی

ژمارە(١٠) گەلاوێژ ٢٧٢٤ تشرینی یەکەم ٢٠٢٤

JKSS

Journal of Kurdistani for Strategic Studies

No. 10 October 2024

E-ISSN: 2790525-X
P-ISSN: 27905268

Copyright © Open access article with CC BY-NC-ND 4.0

گۆڤاری کوردستانیی بۆ لێکۆڵیینەوەی ستراتیییجیی

حکومەتی هەرێمی کوردستان

وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستی

دەستەی کوردستانی بۆ دیراساتی ستراتییجی و توێژیینەوەی زانستی

گۆڤاری کوردستانیی بۆ لێکۆڵیینەوەی ستراتیجیی (JKSS)

(گۆڤاری زانستە کۆمەڵایەتییەکان)

Journal of Kurdistani Strategic for Strategic Studies

(Social Science Journal)

گۆڤاری کوردستانیی بۆ لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی (JKSS)

(گۆڤاری زانستە کۆمەڵایەتییەکان)

دەستەی کوردستانی بۆ دیراساتی ستراتیجی و توێژینەوەی زانستی

ژمارە: ١٠ تشرینی یەکەم ساڵی: ٢٠٢٤

سەرنووسەر

پرۆفیسۆر شوان کەمال رەشید

سکرتێری نووسین

پرۆفیسۆری یاریدەدەر دکتۆر رزگار ئاغا

دەستەی نووسەران	دەستگای کارکردن	دەستەی راوێژکاریی	دەستگای کارکردن
پ ئومێد رفیق فتاح	زانکۆی جیهان	پ شیروان عمر رشید	زانکۆی سلێمانی
پ عزالدین جمعة دەروێش	زانکۆی گەرمیان	پ طه صالح امین	زانکۆی سلێمانی
پ عمر ابراهیم عزیز	زانکۆی سەلاحەدین	پ ئازاد حەمە عبداللە	زانکۆی سلێمانی
پ ماهر عبدالواحد عزیز	زانکۆی سەلاحەدین	پ ی د پاڤێ جمیل احمد	زانکۆی سلێمانی
پ رزگار عبداللە جاف	زانکۆی سەلاحەدین	پ ی د علي سعد طه	زانکۆی موستەنسرية
پ هیوا عزیز سعید	زانکۆی سلێمانی	پ ی د هیوا کریم حسین	زانکۆی سلێمانی
پ ی د هێمن عبداللە محمد	زانکۆی هەڵەبجە	پ ی د حسین شفیق شوانیی	زانکۆی سەلاحەدین
پ ی د سازان ظاهر سعید	زانکۆی سلێمانی	پ ی د محمد شوانیی	زانکۆی سلێمانی
پ ی د ماردین محسوم فرج	زانکۆی سلێمانی	پ ی د عەدنان سەجادیی	زانکۆی سلێمانی
پ ی د موفق خالد ابراهیم	زانکۆی راپەڕین	پ ی د ئاراس اسماعیل خضر	زانکۆی سەلاحەدین
پ ی م محمد کریم بابۆڵیی	زانکۆی سلێمانیی	پ ی د سەرورەر محمد عبداللە	زانکۆی سلێمانی
پ ی م بەرهەم ستار عبدالرحمن	زانکۆی سلێمانی	پ ی د کارزان محمد احمد	زانکۆی پۆلیتەکنیکی سلێمانیی
پ ی د بەهات عبدالرزاق سعد	زانکۆی کۆیە	م د بێستوون سابووراوایی	ئەکادیمیی و شارەزای ئابووریی

دەستەی بەڕێوەبردن لە دەستەی کوردستانیی

م ی شۆخان عبداللە — م ی تریفە محمد احمد

تەحسین توفیق — هەڵکەوت حمید

ناونیشان: دەستەی کوردستانی بۆ دیراساتی ستراتیجی و توێژینەوەی زانستی - سلێمانی - قرگە - شەقامی گوڵان - نزیک نەخۆشخانەی شۆڕش

ئیمەیل: journals@kissr.edu.iq

وێبسایت: https://kissr.edu.iq/english/academic-journals/

لەم ژمارەیەدا:

- وتەی ئەم ژمارەیە............... پ ی د رزگار ئاغا سکرتێری نووسین...(١١)
١ - ئازادیی نەرێنیی و ئەرێنیی لە هزری رامیاریی لیبراڵیی دا
م.ی. جزا احمد فارس .... (١٣)
٢- سیستەمی هەڵبژاردن لە هەرێمی کوردستان لە سایەی بڕیاری دادگای باڵای فیدراڵیی دا
پ. ی. م. کاروان أورحمان إسماعیل بابان .... (٣١)
٣- هەل و مەرجی رەهەندە مێژوویی‌یەکان لە تایبەتمەندکردنی رەگەزە شارستانێتییەکاندا
م.ی.علی عبدلرحمن خدر - پ ی م مەهدی عثمان حسین .... (٥٣)
٤– ¬ناوچەی کفری و کەلار لە کۆتاییەکانی دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانیی دا (١٨٧٠- ١٩١٤ز)
م. ی. سەباح عەلی سلێمان .... (٧٩)
٥- هەلۆیستێ نێڤدەولەتی و هەرێمی ژ جینۆسایدا رواندا یا ساڵا ١٩٩٤
د.کاروان صالح وەیسی* .... (١٠٩)
٦- چەمکە میتافۆرییەکان لە دەقە شیعرییەکانی مەولەویی دا
م.ی. سەروەر سەعدوڵلا ساڵەح ....(١٤٧)
٧- نەرمەگوتار و کاریگەرێتیی لەسەر وەرگر (هەڵبژاردنی پارێزگاکان- کەرکووک) بە نموونە
م.ی بەهادین محەمەد عەبدولرەحمان - پ.دڵشاد عەلی محەمەد .... (١٦٧)
٨- هاوسەرگیریی میسار؛ حوکمی شەرعیی و لێکەوتە کۆمەڵایەتییەکانی «هەرێمی کوردستان بە نموونە»
م.ی. عدنان أحمد فتاح - م.د.سعدون حسین أحمد ....
(١٩٣)
9-A Hybrid Fuzzy-Markov Chain Model with Weights and its Application in Prediction Fertility Rate in Iraq.
Assist. Prof. Dr.Mohammad Mahmood Faqe Husein ....(221)
10- The Relationship between Sleep Quality, Body Composition, Physical Activity and Depression among Female College Students.
Shokhan Omar Abdulrahman ....(239)

وتەی ژمارە

ئازادیی خودیی و ئازادیی بابەتیی لە توێژینەوەدا

جاری تریش هەبووە لێرە یان لە هەر نووسینێکی ترمدا، ئاماژەم بە رەهەندەکانی توێژینە داوە؛ لەو سونگەی پرسیارەوە بۆچیی توێژینەوە زانستییەکان ئامانجی خۆیان ناگەیەنن، یان لە سۆنگەی خستەڕووی بنەما و خواست و مەرجی توێژینەوە زانستییەکان. بۆیە، لێرەدا نامەوێ هەمان ئەو چەمک و رەخنانە دووبارە بنووسمەوە.

ئەوەی ئەمەوێ تیشک بخەمە سەر دوو زاراوەی گرنگن کە بۆ زۆر رەهەندی تری زانست و بوارەکان ئەشێن ئەویش: ئازادیی «خودیی» و ئازادیی «بابەتیی». ئەم دوو چەمکە، دوو پێکهێنەری بونیادە کۆمەڵایەتیی و ئابووریی و سیاسییەکانە لەگەڵ بونیادی رۆشنبیریی و زانستییەوە. کێشە لە تێکەڵبوون و نەناسینەوەی ئەم دوانەیە، کێشە لە نەپرسینەوەی ئەم تێکەڵبوونەوەیە، کێشە لە دەسەلاتهەبوونی لایەنێک بە بێ دەسەڵاتیی لایەنێکی ترە بەسەر ئەم دوو رەهەندەدا کە ئەگەنە دۆخی مەترسییدار و لە کایەکانی تریشدا ئەم تێکەڵبوونە هەڕەمەکییە یان مەبەستدارە رووئەدان.

بچینە سەر تایبەتمەندیی ئەوم دوو چەمکە لە توێژینەوەی ئەکادیمییدا، کاتێک وەک ئەرکێکی سەپێنراوی رشتەی ئەکادیمیی داواکراوە لە هەموو ئەکادیمیاییەک کە توێژینەوە بەشێک بێت لە پلەبەرزکردنەوەی زانستیی، ئیتر کێشەی نەبوونی تایبەتمەندیی ئەم دوو چەمکە زۆر بە مەترسییدارانە هەموو پسپۆڕییەکان داگیر ئەکات.

١.نەبوونی ستراتیجێتیی نیشتمانیی بۆ شرۆڤەی ئەدای حوکومڕانیی و هەموو کەرتە ژیاریی و خزمەتگوزارییەکانی کۆمەڵگە و رەهەندە کۆمەڵایەتییەکان، پەرەپێدان و ئەجێندای نوێی ستراتیجیی داهاتوو لەگەڵ بەرنامە و پلانی وەزارەتی خوێندنی باڵادا تەریب ئەڕۆن کە هییچ لەوانەی سەرەوە نەگرێتە سەرشانی لە ئاراستەکردنی رەهەندی توێژینەوەکان کە بۆ مەبست و ئامانجێکی دیاریکراو بەرهەمیان هەبێت. رەنگە بوترێت خوێندنە باڵاکانی ماستەر و دکتۆرا، پێش وەختە بابەتی تێزەکان شەن و کەو ئەکرێن و بڕیاریان لەسەر ئەدرێت و خوێندکاری وەرگیراو ملکەچێ ئەو بابەتانە ئەکرێ بۆ توێژینەوەکردن تیایاندا! بەڵام پرسیار ئەوەیە، کێ ئەم بابەتانە و بە دیاریکراوی کێ ئەو ناونیشانانە دیاری ئەکات و لەسەر کام بنەما و پێوەر؟! بەوپەڕی دڵنیاییەوە ئەیڵێم کە هییچ لەوانە لەرێی وەزارەتێک یان کەرتێکی تایبەتەوە ئاراستەی هییچ زانکۆ و کۆلیجێک نەکراوە کە توێژینەوەی لەسەر بکرێت، هییچ لەوانە لە رێی سەنتەرەکانی توێژینەوەوە شەن و کەو نەکراون و وەرنەگیراون! بەڵکو، پرۆفیسۆر و پرۆفیسۆرە یاریدەدەرەکانی ئەو پسپۆڕییانەی کە ئەو خوێندنە باڵایەی تیادا ئەکرێتەوە، بە ویست و حەزی کەسیی خۆیان «ئازادیی خودیی» خراوەتە بەردەمیان و بابەتیان پێشکەش کردووە و خوێندکاری وەرگیراو ناچاری ئیش تیا کردنیان بووە، واتە ئازادیی خودیی زۆر کەمتر بۆ خوێندکاری وەرگیراو بەردەست کراوە! دواجار ئەو توێژینەوانە بوون بە تێزە قەبەکانی ماستەر و دکتۆراو پاشان وەکتێب چاپکراون و کاریگەرییەکی کەمیان هەبووە و هەیە لەسەر رەوش و رەهەند و بوارە ستراتیجییەکان.

بەڵام، بەگوێرەی ئەکادیمیاییەکانەوە، تەواو لە بازنەی «ئازادیی خودیی» دا بیریان کردووەتەوە و توێژینەوەیان کردووە بەبێ هییچ سنوورێکی بابەتییانە. گەڕان بووە بە دوای بابەتێک کەمترین قسەی لەسەر کرابێت، رەنگە هەر پێویستیش نەبێت! چونکە داواکراو نییە، کەس مەحتەلی دەستی ئەو دەرئەنجامانە نییە، دەرئەنجامەکان هییچ توانایەکی کارگێڕیی و یاسایی و ئابووریی و حوکومڕانیی نییە، توێژینەوەکان هییچ دۆخ و قۆناغێک لەوی تر جیاناکاتەوە!

بۆیە، «ئازادیی خودیی» ئەو کاتە گرنگە کە بەشداریی کاریگەری هەبێت لەهەر رەهەندێکدا کە بەهەند وەربگیرێت، کە ئەو بەشدارییە بەحاڵ نووزەی لێوە دێت! چونکە سەنگی دەستگا ئەکادیمیاییەکان لە حوکومڕانییدا زۆر کەمە و لە ئاستی پرسە

گورگانەشدا نییە! چونکە ئەگەرچی لە دیباجەکانی یاسای خوێندنی باڵادا ئەم بەرپرسیاریتییەی دراوەتێ، بەڵام گەیاندنەکەی دەستنیشان نەکراوە، لێپرسینەوەکەی دەستنیشان نەکراوە، هەڵسەنگاندنەکەی دەستنیشان نەکراوە، بەڵکو ئەمانە هەمووی لە ئازادیی خودیی دا ترنجێنراوە و هیچ لێپرسینەوەیک یان هەڵسەنگاندن یان پەرپێداانێک نییە و لە یەکەم کابینەی وەزاریی هەرێمی کوردستانەوە گۆڕانکاریی تیا نەکراوە، بەلکو لە سنووری سەپاندنی ئەرکەکاندایە بەبێ ئامانج

٢.ئەم جۆرە بەکارهێنانانە ڕێگەمان پێ ئەدات کە ئازادیی «خودیی» و «بابەتیی» جیابکەینەوە و، هەروەها «پێویستیی خودیی بە ئازادیی» و «پێویستیی بابەتیی بۆ ئازادیی» لە دوو سەنگی تەرازوودا هاوسەنگێکی ستراتیجیی بکرێن. ڕەنگە حاڵەتێک هەبێت کە ویست بۆ گەشەکردن شکستی پێ هێنرابێت یان ڕێگە نەدرا بێت سەرهەڵبدات لە کات و شوێنی خۆیدا (بۆ نموونە بە فشاری ‹بنەمای واقیع›ی سیاسیی کوردستان، کە کاریگەرییەکی گەورەی هەیە، بە لای فرۆیدەوە، لەسەر حەز و خواستی مرۆڤ بۆ خۆشیی و بەختەوەریی)ە؛ نیازەکان، چجای ئەوەی بەڕاستیی بن یان تەنها خەیاڵ بن، کەم ئەبنەوە بە جۆرێک ئەترنجێنە ناو توانای بەجێهێنانیەوە، بەتایبەتیی توانای ڕەفتارکردنی ئەقڵانیی - لەگەڵ بەخت و هەلی سەرکەوتندا. لە لایەکی ترەوە، ئەشێت لە ڕێگەی دەستکاریکردنێکی زیرەکانەی راستەوخۆی نیازەکانەوە – جۆرێک لە ‹مێشک شتنەوە-brainwashing- کە مرۆڤ هەرگیز نەتوانێت توانای ‹‹ئازادیی بابەتیی›› بۆ کردارکردن تاقی بکاتەوە، نەک هەر بیشزانێت ئەم نیازانە لە راستیدا چیین، بۆیە وا ئەکات کە ئاواتەکانی لە ژێر ئاستی لێکەوتەئەرێنییەکانی «ئازادیی بابەتیی›› ەوە بن. بۆیە مەترسییەکی گەورەی ئازادیی خودیی (یان ئازاکردنێکی بێ لێپرسینەوە، یان ئازادکردنێکی بێ گەورە) بریتییە لە مێشک شتنەوەیەکی بەردەوام (بە ئاگاوە بێت یان بە بێ ئاگایی) و دەرئەنجامی ئەم مێشک شتنەوەیە زەق و زۆپ دیارە لە هەموو چینەکان و خۆی ئەمە چەندین توێژینەوەی راستگۆیانەی»بابەتیی» دەستگایی ئەوێت نەک ویست و حەزی خودیی.

٣. جیاوازی نێوان ئازادیی «خودیی» و ئازادیی «بابەتیی»، سندوقی پاندۆرایەکی-Pandora›s box-*بەهەموو ماناکانییەوە کردەوە، سندووقێکە بابەتگەلێکی وروژێنەری زۆر تیایدا ئەجمێ، کە لە بارەی «دیاردە بەرامبەر جەوهەر»ەوەیە - کە بابەتگەلێکی جیاوازن لەرووی دەلالەتی فەلسەفیی و گرنگیی سیاسیی گەورەوە، لالەی ئێمە بە مەترسیی زۆرەوە هاتوونەتە دەرەوە. مەترسییەکی تر ئەوەیە کە توێژینەوە لە دەستگاکانی کوردستان وەک خەڵەتێنەرێکی دێو ئاسایە؛ ئەوەیە توێژەر و ئەکادیمیاییەکە هەست ئەکات ئەوەی پێی ئەوترێت ئازادیی بێت لە راستییدا ئازادیی نییە. واتە ئەم توێژەرانە کە بڕوانامەکە بەدەست ئەهێنن یان پلەی زانستیی بەرز ئەبێتەوە، بە چارەنووسی خۆیان رازیی ئەبن و هەرچەندە ئەگەر ئەو دەستکەوتەش دوور بێ لە پێوەرکانی رازیبوونی «بابەتیی» واتە ناوەرۆکێکی پووچەڵی هەیە بەڵام هەم خودی توێژەرەکە یان ئەکادیمیاییەکە بە شانازییەکەوە هەنگاو ئەنێت و لەمە کارەساتتر دەستگاکەشە کە هەمان کارەساتی لی قەوماوە؛ بۆیە ئەم «ئازادیی خودیی»یە رازیبوونە بەجۆرێک لە کۆیلایەتیی وەزیفیی و دەستگایی، وا هەست ئەکەن ئازادن بەڵام مەترسییەکی تریش ئەوەیە هیچ ئارەزوویەکیش نییە بۆ ئازادکردنی خۆیان، بەم شێوەیە واز لە دەرفەتی ئازادیی راستەقینە ئەهێنن یان لەدەستی ئەدەن.

ڕزگار ئاغا
سکرتێری نووسین

----

* سندوقی پاندۆرا، خوازەیە بۆ شتێک کە کێشە یان بەدبەختیی گەورە ئەهێنێت، بەڵام هیواش هەڵئەگرێت. لە میتۆلۆژیای یۆنانییدا، سندوقی پاندۆرا دیارییەک بووە لەلایەن خواوەندەکانەوە بۆ پاندۆرا، یەکەم ئافرەت لەسەر زەویی. هەموو خراپەکارییەکانی دنیا لەخۆ ئەگرێت، کە کاتێک پاندۆرا سندوقەکەی کردەوە هەموو خراپەکارییەکان بڵاو بووەوە.

Copyright © Open access article with CC BY-NC-ND 4.0

ئازادیی نەرێنیی و ئەرێنیی لە هزری رامیاریی لیبرڕاڵیی دا

م.ی. جزا احمد فارس

زانکۆی سلێمانی، کۆلێژی زانستە ڕامیارییەکان، بەشی زانستە رامیارییەکان سلێمانی/ کوردستان- عێراق

jaza.fars@univsul.edu.iq

پوختە:

ئازادیی نەرێنیی و ئەرێنیی بە بەردەوامی بابەتی گفتوگۆ و لێکدانەوەی توێژەران و بیرمەندان بووە، وەک دوو چەمکی گرنگ لە هزری رامیاریی لیبراڵیی دا، کە سەرەتا وەک رێبازێکی هزری لە ئەورووپا سەریانهەڵداوە، لیبراڵیزم چەندین جۆری هەیە بە شێوەیەک هەریەکەیان چەندین لێکدانەوە و تێڕوانینی جیاوازیان لە بارەیەوە کراوە. ئەم توێژینەوەیە هەوڵێکە، بۆ وەڵامدانەوەی پرسیاری چییەتیی ئازادیی نەرێنیی و ئەرێنیی لە هزری رامیاریی لیبراڵیی دا؟ هاوکات هەوڵی وەلامدانەوەی ئەم پرسیارانەی داوە بە شرۆڤەکردنی ئازادی نەرێنیی و ئەرێنیی و بەراوردکردنیان، لەم سۆنگەیەوە چەمکی ئازادیی، کە فۆرم و دەرکەوتەی جیاوازی هەیە خراوەتەڕوو. لیبراڵیزمیش وەک رێبازێکی هزریی، کە بەبەردەوامی لە بەرەو پێشچوون و خۆنوێکردنەوەدا بووە شرۆڤەکراوە، لە چەندین رەهەند و دیدگای جیاوازەوە. کارێکی ئاسان نییە کارکردن لەسەر چەمکی ئازادیی لە هزری رامیاریی لیبراڵییدا بەو پێیەی لە لایەکەوە دیدگا و تێروانینەکان زۆرن، لە لایەکی ترەوە بەراوردکاری نێوان چەمکی ئازادیی ئەرێنی و نەرێنی پێویستی بە وردبوونەوە و هەڵوەستەکردنی قووڵ هەیە، بۆ جێبەجێکردنی ئەم توێژینەوەیە سوودمان لە هەریەکە لە میتۆدەکانی مێژوویی، شیکاریی، وەسفیی و بەراوردکاریی بینیوە، لەم توێژینەوەدا گەشتووین بەو ئەنجامەی کە ئازادیی ئەرێنیی و ئازادیی نەرێنیی وەک دوو بایەتیی بایەخدار لە هزری رامیاریی لیبراڵیی دا هەریەکەیان هاوتەریبە لەگەڵ جۆرێک لە جۆرەکانی لیبراڵییزم، ئازادیی نەرێنیی هاوتەریبە لەگەڵ لیبرڕاڵیزمی کلاسیك، بەڵام ئازادیی ئەرێنیی هاوتەریبە لەگەڵ لیبراڵیزمیی نوێ.

کلییلە وشەکان: ئازادیی، لیبراڵیزم. ئازادیی ئەرێنیی، ئازادیی نەرێنیی

Recieved: 3/9/2024
Accepted: 12/10/2024

E-ISSN: 2790525-X
P-ISSN: 27905268

پێشەکیی

زۆرێکمان کاتێك چەمکی ئازادیی ئەبیستین وا تێئەگەین کە لێکدانەوەمان بۆی هەیە، بەڵام لە راستیدا ئەم چەمکە قووڵایی هەیە پێویستی بە هەڵوەستەکردن و وردبوونەوەی قووڵ هەیە بۆ تێگەیشتن لێی، ئازادیی بنەمایەکی بنەڕەتیی هزری رامیاریی لیبراڵیە ئەگەر هەموو بیرمەندە لیبراڵەکان لێکدانەوەیان بۆی نەبووبێت بێگومان زۆرینەیان گرنگییان پێداوە و لە نوسینەکانیاندا لەسەری هەڵوەستەیان کردووە، لیبرالیزم وەك رێبازێکی هزریی، کە یەکێکە لە بنەما بنەڕەتیەکانی ئازادییە ئەکرێت بنەما هزرییەکانی لە مێژوویی دێرزەمانی هەندێك لەگەلانیی کۆندا بدۆزینەوە، بەڵام وەك رێبازێك دەرکەوتەکانی ئەگەرێتەوە بۆ نوسینەکانی سەدەی حەڤدەهەم لە ئەورووپادا، ئەم رێبازە هزرییە بڕوای تەواوی بە ئازادیی ئابووریی و سیاسیی هەیە، ئازادیی ئابووریی بووە هۆکاری بەرەو پێشچوونی بازرگانیی و ئازادیی سیاسییش لە دەرئەنجامدا بووە هۆکاری کۆتایهێنان بە دەسەڵاتی رەهای پاشاکان لە ئەورووپادا.

هەردوو چەمکی ئازادییی نەرێنیی و ئەرێنیی لە بەشێکی زۆری نوسینەکانی بیرمەندانی هزری رامیاریی رێبازی لیبرالیزم ئاماژەیان پێکراوە، رێبازی لیبراڵیزمی کلاسیکی هاوتەریبە لەگەڵ ئازادیی نەرێنیی و هەروەها رێبازی لیبراڵیزمی نوێ لەگەڵ ئازادیی ئەرێنیی.

بە پێی تێروانینی بیرمەندانی بواری ئازادیی نەرێنیی نابێت دەوڵەت دەست وەربداتە کاروباری ئابووریی و بازرگانیی و بازاڕەوە، لەبەرئەوەی هەر دەستێوەردانێکی دەوڵەت ئەبێت بە هۆی تێکچوونی بارودۆخی بازاڕ، لەنووسینەکانی (ئادەم سمس، فردریش فۆن هایک) ئەمە بە روونیی دەرئەکەوێت، بەڵام بەپێی بیرمەندانی بواری ئازادیی ئەرێنیی دەستێوەردانی دەوڵەت یان حکومەت بە شێوەیەکی سنووردار بە مەبەستی فەراهەمکردنی زۆرترین ئازادیی کارێکی پەسەند و رەوایە.

گرنگی توێژینەوە:

گرنگیی ئەم توێژینەوەیە لەوەدا خۆی ئەبینێتەوە کە شیکاری بۆ هەریەکە لە چەمکی ئازادیی نەرێنیی و ئەرێنیی ئەکات لە هزری رامیاریی لیبراڵیدا کە بەشێکی بنەڕەتی مێژووی هزری رامیاریی لیبراڵیزمە، کە بریتیی بووە لە لێکدانەوە و شیکردنەوەی ئەم دوو چەمکە، چونکە بنەڕەتی سەرەکیی درووستبوونی رێبازی لیبرالیزم بریتیە لە ئازادیی تاك. هەروەها ئەم توێژینەوەیە هەریەك لە چەمکی لیبراڵیزم وەك رێبازێکی هزری کاریگەر ناساندووە و شیکردنەوەشی بۆ چەمکی ئازادیی کردوە کە پەیوەستە بە ژیانی هەموو مرۆڤەکانەوە و لە دێرزەمانەوە بابەتێکی گرنگی کایەی زانستیی رامیاریی و بە تایبەت هزری رامیاریی بووە. هەروەها ئەم توێژینەوەیە ئەکرێت دەروازەیەک بێت بۆ خوێنەرانی کورد، کە ئارەزووی تێگەیشتن و شیکردنەوە بۆ چەمکی ئازادیی ئەرێنیی و نەرێنیی ئەکەن.

گرفتی توێژینەوە:

گرفتی توێژینەوەکە خۆی ئەبینێتەوە لە کۆمەڵە پرسیارێك، کە لەمیانەی ئەم توێژینەوەیەدا هەوڵی وەڵامدانەوەی دراوە، پرسیارەکانیش ئەمانەن:

چەمکی لیبرالیزم چییە؟

چەمکی ئازادی چییە بە شێوەیەکی گشتیی؟

چەمکی ئازادیی نەرێنیی چییە لە هزری رامیاریی لیبراڵیی دا؟
چەمکی ئازادیی ئەرێنیی چییە لەهزری رامیاریی لیبراڵیی دا؟

میتۆدی توێژینەوە:

بۆ جێبەجێکردنی ئەم توێژینەوەیە میتۆدی وەسفیی و مێژوویی بەکارهێنراوە، بە مەبەستی خستنەڕوو و وەسفکردنی هەریەکە لە چەمکی لیبرالیزم و چەمکی ئازادیی، هەروەها سوودمان لە میتۆدی بەراوردکاریی و شیکاریش بینیوە بۆ خستنەڕووی هەر یەکە لە ئازادیی نەرێنیی و ئەرێنیی لە دیدگا و رەهەندی جیاوازەوە وەك دوو چەمکی بنەڕەتی توێژینەوەکەمان.

گریمانەی توێژینەوە:

ئەم توێژینەوەیە گریمانەیەکی سەرەکیی لەخۆ ئەگرێت، کە بە بەکارهێنانی میتۆدی توێژینەوەی زانستیی و بە سوود وەرگرتن لەسەرچاوەی ئەکادیمیی هەوڵی سەلماندنی دراوە، گریمانەکەش ئەوەیە «ئازادیی ئەرێنیی ونەرێنیی بابەتێکی بنەڕەتی هزریی رامیاریی لیبراڵییە کە زۆرێك لە بیرمەندان لە رەهەندی جیاجاوە خستوویانەتەڕوو».

توێژینەوەکانی پێشوو:

لە میانەی گەڕانەکانی ئێمەدا گەشتیینە ئەو دەرئەنجامەی کە چەندین توێژینەوە هەیە کە لە هەندێک لە چەمکەکاندا نزیکە لەم توێژینەوەی ئێمەن، بەڵام توێژینەوەیەکەی ئێمە لەچەندین دیدگاوە جیاوازە لەوانە:
سەعید، ستەم کامیل،(٢٠١٦)، چەمکی ئازادی لای جۆنستیوارت میل لە کۆنتێکستی کۆمەڵگەی کوردیی دا، سلێمانی: ناوەندی میللەت بۆ توێژینەوە.
ئەم توێژینەوەیە، توێژینەوەیەکی کورتە، کە جەخت لەسەر ناسینی ئازادیی ئەکاتەوە لەلای جۆن ستیوارت میل، ئەوەی توێژینەوەکەی ئێمە لەم توێژینەوە جیائەکاتەوە بریتییە لەوەی کە ئێمە بە شێوەیەکی فراوانتر چەمکی ئازادییمان ناساندووە لە دیدگای جیاوازەوە واتە تەنها دیدگای جۆن ستیوارت میل مان وەرنەگرتووە، ئەمە جگە لەوەی لە پاڵ چەمکی ئازادیی، چەمکی لیبراڵییەت و هەریەکە لە ئازادی ئەرێنیی و نەرێنییمان خستووەتەڕوو.
Heywood, Andrew, (٢٠٠٣), UK, Political Ideologies an Introduction, 3rd edition.
ئەندرو هیود لەم کارەیدا ئایدیۆلۆژیاکانی جیهانمان پێ ئەناسێنیت، کە لیبراڵیزم یەکێکە لە ئایدیۆلۆژییەکان، ئێمە سوودمان لەم کارەی هیود وەرگرتووە لە ناساندنی لیبراڵیزمی کلاسیکیی، ئەوەی کە کارەکەی ئێمە جیائەکاتەوە لەم کارە بریتییە لەوەی کە ئێمە لە ئایدیۆلۆژییەکان تەنها لیبراڵیزم مان مەبەستە بۆیە ئەم توێژینەوە کار لەسەر لیبراڵیزم ئەکات، لە ناو لیبراڵیزمیش کاری تەنها لە سەر چەمکی ئازادی ئەرێنیی و نەرێنیی کردووە.

پەیکەری توێژینەوە:

ئەم توێژینەوەیە لە پێشەکی و دەرئەنجام و دوو باسی بنەڕەتی پێکهاتووە باسی یەکەمی توێژینەوەکەمان بە ناونیشانی چوارچێوەی تیۆری چەمکەکان، کە دابەشمانکردووە بۆ دوو تەوەرەی سەرەکیی، تەوەرەی یەکەم بەناونیشانی چەمکی لیبراڵیزم، تەوەرەی دووەم بەناونیشانی چەمکی ئازادیی، باسی دووەمی توێژینەوەکەشمان بە

ناونیشانی چەمکی ئازادیی نەرێنیی و ئەرێنیی، ئەم باسەشمان دابەشکردووە بۆ دوو باس، باسی یەکەم بەناونیشانی چەمکی ئازادیی نەرێنیی، باسی دووەم بە ناونیشانی چەمکی ئازادیی ئەرێنیی.

باسی یەکەم :چوارچێوەی تیۆری چەمکەکان

لیبراڵیزم یەکێکە لە رێبازە هرزییەکان، کە بەرهەمی عەقڵی مرۆڤە ژیرەکانە، بنەمای سەرەکیی لیبرالیزم ئازادییە، کە یەکێکە لەو چەمکانەی زۆرترین بیرمەندانی هزری رامیاریی لیبراڵیی گرنگییان پێداوە چونکە ئازادیی پەیوەندییەکی لێك جیانەکراوە و بنەڕەتی بە جەوهەری مرۆڤەوە هەیە. لیبرالیزم وەك رێبازێکی هزری هەمیشە لە بەرەوپێشچوون و خۆنوێکردنەوەدا بووە بە پێی قۆناغەکانی بەرەو پێشچوونی ژیان و پێویستییەکانی مرۆڤ، هەروەها چەمکی ئازادییش بەردەوام لێکدانەوە زۆری لە دیدگای جیاوازە بۆ کراوە بەپێی بارودۆخ و ئەو قۆناغانەی کە رەورەوەی ژیانی مرۆڤایەتی پیایدا تێپەڕیووە، ئەم باسەی توێژینەوەکەمان دابەشکردووە بۆ دوو تەوەرەی سەرەکیی لە تەوەرەی یەکەم ماندا چەمکی لیبراڵیزم مان خستووەتەڕوو و شرۆڤەمانکردووە، لە تەوەرەی دووەم دا چەمکی ئازادییمان خستووەتەڕوو شیکارمان بۆ کردووە.

تەوەرەی یەکەم: چەمکی لیبڕالیزم

بنەمای بنەڕەتی لیبراڵیزم لەسەر (ئازادیی تاك)ە وشەی (Liberalism) لە وشەی لاتینیی (Liber) هاتووە کە بە واتای (ئازادیی) دێت ئەکرێت بڵێن لیبراڵیی بە واتای (بانگکردن بۆ ئازادیی)، لەسەر ئەم بنەمایە توێژینەوە لە لیبراڵیزم واتە لێکۆلینەوە کردن لە ئازادیی (زرشناس، ٢٠١٧، ١١)

لیبراڵیزم چەمکێکی بیانییە لە زمانی ئینگلیزیی دا (Liberalism) بەکار دێت. هەروەها لە زمانی فەرەنسیی (Liberalisme) بەکاردێت، کە بە واتای (ئازادبوون) دێت، هەندێک ئەم چەمکە ئەگەڕێننەوە بۆ وشەی (Liberty) ئینگلیزیی و وشەی (Liberte) کە واتای (ئازادیی) دێت(بن عائش، ٢٠١٦، ٦٣٢)

بە هۆی ئەو لێکدانە جیاوازانە و بەرەوپێشچوونانەی، کە لە هزری رامیاریی لیبراڵیی دا روویداوە فەرهەنگی عەرەبیی جیهانیی ئاماژە بەوە ئەکات «لیبراڵییەت چەمکێکی ناڕونە، لەبەرئەوەی واتا و پێداگیرییەکانی گۆڕانی بەسەردا هاتووە بەپێی ساڵ و بەرەو پێشچوونەکانی»(السلمي، ٢٠٠٠، ٤)

لە سیاسەتدا سەرەتا دەستەواژەی لیبراڵیزم لەساڵی (١٨١٤) بۆ ئەندامە لیبراڵەکانی کورتیس (پەڕلەمانی ئیسپانیا) کە داوای حوکمی دەستووری و گێڕانەوەی ئازادییە عورفییەکانیان ئەکرد بەکارهاتووە، بە هەمان شێوەش لە ساڵی (١٨٣٠) لە فەڕەنسا لیبڕالەکان "un libéral" بۆ هەر کەسێك بەکارئەهات، کە دژی گێڕانەوەی سیستەمی کۆن بوو و لەگەڵ حکومەتی دەستووری هاوڕابوو (Freeman, ٢٠١٧,٤).

ئەکرێت ئاماژە بەوە بدەین «لیبراڵییەت پێکدێت لە کارلێکی تاکەکان لە کۆمەڵگادا لەسەر بنەمای کۆمەڵێك ماف کە وا ئەخوازێت کە مرۆڤ رێز لە ئازدیی و یەکسانی ئەوانی تر بگرێت»(Charvet and Nay, ٢٠٠٨, ٣)

پرۆفیسۆر جیفری فرانکل (Jeffrey Frankel) لە زانکۆی هارڤارد پێی وایە لە ئەورووپا لیبراڵیزم بەکارئەهێنرێت بە واتایەك، کە نزیکە لە واتای ئینگلیزیی کلاسیکیی سەدەی نۆزدەهەم بۆ ئەم چەمکە، کە بە واتای ئەوە دێت تاکەکان ئازادن لە هەڵبژاردنی بژاردەکانیان بە بێ بوونی زۆر لێکردن لێیان لە رێگەی ئەو دامەزراوە بە هێزانەی کە هەن جا (پاشایەتیی، دەرەبەگایەتیی، دیکتاتۆریی، ئەرستۆکراتیی یان ئۆلیگارشیی)بێت، لیبراڵیزم بە واتای ئازادیی

تاك بۆ گەڕان بەدوای بەرژەوەندییە ئابوورییەکانی خۆی و ئازادیی بڕیاردان لەوەی کە لە کوێ ئەیەوێت بژی و بۆ کێ کاربکات و چیی بکات و چی بەکار بهێنێت.(Frankel, ٢٠١٥, ١).

لیبراڵیزم لە ئەورووپای رۆژئاوا لە دایك بووە لە سەدەی هەژدە لە بزوتنەوەی رۆشنگەرییەوە سەرچاوەی گرتووە، گەشەکردنی رۆشنگەریی، کە دەرئەنجامی نووسینی کتێب و لێکۆلینەوەی بیریاران و بەرەوپێشچوونی ئەدەب بووە، بە تایبەت لە فەڕەنسا ئەندامانی بزوتنەوەی رۆشنگەریی بڕوایان بە مەبەدەئی عەقڵانیی و بەرەوپێشچوون و ئازادیی تاکڕەویی و لێبوردەیی ئاینیی و کۆمەلایەتیی هەبوو، بزوتنەوەیی رۆشنگەریی داوای جیاکردنەوەیی لە نێوان کڵێسە و دەوڵەت ئەکرد، کە هەموو ئەمانە لەرووداوەستانەوەیەک بوو بۆ دەسەڵاتی رەهای پادشایەتی و کڵێسای کاسۆلیکی، کە چەندین سەدە بوو جڵەوی تەواوی ئەورووپایان کردبوو، لێرەوە رۆژئاوا ئەکەوێتە ژێر کاریگەریی ئەو شۆڕشە زانستییەی کە لە سەدەکانی (١٦-١٧) دا لە ئەورووپا سەرهەڵئەدەن لەوانە تیۆرەکانی (نیکۆلاس کۆپەرنیکۆس،گالیلۆ گالیلی و ئیحساق نیوتن) هەروەها فەیلەسووفە ئینگلیزیی و هۆڵەندییەکان (بی کۆن، جۆن لۆك، باروخ سپینزا و رینیە دیکارت)، هزرەکانی (جان جاك رۆسۆ، فرانسوا ڤۆلتیر) لە فەرەنسا، (دەیڤد هیوم، ئادەم سمس) لە ئینگلتەرا، (دنیس دیدرۆ، شارل مۆنتسکیۆ) لە فەڕەنسا، (ئیمانیۆل کانت) لە ئەڵمانیا (Frankel, ٢٠١٥, ١)

لەرووی مێژوویییەوە لیبراڵیزم سەرەتا درێژکردنەوەیەك بوو لە بەرامبەر باڵادەستی ئایین دواتر لە بەرامبەر باڵادەستی سیاسیی دەسەڵاتدارە ستەمکارەکان دا، دژایەتیکردنی کڵێسە بووە هۆی ئاوێتەکردنی لیبراڵیزم و بزووتنەوەی نەتەوەیی، بەڵام لیبراڵیزم هاوکات دژی ستەمکاریی دەسەڵاتدارە مۆدێرنیست و ناسیۆنالیستەکان بوو، گرنگترین خواست و ویستی لیبراڵەکان لە هەمبەر دەسەڵاتدارە ستەمکارەکاندا سنووردارکردنی دەسەڵات بوو لە چوارچێوەی یاسادا، کە زۆرترین کات لە رێگەی شۆڕشەکانەوە بەدەست هاتووە لە بەڵگەنامە گرنگەکان وەك میساقی یاسای شۆڕشی مەزنی (١٦٨٨) لە بەریتانیا راگەیەندراوی سەربەخۆی (١٧٧٦) ئەمریکا، جاڕنامەی گەردوونیی مافی مرۆڤ و هاوڵاتیی لە ئەنجوومەنی شۆڕشگێری فەرەنسا لە ساڵی (١٧٨٩) رەنگیدایەوە(بەشیرییە، ٢٠١٢، ١٥).

هەرچەندە دیدگا و تێڕوانینی جیاواز هەیە دەربارەی چەمکی (لیبراڵیزم) بەلام هەمووان لەسەر ئەوە کۆکن، کە ئازادیی تاك خاڵی بنەرەتیی و جەوهەری لیبراڵیزمە، سەرەڕای ئەوەی کە دەربارەی ئەم ئازادییەش بیریاران لەگەڵ یەکتریدا کۆک نین.

لێرەدا پێمان باشە، کە بە شێوەیەکی کورت و پوخت ئاماژەیەك بە لیبراڵیزمی کلاسیك و نوێ بدەین ،لەبەرئەوەی توێژینەوەکەمان لە چوارچێوەی ئەم دوو جۆرەی لیبراڵیزمەدایە:

یەکەم:لیبڕالیزمی کلاسیك

لیبراڵیزم وەك ئایدیایەك لە ئەورووپا دەست بە گەشەکردن ئەکات پاش هەرەسهێنانی سیستەمی فیوداڵیزم و تێکشکاندنی دەرەبەگایەتیی و دەرکەوتنی چینی ناوەند کە بەکاری بازرگانییەوە خەریك بوون و، هەروەها ئامانجەکانیان لەگەڵ ئایدیای لیبراڵیزم یەکی ئەگرتەوە، کە بەرژەوەندیەکانیان ناکۆك بوو لەگەڵ دەسەڵاتی رەها(Heywood, ٢٠٠٣, ٢٠)

لایەنگرانی لیبرالیزمی کلاسیکی بە تایبەت لە بەریتانیا لایەنگیری ئەوە بوون ،کە ئازادییەکانی تاك لەبوارەکانی سیاسیی و کۆمەڵایەتیی و ئابووریی زیاد بکرێت، واتە گریمانەکەیان لەسەر بنەمای بەرژەوەندیی تاك بوو

ئەم ڕەوتە بڕوایان بەوە هەبوو کە ئازادیی بنەمایەکی گرنگی پێشکەوتنە و ئەبێت دەسەڵات دەست وەرنەداتە کاروبارەکانیانەوە کە ئەمەش بە شێوەیک لە شێوەکان هاوشێوەی دیدگای ئایدیالیزمە(Butler, ٢٠١٥, ٥)

لەپاڵ ئەوەی کە بیریارانی لیبراڵیزمی کلاسیکی هەندێك دیدگای جیاوازیان هەیە، بەڵام لەسەر ئەو بنەمایە کۆکن، کە مەبەستی سەرەکیی دەوڵەت بریتییە لە پاراستنی مافەکانیان کە ئەبێت تاکەکان پارێزگاری لە ئازادیی خۆیان بکەن دژی دەستوەردان یان هەوڵدان دەوڵەت یان دەسەڵات لەکاروبارەکانیان((Butler, ٢٠١٥, ٩٠ ئەم دیدگایە هۆکارێک بوو بۆ درووستبوونی چەمکی دەوڵەتی پاسەوان.

دووەم:لیبراڵیزمی نوێ

لیبرالیزمی نوێ بنەڕەتەکەی لە ڕووی تیۆرییەوە ئەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای سەدەی بیستەم (یان هەندێك بۆ کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەی ئەگێڕنەوە). بەڵام دەرکەوتەکانی بە شێوەیەکی حەقیقی ئەگەڕێتەوە بۆ نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم، لە کۆتای حەفتاکاندا وەك ئایدۆلۆژیایەکی زاڵ لە هزری رامیاریی ڕۆژئاوادا دەرکەوت و ئێستا تیۆری پێشەنگی فەرمانڕەواییکردنە لە جیهاندا(زرشناس، ٢٠١٧، ١٣)

لیبراڵەکان پابەندی بونیاتنان و پاراستنی کۆمەڵگای ئازاد و دادپەروەر و کراوەن ئەو کۆمەڵگایانە بریتین لەوانەی، کە لیبراڵەکان لە ڕێگایانەوە هەوڵ ئەدەن بۆ گەیشتن بە هاوسەنگی لە نێوان بەها بنەڕتییەکان، کە خۆی لە ئازادیی و یەکسانی و پەیوەندی بەردەوامی نێوان تاکەکانی کۆمەڵگادا بەرجەستە ئەکات(ڕۆبێرتس و ئیدواردس، ١٩٩٩، ٢٤٤-٢٤٥)

لیبراڵیزمی نوێ تێڕوانینی وا بوو لە مومارەسەکردنی سیاسەت و ئابووریی دا، باشتر وایە کۆتەکانی سەر ئازادیی و کارامەییەکانی تاك لابرێن لە چوارچێوی دامەزراوە گشتییەکاندا کە هەڵئەسن بە پارێزگاریکردنی مافی موڵکایەتیی و هەروەها فەراهەمکردنی (ئازادیی بازرگانیی، ئابووریی ،بازاڕ) دەوڵەت ئەرکی لە پاڵ بەرگرییدا ئەبێت ئاسایش فەرهەم بکات لەسەرجەم بوارەکاندا.(هارفی، ٢٠٠٨، ١٣).

لە پاش باسکردن و خستنەڕووی چەمکی لیبراڵیزم لە چەندین دیدگا و ڕەهەندی جیاوازەوە بەپێی دیدگای ئەو بیرمەندانەی کە ئاماژەمان پێدا ئەگەینە ئەو دەرئەنجامەی، کە لیبراڵیزم لە ڕووانگەی سیاسییەوە لەگەڵ دەستوەرنەدانی دەوڵەتە لە ژیانی گشتیی تا ئەو ئاستەی ئەتوانرێت، بەپێی لیبراڵیزم داوا ئەکرێت، کە سیستەم لەسەر بنەمای دیموکراتیی و پەرلەمان حکومەتی هەڵبژێراو دیاری بکرێت لەلایەن خەڵکەوە، هەروەها جیاکرنەوەی نێوان دەسەڵاتەکان لە دەولەتدا لەسەر بنەمای سەروەریی یاسا فەرمانڕەوای بکرێت، لەکاتێکدایە لەڕووی هزرییەوە لیبراڵییەت ڕۆحی لێبوردەیی و بەرژەوەندی نێوان تاکەکان و بڕوابوون بە تاك و تاکگەرایی و بنەمای پەیوەندیکردنی مرۆڤەکان بە کۆمەڵگاکانیانەوە ئەخاتەڕوو، لە بواری ئابوورییشەوە لیبراڵی ئابووریی تەرکیز ئەخاتە سەر دوو بنەڕەت ئەوانیش سامان و موڵکیەت (خاوەنداریێتی) کە نابێت لە لایەن دەوڵەتەوە ئاراستە بکرێت(عثمان، ٢٠١٣، ١٣)

بە شێوەیەکی کورت ئەکرێت ئاماژە بەوە بدەین، کە «لیبراڵیزم واتای بەرەوپێشبردنی ئازادیی بە جۆرێك کە لە پێش هەموو بەهاکانی ترەوە بێت و لەهەر کات و ساتێکدا و لە هەربوارێکدا(محەمەدی، ١٩٩٨، ١٠٨).

لیبراڵیزم وەك ڕێبازێکی هزری ڕۆڵی کاریگەریی هەبووە لە ئازادکردن و بەرەوپێشچوونی مرۆڤ بەو پێیەی بنەمای سەرەکیی ئەم ڕێبازە بریتییە لە ئازادیی لەسەرجەم ڕەهەندەکانەوە، ئەمەش یارمەتیدەر بووە بۆ کۆتایهێنان بە

فەرمانڕەوای رەها و هەروەها ئازادیی ئابووریش بووەتە هۆی زیادبوونی بەرهەمهێنان و بەرەو پێشچوونی بازرگانیی.

باسی دووەم:چەمکی ئازادیی

بەپێی فەرهەنگی (GOVERNMENT DICTIONARY OF POLITICS AND) ئازادیی بە واتای دۆخی ئازادبوون یان رانەگیران لە زیندان و کۆیلەنەکردن دێت و بە واتایەکی تر واتە کردنی شتێک بە بێ دانانی سنوور بۆی(Collin, ٢٠٠٤, ١٠٠) ئەمە لە کاتێکدایە بە پێی فەرهەنگی سیاسیی ئارەش «ئەم زاراوەیە هاوتای لیبرتەی (Liberte) فەرەنسییە و سەرچاوە لاتینیەکەی (Libertas) کە بە واتای نەبوونی کۆت و بەند و زۆرەملێ دێت، هەروەها ئازادیی رەوش و هەل و مەرجێکە، کە مرۆڤ لەو رەوشەدا، هەست بە قورسایی دەسەڵات ناکات، هیچ دەسەڵاتێك ناتوانێت بەربەست لە بەردەم جموجۆڵی خودیی و سرووشتی مرۆڤەکاندا دابنێت»(حمەمەدی و حاجی زادە، ٢٠٠٦، ٣٦).

لێرەدا باشتر وایە زیاتر لە رەگە زمانەوانییەکەی (ئازادیی) بدوێین بەر لە پێناسەکردنی، لە زمانی ئینگلیزیی دا هەردوو وشەی (Liberty-Freedom)ی بۆ بەکارئەهێنرێت، کە هەریەك لەم وشانە هاو واتا و هاومانایە بۆ وشەکەی تر، کە بەجۆرێک لە جۆرەکان بە واتای (ئازادیی) دێت، کە ئاماژەن بۆ نەبووونی زۆرکردن و زۆرداریی لە هەڵبژاردن و بڕیاردان(حنفی، ٢٠٠٩، ٧).

لە زمانی کوردییشدا بۆ چەمکی (ئازادیی) لە «فەرهەنگی کوردستان» دا بە واتای «سەربەستیی و سەربەخۆیی و لە ژێر دەستی دوژمنان و رزگارهاتن دێت»(موکریانی، ١٩٩٩، ٦) لە راستییدا لە زمانی کوردیی دا، ئەم چەمکە بەستراوەتەوە بە چەمکی رزگارییەوە ئەمەش بە خوێندنەوەی ئێمە پەیوەندی بەوەوە هەیە کە کورد میلەتێکی ژێردەستە بووە لەزۆربەی قۆناغە مێژووییەکاندا لەسەر ئەم بنەمایەش لە رووی زمانەوانییەوە لەزمانی کوردیی دا، واتاکەی لە بنەڕەتیی ئەم وشەیە دوور ئەکەوێتەوە بە بەراورد بە واتا رۆژئاواییەکەی.

زۆربەمان پێمان وایە (ئازادیی) لە رۆح و هەناسە و هزرماندایە بۆیە هەمیشە وەك بەشێکی دانەبڕاو لەخۆمان ئەیبینین، بەڵام ناشتوانین بە دیاریکراویی بڵێین ئازادیی چییە؟ جگە لەوکاتەی کە لێمان زەوت ئەکرێت، ئیتر ئەو کاتە ئێمەش لێی تێئەگەین، هەڵوێست ئەنوێنین، بەڵام ئازادیی پەرچەکردارێك لەوەی کە لێمان ئەبرێت و هەوڵی گەڕانەوەی ئەدەین نییە، بەڵکو ئەوە سەربەخۆییە، ئازادیی واتە من ناچار نەبم بەکردەیەکی ئەرێنیی یان نەرێنیی، ئەگەر ئازادییم زەوت کرا من بەرگریم کرد ئەوە ناچارییە نەك ئازادیی.

لێرەوە ئازادیی راستەقینە زەوت ناکرێ، نابڕێ و لێ ناسێنرێت، ئەگەر هەموو دنیاش کۆت و بەند و جەندرمە و پۆلیسی بیروباوەڕ بێت. ئازادیی هۆشمەندییەك، ئاگاییەکی ئۆنتۆلۆجیی و رۆحییە وەك دەریایەکە کە کێوێکی بەرز و سەخت دای ئەپۆشێت یان کڵپەی ئاگرێکی نەگریس ئەکوژێنێتەوە(جەمال، ٢٠٢٤).سرووشتی مرۆڤ سەرچاوەی ئازادییە، ئەمەش وا ئەکات لە ناخی هەر مرۆڤێکدا ئازادیی بوێت(Bush Institute ٢٠٢٣,)

ئازادیی یەکێکە لەو چەمکانەی، کە لێکدانەوە و پێناسەی زۆر جیاوازی بۆ کراوە، لەبەرئەوە پێناسەکردنی ئەم چەمکە لە هەریەکە لە رەهەندەکانی (فەلسەفیی، سایکۆلۆژیی، کۆمەلایەتیی و سیاسیی) تێگەیشتنی جیاواز هەیە بۆی، د.کامەران مەنتیك پێی وایە کە بە شێوەیەکی گشتی ئەکرێت دوو جۆر لە ئازادیی دیاری بکەین (ئازادیی جێبەجێکردن، ئازادیی هەڵبژاردن) مەبەست لە ئازادیی جێبەجێکردن هەبوونی توانای کردنی یاخود نەکردنی کارێکە، بەبێ ئەوەی ملکەچ بۆ هیچ فشارێکی دەرەکیی بکرێت، واتە بەبێ ئەوەی بکەویتە ژێر

کاریگەریی هێزێکی دەرەکییەوە. لێرەدا ئێمە ڕووبەڕووی ئازادییەکی سرووشتیی (فیزیکیی) ئەبینەوە، کە دەستەواژەیە بۆ سەربەخۆبوون، ئەمەش ئەو واتایەیە، کە یاسا بە شێوەیەکی ئاسایی بۆ ئازادیی دائەنێت، کەواتە ئازادیی بەم واتایە بریتییە لە هەبوونی توانایەك، لەگەڵ نەمانی هیچ بەزۆر پێکردنێکی دەرەکیی، هەرچی ئازادیی هەڵبژاردن، واتە هەبوونی توانای کردنی کارێکە بەبێ ئەوەی ملکەچ بۆ کاریگەری هێزی ناوخۆ بکرێت(مەنتیك، ٢٠٠٥، ٢٥).

لەپاڵ ئەوەی، کە هەمیشە جۆرێك لە دژیەکی لە نێوان دەسەڵات و ئازادییدا هەبووە، بەو پێیەی ئامانجی هەندێك لە دەسەڵات کەمکردنەوە و کۆنترۆڵکردنی ئازادییە هەروەها ئازادیش دژی دەسەڵاتە، بەڵام لەلایەکی ترەوە ئەرگومێنتێکی ترمان هەیە کاری لەسەر ئاشتکردنەوەی چەمکی دەسەڵات و ئازادیی کردووە جەخت لەسەر ئەوە ئەکاتەوە، کە ئازادیی بریتیییە لە کۆتایهێنان و نەهێشتنی دەسەڵات هەروەها دەسەڵات ئامانجی نییە کە کۆتای بە ئازادیی بیەنێت(Dai, ٢٠٠٩, ٤).

لەبەرئەوەی توێژینەوەکەمان لە چوارچێوە و ڕەهەندی هزری ڕامیارییدایە پێمان باشە لەسەر چەمکی ئازادیی لە روانگەی فەلسەفییەوە بوەستین و شیی بکەینەوە، هەرچەندە لە چەندین دیگا و ڕەهەندی جیاوازەوە ئەم چەمکە خراوەتەڕوو، باروخ سپینۆزا یەکێکە لەو بیرمەندانەی، کە لە روانگەی فەلسەفییەوە پێناسەی چەمکی ئازادیی کردووە، پێی وایە شتێك کە ئازاد بێت بەپێی پێویستی سروشتی ڕەفتار ئەکات، هەروەها ناشیرین ئەبێت کە شتێکی تر هەڵیسوڕێنێت و بەگوێرەی یاسایەکی دیاریکراو ڕەفتار بکات(زەکەریا، ٢٠٠٧،١٤٠-١٤٦).

ئازادیی لە روانگەی فەلسەفییەوە بریتییە لە توانای هەڵبژاردن لەنێوان کۆمەڵێك شتدا یان کۆمەڵێك چارەسەردا یان گریمانە و ئەگەردا، کە هەندێك وای ئەبینن کە ناتوانین تەماشای مرۆڤ بکەین وەك مرۆڤێك بە بێ ئازادیی و ناشتوانین لێی جیابکەینەوە، ئازادیی بوونی مرۆڤە (مرۆڤە واتە ئازادیی) کە ئەم بوونە ناتوانین دیاری بکەین(الجاسر، ٢٠٠٤، ١٦٧).

ئێریك فۆنەر (Eric Foner) لەشیکردنەوەی بۆ مێژووی بەکارهێنانی وشەی ئازادیی ئاماژە بە پێنج توخم ئەکات(Chanley, ٢٠١٥):.

١- ئازادیی سیاسیی : بە واتای مافی بەشداریکردنی خەڵك لە کاروباری گشتیی دێت.

٢- ئازادیی مەدەنیی: ئەو مافەیە کە تاکەکان دەتوانن دژ بە دەسەڵات بی چەسپێنن.

٣- نموونەی مەسیحیی: مەبەست لەمە بریتییە لە توانای کردنی کارەکان بەپێی ستاندارده ئەخلاقییەکان.

٤- ئازادیی کەسیی: واتە تاکەکان بە شێوەیەکی ئازادانە بژاردەکان هەڵدەبژێرن بەبێ بوونی هییچ زۆرلێکردنێك.

٥- ئازادیی ئابووریی: زۆر واتای هەیە، بە واتای ئابووریی ئازاد و ئازادیی ئابووریی، ئازادیی لە بەستنی گرێبەست و ئازادیی لە بواری پیشەسازیی.

هەروەها سەبارەت بە ئازادیی (جۆن ستیوارت میل) پێی وایە«ئەبێت مرۆڤ ئازاد بێت لە درووستکردنی راوبۆچونەکانیدا و گوزارشت کردن لێیان بە بێ خۆپارێزیی (میل، ٢٠٠٨، ٢٧١) .

جێگەی خۆیەتی ئاماژە بەوە بدەین لە کۆمەڵگا هاوچەرخەکاندا ئازادیی فۆرم و دەرکەوتەی زۆری هەیە، لەوانە: ئازادیی ڕادەربڕین، ئازادیی رۆژنامەگەریی و بڵاوکردنەوە، ئازادیی خاوەندارێتیی و مامەڵەپێکردن، ئازادیی کار و بازرگانیی و بازاردارییی، ئازادیی کۆبوونەوە و حیزبایەتیی و ڕێکخستن و کاری سەندیکا و ئازادیی ژن و بیروباوەڕی ئایینی و دونیای و ڕێگەدان بە سرووتەکان، ئەبێت هەموو ئەو ئازادییانەش بۆ هەمووان دەستەبەر بکرێت، چونکە کۆمەڵێك مافی تەواوکاری یەکترن و نابێت جیابکرێنەوە، بەڵام هییچ کام لەم ئازادییانە لە هییچ کۆمەڵگایەکدا رۆژێك لە رۆژان رەها نەبووە و نابێت، بەڵکو ئەبێت ڕێکخەرێك لە دامەزراندن و کارپێکردنیدا هەبێت. مافی

تاکەکان دەستەبەربکات، لە بەرقەرارکردنی ئەو ئازادییە و ڕێکخستنی پەیوەندییەکانیان بەپێی جۆرێك بنەمای ئەو ڕێکخستنە یەکڕیزی کۆمەڵایەتیی و سیاسیی بێت لە چوارچێوەی دەوڵەت و نیشتیماندا تا دابەش نەبوون و بە دوژمن نەبوونی کۆمەڵگا و گرووپەکان زامن بکات، لەو چوارچێوەشدا ئەم ئازادییانە بە بوونی دەستورێکی دیموکراسی و چەسپاندنی پێوەرەکانی دامەزراوەی و سەروەریی یاسا و ڕێزگرتن لە مافەکانی مرۆڤ و بەهێزکردنی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان(حەسەن، ٢٠١٢، ١٥).

لێرەدا ئەکرێت ئاماژە بەوە بدەین کە ئازادیی مافێکی بنچینەییە لە مافەکانی مرۆڤ و ئەبێت سیستەمە سیاسییەکان هەر لە ستەمکاریی و دادپەروەرییەوە تا ئەگاتە سیستەمی کۆماریی و دیموکراسییە هاوچەرخەکان پەرۆشی چەسپاندنی ئەو مافە بن و ئەوەش گرنگترین بنەمایە لە بنەما دەستورییەکانی تیۆری سیاسیی هاوچەرخ، هەروەها ئازادیی بنچینەیەکی گرنگیشە بۆ پەیمانی کۆمەڵایەتیی. ئازادیی تاك (هاوڵاتیی) لەم سەردەمەدا یەکێکە لە هاندەرەکانی بەشداریکردنی کارایانەی تاك لە کردەی گەشەسەندن و یەکێکیشە لە گرنگترین ئاماژەکانی تواناداریی بۆ پرۆسەی گەشەسەندن (حەسەن، ٢٠١٢، ١٣).

بەرجەستەترین و دیارترین بەها و ئامانجی لیبڕالیزم ئازادییە، ئەگەر لەسەر بنەمای بەرەوپێشچوونی لیبڕاڵیزم چەمکی ئازادیی بخەینەڕوو، ئەکرێت ئاماژە بەوە بدەین کە لیبڕالیزمی کلاسیك هاوتەریبە لەگەڵ چەمکی (ئازادیی نەرێنیی) و لیبراڵیزمی نوێش لەگەڵ چەمکی (ئازادیی ئەرێنیی) (پۆلادی، ٢٠٠٧، ١٠٣-١٠٤).

ئازادیی وەك چەمکێکی گرنگی پەیوەست بە ژیانی مرۆڤەکان لە زۆرێك لە زانستەکاندا بەکارهاتووە و لێکدانەوەی جیاوازی بۆ کراووە، ئەم چەمکە بەشێکی بنەڕەتی فەلسەفە پێك ئەهێنێت و لە هزری رامیاری لیبڕاڵیی دا دیالەکتیکێکی بەردەوام و لێکدانەوەی جیاوازی لەسەرجەم قۆناغەکاندا بۆ کراوە، ئەوەی گرنگە بەلای ئێمەوە لە هزری رامیاریی لیبڕاڵییدا بریتییە لە چەمکی ئازادیی ئەرێنیی و نەرێنیی کە دوو چەمکی بنەڕەتیی و گرنگن لە ڕێبازی لیبڕالیزمدا.

بەشی دووەم:چەمکی ئازادیی نەرێنیی و ئەرێنیی

ئازادیی بنەمایەکی سەرەکیی هزری ڕامیاریی لیبڕاڵییە، ئازادیی نەرێنیی و ئەرێنیی ١* ماوەی چەندین سەدە بەشێکی دانەبڕوا و بووە لە دیالەکتیکی نێوان بیرمەندانی ئەم ڕێبازە، بە شێوەیەکی گشتیی ئەکرێت ئاماژە بەوە بدەین کە لیبڕالیزمی کلاسیکیی لەگەڵ چەمکی (ئازادیی نەرێنیی)دایە هەروەها لیبڕالیزمی نوێش هاوئاڕاستەیە لەگەڵ چەمکی (ئازادیی ئەرێنیی(.

ئەم بەشەی توێژینەوەکەمان تەرخانکردووە بۆ ناساندن و شیکردنەوەی چەمکی (ئازادیی نەرێنیی) و (ئازادیی ئەرێنیی)، باسی یەکەم مان بە ناونیشانی چەمکی (ئازادیی نەرێنیی) لەپاڵ خستنەڕووی دیدگای (ئایزایا بێرلین) هەر لەم باسەدا دیدگای هەریەکە لە (ئادەم سمس و فردریك فۆنهایك)مان وەرگرتووە، لە باسی دووەم دا کە بە ناونیشانی (ئازادیی ئەرێنیی) لەپاڵ باسکردن و ناساندنی ئەم چەمکە لە روانگەی (ئایزایا بێرلین) دیدگای هەریەکە لە (جۆن ستیوارت میل و تۆماس هیڵ گرین)مان خستووەتەڕوو.

١ * زۆر بیرمەندمی هزری رامیاریی لیبڕاڵیمان هەیە کە بە روونیی ئاماژەیان بە هەر یەکە لە چەمکی (ئازادیی نەرێنیی) و (ئازادیی ئەرێنیی) کردوە، یەکێك لەو بیرمەندانە بنیامن کۆنستانە ئەم دوو چەمکە وەك ئازادیی رابروو و ئازادیی نوێ ناودەبات لەدوای ئەمیش ئایزایا بێرلین بە روونیی ئەم دوو چەمکە شیدەکاتەوە کە لەم بەشەدا گرنگی تایبەتمان بە هزرەکانی دراوە، بۆ زیاتر خوێندنەوە دەربارەی بنامن کۆنستان بگەرێرەوە بۆ: سیانی، ئێستێڤانۆ پترۆ، وەرگێڕانی:فەرەجی، ئەردەڵان (٢٠٠٤)، سێ چەمك دەربارەی ئازادیی (لیبڕاڵن دیموکراتیك، سۆسیالستیی)، سلێمانی گۆڤاری نوێبوون، ژمارە(٩).

باسی یەکەم:چەمکی ئازادیی نەرێنیی

(ئایزایا بێرلین) ئازادیی نەرێنیی ئەبەستێتەوە بە قوتابخانەی کۆنی لیبراڵیزم، بە شێوەیەك، کە لەسەدەی حەڤدە تا بەرایی سەدەی نۆزدەیەم لە بەریتانیا و فەرەنسا دەرکەوت(بێرلین، ٢٠١٦، ٢٨) ئازادیی نەرێنیی بە واتای بوارێك لە کارکردن و چالاکی تاك کە دەسەڵاتداران و یاساش مافی ئەوەیان نییە رێی لێ بگرن لەو کارەی کە خۆی حەزی لێیەتی بیکات یان ناچاری بکەن بە کردنی کارێك کە خۆی پێی خۆش نییە بیکات. بەگوێرەی دیدگای زاڵ لە نەریتی لیبراڵیی دا (ئازادیی) و (دەسەڵات) دوو چەمکی دژ بەیەکن و هەریەك سەروکاری بە بوارێکی جیا لەوەی تروە هەیە، لەبەرئەوە لەگەڵ یەکدا ناکۆکن. لەو دیدگایەدا و لەمەڕ پەیوەندیی دوو تاکدا، زیادبوونی دەسەڵاتی هەریەکێکیان بە مانای کەمکردنەوە و داشکاندنی ئازادیی (ئازادیی نەرێنیی) ئەویتریان دێت، بە پێچەوانەشەوە تا یەکێکیان ئازادیی خۆی زیاتر پەرەپێ بدات و فراوانتری بکات ئەوە دەسەڵاتی ئەوەکەی دیکە بەرتەسك و کەمتر ئەبێتەوە(بۆبیۆ، ٢٠١١، ٢٦).

بەرلەوەی کە تێڕوانینی هەریەکە لە (ئادەم سمس) و (فریدریك فۆنهایك) سەبارەت بە چەمکی ئازادیی نەرێنیی بخەینەڕوو پێمان باشە ئاماژە بەوە بدەین، کە ئایزایا بێرلین لەگەڵ ئازادیی نەرێنیی هاوڕابووە و پشتگیریی ئەکات، چونکە پێی وایە کە ئازادیی ئەرێنیی سەرئەکێشێت بۆ تۆتالیتاریزم و فاشیزم(محەمەد، ٢٠٢١، ٢٥٠).

لێرەدا پێمان باشە تێڕوانینی ئادەم سمس وەربگرین سەبارەت بە رۆڵی حکومەت کە یەکێکە لە دیارترین بیرمەندانی بواری (ئازادیی نەرێنیی) یان باشترە بڵێین لیبراڵیزمی کلاسیك، سمس لە باسکردنی رۆڵی حکومەت لە دەستخستنهناو کاروبارەکانی تاك ئاماژە بەوە ئەدات» لەگەڵ سنووردارکردنی دەستێوەردانی حکومەتە لەکاروباری بازاڕدا لەبەرئەوەی، تاکەکان خۆیان کاروبار و ئامانج و ئارەزوەکانیان باشتر لە هەرکەسێکی تر یان حکومەت ئەزانن، سمس داوا ئەکات تاکەکان ئەبێت ئازاد و بەرپرسیاریەتییان هەبێت کە بڕیار بدەن چۆن مامەڵەکانیان بکەن و کاڵاکانیان بە کێ بفرۆشن»(Otteson, ٢٠١٨, ٦٥).

جێگەی خۆیەتی لێرەدا ئاماژە بەوە بدەین، کە بنەمای هزری ئابووریی ئادەم سمس و بیریارانی لیبڕالیزمی کلاسیك سەبارەت بە ئەرك و رۆڵی دەوڵەت لەم (٣) خاڵە تێ ناپەڕێت:

١- پاراستنی هەر تاکێکە لە ناو کۆمەڵگادا لەتاکەکانی تر یان هەر گروپێك کە بیەوێت هێرش بکاتە سەری، لێرەدا دەوڵەت دەستوەردان ئەکات بۆ بەدیهێنانی دادپەروەریی(Otteson, ٢٠١٨, ٦٥).

٢- پاراستنی دەوڵەت لە هەر دەستدرێژییەکی دەرەکیی و بەرگرییکردن لێی(وزنە، ٢٠٢٠، ٦٢).

٣- پێویستە دەوڵەت گەشە بە کاڵا گشتییەکان بدات و دامەزراوە و پرۆژە گشتییەکان بونیات بنێت و پارێزگاریشیان لێ بکات، چونکە کەرتی تایبەت توانای گرتنەئەستۆی تێچوونی زۆری ئەو پرۆژانەی نییە(عەلی، ٢٠٢٠، ٨٩).

هەروەها لە دوو حاڵەتدا لیبراڵیی کلاسیکی ئابووریی لایان ئاساییە دەوڵەت دەست لە ئابووریی وەربدات ئەو دوو حاڵەتە بۆ کەمکردنەوەی هاوردە و هاندانی هەناردەکردنە کە ئەمانەن(عەلی، ٢٠٢٠، ٨٩):

ا- هەندێك پیشەسازیی تایبەتیی هەن، بۆ ئاسایشی دەوڵەت گرنگن(پیشەسازیی چەك) لەبەر بەرژەوەندی باڵای ئابووریی دەبێ رێگیری لە هەناردەکردنیان بکرێت.

ب- بەرژەوەندی ئابووریی نیشتمانی ئەخوازێت رەسمی گومرگی بەسەر هاوردەی دەوڵەتانی تردا بسەپێنرێت، کاتێك دەوڵەتانی تر بەسەر هەناردەی ئێمەدا ئەیسەپێنن، ئەمە بە مانای هاندانی قۆرخکاریی بازاڕی ناوخۆیی نییە، بەڵکو بۆ هاوتاکردنی توانای پیشەسازیی ناوخۆیی و بیانییە.

بە شێوەیەکی گشتیی سمس بڕوای بە سیاسەتی بازرگانی ئازاد هەبوو، بڕواشی وابوو کە ئەبێت سیاسەتی دەستێوەردانی حکومەت لە بابەتی ئابوورییدا دابەزێت بۆ نزمترین پلە، سوودی تاکەکەسی ڕێنومایی مرۆڤ ئەکات، ئەگەر ڕێگەی بەن ئازادبێت بۆ ئەوەی بە دوای سوودی خۆیدا بگەڕێت ئەوە بۆ کۆمەڵگاش زۆرترین سوودی ئەبێت، بەپێی ئەم بیردۆزە مرۆڤ لە چالاکییەکانی خۆی مەبەستی کردنی کارێکی بێبەرامبەری نییە بۆ هاوڕەنگەکانی خۆی، بەڵام لە سیستەمی ئابووریی جۆرێك هاوئاهەنگی سرووشتیی هەیە، بەڵام وەك ئەوەی دەستێکی شاراوە ڕێنمایی بکات. هاتنەناوەوەی حکومەت تاڕادەیەک لە هەموو بوارەکان ئەم هاوئاهەنگییە تێك ئەدات ئەم بابەتە نەك تەنها کاروباری ناوخۆی وڵاتان ئەگرێتەوە بەڵکو بازرگانی دەرەکیش ئەگرێتەوە. بازرگانیی ئازاد باشترە لە بازرگانیی حکومی بۆ قازانجی هەمووان، سیاسەتی بازاڕی ئازاد یارمەتییدەر ئەبێت بۆ گەیشتن بە لوتکەی سامانی گەلان(بایرس، ٢٠١٨، ٨).

فۆن هایك یەکێکە لەو بیرمەندانەی کە ئەکرێت ئازادیی نەرێنیی لەبەشێکی زۆری هزرەکانییدا هەستی پێ بکەین، فۆن هایك «دەستێوەردانی دەوڵەت لە ئابووریی بۆ عەدالەتی دابەشکاریی بە پێچەوانەی بنەماکانی لیبرالیزم زانیوە، بە شتێکی بێ ئاکامی داناوە« (بەشیریە، ٢٠١٢، ١٧٠).

بەپێی تێڕوانینەکانی فۆن هایك بەبێ ئازادیی، تاك سنووردار ئەبێت بەو ڕێگەو ڕێوشوێنانەی کە تەنها لە ڕێگەی حکومەت و دەسەڵاتەوە ڕێگەیان پێدراوە هەر لەبەرئەوەشە خەڵکی نا ئازاد مەودا و توانایان کەمترە لە خەڵکی ئازاد، کە ئەتوانن بگەڕێن و کردارەکانیان لەسەر بنەمای ئەو زانیارییانە بێت کە هەیانە لێرەوە تێ ئەگەین، کە مەبەستی هایك ئەوەیە کە سنووردارکردنی ئازادیی تاك ئەبێتە هۆی ئەوەی کەتوانا و لێهاتوەکانیان لەناوبرێت و تەنها لە چوارچێوەیەکی داخراودا بن و نەتوانن بەرەو پێشەوە بڕۆن و گەشە بکەن، هایك ئاماژەشی بەوەشداوە چاوەڕوانی ئەوە ئەکەین کە خەڵك بەپێی بەرژەوەندییەکانی خۆیان مامەڵە بکەن، مامەڵەکردنی خەڵك بەپێی بەرژەوەندییەکانی خۆی لە کۆتاییدا سوودی ئەبێت بۆ هەموو تاکەکان(Boudreaux, ٢٠١٤, ٢٣).

هەروەها هایك جەختیشی لەسەر ئەوە کردووەتەوە ئەو کۆمەڵگانەی کە لەگەڵ ئازادیی ڕاهاتوون زەحمەتە ئامادەبن کە ئاسایش بە و نرخە زۆرەی کە هەیەتی قبووڵی بکەن(Hayek, ٢٠٠٦, ١٣٢)

هایك پێشی وایە «چەندێك زیاتر هەوڵ بدەین کە ئاسایشی تەواو بۆ بازاڕ دابین بکەین بە دەستوەردان لە سیستەمی بازاڕ ئەوەندە کاریگەری ئەبێت بە زیادبوونی نائارامی»(Hayek, ٢٠٠٦, ١٣٤). مەبەستی هاك لەم دەربڕینە ئەوەیە کە دەسەڵات بەهەر بیانوویەك بێت، تەنانەت بە بیانووی دابینکردنی ئاسایش دەست وەرنەدات لە کاروباری بازاڕ لەبەرئەوەی دەستوەردان لە کاروباری بازاڕ وا ئەکات کە نائارمیی درووست ببێت.

هایك لە تێڕوانینەکانی سەبارەت بە ئابووریی بازاڕ جەختیش لەوە ئەکاتەوە کە بەرهەمهێنەرەکان ئەیانەوێت کە ببن بە دەوڵەمەندترین بۆ ئەم مەبەستەش ئەبێت کە کێبڕکێی یەکتریی بکەن، لەم پرۆسەیەشدا سەرکەوتووەکان دڵخۆش ئەبن و دۆڕاوەکان سزا ئەدرێن بە لە دەستدانی ئابوورییەکەیان و ئەم پرسەش ناوئەنێت سەروەری یاسا (rule of law) کە سیستەمێکی یاساییە کە بێلایەنە و بە یەکسانی بەسەر هەمووانـدا جێبەجێ ئەکرێت تەنانەت بەسەر کارمەندانی حوکومەتیشدا هەروەها ئەگەر هەموو کەسێك پابەندی ئەو ڕێسایانە بێت کەس ناتوانێت بۆ بەرژەوەندی خۆی بەکاریان بهێنێت(Boudreaux, ٢٠١٤, ٢٣).

جێگەی خۆیەتی ئاماژە بەوە بدەین، کە هایك تێگەیشتووە کە پرسی ئازادیی و ئازادیی بازاڕ پێویستە بە بەردەوامیی نوێ بکرێتەوە دووبارە بونیاد بنرێتەوە، مەبەست لەم تێگەیشتنە ئەوەیە کە بەپێی بارودۆخ و پێشهاتەکان پرسی ئازادیی گۆڕانی بەسەردا دێت(Boudreaux, ٢٠١٤, ٧٠).

ئازادیـی نەرێنیـی بەشـێکی گرنگـی تێڕوانینـە هزریـەکانی بیرمەنـدانی لیبراڵیزمـی کلاسـیك پێـك دەیەنێـت و بـە درێـژای مێـژووی لیبراڵیزمـی کلاسـیك مشـتومڕ و لێکدانـەوەی جیـاواز و تێگەیشـتنی جیاوازیـان هەیـە بـۆ ئـەم چەمکـە بەپێـی بیرمەنـدان و ئـەو بارودۆخـەی کەتیایـدا ژیـاون، بـەڵام بەشـێوەیەکی گشـتیی ئەکرێـت ئامـاژە بـەوە بدەیـن کـە چەمـکی (ئازادیـی نەرێنیـی) بەواتـای ڕەتکردنـەوە یـان ڕێگرییکـردنی حکومـەت دێـت لـە دەسـتوەردان لەکاروبـارەکانی بـازاڕ و ژیـانی تاکـەکان ئەمـەش لەسـەر ئـەو بنەمـای کـە لیبراڵیـزم لەسـەر بنەمـای تاکگـەرای ئـازاد درووسـتبووە.

باسی دووەم: چەمکی ئازادیی ئەرێنیی

تێڕوانینـی جیاوازمـان هەیـە سـەبارەت بـە چەمـکی (ئازادیـی ئەرێنیـی) کـە چەمکێـکی بنـەڕەتی هـزری رامیاریـی لیبرالیزمـی نوێیـە، هەندێـك پێیـان وایـە کـە مەبەسـت لـە ئازادیـی ئەرێنیـی ئەوەیـە کـە دەوڵـەت ئەبێـت بـە دەسـتێوەردانی ئەرێنیـی ئـەو دەرفەتـە بـۆ تاکـەکانی کۆمەڵـگا بڕەخسـێنێت تاوەکـو دەسـتیان بـە ئازادیـی بـگات، هەڵبـەت لـە بۆچـوونی لیبراڵەکانـدا نابێـت تارادەیـەك بێـت کـە هەڵسـوکەوتە کۆمەڵایەتییەکانیـان چییـەتی سیسـتەم بگـۆڕێـت، بەپێـی ئـەم تێڕوانینـە کاری دەوڵـەت پێشکەشـکردنی خۆشـبەختییە بـە تاکـەکان نیـە بەڵکـو تەنهـا درووسـتکردن یـان پێکهێنـانی بارودۆخێکـە کـە تاکـەکان بتوانـن تیایـدا بـە لێوەشـاوەیی ولێهاتوویـی خۆیـان بـە دوای خۆشـبەتی خۆیانـدا بگەڕێن(پۆلادی، ٢٠٠٧، ١٠٥) ئـەم جـۆرە دەسـتوەردانە دەسـتوەردانێکی سـنووردارە، بـەڵام بەپێـی تێڕوانینـی (ئایزایا بێرلیـن) واتـای (ئەرێنیی) بـۆ وشـەی (ئازادیـی) لەسـەر بنەمـای خواسـتی (تاکە) بەواتـای ئـەوەی کـە تـاك خـۆی گـەورەی خـۆی بێـت و ژیـان و بڕیـارەکانی لـە دەسـتی خۆیـدا بێـت، نـەك هێزێـکی دەرەکیـی، بـە شـێوەیەکی تـر خـۆی بڕیـار لەسـەر کارەکانی خـۆی بـدات نـەك کەسـێکی تـر، ئەمـەش پەیوەنـدی هەیـە بـەوەی، کـە تـاك کەسـێکی عەقڵانییـە و عەقـڵ لـە بوونـەوەرەکانی تـری جیائەکاتـەوە (بیرلـن، ٢٠١٥، ٢٤١)هـەر بەپێـی تێڕوانینـەکانی بێرلیـن لەبەرئـەوەی کـە تـاك کەسـێکی عەقڵانییـە ویسـتی ئـەوەی هەیـە کـە لەسـەر پێـکانی خـۆی بوەسـتێت دژی ئەوانـی تر(خەڵـك) ئەگـەر ویسـتیان دەسـتوەردان بکـەن لـە کاروبـارەکانی بۆیـە لـەم روانگـەوە خـۆ دسـپلینکردن توخمێـکی سـەرەکییە لـەلای تـاك(Harrison and Boyd, ٢٠١٨, ٩٣)

بۆئـەوەی بمانەوێـت بـە شـێوەیەکی زانسـتیی لـە (ئازادیـی ئەرێنیـی) تـێ بگەیـن پێویسـتە بگەڕێینـەوە بـۆ نووسـینەکانی جـۆن سـتیوارت میـل٢* لەبەرئـەوەی نووسـینەکانی بناغـە داڕێـژەری ئازادیـی ئەرێنییـە، بەپێـی هـزری رامیاریـی میـل بـە تەنهـا پاراسـتنی تـاك لـە ڕەفتـارەکانی فەرمانڕەوا (خـاوەن دەسـەڵات) لـە کۆمەڵـگادا بـەس نییـە بەڵکـو پێویسـتە لـە هەسـتی هاوبـەش و رای گشـتیی پارێـزراو بێـت، پارێـزراو بێـت لـە مەیلـی کۆمەڵـگا بـۆ ناچارکـردنی ئەوانـەی لەگـەڵ رای ئـەودا نیـن، تـا بـاوەڕەکانی پەسـەند بکەن(میـڵ، ٢٠٢١، ٣٠-٣١) . میـل دانـانی سـنوور بـۆ تاکـەکان و کۆمەڵـگا لـە پێنـاو پاراسـتنی ئەوانـی تردایـە بۆئـەوەی کـە زیانیـان بەرنەکەوێـت، دەرئەنجامـی کـردەوەکانی ئـەوانی تـر یـان کۆمەڵـگا(Harrison and Boyd, ٢٠١٨, ٩٣).

کاتێـك کـە ئەڵێیـن دەسـەڵات مـافی ئـەوەی هەیـە کاروبارەکان ڕێـك بخـات ئەمـە واتـای ئـەوە نییـە کـە دەسـەڵات شـتێکی

---

٢ * جـۆن سـتیوارت میـل یەکێکـە لـەو بیرمەندانـەی کـە مشـتومڕێکی زۆر هەیـە لەسـەر ئایدیـاکانی سـەبارەت بـە (ئازادیـی) بەتایبـەت کتێبـە بەنـاو بانگەکـەی (لەبارەی ئازادییـەوە) هەرچەنـد ئـەوە یەکلاکراوەتـەوە کـە جـۆن سـتیوارت میـل بـە بناغـە داڕێـژەری هـزرەکانی ئازادیـی ئەرێنـی هەژمـار ئەکرێـت، بـەڵام مشـتومڕێکی زۆریش هەیـە لـە سـەر ئـەوەی کـە ئەکرێـت ئازادیـی نەرێنییش لـە هزرەکانیـدا لەهەمـان کاتـدا هەبێـت، ئایزایـا بێرلیـن یەکێکـە لەوانـەی کـە لێکدانـەوەی زۆری بـۆ ئەمـە کـردووە، بـۆ زیاتـر خوێندنـەوە لەسـەر پەیوەنـدی نێـوان هـزری رامیاریـی بـە ئازادیـی ئەرێنیـی و نەرێنییـەوە بگەڕێـەوە بـۆ :

Habibi, Don A Negative Liberty Distinction and J.S. Mill's Theory of Liberty, Archives for Philosophy of Law and Social (١٩٩٥), Philosophy , Vol. ٨١, No. ٣, pp. ٣٤٧-٣٦٨.

نەگۆڕ و هەتاهەتایی بێت میل پێی وایە« گەل ئەتوانێت لێپرسینەوە لە فەرمانڕەوا بکات، هەرکات ویستی لەسەر تەخت لای ببات «(میل، ٢٠٢١، ٢٤) بۆ لابردنی خاوەن دەسەڵات میل یەکێکە لەو بیرمەندانەی کە مافی شۆڕش و دژ وەستانەوەی بەگەل داوە «ناچارکردنی فەرمانڕەوا تا پەیمان بدا بە ناوی ئازادییەکانەوە چەند مافێکی سیاسیی بپارێزێت و دان بەوەدا بنێت پێشێلکردنیان لادانە لە سنوورەکانی ئەرکی فەرمانڕەوایی، ئەگەر فەرمانڕەوا ئەو سنوورانەی بەزاند، ئەوا خەڵك بۆی هەیە بەرەنگاری ببێتەوە، یاخود لێی راپەڕێت و یاخیی بێت»(میل، ٢٠٢١، ٢٤).

هەرچەندە ئایزایا بێرلین ئەو تێڕوانینەی جۆن ستیوارت میل کە جەختی لەسەر پاراستنی تاکەکان و سەربەخۆبوونیان و دەستوەرنەدان لە کاروباریان وا لێکدایەوە، کە لە ئازادیی نەرێنیە وە نزیك بێت لە ڕێڕەوی لیبراڵیزمی کلاسیکی (Rodríguez And Muñiz, ٢٠٠٩, ٧٧) بەڵام میل جەختیشی لەسەر ئەوە کردەوە کە ئەکرێت دەوڵەت دەستوەردان بکات لە هەندێك کاروباری تاکەکاندا، هەر لەسەر ئەم بنەمایەش میل دوو جۆر رەفتار بۆ تاکەکان دیاری ئەکات(سەعید، ٢٠١٦):.

١- رەفتاری پەیوەست بە خود

٢- رەفتاری پەیوەست بە ئەوی تر

لێرەدا مەبەستی میل ئەوەیە کە ئەو رەفتارانەی کە پەیوەستن بەتاکەوە ئەوە (تاك) مافی رەهای لە ئازادیی و سەروەریی تەواوی هەیە بەڵام ئەو رەفتارانەی، کە پەیوەستن بە ئەوی تر؛ واتە جگە لە تاکەکە کاریگەریی لەسەر ئەوانی تر هەبوو ئەوە حوکومەت یان کۆمەڵگا شەرعیەتی ئەوەی هەیە کە دەستوەردان لە ئازادیی تاکدا بکات بۆ پاراستنی ئەوانی تر.

لە پاش جۆن ستیوارت میل تۆماس هیل گرین کە سەرچاوەی سەرەکیی زۆرێك لە داهێنراوەکانی بەرنامەی لیبراڵییە. یەکەمجار، بە شێوەیەکی رادیکاڵ ئازادیی نەرێنیی و ئازادیی ئەرێنیی لێك جیاکردەوە(ئودارد، ٢٠١٨، ٢٣).

(گرین) لە ژێر کاریگەری فەلسەفەی (هیگڵیزم)دا بوو هەروەها یەکێك بوو لە دیارترین بیریارانی قوتابخانەی ئایدیالیستی یاخود (هیگڵیزمی نوێ) سەبارەت بەو گۆڕانکاریانەش لە بنەماکانی رێبازی لیبراڵیزمدا روویاندا ئەم رۆڵی دیار و کاریگەریی هەبوو، گرین ئەو تێگەیشتنەی هیگڵی سەبارەت بە چەمکی کۆمەڵایەتیبوونی مرۆڤ ئەکاتە بنەمایەك تا بڵێت: (تاکە کەس کاتێك بوونی خۆی ئەسەلمێنێت کە رۆڵی لەناو کۆمەڵگادا هەبێت) لێرەشەوە ئەگاتە ئەوەی کە ئامانجی رێکخراوی سیاسیی ئەوەیە دەرفەت لە بەردەم هەموو تاکە کەسێکدا بکاتەوە بۆ ئەوەی تا شوێنی گونجاوی لە ژیانی کۆمەڵایەتیی دا بدۆزێتەوە(ئیبراهیم، ٢٠٠٧، ٢٣٠).

هەروەها گرین رەخنەی فراوان لە رێبازی لیبرالیزمی ئابووریی ئەگرێت و جەختی لەسەر ئەوە کردووەتەوە کە بازاڕ دامەزراوەیەکی کۆمەڵایەتییە وەك هەموو ئەو دامەزراوانەی تر، پێویستە رێك بخرێت و یاسای بۆ دابنرێت تاوەکو بەجۆرێك کار بکات، کە بەرژەوەندی هەمووانی تیادا بێت نەك کەمینەیەك، گرین لە هزری رەخنەی کۆمەڵایەتیی خۆیشیدا هەنگاوی دوورتری هەڵگرت و گەیشتە ئەو باوەڕەی، کە رەوایەتیی بداتە دەستوەردانی دەوڵەت، بۆیە ئەو بەمافی دەوڵەتی ئەزانێت، کە یاسا و رێنماییەکان لە بوارەکانی فێرکردن و کەمکردنەوەی کاریگەرییە نەرێنییەکانی ئازادیی تاك دابنرێت(ئودارد، ٢٠١٨، ٢٤).

جێگەی خۆیەتی لێرەدا ئاماژە بەوە بدەین، کە گرین رەخنەی لە جۆن ستیوارت میل هەبووە؛ ئەوەی کە (میل) پێشکەشی کردووە زیاتر بەرەو پێشەوەی بردووە، گرین وەك جۆن ستیوارت میل پێی وا نەبوو ئازادیی تەنها بریتی

بێت لەوەی کە ڕێگە بە دەوڵەت نەدرێت دەست لە کاروباری تایبەتیی هاوڵاتیان وەربدات، ئەو ئەمە بە (ئازادیی نەگەتیڤ) وەسف ئەکات ئەمەش بە (ئازادیی پۆزەتیڤ) ئەگۆڕێت کە لای ئەو بریتییە لە بەدیهێنانی ئامانجێك بۆ مرۆڤ گرنگ بێت و کەڵکی هەبێت. بەم پێیە کۆمەڵگای لیبراڵیی ئەو کۆمەڵگایە کە ئەندامەکانی ئەتوانن بەشی زۆری ئامانجە ڕەواکانیان بێننەدی چ سوودێکی هەیە بە مرۆڤ بڵێین تۆ ئازادییت و پاشان هەڵوێستێکی تەواو سلبی لێ وەرگرین، لە کاتێکدا تێکڕای ئەو هەل و مەرجەی کە لە ئارادایە ئەبن بە ڕێگر لەبەردەم ئەوەی لەو ئازادییە بەهرەمەند بێت. لەبری ئەمە پێویستە کۆمەڵگا هەلومەرجی لەبار بڕەخسێنێت تا ئازادیی مانایەکی ڕاستەقینەی هەبێت(ئیبراهیم، ٢٠٠٧، ٢٣٠-٢٣١).

(گرین) ئەو بۆچوونە کۆنەی ڕێبازی لیبڕالیزمی سڕیەوە کە پێی وابوو دەوڵەت بۆی هەیە دەست وەربداتە بواری کۆمەڵایەتیی و سیاسیی، بەڵام بۆی نییە لە بواری ئابووریدا ئەو کارە بکات ئەم دێت دەستکاری ئەم تێزە ئەکات و دەستێوەردانی دەوڵەت لە هەر بوارێکدا بە مەبەستی دەستەبەرکردنی ئازادیی ئەرێنیی بۆ ئەندامانی کۆمەڵگا، بەکارێکی گونجاو دەزانێت ئەمەش هاتنە ئارای دەوڵەتی خۆشگوزەرانیی[٣*] لێکەوتەوە(ئیبراهیم، ٢٠٠٧، ٢٣١).

ئەکرێت بۆ ئازادیی ئەرێنیی لێکدانەوەی جیاوازمان هەبێت چەمکی ئازادیی ئەرێنیی بەلای هەندێکەوە ببێت بە هۆی ئەوەی کە تاکەکان خۆیان بە گەورە ببینن، چونکە لێرەدا تاك بە سەنتەر وەرگیراوە وەك لە تێروانینی بێرلین خستمانەڕوو، لە هەمان کاتدا ئەکرێت ئاماژەبەوەش بدەین کە ئەم جۆرە لە ئازادیی یارمەتی تاکەکان ئەدات بۆئەوەی، کە ببنە داهێنەر و خۆیان بەرپرسیاری ڕەفتارەکانیان بزانن وبەرپرسیارێتی هەڵەکانیشیان هەڵگرن.

دەرئەنجام

لەپاش خستنەڕووی چەمکی لیبراڵیزم و چەمکی ئازادیی بە شێوەیەکی گشتیی و شیکارییکردن بۆ هەریەکە لە چەمکەکانی ئازادیی ئەرێنیی و ئازادیی نەرێنیی لەم توێژینەوەدا گەشتینە ئەم دەرئەنجامانەی خوارەوە:

١- ئازادیی تاك مافێکی سرووشتیی هەموو کەسێکە و بنەمایەکی سەرەکیی لیبرالییە، بیریارانی ڕێبازی لیبراڵیزم بە سەرجەم قوتابخانە و ڕەهەندەکانییەوە گرنگییان بەم چەمکە داوە چونکە ئەمە کرۆکی هزری ڕامیاریی لیبراڵیزمە.

٢- چەمکی ئازادیی یەکێکە لەو چەمکە فراوانەی کە ئەکرێت لە دیدگاو ڕەهەندی جیاوازەوە شیکردنەوەی بۆ بکرێت و بخرێتەڕوو.

٣- ئازادیی ئەرێنیی و ئازادیی نەرێنیی دوو بابەتی گرنگن لەهزری ڕامیاریی لیبڕالییدا کە بایەخ و گرنگی زۆریان پێدراوە.

٤- ئازادیی نەرێنیی هاوتەریبە لەگەڵ دیدگای ڕێبازی لیبڕالیزمی کلاسیکیی کە باوەڕیان بە ئازادیی ئابووریی هەیە و پێیان وایە یارمەتیدەرەوە بۆ گەشەسەندن و زیادبوونی بەرهەمی نەتەوەی نەتەوەکان.

٥- ئازادیی ئەرێنیی هاوتەریبە لەگەڵ هزری ڕامیاری ڕێبازی لیبڕالیزمی نوێ کە دەستێوەردانی حکومەتی لە کاروبارەکاندا دەوستوەردانێکی سنووردارە لە پێناو فەراهەم کردنی ئازادییدایە بۆیە بە کارێکی پەسەند دائەنرێت.

٦- لیبڕالیزم کاریگەری هەبووە لەسەر کرانەوەی عەقڵ و بەرەو پێشچوونی مرۆڤ و شکستپێهینان بە دەسەڵاتی ڕەها لە ئەورووپادا.

[٣*] مەبەست لە دەوڵەتی خۆشگوزەران» واتە سیستەمێکی سیاسی کە دەوڵەت بەرپرسە لە پشتگیریی و پێشکەوتنی ئاسایشی کۆمەڵایەتیی و خۆشگوزەرانی هاوڵاتیانی وڵاتەکەی ئەزانێت .دەوڵەتی خۆشگوزەران تێیدا ئاسایشی سیاسیی، ئازادیی، تەندرووستیی و کۆمەڵایەتیی پارێزراوە، حکومەت بەرپرسیارە و هەڵدەستێ بە دابینکردنی پێداویستیەکان و ئەرك و بەرپرسیارێتیی ئەگرێتە ئەستۆ..» بۆ زیاتر زانیاریی لەسەر ئەم چەمکە بڕوانە: سدیق، شوان، (٢٠٢٣)، دەوڵەتی خۆشگوزەران چییە، بەرواری سەردان ٢٠٢٤/٩/١٩: ماڵپەری ئاوێنە، بەردەستە لەسەر بەستەری: https:// ٢٧١٢=auther&٢٠٥٩١=www.awene.com/article?no

Abstract

Negative and positive freedom have always been the subject of discussion and interpretation by researchers and thinkers, as two important concepts in liberal political thought, which first emerged as an intellectual movement in Europe.This study attempts to answer the question of what negative and positive freedom is in liberal political thought. At the same time, an attempt has been made to answer this question by explaining negative and positive freedom and comparing them. In this context, the concept of freedom, which has different forms and manifestations, has been presented. Liberalism has been interpreted as an intellectual movement that has been constantly improving and renewing itself, from many different perspectives.It is not an easy task to work on the concept of freedom in liberal political thought because on the one hand there are many views and on the other hand the comparison between the concept of positive and negative freedom requires deep analysis , seen descriptive and comparative, In this study, we have concluded that positive freedom and negative freedom as two important elements in liberal political thought are each parallel to some kind of liberalism. Negative freedom is parallel to classical liberalism, but positive freedom is parallel to neo-liberalism.

Keywords: freedom, liberalism. Positive freedom, negative freedom

لیستی سەرچاوەکان:

یەکەم: سەرچاوە کوردییەکان:

فەرهەنگ:

محەمەدی، زاهیر، حاجی زادە، یاسین ، (١٩٩٩)، فەرهەنگی سیاسی ئارەش، هەولێر: چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە.

موکریانی، گیو، (١٩٩٩)، فەرهەنگی کوردستان،چ٢، هەولێر: دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس.

کتێب:

بەشیرییە، حوسێن، (٢٠١٢)، مێژووی بیری سیاسی سەدەی بیستەم(بەرگی دووەم لیبراڵیزم و کۆنسەرڤاتیزم)، و:ناسر ئیبراهیم زادە، چ١، هەولێر: خانەی موکریان بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە.

حەسەن، سەمیر ئیبراهیم، (٢٠١٢)، دیموکراسی ئازادی تاك و کۆمەڵگا، سلێمانی: دەزگای واڵا.

عەلی، فەیسەڵ، (٢٠٢٠)، دەیڤد ریکاردۆ تێڕوانینە ئابوورییەکانی لەمەڕ ئابووریی بازاڕ، دەزگای ڕۆشنبیری جەمال عیرفان: چاپخانەی تاران.

مەنتیك، کامەران، (٢٠٠٥)، ئازادی لەنێوان فەلسەفە و یاسادا توێژینەوەیەکە لە فەلسەفەی یاسا و سیاسەت، سلێمانی: دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم.

کتێبی وەرگێڕدراو بۆ زمانی کوردی:

ئودارد، کاترین ، وەرگێڕانی : محەمەد ،(٢٠١٨)، هاوار و ئەوانی تر لیبرالیزم و نیۆلیبراڵیزم ، سلێمانی، دەزگای ئایدیا :

چاپخانەی حەمدی.
ئیبراهیم، موسا ، وەرگێڕانی : ئەحمەد، شوان، فکری سیاسی خۆرئاوا، چ٢، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم.
بایرس، تیرینس، وەرگێڕانی: ئەفشین، ئاگری، (٢٠١٨)، ئادەم سمس، ماڵتۆس، مارکس، ، زنجیرەی مێژوو بۆ لاوان.
بۆبیۆ، نۆربێرتۆ، وەرگێڕانی: مستەفا، ڕێباز، (٢٠١١)، لیبراڵیزم و دیموکراسی، ، سەنتەری لێکۆڵینەوە و فکری و ئەدەبی نما، چ٢، سلێمانی : چاپخانەی شەهاب.
بێرلین، ئایزایا، (٢٠١٦)، ئازادی و خیانەت لە ئازادی شەش دوژمنی ئازادی مرۆڤ، دەزگای ئایدیا بۆ فکر و لێکۆڵینەوە، سلێمانی : چاپخانەی حەمدی، سلێمانی.
بەشیریە، حسەین ، وەرگێڕانی: موحەمەدزادە، حسین، دیموکراسی بۆ هەمووان، هەولێر: چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە.
پۆلادی، کەمال ، وەرگێڕانی: خوندل، مەهدی،(٢٠٠٧)، مێژووی ئەندێشەی سیاسی لە ڕۆژئاوا، بەرگی سێیەم، هەولێر : چاپخانەی منارە.
زەکەریا، فواد ، وەرگێڕانی: لەتیف، حسین، تیۆری ئاکار لە لای سپینوزا وەرگیراوە لە کتێبی کۆمەڵێك نوسەر، (٢٠٠٧)، سلێمانی : دەزگای ئایدیا.
میل، جۆن ستیوارت، وەرگێرانی: چیا، محەمەد، (٢٠٠٨)، بنەماکانی لیبڕالیزمی سیاسی، سلێمانی : مەکتەبی ڕێکخراوە دیموکراتیەکان(ی.ن.ك).
میڵ، جۆن ستیوارت، وەرگێڕانی: سوڵتان، (٢٠٢١)، ئاوات ئەحمەد، لەبارەی ئازادییەوە، چ١، ناوەندی غەزەلنوس بۆ چاپ و بڵاو کردنەوە : چاپخانەی تاران.
وزنە، کامل ، وەرگێڕانی: عەلی، فەیسەڵ، (٢٠٢٠)، ئادەم سمس خوێندنەوەیەکی ئابوری بازاڕ، دەزگای ڕۆشنبیری جەما عیرفان : چاپخانەی تاران.
گۆڤار:

سیانی، ئێستێڤانۆ پترۆ، وەرگێڕانی:فەرەجی، ئەردەڵان (٢٠٠٤)، سێ چەمك دەربارەی ئازادیی (لیبڕاڵن دیموکراتیك، سۆسیالستی)، سلێمانی، گۆڤاری نوێبوون، ژمارە(٩).
محەمەد، نەبەز، (٢٠٢١)، ئێزایا بێرلین و ئازادی خوێندنەوەیەکی سۆسیۆ لۆژیانە بۆ ئایدیۆلۆژیای کوشتار، گۆڤاری ئایدیا والا، ژمارە (٣٦)، ساڵی نۆیەم.
محەمەدی، مەجید ، وەرگێرانی: مەعروفی، عەلی،(١٩٩٨)، لیبڕالیزم، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە٩، ساڵی دووەم.
ماڵپەڕ:
جەمال، نەوزاد ، ئازادی و بەرپرسیارێت لەدیدی (هێر بێرت مارکۆز)ەدا، ماڵپەری ئەکادیمیا، بەرواری سەردان ٢٠٢٤/٥/١، بەردەستە لەسە ربەستەری٣uFYIgV/https://bit.ly.
سدیق، شوان، (٢٠٢٣)، دەوڵەتی خۆشگوزەران چییە، بەرواری سەردان ٢٠٢٤/٩/١٩: ماڵپەری ئاوێنە، بەردەستە لەسەر بەستەری : ٢٧١٢=auther&٢٠٥٩١=https://www.awene.com/article?no
سەعید، ستەم کامیل ،(٢٠١٦)، چەمکی ئازادی لای جۆنستیوارت میل لە کۆنتێکستی کۆمەڵگەی کوردیدا، ناوەندی میلەت بۆ توێژینەوە، بەرواری سەردان ٢٠٢٤/٥/٢٠، بەردەستە لەسەر بەستەری: ٣oWHJF١/https://bit.ly

سەرچاوە عەرەبییەکان:

فەرهەنگ:

الجاسر، ناظم عبدالواجد، (٢٠٠٤)، موسوعة علو السياسة، ط١، بغداد: مركز الدراسات الدولية-جامعة دار مجدلاوى للنشر والتوزيع.

رۆبيرتس، جيۆفر، ئيدواردس، ئليستار ، ترجمة: الجلبى، سمير عبدالرحيم، (١٩٩٩)، القاموس الحديث للتحليل السياسى، ط١، بيروت : الدار العربية للموسوعا.

كتێب :

السلمي، عبدالرحيم بن صمايل، (٢٠٠٠)، الليبرالية نشأتها ومجالاتها: مكتبة السلفيون.

عثمان، تارا طه، (٢٠١٣)، النظرية الليبرالية والعلاقات الدولية، السليمانية : مركز كردستان للدراسات الاستراتيجية.

كتێبی وەگێردراو بۆسەر زمانی عەرەبی:

بيرلين، ايزايا، الحرية : منشورات دار الكتاب.

زرشناس، شهريار ، ترجمة: الصراف، حسن، الليبرالية، ، ط١ : لمركز الإسلامي للدراسات الاستراتيجية.

هارفى، ديفد ، ترجمة: الامام، معين ،(٢٠٠٨)، الليبرالية الجديدة موجز تاريخي، السعودية : مكتبة العبيكان.

گۆڤار:

بن عائش، خالد ، (٢٠١٦)، الاتجاه الليبرالي في المملكة العربية السعودية: دراسة نقدية في مقرر مذاهب فكرية معاصرة، مجلة كلية التربية، جامعة الأزهر، العدد(١٦٩)، الجزء الثاني.

كۆنفرانسی زانستیی:

حنفى، حسن ،(٢٠٠٩)، حرية ام تحرر؟، فى كتاب فلسفة الحرية، اعمال الندوة الفلسفية السابعة عشرة التى نظمتها الجمعية الفلسفية المصرية بجامعة القاهرة، ط١، بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية.

سەرچاوە ئینگلیزییەکان:

فەرهەنگ:

Collin, P.H., (2004), DICTIONARY OF POLITICS AND GOVERNMENT, Third edition, London: Bloomsbury Publishing Plc.

Freeman, Samuel,(2017), Liberalism, Oxford Research Encyclopedia of Politics, Oxford :University of Oxford.

کتێب:

Boudreaux, Donald J, (2014), The Essential Hayek, Canada: Fraser Institute.

Butler, Eamonn, (2015), Classical Liberalism – A Primer, UK: The Institute of Economic Affairs.

Harrison، Kevin and Boyd, Tony , Freedom,(2018) Understanding political ideas and movements A guide for A2 politics students, uk : Manchester University Press.

Hayek, F. A, (2006), The Road to Serfdom, UK :published by Routledge.

Heywood, Andrew, (2003), Political Ideologies An Introduction, 3rd edition, UK.

James,Otteson: (2018), The Essential Adam Smith, Canada: Fraser Institute.

گۆڤار:

Dai, Jianzhong,(2009), Discussing on Relationship between Freedom and Authority Comments on the History of Liberalism and John Stuart Mill's, Asian Social Science, Vol. 5, No. 8.

Habibi, Don A.,(1995), Negative Liberty Distinction and J.S. Mill's Theory of Liberty, Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy , Vol. 81, No. 3.

Rodríguez, Joaquín And Muñiz, Toubes, FREEDOM OF EXPRESSION FROM THE STANDPOINT OF J. S. MILL'S ON LIBERTY, (2009), Revista Iberoamericana De Estudios Utilitaristas, Vol. XVI/2.

توێژینەوە:

Charvet, John and Kaczynska-Nay, Elisa, (2008), Introduction: what is liberalism?, The Liberal Project and Human Rights The Theory and Practice of a New World Order : Cambridge University Press.

Frankel, Jeffrey,(2015), Liberalism, USA : Harvard University.

ماڵپەڕ:

Chanley, Jesse and Chanley, Sharon, (2015), What does Freedom Mean?, researchgate, Date of visit: 102024/5/, Avilabile on:

https://www.researchgate.net/publication/278019802_What_does_Freedom_Mean.

The Bush Institute, Freedom Matters WHAT IS FREEDOM?, Gorge w. Bush Presidential center ,Date of Visit 12024/5/ Available on: http://www.freedomcollection.org/news/wp-content/uploads/201503//U1L1_Complete_32615.pdf.

Copyright © Open access article with CC BY-NC-ND 4.0

سیستەمی هەڵبژاردن لە هەرێمی کوردستان لە سایەی بڕیاری دادگای باڵای فیدراڵیی دا

پ. ی. م. کاروان أورحمان إسماعیل بابان

یاسای گشتیی- زانکۆی گەشەپێدانی مرۆیی

karwan.ismail@uhd.edu.iq

پوختە:

ئەم توێژینەوەیە باس لە سیستەمی هەڵبژاردن ئەکات لە هەرێمی کوردستان دا. ئەم توێژینەوەیە لەوە ئەکۆڵێتەوە تا چەند دابەشکردنی هەرێمی کوردستان لەسەر بنەمای ژمارەی شارەکان بەسەر چوار بازنەدا کاریگەریی ئەبێت لەسەر گۆڕینی نەخشەی سیاسیی، تا چەند ئەبێتە هۆی دەرکەوتنی حزب و لایەنی سیاسیی تازە. لەم توێژینەوەیەدا میتۆدی وەسفیی و شیکاریی بەکارهێنراوە بۆ وەسفکردنی کاریگەریی سیستەمی یەک بازنەیی لە رابردوودا و شیکاریی یاسای هەڵبژاردن و بڕیاری دادگای باڵای فیدراڵیی لەسەر هەڵبژاردنی خولی شەشەمی پەرلەمان، گەیشتۆتە ئەو دەرئەنجامەی کە هاوشێوەی هەڵبژاردنی ئەنجوومەنی نوێنەرانی عێراق ساڵی ٢٠٢١ بە سیستەمی فرەبازنەیی کرا وئەزموونێکی سەرکەوتوی پێشکەش کرد، بە هەمان شێوە ئەم سیستەمە فرە بازنەییە بۆ هەرێمی کوردستانیش گونجاوە، لەبەر ئەوەی عێراق و هەرێمی کوردستان هەمان بارووددۆخیان هەیە، ئەمە جگە لەوەی ئەم سیستەمی فرە بازنەییە یارمەتیدەرە بۆ گەیشتنی سەربەخۆکان و پارتە بچووکەکان بۆ پەرلەمان بەهۆی ئەوەی دەنگدەر مافی دەنگدانی هەیە لە بازنەیەکی دیاریکراودا لە سنووری پارێزگاکەی خۆی.

کلییلە وشەکان: پەرلەمان، فرەبازنەیی، سیستەمی هەڵبژاردن، دادگای فیدراڵیی، هەرێمی کورستان.

Recieved: 18/9/2024
Accepted: 12/10/2024

E-ISSN: 2790525-X
P-ISSN: 27905268

پێشەکیی:

بنچینەی رەوایەتی بۆ حوکمداریتی و حوکمڕانی وڵات بریتییە لە خواست و ئیرادەی گەل، بۆیە گەل بە شێوەیەک ئەبێت ئەو ئیرادەیە دەرببڕێت کە ئەویش لە رێگەی دەنگدان و هەڵبژاردنی نوێنەرەکانی خۆیەوە ئەتوانێت بەرجەستەی بکات. هەر بۆیە هەڵبژاردن بە یەکێک لە دیارترین و سەرەکییترین سیماکانی هەر سیستەمێکی دیموکراسیی دائەنرێت، وە لە هەمان کاتدا هۆکارێک و ئامرازێکی گرنگیشە بۆ بەشدارییکردنی راستەقینەی گەل لە بڕیاردان و بەڕێوەبردنی وڵات لە رێگەی نوێنەرەکانیانەوە.

دەستووری وڵاتان هەڵبژاردنیان وەک یەکێک لە پایە گرنگەکانی ژیانی دیموکراسیی وێنا کردووە و بە بایەخەوە باسیان لێ کردووە بە جیاوازی سیستەمەکان و ئەبێت لە کاتی دیاریکراوی خۆیدا هەڵبژاردن بە رێکارە یاساییەکانی ناو دەستوور یان یاساکان بەرێوە بچێت. کە زۆرینەی وڵاتان هەر خولێکی هەڵبژاردنیان بە چوار ساڵ داناوە بۆ دووبارە کردنەوەی هەڵبژاردن. لە عێراق دا نوێنەرایەتی بە ٤ ساڵ دیاریکراوە وەک لە مادەی ٥٦ ی دەستووری عێراق دا هاتووە.

رەنگە هەندێک لە وڵاتان هەڵبژاردن تەنیا بۆ رووکەش بکەن، بە واتایەکی تر تەنیا بۆ سپییکردنەوەی رووی فەرمانڕەواکان بێت ئەگینا هیچ گۆڕانکارییەکی جەوهەری روونادات، چونکە پێشوەختە بڕیار لەسەر ئەنجامەکان دراوە و هەڵبژاردن تەنیا پرۆسەیەکی رووکەشی بێ ناوەرۆکە، هەر بۆیە خەڵک متمانەی بەم جۆرە هەڵبژاردنە نییە و هیچ هیوا و ئومێدێکی لەسەر هەڵناچن و ناچن بە پیر سندووقەکانی دەنگدانەوە و رێژەی بەشدارییکردنی هاووڵاتیان زۆر کەمە.

بەڵام لە بەرانبەردا هەڵبژاردنی راستەقینە پرۆسەیەکی هیوا بەخشە بۆ هاووڵاتیان چونکە دەسەڵات دەستا و دەستی پێدەکرێت و ئەو نوێنەرەی نەیتوانیوە خزمەتی خەڵکەکەی خۆی بکات متمانەی خۆی ئەدۆڕێنێت، جارێکی تر دەنگ ناهێنێتەوە و متمانەی گەل بەدەست ناهێنێتەوە، گەل دەنگ ئەدات بەو کەسانەی جێی هیوا و متمانەن، هەر بۆیە ئەبینین لەم جۆرە هەڵبژاردنانەدا خەڵک بە ئومێدێکی زۆرەوە و بە رێژەیەکی زۆر بەشداریی لە هەڵبژاردنەکاندا ئەکەن، چونکە ئەزانن چارەنوس و ئایندەی خۆیان و وڵات لە رێگەی سندوقەکانی دەنگدانەوە دیاری ئەکرێت، گەل سندوقەکانی دەنگدان بە دادگایەک ئەزانن بۆ دادگاییکردنی ئەو کەسانەی کە جێگەی ئەو متمانەیە نە بوون لە جیاتی چارەسەرکردنی کێشە و گرفتەکانی هاووڵاتییان لە خەمی خۆیان و دەورووبەریان بوون.

بایەخی توێژینەوەیە: بایەخی ئەم توێژینەوەیە تیشک خستنە سەر جۆری سیستەمی هەڵبژاردنە لە هەرێمی کوردستان هەروەها گرنگیدان بە یاسای هەڵبژاردنی پەرلەمانی کوردستان ژمارە (١) ساڵی ١٩٩٢ و هەموارەکانی، هەروەها بایەخدان بە بڕیاری دادگای باڵای فیدراڵیی ژمارە (٨٣ / ١٣١ و١٨٥/ فیدراڵیی/ ٢٠٠٣) لەسەر بابەتیی هەڵبژاردنی هەرێمی کوردستان و یاسای هەڵبژاردن، کە جێگەی گفتوگۆ و مشتومرێکی زۆرە. وە کاریگەریی ئەو بڕیارە لەسەر پرۆسەی هەڵبژاردن لە هەرێمی کوردستاندا، دوای ئەوەی بڕیاریدا هەڵبژاردن بە فرە بازنەیی بکرێت.

کێشەی توێژینەوە: یاسای هەڵبژاردنی پەرلەمانی کوردستان کاری بە سیستەمی یەک بازنەیی کردووە، وە هەروەها سیستەمی کۆتای کەمینەکان کە بۆ ماوەیەکی زۆر کارپێکراوە بە هۆی ئەم بڕیارەی دادگاوە گۆڕانکاریی بەسەردا هاتووە، هەرێمی کوردستان لە سیستەمی یەک بازنەوە بووە بە فرە بازنە، ئەژمارکردنی دەرئەنجامەکان بۆ کاندیدەکان لەم سیستەمەدا بەپێی زۆرینەی دەنگەکان ئەبێت. بۆیە کێشەی توێژینەوەکە خۆی لەوەدا ئەبینێت کە ئایا ئەم سیستەمە دوای بڕیارەکەی دادگا بەو بنەما جیاوازانەوە تاچەند دەتوانێت گۆڕانکاری لەدەرئەنجامی پرۆسەی

هەڵبـژاردن بـکات، بەئاراسـتەیەك كـە لەسـایەیدا پرۆسـە سیاسـییەكەش نەخشـەیەكی جیاوازتـری لـێ بكەوێتـەوە لـەوەی کـە ئێسـتا هەیـە، یاخـود لەژێـر سـایەی ئـەم سیسـتەمەدا لیسـتی نـوێ سـەرهەڵبدەن کـە بتوانـن دەنگـی خەڵـکی بـەلای خۆیانـدا رابكێشـن جیـاواز لـە حزبەکانـی پێشـوو کـە بـراوەی هەڵبژاردنـەکان بـوون.

ئامانجـی توێژینـەوە: گەیشـتنە بـەو دەرئەنجامـەی ئایـا ئـەم هەڵبژاردنـە بەپەیرەوكـردنی ئـەم سیسـتەمە تازەیـە بـە فـرە بازنەیـی و نەمانـی کۆتـاکان بـەو شـێوەیەی لـە رابـردودا هەبـوو تـا چەنـد کاریگەریـی ئەبێـت لەسـەر نەخشـەی پێكهاتـەی پەرلەمانـی کوردسـتان و لەسـەر پرۆسـەی سیاسـیی لـە هەرێمـی كوردسـتاندا، بـە ئاراسـتەی داهێنـانی نەخشـەیەکی جیاوازتـر لـەو پێکهاتەیـەی کـە پێشـتر هەبـوو لـە نـاو پەرلەمـان و رەنگدانـەوەی لـە حکومـەت و سیسـتەمی سیاسـیی لـە هەرێمـی کوردستاندا.

گریمانـەی توێژینـەوە: سیسـتەمی نوێـی هەڵبـژاردنی پەرلەمانـی کوردسـتان گۆرانکاریـی دروسـت ئـەکات لـە نەخشـەی سیاسی هەرێمـی كوردسـتاندا، بـە گریمانـەی ئـەوەی یاساكە وەكـو خـۆی جێبەجـێ بکرێـت و دوور بێـت لـە دەسـتێوەردانی حزبیـی و گزییکـردن.

میتـۆدی توێژینـەوە: لەئامادەکـردنی ئـەم توێژینەوەیـەدا سـوود لـە میتـۆدی شـیکاریی و وەسـفیی (المنهـج التحليـلي والوصفـي) وەرگیـراوە بـۆ شـیکردنەوەی ئـەو بڕگـەو مادانـەی نـاو دەسـتووری عێـراق كـە پەیوەندیـدارن بـە بابەتەکەمانـەوە و بـە یاسـای هەڵبژاردنـی پەرلەمانـی کوردسـتان ژمـارە (١) سـاڵی ١٩٩٢ و هەموارەکانـی، هەروەهـا سـوودمان وەرگرتـووە لـە میتـۆدی بەراوردکاریـی (المنهـج المقـارن) بـۆ بەراوردکـردنی بابەتـەکانی نـاو ئـەم یاسـایە بـە یاسـاکانی تـری هەڵبژاردنـەکانی پەرلەمانـی کوردسـتان لـە پێشـوودا.

نەخشـەی توێژینـەوە: وە بـۆ گەیشـتن بـە ئامانجـی توێژینەوەکـە هەوڵئەدەیـن بـە پێـی ئـەم نەخشـەیە کار بکەیـن، توێژینەوەکەمـان دابـەش ئەکەیـن بـۆ دوو باسـی سـەرەکیی، لـە یەکەمیانـدا تیشـک ئەخەینـە سـەر گەشـەکردن و پێگـەی هەڵبـژاردن لـە هەرێمـی کوردسـتاندا ئەویـش لـە دوو تـەوەردا تاوتوێـی مێـژووی سـەرهەڵدانی هەڵبـژاردن لـە هەرێمـی کوردسـتان و چەمکـی سیسـتەمی هەڵبـژاردن ئەکەیـن، بـەڵام لـە باسـی دووەمـدا چۆنێتـی دابەشـکردنی بازنـەکان و کاریگەریـی لەسـەر پرۆسـەی هەڵبـژاردن لـە هەرێمـی کوردسـتاندا روون ئەکەینـەوە، تیایدا باسـی سیسـتەمی هەڵبژاردنـی یـەک بازنەیـی و فـرە بازنەیـی و دەرئەنجامەکانـی ئەکەیـن و، بڕیـاری دادگای فیدراڵیـی لەسـەر سیسـتەمی هەڵبـژاردن لـە هەرێمـی کوردسـتاندا تاوتـوێ ئەکەیـن.

باسی یەکەم: گەشەکردن و پێگەی هەڵبژاردن لە هەرێمی کوردستان

هەڵبـژاردن لـە هەرێمـی کوردسـتاندا مێژوویەکـی زۆر دوور و درێـژی نییـە، چونکـە پێـش راپەڕینـی کۆمەڵانـی خەڵکـی کوردسـتان لـە سـاڵی ١٩٩١ دا لـە عێراقـدا هەڵبژاردنـی راسـتەقینە بوونـی نەبـوو، ئـەوەی هەبـوو تەنیـا متمانەدانـەوە و بەیعەتـدان بـوو بـە سـەرۆکی ئـەو کات و حکومەتەکـەی، لـە ژێـر فشـاردا خەڵکیـان ناچـار ئەکـرد بـڕوات بـۆ دەنگـدان و تاکـە حـزب و تاکـە سـەرکردە کـۆی دەنگەکانـی بەدەسـت ئەهێنـا، بـەڵام لـە دوای سـاڵی ١٩٩١ گۆڕانکاریـی روویـدا لـە بارووـدۆخـی عێـراق بـە گشـتیی و هەرێمـی کوردسـتان بـە تایبەتیی. لـەم روانگەیـەوە ئـەم باسـە دابـەش ئەکەیـن بـۆ دوو تـەوەر لـە یەکەمیـان دا بـاس لـە سـەرهەڵدان و خولەکانـی پەرلەمـان و هەڵبژاردنـەکان ئەکەیـن وە لـە تـەوەری دووەمیشـدا بـاس لـە سیسـتەمی هەڵبـژاردن ئەکەیـن لـە کوردسـتاندا.

تەوەری یەکەم: مێژووی سەرهەڵدانی هەڵبژاردن لە هەرێمی کوردستان

لە دوای کۆتایی هاتنی جەنگی نێوان عێراق - ئێران، شاڵاوە سەربازییەکانی سوپای عێراق بۆ ناوچە ئازادکراوەکان بە فراوانی دەستی پێ کردەوە، پرۆسەی سەربازیی ئەنفال لە مانگی شوباتی ساڵی ١٩٨٨ دەستی پێکردبوو هەتا وەستاندنی جەنگی عێراق- ئێران لە هەمان ساڵدا بە شێوەیەکی درندانەتر و لەو ناوچانەی کوردستان کە هێشتا هێزی پێشمەرگە بەرگریی لێ ئەکرد وەکو ناوچەکانی دەشتی هەولێر و بادینان هەڵمەتەکانیان چڕترکردەوە و زیاتر لە ٤٥٠٠ گوندی کوردستانییان وێرانکرد و زیاتر لە ١٨٠٠٠٠ خەڵکی سڤیلی کوردیان بێ سەر و شوێنکرد.

پاشان سوپای عێراق لە ٢/ ٨/ ١٩٩٠ کوەیتی داگیرکرد و بە بڕیارێک وەکو پارێزگایەک لکێنرا بە عێراقەوە، بەمەش هەلومەرجێکی سیاسیی نوێ لە ناوچەکەدا سەریهەڵدا. بۆ یەکەمجار لە مێژووی خەباتی گەلی کوردستان لە عێراقدا، بەرەی کوردستانی بەپشتیوانیی و بەشداری ی جەماوەری کوردستان توانیان لە راپەڕینی ساڵی ١٩٩١ بەشێکی زۆری خاکی کوردستانی عێراق رزگار بکەن.

ماوەی مانگێک هەموو شارە گەورەکانی کوردستان لە ژێر دەسەڵاتی هێزی پێشمەرگە و جەماوەری راپەڕیوودا بوون، بەڵام رژێمی عێراقی هێرشی هێنایەوە سەر کوردستان و شارە گەورەکانی کەرکوك و سلێمانی و هەولێر و دهۆکی بە زەبری هێز داگیرکردەوە. بۆرزگار بوون لەو شاڵاوە گەلی کوردستان بە هەموو پێکهاتەکانیەوە، لەکۆڕهوێکی ملیۆنییدا بەرەو ناوچە سنووریەکانی ئێران و تورکیا کۆچییان کرد. دواتر لەسەر پێشنیازی فەرەنسا و بەپشتیوانی ئەمریکا و بەریتانیا، بڕیاریان دا بە جێگیرکردنی هێزێکی ١٣٠٠٠ کەسیی لە هێزی هاوپەیمانان بۆ ئەوەی کارە مرۆییەکەیان لە کوردستانی عێراق بکەن، کە بریتی بوو لە گەیاندنی فریاگوزارییەکان بۆ ئەو کەسانەی پێویستییان پێیەتی لە ئاوارەکان و رێخۆشکردن بۆ گەڕانەوەیان بۆ سەر ماڵ و زێدی خۆیان. ئەنجومەنی ئاسایشی نێودەوڵەتیی بڕیاری ٦٨٨ی دەرکرد، هەروەها سەرۆکی ئەوکاتەی ئەمریکا جورج بوش، لە ٢٢/ ٨/ ١٩٩٢ بڕیاری ناوچەی ئارامی لە خوارووی عێراق بۆ پاراستنی دانیشتوانی شیعە راگەیاند، هەریەکە لە واشنتۆن و پاریس و لەندەن، ناوچەی دژە فڕینیان راگەیاند. ناوچەی پەناگەی ئارام (Safe Haven) لە ناوەڕاستی نیسانی ١٩٩٢ بۆ کورد درووست کرا، لە ئەنجامدا هێزەکانی عێراق بە پێی بڕیارەکە دوورخرانەوە بۆ خوار هێڵی پانیی ٣٦ وە ناوچەی دژە فڕین (No Fly Zone) راگەیەنرا لە سەرووی هێڵی پانیی ٣٦.

لە کۆتایی مانگی تشرینی یەکەم ساڵی١٩٩١ دوای ئەوەی حکومەتی عێراق بڕیاریدا بە کشانەوەی هەموو یەکە کارگێڕییەکانی خۆی لە ناوچە کوردییەکاندا، بەرەی کوردستانیی وەکو دەسەڵاتێکی دیفاکتۆ جێگای گرتەوە وەک دەسەڵاتێکی شۆڕشگێڕ (کە بە شێوازی دەستووریی و یاسایی نەهاتبووە سەرکار) وە بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییی دەسەڵاتە کارگێڕیی و یاساییە، پێویست بوو لەسەری باسی هەڵبژاردن بکات و شەرعییەتەکە بگۆڕێ بۆ شەرعییەتی یاسایی، لەسەر ئەم بنەمایە یاسای هەڵبژاردنی دەرکرد و کردیو، هەروەکو ئەوەی دەسەڵاتەکانی هاوپەیمانان دوای ساڵی ٢٠٠٣ لە عێراق هەیانبوو لەدوای رووخانی دەسەڵاتی عێراق.

لە رۆژی ١٩ ئایاری ساڵی ١٩٩٢ بە چاودێریی نێودەوڵەتیی هەڵبژاردنێکی گشتیی جێبەجێ کرا و دەسەڵاتێکی خۆبەڕێوەبردنی سەربەخۆ لە کوردستان پێکهێنرا، هەرسێ دەسەڵاتەکەی یاسادانان و جێبەجێکردن و دادوەریی دامەزراند، دەسەڵاتی یاسادانان بەشێکی زۆری یاساکانی رژێمی عێراقی هەڵوەشاندەوە وکۆمەڵێک یاسا و رێنمایی تازەی دەرکرد. بەپێی یاسای ئەنجوومەنی نیشتمانیی کوردستان - عێراق ژمارە ١ ساڵی ١٩٩٢ پەیوەندییە یاساییەکان لە نێوان حکومەتی هەرێم و حکومەتی ناوەندا رێکخرا. کە دواتر لە یەکەم دەستووری عێراقی دوای روخانی رژێمی

پێشوو جەختکرایەوە لەسەر ئەوەی کورد مافی نەتەوەیی خۆی هەبێت لە ناو عێراقدا، ئەویش بە پێی مادەی ٥٣ یاسای کارگێڕیی دەوڵەت بۆ قۆناغی گواستنەوە ساڵی ٢٠٠٤.

لە هەرێمی کوردستاندا پێنج خولی هەڵبژاردن جێبەجێ کراوە، بە پێویستیی ئەزانین لەم کورتە مێژووییەدا باسێک لە سیستەمی هەڵبژاردن بکەین لە هەر پێنج خولەکەی پەرلەمانی کوردستان:

١- خولی یەکەمی پەرلەمان (١٩٩٢ - ١٩٩٤).

هەڵبژاردنەکانی پەرلەمان و رابەری گشتی بزوتنەوەی رزگاریخوازی کوردستان، لەرێگای دەنگدانی گشتی ونهێنی و راستەوخۆ سیستەمی نوێنەرایەتی رێژەیی، لە ١٩/ ٥/ ١٩٩٢ بەبەشداری نزیکەی یەك ملیۆن دەنگدەر، کە نوێنەرایەتی زیاتر لەسێ ملیۆن و نیو هاوڵاتیان دەکرد کرا.

لەم هەڵبژاردنەدا ٧ لیست بەشداریی هەڵبژاردنەکانیان کرد. بەپێی یاسای هەڵبژاردن هەر حزبێك ئەبوایە ٪٧ دەنگەکان بەدەست بهێنێ بۆ ئەوەی کورسیەکی پەرلەمان مسۆگەر بکات.

بە پێی یاسای هەڵبژاردنەکانی ئەنجوومەنی نیشتمانیی کوردستان، ٥ کورسیی بۆ مەسیحییەکانی کوردستان تەرخان کرا، کە چوار ئەندامیان لە لیستی بزوتنەوەی دیموکراتی ئاشووریی و یەک ئەندامیش بۆ لیستی یەکگرتووی مەسیحییەکانی کوردستان و، پێنج کورسیی بۆ تورکمان تەرخان کرا، کە پاڵێوراوانی تورکمان کێبڕکێی لەسەر ئەکەن، هەروەها یەک کورسیی بۆ ئەرمەن تەرخان کرا.

لە یەکەم هەڵبژاردنی کوردستانەوە رەچاوی رێژەی ژنان کراوە بۆ ئەندامێتیی پەرلەمان، هەر کیانێکی سیاسیی لە هەرێمدا بۆی هەبوو لیستێکی تایبەت بە ناوی پاڵێوراوەکانی خۆی هەبێت بەو مەرجەی رێژەیەک لە ژنانی تێدا بێت کە لە (٪٣٠) کەمتر نەبێت، وە ناوی پاڵێوراوەکان بە شێوەیەک ریزبەندکرابن کە نواندنی رێژەی ژنان لە پەرلەماندا مسۆگەر بکات، بە مەرجێک ژمارەی پاڵێوراوەکان لە هەر لیستێکدا لە (٣) پاڵێوراو کەمتر نەبێت. وە لە حاڵەتی نەهاتنە دی ی ئەو رێژەیەی کە دانراوە بۆ ژنان ئەوا ژمارەی پێویستیی ژنان لە نێوان براوەکاندا بە پێی زۆرینەی دەنگ کە بەدەستیان هێناوە ژنان پێش ئەخرێن بۆ تەواوکردنی ئەو رێژەیە.

خولی هەڵبژاردنی یەکەم لە رووی دەستورییەوە پێی ناوترێت (دەسەڵاتی دامەزرێنەر) تەنیا خولی هەڵبژاردنی یەکەمە، (دەسەڵاتی دامەزرێنەر) ئەوەیە کە یەکەمجار دەستوور دائەنێت، بەڵام ئەگەر وای دابنێین کە یاسای هەڵبژاردن یاسایەکە سرووشتی دەستووریی هەیە لەم روانگەیەوە ئەشێ بە (خوازەیی) پێی بوترێت دەسەڵاتی دامەزرێنەر نەک بە شێوەیەکی راستەقینە.

جێی سەرنجە لە ساڵی ١٩٩٤ بە هۆی هەڵگیرسانی شەڕی ناوخۆوە پەرلەمانی کوردستان نەیتوانی درێژە بە کارەکانی خۆی بدات.

پێمان وایە دیاریکردنی ئەو رێژەیە بۆ ژنان گۆڕانکارییەکی جۆری بوو لە پرۆسەی سیاسیی و دیموکراسیی هەرێمی کوردستاندا، کە پێشتر و لە ناوچەکەدا ئەو رۆڵ و گرنگییە نەدرابوو بە ژنان.

٢- خولی دووەمی پەرلەمان (٢٠٠٥ – ٢٠٠٩).

شەڕی ناوخۆ لە ٢/ ٥/ ١٩٩٤ هەڵگیرسا بەو هۆیەوە نەتوانرا هەڵبژاردنی خولی دووەمی پەرلەمانی کوردستان لە کاتی خۆیدا بکرێت. تەشەنەسەندنی گرژیی و ئاڵۆزییەکانی ناوخۆ و زیاد بوونی مەترسیەکان بۆ سەر سیستەمی

سیاسیی کوردستان سەرەنجام پەرلەمانیش بووە قوربانی شەڕی ناوخۆ و بۆ ماوەیەکی زۆر نەیتوانی ڕۆڵی خۆی ببینێ و ئەرکەکانی خۆی جێبەجێ بکات. خولی یەکەمی پەرلەمان بەهۆی لێکەوتەکانی ئەو شەڕەوە، سێ جار تەمەنی درێژکرایەوە، تا لە کانونی دووەمی ٢٠٠٥دا هەڵبژاردنی خولی دووەم ئەنجامدرا.

ڕۆژی ٣٠/ ١/ ٢٠٠٥، هەڵبژاردنی خولی دووەمی پەرلەمانی کوردستان کرا کە هاوکات بوو لەگەڵ هەڵبژاردنەکانی ئەنجوومەنی نوێنەرانی عێراق و هەڵبژاردنی ئەنجوومەنی پارێزگاکان.

لەم هەڵبژاردنەکەدا ١٣ لیست و قەوارەی جیاواز بەشدارییان کرد کە بە سیستەمی نوێنەرایەتی ڕێژەیی بەڕێوە چوو دەنگدان بە لیستی داخراو بوو، وە هەرێمی کوردستان بە یەک ناوچەی دەنگدان دانرا. تیایدا یەك ملیۆن و ٧٥٣ هەزار و ٩١٩ کەس لە کورد و تورکمان و کلدان و ئاشوری و موسڵمان و مەسیحیی و ئێزدیی بەشدارییان کرد و ژمارەی ئەندامانی پەرلەمانیش لە ١٠٥ کەسەوە بەرزکرایەوە بۆ ١١١ ئەندام، لێرەوە سەرەتایەکی نوێ لە هاوکێشەی هێز لە هەرێمی کوردستان دەستپێکرد، بە شێوەیەك هەردوو پارتی دەسەڵات زۆرینەی ڕەهای پەرلەمانی کوردستانیان گرتەدەست (٨٩٪ی دەنگەکانیان بەدەست هێنا) کە ئەیکردە ١٠٤ کورسی پەرلەمان، لە ئەنجامدا ٣ لیست لە کۆی ١٣ لیست توانییان بگەنە پەرلەمان، ئەوانیش لیستی نیشتمانیی دیموکراتی کوردستان کە (١٠٤) کورسیی و لیستی کۆمەڵی ئیسلامیی کوردستان عێراق (٦) کورسیی و لیستی حزبی زەحمەتکێشانی کوردستان و سەربەخۆکان (١) یەك کورسییان بەدەست هێنا.

پێمان وایە زیادکردنی کورسییەکان بۆ ١١١ کورسیی لەسەر بنەمایەکی زانستیی یان ژمارەی دانیشتوان زیاد نەکرا و، نەیتوانی لە پەرلەمانی کوردستاندا بەشداریی ڕاستەقینە بۆ پێکهاتەکان بهێنێتە دیی.

٣- خولی سێیەمی پەرلەمان (٢٠٠٩ - ٢٠١٣).

ڕۆژی ٢٥/ ٧/ ٢٠٠٩ هەڵبژاردنی خولی سێیەمی پەرلەمانی کوردستان بەڕێوە چوو کە تێیدا ٢٤ لیست و قەوارەی جیاواز بەشدارییان تێداکرد بۆ کێبڕکێ لەسەر ١١١ کورسیی پەرلەمان، تیایدا ١١ لیست توانییان ڕێژەی یاسایی بە دەستبهێنن و ببنە خاوەنی کورسی پەرلەمانی، هاوکات لەگەڵ هەڵبژاردنی خولی سێیەمدا، هەڵبژاردن بۆ سەرۆکی هەرێمیش بەڕێوەچوو. هەروەها ١١ کورسیی بۆ کۆتان تەرخانکرا. کۆمسیۆنی باڵای سەربەخۆی هەڵبژاردنەکان لەعێراق نوسراوێکی ئاراستەی پەرلەمانی کوردستانی کردووە و تیایدا ڕاستاندنی کۆتایی لەسەر ئەنجامی هەڵبژاردنەکە کردووە. لەم هەڵبژاردنەدا ئۆپۆزسیۆن ژمارەیەکی بەرچاو کورسیی پەرلەمانی بە دەستهێنا.

لەم هەڵبژاردنە سیستەمی هەڵبژاردن بە لیستی داخراو بوو هەر وەکو هەڵبژاردنەکەی ٢٠٠٥. هەر حیزبێکیش ئەبوو ٣٠٪ پاڵێوراوەکانی ژن بن. وە مەرجی تەمەن بۆ خۆپاڵاوتن ٢٥ ساڵی بوو، ئەبوو پاڵێوراو بە چاکی خوێندن و نووسین بزانێت. هەروەها کورسیی کۆتاکان بە ١١ کورسیی دیاریکرا هەر یەکە لە تورکمان ٥ کورسیی و کلدان و سریان و ئاشوور پێکەوە ٥ کورسیی، کورسییەکیش بۆ ئەرمەن. وە هەرێمی کوردستان لە رووی بازنەی هەڵبژاردنەوە بە یەک بازنەیی و ژمارەیەک ناوەندی دەنگدان دانرا.

پێمان وایە لەم خولەی پەرلەماندا گۆڕانکاریی گەورەی بەسەر پێکهاتە و ژمارەی کورسییەکانی پەرلەماندا هات، یەکەمجار بوو ئۆپۆزسیۆنێکی کارا بچێتە پەرلەمانەوە و ڕۆڵ و کاریگەریی هەبێت لەسەر گۆڕانی ژمارە و ڕێژەی دەنگەکان و کورسیی لیستەکان بە گشتیی، هەروەها کورسیی کۆتاکانیش بە گۆڕانکارییەکی تر دائەنرێت کە کاریگەریی لەسەر پێکهاتەی پەرلەمان هەبوو. بەڵام لە رووی سیستەمی هەڵبژاردنەوە هەر هەمان شێوەی هەڵبژاردنی پێشوو

بـوو، لـە رووی بازنـەی هەڵبـژاردن و كورسـیی كۆتاكانـەوە.

٤- خولی چوارەمی پەرلەمان (٢٠١٣ - ٢٠١٨).

بـە فەرمانـی هەرێمـی ژمـارە (٥٠) لـە رۆژی (١٨/ ٤/ ٢٠١٣) سـەرۆكی هەرێمـی كوردسـتان رۆژی ٢١/ ٩/ ٢٠١٣ دیاریكـرد وەك كاتـی سـازدانی هەڵبژاردنـی خولـی چوارەمـی پەرلەمانـی كوردسـتان – عێـراق و هەڵبژاردنـی سـەرۆكی هەرێـم چونكـە ویلایەتـی سـەرۆكی هەرێمیـش لەهەمـان وادە كۆتـای ئەهـات وە بـە پێـی یاسـای سـەرۆكایەتی هەرێـم هاووڵاتیانـی كوردسـتان – عیـراق، سیسـتەمی هەڵبژاردنـی سـەرۆك بـە دەنگدانێكـی گشـتیی و نهێنیـی و راسـتەوخۆ، سـەرۆكێک بـۆ هەرێـم هەڵدەبژێـرن كـە لەسـەر ئاسـتی ناوخـۆ و ئاسـتی دەرەوەش نوێنەرایەتییـان دەكا و بـە ناویانـەوە دەدوێـت و هەماهەنگـی لـە نێـوان دەسـەڵاتە فیدراڵییـەكان و دەسـەڵاتەكانی هەرێمـدا دەكات.

لـە ٢١/ ٩/ ٢٠١٣ پرۆسـەی هەڵبژاردنـی خولـی چوارەمـی پەرلەمانـی كوردسـتان بـە پێـی یاسـای ژمـارە (١٥) سـاڵی ٢٠١٣ یاسـای هەمواركـراوی پەرلەمانـی كوردسـتان ژمـارە (١) سـاڵی ١٩٩٢ هەمواركـراو بەسیسـتەمی نیمچەكـراوە بـە دەنگدانـی نهێنیـی و راسـتەوخۆ بـە سیسـتەمی نوێنەرایەتـی رێژەیـی بەرێوەچـوو، بـە سیسـتەمی یـەک بازنەیـی، كـە تیایـدا (٣١) لیسـت بەشـداری پرۆسـەكەیان كـرد و سـەرەنجام (١٧) لیسـت توانیـان سـەركەوتن بەدەسـتبێنن.

پێـمان وایـە لـەم خولـەدا گۆڕانكارییەكـی بەرچـاو روویـنـەدا، ئۆپۆزسـیۆن چونـە دەسـەڵاتەوە، ژمارەیەكـی كـەم دەنگـی نـاڕازی لەپەرلەمـان هەبـوو، ئارامییەكـی رێژەیـی لەپەرلەمـان بـە دیـی ئەكـرا، بـە بـەراورد بـە خولـی پێشـووی پەرلەمـان.

٥- خولی پێنجەمی پەرلەمان (٢٠١٨- ٢٠٢٢)

بـە پێـی مـادەی یەكـەم برگـەی یەكـەم لـە یاسـای ژمـارە (٢)ی سـاڵی ٢٠١٧ ی یاسـای دابەشـكردنی دەسـەڵاتەكانی سـەرۆكایەتی هەرێـم بەسـەر دامـەزراوە دەسـتورییەكانی هەرێـم، سـەرۆک وەزیرانـی هەرێمـی كوردسـتان بـە مەرسـومی ژمـارە ١ ی سـاڵی ٢٠١٨، رۆژی ٣٠/ ٩/ ٢٠١٨ دیاریكـرد بـۆ بـە رێوەچونـی هەڵبژاردنـی خولـی پێنجەمـی پەرلەمانـی كوردسـتان.

بـە پێـی راگەیەنـراوی كۆمسـیۆنی بـاڵای سـەربەخۆی هەڵبـژاردن و راپرسـیی لـە هەرێمـی كوردسـتاندا (٣٠٨٥٤٦١) هاوڵاتـی مافـی دەنگدانیـان هەبـوو. لـەو ژمارەیـە ١٨٤٥٩٧٩ هاوڵاتـی بەشـداریی پرۆسـەی دەنگدانیـان كـرد كـە رێـژەی بەشـداریی هاوڵاتیـان ئەیكـردە ٥٩٪. لـەو هەڵبژاردنـەدا ٢٩ لیسـت بەشـداریی هەڵبژاردنییـان كـرد، لـە ئەنجامـدا ١٦ لیسـت توانیـان كورسـیی پەرلەمـان بەدەسـتبهێنن. ئـەم هەڵبژاردنـە بـە پێـی یاسـایەك ئەنجـام درا كـە لـە سـاڵی ٢٠١٣ دا هەمـوار كراوەتـەوە (یاسـای ژمـارە ١٥ی سـاڵی ٢٠١٣) كـە ئەمـە حەوتـەم هەمواركردنـەوەی یاسـای هەڵبـژاردن بـوو. پشتبەسـت بـە یاسـاكە هەڵبـژاردن بـە پێـی سیسـتەمی لیسـتی كـراوەی سـنووردار بەرێـوە چـوو، لـە یـەک بازنـەی هەڵبژاردنـدا.

بـە رێوەچونـی ئـەم هەڵبژاردنـە بـە پێـی یاسایەک كـرا كـە حـەوت جـار هەمـوار كراوەتـەوە، پێـمان وایـە ئەمـە بەڵگەیـە لەسـەر ئـەوەی ئـەو یاسـایە نەیتوانیـوە بـە پێـی پێویسـتەكان و بارووددۆخـی كوردسـتان هەنـگاو بنـێ. چونكـە پێنـج هەڵبژاردنـی پـێ كـراوە بـەڵام حـەوت هەمـواری بـە خۆیـەوە دیـوە ئەمـەش نیشـانەیە لەسـەر هەنـگاو نەنـان پـێ بـە پێـی گۆڕانكارییـەكان.

هەڵبژاردنـی خولـی شەشـەم ئەبوایـە لـە سـاڵی ٢٠٢٢ بكرێـت بـەڵام نەكـرا و لـە مـاوەی دوو سـاڵی رابـردودا سـەرۆكی هەرێـم چەندیـن كاتـی جیـاوازی دیاریكـرد بـۆ ئەنجامدانـی هەڵبـژاردن بـەڵام بـە هـۆكاری جیاواز و ناكۆكیـی سیاسـیی نێـوان لایەنـەكان لەسـەر یاسـای هەڵبـژاردن و گۆڕانكاریـی لـە ژمـارەی كورسـییەكانی پەرلەمـان و كۆتـاكان هەڵبـژاردن نەكـرا.

سەرۆکی هەرێمی کوردستان پێنج جار مەرسومی دەرکردووە و وادەی هەڵبژاردنی پەرلەمانی کوردستانیی دیاریکردووە.

تەوەری دووەم: چەمکی سیستەمی هەڵبژاردن

لەبەر ئەوەی لە هەرێمی کوردستاندا دەستوورێکمان نییە کە سیستەمی هەڵبژاردنی دەستنیشان کردبێت، تەنها یاسای هەڵبژاردنی هەرێمی کوردستان ژمارە (١) ساڵی (١٩٩٢) هەیە کە پشتی پێ ببەسترێت بۆ هەڵبژاردنەکانی هەرێمی کوردستان، دیارە ئەویش بێ کەموکوڕی نییە هەر بۆیە چەندین جار هەموارکراوەتەوە. دواجار دادگای باڵای فیدراڵیی بڕیاری هەڵوەشانەوەی هەندێک لە هەموارکردنانەی دەرکرد.

مەبەست لە سیستەمی هەڵبژاردن هەموو ئەو یاسایانە ئەگرێتەوە کە پرۆسەی هەڵبژاردن رێکئەخات، هەر لە یاسای حزبەکان بۆ رێگای ئەژماری دەنگەکان و وەرگێڕانی بۆ کورسیی پەرلەمانی، وە شێوازی کارتی دەنگدان. هەروەها سیستەمی هەڵبژاردن بە ئامرازێکی سیاسیی دائەنرێت کە یارمەتیدەرە بۆ دانانی پەیکەری سیستەمی سیاسیی وە لەو رێگایەوە ئەتوانرێت کاریگەریی لەسەر نەخشەی حزبەکان و ژمارەی حزبەکان دابنرێت. بۆ نموونە سیستەمی زۆرینە هاندەرە بۆ دەرکەوتنی سیستەمی دوو حزبیی وەکو بەریتانیا و ئەمریکا، لە کاتێکدا سیستەمی نوێنەرایەتی رێژەیی یارمەتییدەرە بۆ فراوانکردنی نەخشەی حزبیی و دەرکەوتنی هاوپەیمانێتیی، ئەو هاوکێشەیەی بەکاردێت لە سیستەمی نوێنەرایەتی رێژەیی بۆ دابەشکردنی کورسییەکانی پەرلەمان ئەکرێت وا ئاراستە بکرێت بۆ بەرژەوەندی یان لە دژی حزبە بچووکەکان یان حزبە گەورەکان. هەر لەو سیستەمی هەڵبژاردنەدا چۆنێتی نوێنەرایەتی کەمینەکان لە ئەنجوومەنی نوێنەران دیاری ئەکرێت، تەنانەت هەر بەو سیستەمە بێ بەش ئەکرێن لەم مافە ئەویش لە رێگەی فێڵێکی یاساییەوە وەکو دیاریکردنی رێژەیەکی بەرزی دەنگەکان کە ئەبێت بیهێنن بۆ ئەوەی بچنە ناو ئەنجوومەنی نوێنەرانەوە.

سیستەمی هەڵبژاردن بە بنەمای پرۆسەی هەڵبژاردن دائەنرێت، بەڵام جیاوازە لە مافی هەڵبژاردن، مافی هەڵبژاردن و رێکخستنی پرۆسەیەکی پێشوەختەی سیستەمی هەڵبژاردنە کە پەیوەندیی هەیە بە مافی دەنگدان و بەکارهێنانی ئەو مافە دەستوورییەوە، بەڵام سیستەمی هەڵبژاردن هەر لە سەرەتاوە رێوشوێنی هەڵبژاردن و ئاشکراکردنی ئەنجامەکانی هەڵبژاردن دیاری ئەکات، پرۆسەیەکی هونەرییە بۆ رێکخستنی مافی تاک لە پیادەکردنی ئەو مافەی هەیەتی بۆ هەڵبژاردن. سیستەمێکی هەڵبژاردنی نموونەیی نییە بۆ هەموو سیستەمە سیاسییەکان بگونجێت تا سیستەمی هەڵبژاردن لەسەر ئاستی جیهان دیاری بکرێت، ئەو سیستەمە هەڵبژاردنەی لە وڵاتێکدا سەرکەوتووە ئەوەیە کە بۆ ژیانی سیاسیی و کۆمەڵایەتیی و رۆشنبیریی کۆمەڵگاکەی گونجاوە و لە ئاستی چاوەڕوانی دەنگدەرەکانیەتی مەرج نییە هەمان نموونە لە وڵاتێکی تر هەمان سەرکەوتن بەدەستبهێنێت.

رەنگە سیستەمێك بۆ دەوڵەتێك گونجاو بێت و رێژەیەکی گونجاو لە دیموکراتێتیی یان سەقامگیریی سیاسیی مسۆگەر بکات بەپێی بارودۆخی بابەتیی و خۆیی دەوڵەتەکە. بە پێچەوانەوە پەیوەندیی نییە بە برگەکانی یاسای هەڵبژاردنەکان و رێگاکانی خۆپاڵاوتن و هەڵبژاردن و نوێنەرایەتییکردن، بەڵکو پەیوەندی هەیە بە پێکهاتەی کۆمەڵگە و سایکۆلۆجیای رەفتاری هەڵبژاردنی خەڵکەوە. هەر لەبەر ئەوەیە کە سیستەمی هەڵبژاردن لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکی تر جیاوازە، تەنانەت لەناو وڵاتێکیشدا لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر و لە هەڵبژاردنێکەوە بۆ هەڵبژاردنێکی تر جیاوازە.

پرۆسەی هەڵبژاردن بەپێی چەند سیستەمێك بەڕێوە ئەچێت، مەبەست لەو سیستەمە جیاوازانە رێکخستنی

پرۆسـەی هەڵبژاردنـە لـە بـوارەکانی دیاریکـردنی دەنگـدەر و پاڵێـوراوان و جیاکردنـەوەی دەنگـەکان و دیاریکـردنی بـراوەی پرۆسـەی دەنگـدان.

سیسـتەمەکانی هەڵبـژاردن گوزارشـت لـەو ڕێگایانـە ئەکـەن کـە بـە هۆیانـەوە دەنگـدەر را و بۆچونـی خـۆی دەرئەبڕێـت لـە هەڵبژاردنـی نوێنەرەکانیـدا، ئەمـەش ئـەو ڕێگەیـە کـە ژمـارەی دەنگـەکان لـە هەڵبژاردنـدا ئەگۆڕێـت بـۆ کورسـیی لـە دامـەزراوە هەڵبژێراوەکانـدا.

جۆراوجـۆری لـە پێکهاتـەی هەرێمـی کوردسـتان لـە ڕووی ڕۆشـنبیریی وئایینـی و ئایینزایـی و نەتەوەیـی هەروەهـا کاریگەریـی عەشرەتگەرایـی لەسـەر کۆمەڵـگا، هـۆکارن و کاریگەریـی گەورەیـان لەسـەر ژیانـی کۆمەڵایەتیـی و سیاسـیی هەرێمـی کوردسـتان هەیـە، دیاریکردنیـی هـەر سیسـتەمێکی هەڵبـژاردن پێویسـتە ڕەچـاوی ئـەو بـاروودۆخ و فـرە ڕەنگییـە بکرێـت تـا پرۆسـەی هەڵبژاردنەکـە سـەرکەوتوو بێـت. هەروەهـا پێویسـتە ڕەچـاوی هەمـوو ڕەنگـە جیـاوازەکان بکرێـت بـۆ مسـۆگەرکردنی ڕەوایەتیـی بـۆ پرۆسـەی هەڵبژاردنەکـە تـا سـەرکەوتوو پەسـەندکراوبێت لای هەمـوان.

سیسـتەمی هەڵبـژاردن کـە پەیـڕەو ئەکرێـت و پشـت ئەبەسـتێت بـە شـێوازێکی ئەژمارکـردن بـە پێـی یاسـایەک، ئـەوە بڕیارێکـی سیاسـییە لـە لایـەن ئـەو دەسـەڵاتدارە سیاسـییانەوە دائەنرێـت کـە زاڵـن بەسـەر پرۆسـەی هەڵبژاردنـدا خـاوەن بڕیـارن لـە نـاو دەوڵەتـدا، تـا بەرجەسـتەی کۆمەڵێـک بنەمـای فەلسـەفیی و ئایدۆلۆجیـی و بەرژەوەندی سیاسـیی بکـەن کە بە دەقـی یاسـا و حوکمـی یاسـا دایانڕشـتووە و بـە هۆیـەوە دەسـەڵاتیان گرتۆتـە دەسـت، نـەک بـە هـۆی ڕۆڵـی هاونیشـتیمانیان لـە بەشـداریی سیاسـیی چـالاک و کاریگـەر کـە ڕەگەزەکانـی حوکمـی دیموکراسـیی بچەسـپێنێت، بۆیـە ئەوترێـت خەوشـی گـەورەی سیسـتەمی هەڵبـژاردن ئەوەیـە کـە گەمەیەکـە بـە دەسـتی حزبـە گەورەکانـەوە وبەکاریئەهێنـن بـۆ گەڕانەوەیـان بـۆ سەردەسـەڵات، هـەر بۆیـە زۆرینـەی هاونیشـتمانییان بـێ هیـوا بـوون لـە بەشـدارییکردن لـە هەڵبـژاردن و گۆڕانکاریـی، ئـەوەش بۆتـە هـۆی کـەم بوونـەوەی ڕێـژەی بەشـدارییکردن لـە هەڵبژاردنەکانـدا، بۆیـە گرنگـە هیـوا بگەڕێنرێتـەوە بـۆ خەڵـک و گۆڕانکاریـی لـە سـندوقەکانی دەنگدانـەوە ڕووبـدات، ئەویـش لـە ڕێـی دانانـی سیسـتەمی هەڵبژاردنـی باشـترەوە.

لـە عێراقـدا لـە دوای سـاڵی ٢٠٠٣ کار بـە سیسـتەمی هەڵبژاردنـی نوێنەرایەتـی ڕێژەیـی کـردووە، ئـەم سیسـتەمە ڕێخۆشـکەرە بـۆ هەمـوو حـزب وهاوپەیمانێتییـەکان چەنـد کورسـییەکی پەرلەمانـی بەدەسـتبهێنن بـە پێـی ڕێـژەی ئـەو دەنگانـەی لـە هەڵبـژاردن بەدەسـتیانهێناوە، وە ڕێگـەی داوە بـە حزبـە بچووکـەکان بتوانـن لـە هەڵبژاردنـدا سـەربکەون، ئـەم سیسـتەمە بـە (سـانت لیگـۆ) نـاسراوە کـە لـە داهێنانـی زانـای نەرویجـی سـانت لیگۆیـە، یەکەمجـار سـاڵی ١٩٥١ لـە نەرویـج و سـوید جێبەجێکـرا، بـۆ ئەژمارکردنـی دەنگـەکان لـەم سیسـتەمەدا ژمـارەی دەنگەکانـی قـەوارە سیاسـییەکان دابەشـئەکرێت بەسـەر ژمـارە تاکەکانـی (١، ٣، ٥، ٧، ٩، ١١... تادوایـی بـە پێـی ژمـارەی کورسـییەکان) لـەو قـەوارە سیاسـییەوە دەسـتپێئەکرێت کـە زۆرتریـن دەنگـی هێنـاوە پاشـان ئـەو قەوارەیـەی دوای ئـەو کـە دەنگـی کەمـتری بەدەسـتهێناوە و بـەو شـێوەیە تـا کۆتایـی.

ئەتوانین بە نموونەیەکی گریمانەیی شی بکەینەوە، چوار قەوارەی بەشداربوو ئەم دەنگانەیان بەدەستهێنا:

قەوارەی یەکەم: ٧٠٠٠٠

قەوارەی دووەم: ٣٥٠٠٠

قەوارەی سێیەم: ٢٦٠٠٠

قەوارەی چوارەم: ١٨٠٠٠

ئەو دەنگە بەدەستهاتووانە دابەش ئەکەین بەسەر ژمارەکانی ١، ٣، ٥... دا

قەوارەی یەکەم: ٧٠٠٠٠ ٢٣٣٣٣ ١٤٠٠٠

قەوارەی دووەم: ٣٥٠٠٠   ١١٦٦٦   ٧٠٠٠

قەوارەی سێیەم: ٢٦٠٠٠   ٨٦٦٦   ٥٢٠٠

قەوارەی چوارەم: ١٨٠٠٠   ٦٠٠٠   ٣٦٠٠

ژمارەکان لە زۆرەوە بۆ کەم ریزئەکرێت، تا ئەگات بە ژمارەی کورسییەکان کە لێرەدا (٥) کورسییە، خۆمان وامان داناوە کە ٥ کورسیی بێت.

١- ٧٠٠٠٠

٢- ٣٥٠٠٠

٣- ٢٦٠٠٠

٤- ٢٣٣٣٣

٥- ١٨٠٠٠

هەردوو ژمارەی (١ و٤) سەر بە قەوارەی یەکەمن، واتە (٢) کورسیی بەرئەکەوێت.

ژمارەی (٢) سەر بە قەوارەی دووەمە، کەواتە (١) کورسیی ئەبات.

ژمارەی (٣) سەربە قەوارەی سێیەمە، ئەولیستەش یەک کورسیی ئەبات.

ژمارەی (٥) سەربە قەوارەی چوارەمە ئەویش کورسییەکی بەرئەکەوێت.

ئەم شێوازی سیستەمە لە هەڵبژاردنی ٢٠ نیسانی ساڵی ٢٠١٣ ئەنجوومەنی پارێزگاکانی عێراقدا تاقیکرایەوە و بەهۆیەوە ئەنجامەکان لە بەرژەوەندی قەوارە سیاسییە بچووکەکان بوو. بۆ کەمکردنەوەی ئەو دەرفەتەی قەوارە بچووکەکان هەیان بوو دەستکاریی ئەم شێوازە کرا بە سیستەمی (سانت لیگۆی هەموارکراو) کە مەبەست لێی دابەشکردنی ژمارەکان بوو بەسەر (١,٤، ٣، ٥، ٧، ٩، ١١... تادوایی بە پێی ژمارەی کورسییەکان).

ئەتوانین هەر نموونەکەی پێشوو لە سانت لیگۆی هەموارکراودا جێبەجێ بکەین و جیاوازییەکە ببینین.

قەوارەی یەکەم: ٧٠٠٠٠

قەوارەی دووەم: ٣٥٠٠٠

قەوارەی سێیەم: ٢٦٠٠٠

قەوارەی چوارەم: ١٨٠٠٠

ئەو دەنگە بەدەستهاتووانە دابەش ئەکەین بەسەر ژمارەکانی ١,٤، ٣، ٥ دا

قەوارەی یەکەم: ٥٠٠٠٠   ٢٣٣٣٣   ١٤٠٠٠

قەوارەی دووەم: ٢٥٠٠٠   ١١٦٦٦   ٠٠٠٧

قەوارەی سێیەم: ١٨٥٧١   ٨٦٦٦   ٥٢٠٠

قەوارەی چوارەم: ١٢٨٥٧   ٦٠٠٠   ٣٦٠٠

ژمارەکان لە زۆرەوە بۆ کەم رییز ئەکرێت، تا ئەگات بە ژمارەی کورسییەکان، کە ٥ کورسییمان داناوە.

١- ٥٠٠٠٠

٢- ٢٥٠٠٠

٣- ٢٣٣٣٣

٤- ١٨٥٧١

٥- ١٤٠٠٠

ژمارەی (١ و٣ و٥) سەر بە قەوارەی یەکەمن، (٣) کورسیی بەرئەکەوێت.

ژمارەی (٢) سەر بە قەوارەی دووەم، کەواتە (١) کورسیی ئەبات.

ژمارەی (٤) سەربە قەوارەی سێیەم، ئەولیستەش یەک کورسیی ئەبات.

قەوارەی چوارەم بە پێی ئەم سیستەمە هیچ کورسییەک نابات و بێ بەش ئەبێت، لە کاتێکدا پێش هەموارکردنی سیستەمەکە کورسییەکی بەرئەکەوت.

لە هەڵبژاردنی ئەنجوومەنی پارێزگاکانی عێراقدا لە ١٢/ ١٢/ ٢٠١٢ بە پێی هەمواری چوارەمی یاسای ژمارە ٣٦ ساڵی ٢٠٠٨، ئەو سیستەمەش گۆڕانکاریی بەسەردا هات و شێوازێکی تازە جێی سانت لیگۆی هەموارکراوی گرتەوە کە ژمارەی دەنگەکان دابەش ئەکرا بەسەر ژمارەکانی (١,٦، ٣، ٥، ٧، ٩، ١١...) واتە لەجیاتی (١,٤) گۆڕا بە (١,٦)، بەمەش زیانی زیاتر بەر حزبە بچووکەکان کەوت.

پێمان وایە ئەم بەرزکردنەوەی ژمارەیە بۆ ئەوە ئەگەڕێتەوە کە ژمارەیەکی زۆر لە قەوارە و لیست دەرئەچون، بەمەش جۆرێک لە ئاڵۆزی و دابەشکردنی درووست ئەکرد، وە ئەو حزب و قەوارە بچووکانەش بەوە ئەناسرێن کە سەقامگیر نین و جێگۆڕکێی

زۆر ئەکەن و بە پێی بەرژەوەندی خۆیان هاوپەیمانێتی درووست ئەکەن و لە ماوەیەکی کورتدا ئەیگۆڕن، بەم شێوەیە رێگە بگیرێت لەو نا سەقامگیرییە.

باسی دووەم: ژمارەی بازنەکان و کاریگەریی لەسەر پرۆسەی هەڵبژاردن لە هەرێمی کوردستاندا

لە دوای تەواو بوونی وادەی یاسایی خولی پێنجەمی پەرلەمانی کوردستان لە کۆتایی ساڵی ٢٠٢٢ دا ئەبوایە هەڵبژاردن بۆ خولی شەشەمی پەرلەمانی کوردستان ئەنجام بدرایە، بەڵام نەیتوانی لە کاتی یاسایی خۆیدا هەڵبژاردنەکە ئەنجام بدات، بۆیە پەرلەمانی کوردستان لە دانیشتنی ئاسایی ژمارە (١١)ی رۆژی (٩/ ١٠/ ٢٠٢٢) یاسای ژمارە (١٢)ی ساڵی ٢٠٢٢ یاسای بەردەوام بوونی خولی پێنجەمی پەرلەمانی کوردستانیی دەرکرد و لە یاساکەدا هاتووە کە خولی پێنجەمی پەرلەمانی کوردستان تا کۆتایی وەرزی یاسادانانی پایزەی ساڵی ٢٠٢٣، لە سەرجەم کار و ئەرکەکانی، بەردەوام ئەبێت.

ئەم بابەتەش مشتومڕێکی زۆری لە ناوەندی سیاسیی شەقامی کوردی و عێراقیدا درووستکرد و ناڕەزایی لێکەوتەوە و هەندێک زۆر بە توندی بەرەنگاری ئەو درێژکردنەوەیەی تەمەنی پەرلەمان بوون و بە نا یاساییان لەقەڵەمدا. بۆ ئەو مەبەستەش پەنا برایە بەر دادگای باڵای فیدراڵیی عێراق بۆ یەکلاکردنەوەی بابەتەکە و بڕیاری هەڵوەشانەوەی ماوەی درێژ کردنەوەکە درا بەمەش کوردستان توشی قەیرانی بۆشایی یاسایی بوو.

جێی ئاماژەیە یاسای بەردەوام بوونی خولی پێنجەمی پەرلەمانی کوردستان خۆی بە مەبەستی رێگریکردن لە درووستبوونی بۆشایی یاسایی و بەرجەستەکردنی پرەنسیپی بەردەوامی دامەزراوە دەستوورییەکانی هەرێمی کوردستانیی - عێراق دەرچێنرا، بەڵام هەرێمی کوردستان توو شی بۆشایی یاسایی بوو.

هەوڵ ئەدەین لە دوو تەوەردا گفتوگۆ لەسەر ئەم باسە بکەین هەم لە رووی بازنەکانی هەڵبژاردنەوە، هەم لە رووی هەڵوەشانەوەی بڕیارەکە لە لایەن دادگای باڵای فیدراڵییەوە و دەرئەنجامەکانی.

تەوەری یەکەم: سیستەمی هەڵبژاردن یەک بازنەیی یان فرە بازنەیی و دەرئەنجامەکانی

مەبەست لە بازنەی هەڵبژاردن ئەو ناوچە جوگرافیەیە کە بۆ مەبەستی هەڵبژاردن سنوورەکەی دیاری ئەکرێت کە ژمارەیەکی دیاریکراو دەنگدەری هەیە و کورسییەک یان چەند کورسییەکی تایبەت بە خۆی هەیە بۆ ئەنجوومەنە هەڵبژێراوەکان، رووبەر و ژمارەی کورسییەکانی هەر بازنەیەکی هەڵبژاردن بە پێی سیستەمی هەڵبژاردنی دەوڵەتان و بنەما یاساییەکانی، دابەشکردنی کورسییەکان ئەگۆڕێت.

لە خولی یەکەمی هەڵبژاردنەوە ساڵی ١٩٩٢ هەرێمی کوردستان بە یەک ناوچەی دەنگدان دائەنرێت و دابەش ئەکرێت بەسەر چەند ناوەندێکی دەنگداندا. ئەم شێوازی دابەشکردنە لە هەرێمی کوردستان بەردەوام بووە لە خولەکانی هەڵبژاردندا و هەر بە یەک بازنەی هەڵبژاردن دانراوە، بەڵام لە ئێستادا داوای گۆڕینی ئەو سیستەمە کراوە بۆ فرەبازنەیی.

ئەگەرچیی ماوەیەکی زۆرە هەڵبژاردن دواکەوتووە، یەکێک لە گرفتەکانی نێوان لایەنەکان ژمارەی بازنەکانی هەڵبژاردنە، بۆچونی جیاواز هەیە لەسەر بازنەکان، پارتی دیموکراتی کوردستان لەگەڵ یەک بازنەییدایە و یەکێتی نیشتمانیی کوردستان و زۆربەی پارتەکانی تر وەکو بزوتنەوەی گۆڕان و یەکگرتوی ئیسلامی کوردستان و کۆمەڵی دادگەری کوردستان و جوڵانەوەی نەوەی نوێ لەگەڵ سیستەمی فرە بازنەیین. دادگای باڵای فیدراڵیی عێراق ئەم پرسەی یەکلایی کردەوە و بڕیایدا هەرێمی کوردستان بکرێتە چوار بازنەی هەڵبژاردن.

هەندێک لەگەڵ ئەنجامدانی هەڵبژاردنە بە یەک بازنەیی و پێیان وایە:

١- یەک بازنەیی لە بەرژوەندیی هەموو لایەکدایە و ئەندام پەرلەمانەکانیش نابنە نوێنەری تەنها ناوچەیەک و ئەبنە نوێنەری هەموو خەڵکی کوردستان.

٢- گرنگی یەک بازنەیی لە هەڵبژاردنەکاندا ئەوەیە کە ئەوانەی ئەبنە ئەندام پەرلەمان ئەبنە نوێنەری هەموو خەڵکی کوردستان نەک تەنها ناوچەیەک.

٣- یەک بازنەیی لە بەرژوەندیی هەموو حیزبەکانە بە گشتیی و بەتایبەتییش لە بەرژەوەندی حیزبە بچووکەکان کە دەنگەکانیشیان کۆئەبنەوە.

٤- ئەگەر هەڵبژاردن یەک بازنەیی بێت دەنگی هەموو حیزبەکان لە هەموو ناوچەکان کۆ ئەکرێنەوە و لەو ناوچانەی کەمن و لەو ناوچانەی زۆریشن، بۆیە دەنگیان بەفیرۆ ناچێت، بەڵام لە فرەبازنەییدا بەو شێوەیە نییە، مەگەر هاوپەیمانی درووست بکەن.

هەروەها لایەنگرانی یەک بازنەیی رەخنە لە سیستەمی فرە بازنەیی ئەگرن و پێیان وایە:

١- فرەبازنەیی ئەبێتە هۆی بەفیرۆدانی ژمارەیەکی زۆر لە دەنگی دەنگدەران، وە حزبەکان لەم سیستەمەدا زەرەرمەند ئەبن، چونکە ژمارەی دەنگەکانیان هاوتای ژمارەی کورسییەکان نابێت.

٢- ئەم سیستەمە کاریگەریی نەرێنی لەسەر فرە حزبی ئەبێت و پارتە بچوکەکان زەرەرمەندی یەکەمن، ئەگەر پارتە گەورەکان و مام ناوەندەکان پەیڕەوی رێگای زانستیی نەبن کاریگەریی بۆ ئەوانیش بەقەد پارتە بچوکەکانە، چونکە ژمارەی ئەو پاڵێوراوانەی کە پارتێک لە بازنەکەدا دەست نیشانیان دەکات، کاریگەریی لەسەر ژمارەی ئەو کورسییانە ئەبێت کە پارتەکە بە دەستیان دێنێت، ئەو دەنگانەی بەسەر ژمارەیەکی زۆر لە پاڵێوراواندا دابەشئەبن، ئەبێتە هۆی ئەوەی ئەگەری بردنەوەی کاندید کەم بێت.

٣- لە فرەبازنەیدا دەنگدەر بۆی هەیە تەنها دەنگ بە پاڵێوراوی شار و ناوچەکەی خۆی بدات، بەم هۆیەشەوە دەنگدەر بە رێژەیەکی زۆر بێ بەش ئەبێت لە گەیاندنی دەنگەکەی بە پاڵێوراوی دڵخوازی خۆی.

٤- پارتەکان ناتوانن دەنگەکانی بازنەیەک ببەن بۆ بازنەیەکی تر، واتا ئەگەر نرخی کورسیی لە بازنەیەک ٢٠ هەزار دەنگ بێت و پارتێک لەو بازنەیە ١٨ هەزار دەنگ بهێنێت ئەوا ئەم ١٨ هەزار دەنگە ئەفەوتێت، چونکە دەنگەکان ناگوێزرێنەوە بۆ بازنەیەکی تر بۆ هەمان پارت.

ئەو پارتانەی لەدوای هەڵبژاردنی ساڵی ٢٠٠٥ بەردەوام لەهەموو هەڵبژاردنەکاندا کورسییەکانیان بە جۆرێك مسۆگەر بوو وە دە بوونە براوەی هەڵبژاردن، لە هەڵبژاردنی ٢٠٢١ دا بە سیستەمی فرەبازنەیی جۆرێك لە ترس و دڵەڕاوکێی لەلا درووستکردن، هەر بۆیە پەنایان بردە بەر هاوپەیمانێتی جا چ بە ئاشکرا بێت وە یان ڕێکەوتنی ژێر بەژێر بۆ مسۆگەرکردنی کورسییەکان. هەڵبژاردن بە فرەبازنەیی هەرێمی دەوڵەت دابەشئەکرێت بەسەر چەند ناوچەیەکی دیاریکراودا کە هەڵبژاردنی تیادا ئەنجام بدرێت، بە بازنەی هەڵبژاردن ناوئەبرێت. لە هەڵبژاردنەکانی عێراقدا لەروی بازنەکانی هەڵبژاردنەوە یاسای نوێ وڵاتی دابەشکرد بەسەر چەند بازنەیەکی هەڵبژاردندا، رەنگە ئەمە خاڵێکی ئەرێنی بێت چونکە لە زۆربەی وڵاتانی جیهان پەیڕەو دەکرێت، ئامانجی سەرەکی لێی ئەوەیە لە لایەك بە ئاسانی دەنگەکان ئەژمێرێت، لە لایەکی ترەوە پەیوەندی بەهێز لە نێوان دەنگدەر و پاڵێوراودا درووستئەبێت و دەرفەتی زیاتریش لەبەردەم حیزبەکان و کەمینەکاندا ئەکرێتەوە کاتێك بیانەوێت بەسەربەخۆ خۆیان بپاڵێون.

لایەنگرانی فرەبازنەیی ئەم دابەشکردنە بە پرۆسەیەکی باش و گرنگ ئەزانن لەبەرئەوەی:

١- پاڵێوراو لەناوچەکەی خۆیدا یان لە چوارچێوەی ئەو بازنەیەدا کە لێی دەژی خۆی ئەپاڵێوێت و پەیوەندی راستەوخۆی ئەبێت لەگەڵ دەنگدەرەکانیدا و دەنگدەر ئازادییەکی تەواوی هەیە بۆ هەڵبژاردن و دەستنیشانکردنی ئەو کەسەی کە دەنگی پێئەدات.

٢- هەڵبژاردن و دەستنیشانکردن لەسەر بنەمایەکی بابەتیی ئەبێت، ئەو پاڵێوراوە هەڵئەسەنگێنرێت کە تاچەند شیاوە بۆ دەنگ پێدان لەڕوی بەرنامە و بابەتەوە، بۆیە وا پێشبینیی ئەکرێت لەسایەی ئەم سیستەمەدا کەسانی بە ئەزمون و لێهاتوو بە توانای خۆیان سەربکەون، کە ئەمەش ئەبێتە هۆی گۆڕانکاریی لە نەخشەی سیاسی پەرلەماندا.

٣- لە سیستەمی فرەبازنەییدا دەرفەتێکی باش بە هاووڵاتیان ئەدرێت، ئەو کەسانە بە نوێنەری خۆیان هەڵبژێرن کە خەڵکی سنوورەکەی خۆیانن و ئەیانناسن. هەروەها حزبەکان ناتوانن بە دەنگی ناوچەیەک پاڵێوراوی ناوچەیەکی تر بنێرنە پەرلەمانەوە، وەک کەسێک لە هەڵەبجە بە دەنگی زاخۆ بچێتە پەرلەمانەوە.

بەڵام لە سیستەمی یەك بازنەییدا حزب باڵادەستە کێ ئەکاتە نوێنەری خۆی، بۆ نموونە حزب ئەتوانێت کەسێك بکاتە نوێنەر لە دهۆک کە خەڵکی گەرمیان بێت، ئەوکاتە دەنگدەری حزبی ناچار ئەبێت دەنگی پێبدات، لەگەڵ ئەوەی هیچ جۆرە شارەزاییەکیان لەسەر توانا و لێهاتویی ئەو کەسە نییە و نازانن تا چەند دڵسۆز و خاوەنی بەڵینی خۆی ئەبێت. هەروەها لە سیستەمی یەک بازنەییدا پەیوەندیی نێوان دەنگدەر و پاڵێوراو ئەپچڕێت، بۆ نموونە یەکێک لە لیستەکان ١٠ کورسیی بەدەست ئەهێنێت، هەموو ئەو ئەندامانەش لە یەک ناوچە ئەبن. لێرەدا لایەنگرانی ئەو لیستە هەست بەوە ئەکەن نوێنەریان نییە لەسەر ئاستی ناوچەکەیان، چونکە هیچ کامێک لە پاڵێوراوانی ناوچەکەیان لە ناو ئەو لیستە سەرکەوتوو نەبووە لە هەڵبژاردن.

لەسەر ئەم بابەتە لەهەرێمی کوردستان دوای ئەوەی لایەنە سیاسییەکان نەگەیشتنە ڕێکەوتنێک بۆ چارەسەرکردنی سیستەمی بازنەکان ئەم کێشەیە خرایە بەردەم دادگای باڵای فیدراڵیی عێراق، ئەویش لە نێوان هەردوو سیستەمی

تاک بازنەیی و فرە بازنەییدا، هەروەک هەڵبژاردنەکانی عێراق ساڵی ٢٠٢١ بڕیاریدا سیستەمی فرەبازنەیی لە هەرێمی کوردستان جێبەجێبکرێت.

تەوەری دووەم: بڕیاری دادگای فیدراڵی لەسەر سیستەمی هەڵبژاردن لە هەرێمی کوردستاندا

پەرلەمانی کوردستان نەیتوانی لە وادەی یاسایی خۆیدا هەڵبژاردن ئەنجام بدات، بۆیە بۆ ماوەی دوو ساڵ درێژەی دا بە تەمەنی خۆی، کە ئەم کارە پێچەوانەی مانا و چەمکی متمانە پێدانە، چونکە دەنگدەران بۆ ماوەیەکی دیاریکراو متمانە ئەبەخشنە کاندیدەکان تا بزانن لەو ماوەیەدا توانیویانە بەڵێنەکانی بانگەشەی هەڵبژاردن کە داویانە بە دەنگدەران جێبەجێی بکەن یان نا، بۆیە مافی دەنگدەرە دوای تەواو بوونی ئەو ماوەیە دەنگ نەداتەوە بە کاندیدەکە، بەڵام درێژ کردنەوەی ماوەی پەرلەمان پێچەوانەی ئەم بنەمایەیە بێ رەزامەندی خاوەن مافەکە ماوەکە زیاد ئەکرێ، ئەو مافەی لێ زەوت ئەکرێت.

لەم روانگەیەوە ناڕەزایی درووست بوو لە بەرانبەر درێژکردنەوەی ماوەی یاسایی پەرلەمان و هەروەها سیستەمی هەڵبژاردن لە کوردستاندا و ژمارەی کورسییەکانی پەرلەمان، لە بەردەم دادگای باڵای فیدراڵیی عێراقدا داوای یاسایی لە دژی سەرۆکایەتی هەرێم و پەرلەمان و ئەنجوومەنی وەزیران بەرزکرایەوە.

رۆژی ٢١/ ٢/ ٢٠٢٤ دادگای باڵای فیدراڵیی عێراق لەسەر ئەم پرسە دانیشتنی خۆی کرد، و بڕیاری لەسەر چەند بابەتێکی گرنگدا بە بڕیاری دادگای فیدراڵیی ژمارە (٨٣) و یەکخراوەکانی ژمارە (١٣١ و ١٨٥).

هەوڵئەدەین لە بەر رۆشنایی بڕیارەکەی دادگای باڵای فیدراڵیی عێراق بە چەند خاڵێک تیشک بخەینە سەر گرنگترین ئەو گۆڕانکارییانەی لە ناو بڕیارەکەدا هاتووە و کاریگەرییەکانی لەسەر سیستەمی هەڵبژاردن لە هەرێمی کوردستاندا چیی ئەبێت؟

یەکەم: هەروەک لە بڕیارەکەی دادگای باڵای فیدراڵیی عێراقدا ئاماژەی بۆکراوە، لە یاسای هەڵبژاردنەکانی هەرێمی کوردستاندا هاتووە: (پەرلەمانی کوردستانیی عێراق لە سەد و یازدە ئەندام پێکدێت)، گرنگە ئەم ژمارەیە بە پێوەرێک بێت، دادگا نەگەیشتۆتە ئەو باوەڕەی کە ئەم ژمارەیە لەسەر بنەمایەکی زانستی دانرابێت و پشت بە پێوەرێکی بابەتیی نەبەستراوە هەروەک لە دەستووری عێراقدا هاتووە کە: ئەنجوومەنی نوێنەران لە ژمارەیەک ئەندام پێکدێت بە رێژەی یەک کورسیی بۆ هەر ١٠٠ هەزار کەسیی عێراق، کە نوێنەرایەتی تەواوی گەلی عێراق ئەکەن. ئەوان بە دەنگدانی راستەوخۆ و نهێنی گشتیی هەڵئەبژێردرێن و نوێنەرایەتی هەموو پێکهاتەکانی خەڵکی تێدا لە بەرچاو ئەگیرێت، بەو پێیەی دەستووری عێراق پشتی بە پێوەرەکانی دانیشتوان بەستووە لە دیاریکردنی ژمارەی کورسییەکانی پەرلەماندا، کە ئەو پێوەرەش گونجاوە لەگەڵ پێوەرە نێودەوڵەتییە کارپێکراوەکان. ئەم پرەنسیپە لە دیاریکردنی هەموو ئەنجوومەنەکاندا رەچاوکراوە وەک ئەنجوومەنی شارەوانییەکان ئەنجوومەنی پارێزگاکان، تەنیا پەرلەمانی کوردستان نەبێت رەچاوی ئەم بنەمایەی نەکردووە.

ئەگەر بە پێی ئەو بنەمایە و بە گوێرەی مادەی (٤٩/ یەکەم)ی دەستووری عێراق کاربکەین ئەوا کۆی کورسییەکانی پەرلەمانی کوردستان ئەبێتە ٤٤ کورسیی، بەڵام لە کاتی جێبەجێکردنی مادەی یەکەمی یاسای هەڵبژاردنەکانی هەرێمی کوردستان، ژمارەی کورسییەکانی پەرلەمانی کوردستان بە ١١١ کورسیی دانراوە بەم شێوەیە: (٤٥) کورسیی بۆ پارێزگاری سلێمانی، (٣٩) کورسیی بۆ پارێزگاری هەولێر، (٢٧) کورسیی بۆ پارێزگاری دهۆک. ئەمەش مانای وایە هیچ پێوەرێکی بابەتیی بەکارنەهێنراوە، بۆیە ئەبوو یاسادانەری کوردستان لەم رووەوە دەستووری عێراقی بکردایەتە پێوەر. هەرچەندە

دادگا پێی وایە کە هەتا ژمارەی کورسییەکانی پەرلەمان زیاتر بێت نوێنەرایەتیکردن بەرفراوانتر و وردتر و بەرهەمدارتر ئەبێت، بەڵام نابێت زیادەڕەوی بکرێت لە ژمارەکەدا. بۆیە دادگای باڵای فیدراڵیی عێراق بڕیاریدا بە نادەستووری بوونی ژمارەی ١١١ ئەندام، دەقەکەی گۆڕی بە (پەرلەمانی کوردستان – عێراق لە ١٠٠ ئەندام پێکدێت). بە واتایەکی تر وەکو پێشتر ١١ کورسیی کۆتاکان لابرا و دواتر لە ناو ١٠٠ کورسییەکەدا کورسیی کۆتاکان دانرایەوە.

بە بڕوای ئێمە کورسیی کۆتاکان زیادەڕەوی تیادا کراوە. بۆ بەشداریی پێکهاتەکان و ڕەنگا و ڕەنگ بوونی پەرلەمانی کوردستان فرەیی پێویستە، بەڵام دوو تێبینی ئەخەینە ڕوو لەم بوارەوە:

١- تورکمانەکان کە نەتەوەی دووەمن لە هەرێمی کوردستاندا و بانگەشەی گەورەیی قەبارەی خۆیان ئەکەن، هەق وایە ڕێگەیان پێبدرێت بەشداریی هەڵبژاردن بکەن تا مافی هەڵبژاردنی خۆیان چەندە وەربیگرن و قەبارەی خۆشیان بزانن، هەروەک چۆن لە هەڵبژاردنەکانی عێراقدا بەشدار ئەبن و هیچ کورسییەکی کۆتایان بۆ تەرخان نەکراوە.

٢- ئەگەر بەراوردێک بکەین بە دەوڵەتی عێراق ئەبینین لە هەرێمی کوردستاندا ڕێژەی کۆتاکان زۆرە و ئەگاتە ٤ ئەوەندەی ڕێژەی کۆتاکان لە عێراقدا بەم شێوەیە:

ڕێژەی دانیشتوانی عێراق بە زیاتر لە ٤٦ ملیۆن کەس مەزەندە ئەکرێت، وە ژمارەی کورسیی پەرلەمانی عێراق ٣٢٩ کورسییە تەنیا (٩) «کورسیی کۆتا»ی هەیە بۆ مەسیحییەکان و ئێزدیی و شەبەک و سابیئە و فەیلیی، کە ئەکاتە ڕێژەی (٢,٧ ٪)ی پەرلەمان.

بەڵام لە هەرێمی کوردستان کە دانیشتوانی نزیکەی ٦ ملیۆن کەس ئەبێت، پەرلەمانەکەی ١١١ کورسییە، بەڵام ژمارەی کورسیی کۆتا (١١) کورسییە، واتا بە ڕێژەی (٩,٩٪)ی دانراوە بۆ پێکهاتەکانی تر.

دووەم: لە یاسای هەڵبژاردنەکانی هەرێمی کوردستاندا دەقیداوە لەسەر: هەرێمی کوردستان - عێراق دابەش ئەکرێت بەسەر چەند ناوچەیەکی دەنگداندا کە لە چوار ناوچە کەمتر نەبێت. بەڵام ئەو مادەیە هەڵوەشایەوە بە مادەی چوارەمی هەمواری سێیەم ژمارە ٤٧ ساڵی ٢٠٠٤ دەقەکە گۆڕا و ئەم مادەیە جێگەی گرتەوە: هەرێمی کوردستان – عێراق بە یەک ناوچەی دەنگدان دائەنرێت و دابەشئەکرێت بەسەر چەند ناوەندێکی دەنگداندا. دادگای باڵای فیدراڵیی بڕیاری دەرکرد بە نا دەستووریی بوونی ئەم مادەیە و گەڕانەوە بۆ ڕەسەنی مادەی ٩ کە هەرێمی کوردستان بکرێت بە چەند بازنەیەکی هەڵبژاردن، بۆ ئەو مەبەستە ڕای کۆمسیۆنی باڵای سەربەخۆی هەڵبژاردنەکانیان وەرگرت، پشتبەست بە ڕێژەی کورسییەکان لە هەڵبژاردنی ئەنجوومەنی نوێنەرانی عێراق ژمارە (١٢) ساڵی ٢٠١٨ لە پارێزگاکانی هەرێمی کوردستان ژمارەی کورسییەکانی دیاریکرد، سلێمانی (١٨) کورسیی واتە ڕێژەی ٤١٪ و هەولێر (١٥) کورسیی واتە ڕێژەی ٣٤٪، وە دهۆک (١١) کورسیی واتە بە ڕێژەی ٢٥٪) وە بەو ڕێژانە لە هەڵبژاردنی هەرێمی کوردستان کورسییەکان دیاری بکرێت سلێمانی (٤١) کورسیی و هەولێر (٣٤) کورسیی و دهۆک (٢٥) کورسیی.

دادگا گەیشتۆتە ئەو باوەڕەی کە سیستەمی یەک بازنەیی نەیتوانیوە سیستەمێکی گونجاو بێت، هەر بۆیە دادگا دوای ڕاوێژکردن لەگەڵ کۆمسیۆنی باڵای سەربەخۆی هەڵبژاردنەکانی عێراقدا بڕیاریدا بە فرە بازنەیی لە هەرێمی کوردستاندا کە لە چوار بازنەی هەڵبژاردن کەمتر نەبێت، دواتر کۆمسیۆن هەر پارێزگایەکی کرد بە یەک بازنەی هەڵبژاردن، کورسییەکانی بەم شێوەیە دابەش کرد: هەولێر (٣٤) کورسیی (ئەبێت لەو ژمارەیە کورسییەک بۆ مەسیحییەکان وکورسییەک بۆ تورکمانەکان بێت)، وە (٣٨) کورسیی بۆ سلێمانی دانرا، (ئەبێت لەو ژمارەیە کورسییەک بۆ پێکهاتەی مەسیحی و کورسییەکیش بۆ پێکهاتەی تورکمان بێت). وە بۆ دهۆک (٢٥) کورسیی بۆ تەرخانکرا (لەو ژمارەیە کورسییەکیان بۆ پێکهاتەی مەسیحی ئەبێت)، وە هەڵەبجەش بە بازنەیەکی هەڵبژاردن دانراو ٣ کورسیی بۆ تەرخانکرا.

هەرچەندە هەڵەبجە لە هەڵبژاردنەکانی ئەنجوومەنی نوێنەرانی عێراقدا لە ١٠/ ١٠/ ٢٠٢١ بازنەیەکی هەڵبژاردن بوو لە بازنەکانی سلێمانی، بەڵام پێشتر پەرلەمانی کوردستان یاسایەکی دەرکرد بوو بە ژمارە (١) ساڵی ٢٠١٥ یاسای کارگێڕیی پارێزگای هەڵەبجە لە هەرێمی کوردستان - عێراق بە پێی ئەو یاسایە هەڵەبجە بە پارێزگایەکی هەرێم دائەنرێت و ئەبێتە بازنەیەکی هەڵبژاردنی سەربەخۆ.

سێیەم: دادگای باڵای فیدراڵیی عێراق بڕیاریدا بە هەڵوەشانەوە و نادەستووری بوونی ئەم برگەیە: (کۆمسیۆنی باڵای سەربەخۆی هەڵبژاردنەکان ئەچێتە جێگەی دەستەی باڵای هەڵبژاردنەکانی پەرلەمانی کوردستان - عێراق کە لەم یاسایەدا هاتووە بۆسەرپەرشتیکردنی هەڵبژاردنەکانی پەرلەمان و بەڕێوەبردنی بە پێی حوکمەکانی برگەی ٤ لە مادەی ٢ی یاسای کۆمسیۆنی باڵای سەربەخۆی هەڵبژاردنەکان، ژمارە ١١ی ساڵی ٢٠٠٧ تا پێکهێنانی دەستەی باڵای سەربەخۆی هەڵبژاردن و ڕاپرسیی لە کوردستان - عێراقدا). دیارە هۆکارەکەشی بۆ ئەوە ئەگەڕێتەوە لە دوای بەسەرچونی ماوەی دەستەکە، لایەنە سیاسییەکان نەگەیشتنە هیچ ئەنجامێک بۆ دانانی ڕێوشوێنی گونجاو بۆ هەڵبژاردنەوەی ئەو دەستەیە، بەڵام پارتی دیموکراتی کوردستان لە دانیشتنێکی پەرلەماندا بڕیاری ژمارە ١٠، دەرکرد لە ڕۆژی ٢٢/ ٥/ ٢٠٢٣ کە بڕیاریدا بە کاراکردنەوەی کۆمسیۆنی هەڵبژاردنەکان بۆ ماوەی ٥ ساڵ لە ڕێکەوتی ٢٣/ ١٢/ ٢٠١٩. واتە بە گەڕانەوەی یاساکە بۆ ڕابردوو. وە دادگای باڵا بە پێی بڕیارەکە ئەم هەنگاوەشی بە نایاسایی ناساند و ڕەتی کردەوە. هەروەها گۆڕانکاریی بەسەر مادەکەدا هاتووە دەستەواژەی (دەستەی باڵای هەڵبژاردنەکان) ئەگۆڕێت و (کۆمسیۆنی باڵای سەربەخۆی هەڵبژاردنەکان) جێگەی ئەگرێتەوە بۆ ئەنجامدانی هەڵبژاردنی پەرلەمانی کوردستانیی عێراق کە لەم یاسایەدا ئاماژەی پێکراوە بۆ سەرپەرشتیکردن و بەڕێوەبردنی هەڵبژاردنی پەرلەمان. لە هەمان کاتدا ئەم برگەیەش هەڵئەوەشێنێتەوە و بە نادەستووری لە قەڵەمی ئەدات کە ئەڵێت: (دەستەیەکی دادوەریی لە دادگای پێداچونەوەی هەرێمی کوردستانیی عێراق، لە سێ دادوەری نا تەرخان پێکئەهێنرێت بۆ سەیرکردنی ئەو تانانەی لە لایەن دەستەی هەڵبژاردنەکان یان لە لایەن تاکە تاکەی خەڵک یان قەوارە زەرەرمەندەکانەوە بۆی دائەنرێت و تانەیان لە بڕیارەکانی کۆمسیۆن داوە، بڕیارەکانیش بنبڕ ئەبن).

چوارەم: دادگای باڵای فیدراڵیی عێراق مادەی سێیەمی یاسای ژمارە ١٥ی ساڵی ٢٠١٣ بە نادەستووری لەقەڵەمدا یاسای هەمواری حەوتەمی یاسای هەڵبژاردنی پەرلەمانی کوردستانیی عێراق ژمارە ١ی ساڵی ١٩٩٢، کە بە گوێرەی ئەو یاسایە مادەی حەڤدەی یاسای پێشوو هەڵوەشایەوە، دادگای باڵا داوای گەڕانەوە و کارکردنی بە هەمان مادەی حەڤدەیەمی یاساکە کردووە کە تێیدا هاتووە: (بەڕێوەبەرایەتی باری شارستانی کارتی دەنگدان ئەدات بە هەر هاوڵاتییەک کە تەمەنی ١٨ ساڵی تەواو کردبێت، بە شێوەیەکی وا کە وەسف و شێوەی بە پێی بەیاننامەی دەستەی باڵا دیاریکرابێ بە مەرجێ دەنگدەر لە کاتی دەنگداندا کەسایەتی دەربخات). لەبەر ئەوەی ئەم مادەیە کۆک و گونجاوە لەگەڵ ناوەڕۆکی دەستووری عێراقدا کە تیایدا هاتووە: هەموو هاووڵاتییەک بە ژن و پیاوەوە ماف بەشداریکردنی لە کاروباری گشتی و شاد بوون بە مافە سیاسیەکانی هەیە لەوانە ماف دەنگدان و هەڵبژاردن و خۆپاڵاوتن. بۆیە حوکمی دا بە نادەستووری بوونی مادەی سێیەم لە هەموارەکە و گەڕانەوە بۆ کارکردن بە مادەی ١٧ لە یاسای هەڵبژاردنەکانی ئەنجومەنی نیشتمانی کوردستان - عێراق ژمارە (١) بۆ ساڵی ١٩٩٢.

پێنجەم: تایبەت بە ڕێژەی ژنان لە پەرلەمانی کوردستان پێشتر ئاماژەمان پێدا کە یاساکە ٣٠٪ کورسییەکانی ترخان کردووە بۆ ژنان، لەو بارەیە لە یاساکەدا هاتووە: (هەر کیانێکی سیاسیی لە هەرێمی کوردستان - عێراقدا بۆی هەیە لیستێکی تایبەت بە ناوی پاڵێوراوەکانی خۆی لەسەر ئاستی کوردستان - عێراق بکات کە ڕێژەیەک ئافرەتی تێدابێت

لە (٣٠٪) کەمتر نەبێت و ناوی پاڵێوراوەکانیش بە شێوەیەک ریزبەندکرابن کە نواندنی ڕێژەی ناوبراوی ئافرەتان لە پەرلەماندا مسۆگەر بکات، بە مەرجێ ژمارەی پاڵێوراوەکان لە هەر لیستێکی هەڵبژاردندا لە (٣) پاڵێوراو کەمتر نەبن.

بەڵام دادگای باڵای فیدراڵیی عێراق تێبینی لەسەر ئەم بڕگەیە هەیە:

یەکەمیان: نادەستووری بوونی دەستەواژەی لەسەر ئاستی هەرێمی کوردستان - عێراق.

دووەمیان: دەستەواژەی (بە مەرجێک ژمارەی کاندیدەکانی هەر لیستێکی هەڵبژاردن لە سێ کەس کەمتر نەبێت).

بۆیە بە پێی بڕیاری دادگا ئەبێت دەقەک بگۆڕێت بەم شێوەیە: (هەموو قەوارەیەکی سیاسیی لە کوردستانیی عێراق مافی ئەوەی هەیە لیستێکی تایبەت بە خۆی پێشکەشبکات کە ناوی کاندیدەکانی لە خۆبگرێت، ژمارەی کاندیدە ژنەکانی لە ٣٠٪ کەمتر نەبێت، هەروەها ناوی کاندیدەکان بە شێوەیەک ڕێکخرابێت نوێنەرایەتی ئەو ڕێژەیەی کە باسکراوە لە ژنان لە پەرلەمان مسۆگەر بکات). لە خوێندنەوەی ئەم بڕگەیە مەبەست لە زامنکردنی ڕێژەی کۆتای ژنانە.

بە رای ئێمە ئەمە کارێکی باشە هەر گۆڕانکارییەک مەبەست لێی داکۆکیکردن و چەسپاندن و مسۆگەرکردنی مافەکانی ژنان بێت کە لە یاساکەدا و لە دەستووری عێراقیشدا هاتووە جێگەی بایەخ پێدانە.

بە پێی یاسای هەڵبژاردنەکانی ئەنجوومەنی نوێنەرانی عێراقی ساڵی ٢٠٢٠ پێویستە بەشداریی ژنان لە ئەنجوومەنی نوێنەراندا ٢٥٪ کەمتر نەبێت. لە هەڵبژاردنی خولی پێنجەمی ئەنجوومەنی نوێنەرانی عێراقدا ساڵی ٢٠٢١، بە پێی ژمارەی ئەو کاندیدانەی کە خۆیان بۆ ئەنجوومەنی نوێنەرانی عێراق کاندید کردبوو، ژنان توانیان ٩٧ کورسیی بەدەستبێنن، لەو ژمارەیەش ٥٧ یان بە دەنگی خۆیان و بە بێ کۆتا بوونە ئەندامی پەرلەمان، لە کاتێکدا سیستەمی کۆتا ٢٥٪ی کورسییەکانی ئەنجوومەنی نوێنەرانی بۆ ژنان دیارییکردبوو، کە ئەکات ٨٣ کورسیی لە کۆی ٣٢٩ کورسیی ئەنجوومەنەکە، بەڵام کاندیدانی ژن توانیان ٩٧ کورسیی، واتا ڕێژەی ٢٩,٤٪ی کورسییەکان بەدەستبێنن.

کاندیدەکانی هەرێمی کوردستان بۆ ئەنجوومەنی نوێنەرانی عێراق، لە کۆی ١٤٦ کاندید ٤٧ ژن بوون، پارێزگای هەولێر ٥٣ کاندیدی هەبوو لەو ژمارەیە ١٨یان ژن بوون، لە پارێزگای سلێمانی لە ٦٥ کاندید ٢٤یان ژن بوون، و لە پارێزگای دهۆک لە ٢٨ کاندید ٧یان ژن بوون.

بە پێی ئەم ئامارەش ٣٣٪ کاندیدەکان ژن بوون، لە پارێزگای هەولێر ڕێژەی ٣٣٪، لە پارێزگای سلێمانی ریژەکەی٣٧٪، وە لە پارێزگای دهۆکیش ریژەکەی ٢٥٪.

وە لە کۆی ٦٣ کاندیدی دەرچووی هێزە کوردییەکان لەسەر ئاستی عێراق، ٢٣ ژن دەرچوون، کە ئەکاتە ڕێژەی ٣٦٪، ئەوەش یەکەمجارە پەرلەمانتارانی ژن بەو ڕێژە فراوانە لەناو هێزە کوردیەکاندا دەربچن.

لە کۆتاییدا پێمان وایە بناغەی دیموکراسیی بریتییە لە بەشداریی کردنی خەڵک لە بەڕێوەبردنی ژیان و کاروباری گشتییدا، هەروەها لە ڕێزگرتن لە ماف و ئازادییە گشتییەکاندا وە یەکێک لە ڕێگاکان یان ئامرازەکانی دەربڕینی دیموکراسیی بریتییە لە هەڵبژاردن، بۆیە پرۆسەی هەڵبژاردن بە باڵاترین شێوەی سیستەمی دیموکراسیی ئەزانین، ئەمەش کاتێک بەدی دێت کە سیستەمێکی هەڵبژاردن هەبێت نوێنەرایەتی هەموو تاکەکانی کۆمەڵگا بکات لە پەرلەماندا دەنگ و ڕەنگی هەموو لایەک و هەموو جیاوازییەکان بێت.

دیموکراسییەت ئەوە ئەخوازێت کە سیستەمی هەڵبژاردن بێ کەم وکوڕی بێت، هەوڵی بنەمای یەکسانی دادپەروەری و بەرژەوەندی باڵای گەل ڕەچاو بکرێت نەک بەرژەوەندی تەسکی حیزبایەتی.

ئەتوانین بڵێین: ئەوەی ئەمڕۆ لە هەرێمی کوردستان ئەگوزەرێ بەرهەمی کەموکورتی ئەو سیستەمەیە کە نەیتوانیوە شێوازی گونجاو بەدی بهێنێت، نەتوانراوە بەرژەوەندی گەل بخرێتە پێش بەرژەوەندی حزبەکانەوە، لایەنە سیاسییە ناکۆکەکان کێشەکانیان چارەسەر بکەن تا سیستەمێکی هەڵبژاردنی گونجاو لە کوردستاندا هەبێت، هەر لە ژمارەی کورسیی پەرلەمان و ژمارەی بازنەکان و پابەند بوون بە ماوەی یاسایی پەرلەمان، هەروەها هەموارکردنەوەی یاسای هەڵبژاردنەکان. هەر بۆیە لە ماوەی ٣٢ساڵی رابردودا لە هەرێمی کوردستان تەنیا ٥ هەڵبژاردن ئەنجامدراوە کە بە پێی یاسای هەڵبژاردنەکان ئەبوو ٨ جار هەڵبژاردن ئەنجام بدرایە، بەڵام لە عێراقدا لە ساڵی ٢٠٠٥ لە ماوەی ١٩ ساڵدا ٥ هەڵبژاردن ئەنجامدراوە.

ئەوەی رووئەدات دەرئەنجامی ئەو کەمتەرخەمیی و بەهەند وەرنەگرتنی ئیرادەی گەلە هەر بۆیە نەتوانرا لە ماوەی پێشوودا هەڵبژاردن لە کاتی خۆیدا ئەنجام بدرێت، ژمارەی کورسییەکانی پەرلەمان دیاری بکرێت و رێکەوتن بکرێت لەسەر سیستەمی بازنەکان، نەتوانرا کێشەی کۆتاکان چارەسەربکرێت، کۆمسیۆنی باڵای سەربەخۆی هەڵبژاردن و راپرسیی هەرێمی کوردستان کارابکرێتەوە و رێکەوتنی لەسەر بکرێت. نە بوونی دەستوورێک بۆ هەرێمی کوردستان کە یەکلاکەرەوەی هەموو پرسەکان بێت، کاریگەریی زۆری هەبووە لەسەر کاری پەرلەمانی و پرۆسەی هەڵبژاردن، بۆیە هەموو پرسەکان خرانە سەرمێزی دادگای باڵای فیدراڵیی عێراق و ئەنجامەکەی ئەو بڕیارانەی لێ کەوتەوە.

ئەمانە بە گشتیی کاریگەریی نەرێنی ئەبێت لەسەر پرۆسەی سیاسیی و دیموکراسیی لە هەرێمی کوردستان و ئەبێتە هۆی ناجێگیری و نا ئارامی لە هەرێمی کوردستاندا، هەر لە ماوەی درێژکردنەوەی تەمەنی پەرلەمانی کوردستاندا (٧) یاسا و (١) بڕیاری دەرچووە کە بە پێی بڕیاری دادگای فیدراڵیی عێراق، پەرلەمان لەو رۆژەوە کە کۆتایی هاتووە ناتوانێت هیچ کارێك بکات، هەر لەبەر ئەم هۆکارە ئەو یاسایانەی لە دوای ئەو مێژووەوە دەرچوێنراون پوچەڵن و ناکرێت کاریان پێ بکرێت. بەڵام کەسانێکی زۆر سوودمەند یان زەرەرمەند بوون بەو بڕیار و یاسایانە، ئەکرێت سوودەکانیان لێ وەربگیرێتەوە یان زیانەکانیان بۆ قەرەبوو بکرێتەوە؟! بە بڕوای ئێمە ئەمانە ئەبێتە هۆی نا ئارامی یاسایی و نەمانی متمانە بە دام و دەزگا شەرعییەکانمان لە هەرێمی کوردستان.

لە کۆتایی ئەم توێژینەوەیەماندا گەیشتین بە چەند دەرئەنجامێک و چەند راسپاردەیەک ئەخەینە روو:

دەرئەنجامەکان:

١- لە هەرێمی کوردستاندا بۆ یەکەمجار لە ساڵی ١٩٩٢ هەڵبژاردنی پەرلەمانی کوردستان ئەنجامدراوە و تا ئێستا پێنج خولی پەرلەمان هەڵبژێرراوە، دواجار لە ساڵی ٢٠١٨ هەڵبژاردن کراوە.

٢- ژمارەی بازنەکان بە پێی یاسای هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نوێنەرانی هەرێمی کوردستان هەر یەک بازنەیی بووە، بەڵام پشتبەست بە بڕیاری دادگای باڵای فیدراڵیی وا بڕیارە هەڵبژاردنی خولی شەشەم بە فرە بازنەیی (٤ بازنە) ئەنجام بدرێت.

٣- هەڵبژاردنەکانی هەرێمی کوردستان لە رابردوودا بە سیستەمی تاک بازنەیی کراوە، ئەوەش وایکردووە گۆڕانکارییەکی ئەوتۆ روونەدات و حزبە گەورەکان هەمان دەنگەکان بهێننەوە، لەبەرئەوە جۆرێک بێ متمانەیی بە گۆڕانکاریی درووستکردووە لە لای دەنگدەر، بۆیە رێژەی بەشداربوون لە هەر خولێکیی هەڵبژاردندا کەم ئەبێتەوە.

٤- هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق ساڵی ٢٠٢١ بە سیستەمی فرەبازنەیی هەڵبژاردن بەڕێوەچوو و، ئەزموونێکی سەرکەوتوو بوو، بۆ هەرێمی کوردستانییش سیستەمێکی گونجاوە، لەبەر ئەوەی عێراق و هەرێم هەمان

باروودۆخیان هەیە، بە تایبەت لەو رووەوە کە فرەیی لە هەردولادا بەرجەستەیە.

٥- سیستەمی فرەبازنەیی یارمەتیدەرە بۆ گەیشتنی سەربەخۆکان و پارتە بچووکەکان بۆ پەرلەمان بە هۆی ئەوەی دەنگدەر مافی دەنگدانی هەیە لە بازنەیەکی دیاریکراودا لە سنووری پارێزگاکەی خۆی.

راسپاردەکان:

١- پێشنیار ئەکەین یاسای هەڵبژاردنەکانی کوردستان هەموار بکرێتەوە، بە شێوەیەک سیستەمی هەڵبژاردن دابڕێژرێت کە لەگەڵ پێویستییەکان و باروودۆخ و پێکهاتەی کوردستاندا بگونجێت بێلایەنیی و سەربەخۆیی تیا پارێزراو بێت، بەرژەوەندیی گشتیی تیا رەچاوبکرێت.

٢- هەڵبژاردنەکان لە کاتی خۆیدا بکرێت، چاودێریی چڕ بکرێت (ناوخۆیی و دەرەکیی) بۆ رێگریکردن لە هەر جۆرە گزییکردن و دەستوەردانێک بە مەبەستی گۆڕینی ئەنجامی هەڵبژاردنەکان.

٣- رێکخستنەوەی لیستی دەنگدەران لەسەر بنەمای زانیاریی ورد لەسەر ژمارەی دانیشتوانی هەرێمی کوردستان، لەم بوارەدا سوود لە داتاکانی حکومەتی هەرێمی کوردستان وەربگیرێت کە لەم چەند ساڵەدا دەستیکردووە بە داتاکردنی زانیارییەکان.

٤- پێویستە پشت ببەسترێت بە پێوەر و بنەما نێودەوڵەتییەکان سوود وەربگیرێت لە هەر یاسایەک و سیستەمێکی هەڵبژاردن لە پێناوی دووبارە نەبوونەوەی کەموکوڕیی و خەوشی هەڵبژاردنەکانی پێشوو.

٥- لە پێناو چەسپاندنی سیستەمی هەڵبژاردنی کارپێکراودا، زۆر گرنگە کۆمسیۆنی باڵای سەربەخۆی هەڵبژاردنەکان سەربەخۆیی خۆیان بپارێزن لە لایەنگیریی، کەسانیی حزبیی نەبن تا دەستێوەردانیی سیاسیی روونەدات وگومان نەکەوێتە سەر پاکیی و بێ گەردیی و روونیی کارەکانیان.

سەرچاوەکان:

کتێبەکان:

أمين فرج شريف، الحكم الصالح في اقليم كوردستان، مطبعة هيفي، أربيل، ٢٠١٩.

ئارام جمال، دەرباز محەمەد، سیستەمەکانی هەڵبژاردن و شێوازی دابەشکردنی کورسییەکان. چاپی یەکەم، چاپخانەی رەهەند، سلێمانی، ٢٠١٤.

حيدر موسى منخي القريشي، التدخل العسكري وآثاره في العلاقات الدولية، المركز العربي للنشر والتوزيع، القاهرة، ٢٠١٨.

خامۆش عمر عبدالله، تیۆری گشتیی یاسای دەستووری و سیستەمی دەستووری لە عێراق، چاپخانەی شەهاب، هەولێر، ٢٠١١.

سرهنك حميد البرزنجي، الأنظمة الانتخابية والمعايير القانونية الدولية لنزاهة الانتخابات، منشورات الحلبي الحقوقية، بيروت، لبنان، ٢٠١٥.

عبدالرحمن سليمان الزيباري، الوضع القانوني لأقليم كوردستان العراق في ظل قواعد القانون الدولي العام، مؤسسة موكرياني للطباعة، أربيل، ٢٠٠٢.

فرسەت سۆفی علی، پێگەی یاسایی هەرێمە بەنێودەوڵەتیی کراوەکان، دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر، ٢٠٠٨.

فريد أسسرد، المسألة الكوردية بعد قانون إدارة الدولة العراقية، مركز كوردستان للدراسات الاستراتيجية، السليمانية، ٢٠٠٤.

بڵاوکراوەکان:

أزهار عبدالله حسن و شيماء جمال محمد، آليات اصلاح النظام الانتخابي في العراق، مجلة كلية القانون للعلوم القانونية والسياسية، المجلد ١١، العدد ٤٢، جامعة كركوك، ٢٠٢٢.

أياد خضر عباس، أثر النظام الانتخابي على التمثيل النيابي في العراق، مجلة جامعة تكريت للحقوق السنة (٧)، المجلد (٧)، العدد (٢)، الجزء (٢)، ٢٠٢٢.

إرواء فخري عبداللطيف، مبادئ النظام الانتخابي في العراق لعام ٢٠١٠، مجلة جامعة تكريت للحقوق، المجلد ٢، العدد ٥، ٢٠١٠.

سەردار قادر محی الدین. مەیسون حەوێز محەمەد، تایبەتمەندییەکانی ئاستی بەشداریی سیاسیی لە پرۆسەی هەڵبژاردنی خولی سێیەم و چوارەمی پەرلەمانی کوردستان، گۆڤاری پۆلیتەکنیک بۆ زانستەکانی مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتییەکان، بەرگی ٣ ژمارە ١ ساڵی ٢٠٢٢، زانکۆی پۆلیتەکنیکی هەولێر.

شۆرش حسن عمر، کاروان أورحمان إسماعیل، یاسای هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق ژمارە ٩ ساڵی ٢٠٢٠ و کاریگەریی لەسەر پرۆسەی دیموکراتی لە عێراق، گۆڤاری زانکۆی تیشک، ساڵی شەشەم، هەولێر، ٢٠٢١.

لقمان عثمان أحمد و الفاروق عبدالرحمن عباس، تطور النظام الانتخابي في العراق (٢٠٠٥ – ٢٠١٤) مجلة جامعة تكريت للعلوم القانونية، السنة ٦، العدد ٢٣، ٢٠١٤.

مهند عبدالوهاب مرموص، أثر استخدام قانون سانت ليغو المعدل على التمثيل النيابي في العراق، مجلة السلام الجامعة، مجلة فصلية محكمة للعلوم الانسانية، العدد ١٧، العراق، ٢٠٢٤.

هيوا علي حسين، سليمان كريم محمود، ضرورة وضع الدستور لإقليم كوردستان وتداعيات إستئخار إقراره، مجلة كلية القانون للعلوم القانونية والسياسية، جامعة كركوك، المجلد ٥، العدد ١/١٨، ٢٠١٦.

وەقائعی کوردستان ژمارە ٣٠٥ لە رۆژی ٢٣/ ٥/ ٢٠٢٣.

دۆخی سەروەری یاسا لە هەرێمی کوردستاندا، لە بڵاوکراوەکانی ئینستیتیوتی پەی بۆ پەروەردە و گەشەپێدان، ژمارە ١٠١، هەولێر، ٢٠٢٤.

دەستوور و یاساکان:

دەستووری کۆماری عێراق ساڵی ٢٠٠٥.

یاسای هەڵبژاردنەکانی ئەنجومەنی نیشتمانی کوردستان – عێراق ژمارە (١) بۆ ساڵی ١٩٩٢.

یاسای سەرۆکایەتی هەرێمی کوردستان ژمارە (١)ی ساڵی ٢٠٠٥ هەموارکراو

یاسای ژمارە ١٥ ساڵی ٢٠١٣ یاسای هەمواری حەوتەمی یاسای هەڵبژاردنی پەرلەمانی کوردستان - عێراق

یاسای هەڵبژاردنەکانی ئەنجوومەنی نوێنەرانی عێراق ژمارە ٩ ساڵی ٢٠٢٠.

یاسای ژمارە (١٢)ی ساڵی ٢٠٢٢ یاسای بەردەوامبوونی خولی پێنجەمی پەرلەمانی کوردستان - عێراق

بڕیارەکان:

بڕیاری ژمارە ٦٨٨ ئەنجوومەنی ئاسایش

بڕیاری دادگای باڵای فیدراڵیی (٨٣) و یەکخراوەکانی ژمارە (١٣١ و ١٨٥).

مجلس القضاء الأعلى، الهيئة القضائية للانتخابات، العدد: ٣٥٥/ الهيئة القضائية للانتخابات/ ٢٠٢٤ في ٢٠/ ٥/ ٢٠٢٤.

قرار مجلس المفوضين رقم (٢) للمحضر الاستثنائي (٣٢) المؤرخ في ٣/ ٦/ ٢٠٢٤.

دەقی راگەیاندنی کۆتایی کۆنگرەی ئۆپۆزسیۆنی عێراق لە لەندەن ساڵی ٢٠٠٢.

چاوپێکەوتن:

چاوپێکەوتن لەگەڵ حاکم شیخ لەتیف ئەمین، ئەندامی پێشووی پەرلەمانی عێراق. (١٠/ ٩/ ٢٠٢٤)

پێگە ئەلکترۆنییەکان:

فارس كمال نظمي، قانون الانتخابات الجديد في العراق: تجميع الهوية الوطنية أم تشظيتها؟، مقالة منشورة على شبكة الالكترونية العربية نت، (٢٠٢٤/٧/١٥) https://www.alarabiya.net/politics/١٦/١١/٢٠٢٠

لە مێژوی حوکمڕانی هەرێمی کوردستاندا هیچ هەڵبژاردنێك لە وادەی خۆیدا نەکراوە، بابەتێکی بڵاوکراوە لە پێگەی ئەلکترۆنی کەرکوک ناو https://kirkuknow.com/ku/news/٦٩٣٢١

هۆگر ئیبراهیم حەکیم. سیستەمی هەڵبژاردن و هاوکێشەکانی دەسەڵات لە هەرێمی کوردستان شێواز و سیناریۆ ئایندەییەکانی، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ئایندەیی. https://www.centerfs.org/electoral-system-and-power-equations-in-the-kurdistan-region/

عومەر نورەدینی، وادەی تازەی هەڵبژاردن، پێگەی ئەلکترۆنیی روانگەی پەی. https://payinstitute.org/٢٠٢٤/٠٦/٢٠٢٤-٠٦-٢٦١٣١٣٥٥.html

سەربەست مستەفا، گرنگە هەڵبژاردنی پەرلەمانی کوردستان لە کاتی خۆیدا ئەنجام بدرێ، پێگەی ئەلکترۆنیی هەرێم نیووز. https://haremnews.com/details/٢٩١٠٧

علاء إبراهيم محمود الحسيني، قانون انتخابات مجلس النواب العراقي الجديد في الميزان، الموقع الالكتروني شبكة النبأ المعلوماتية. https://annabaa.org/arabic/rights/٢١٧٠٢

دائرة تمكين المرأة تهنئ المرشحات الفائزات بانتخابات مجلس النواب الجديد، الأمانة العامة لمجلس الوزراء الموقع الرسمي.

https://cabinet.iq/ar/category/E٨٧٥-٣٦١D-٧٧٣٠-٤C٩١-A١F١-BB٢E٩٠F١F٢٥٨/E٨٧٥-٣٦١D-٧٧٣٠-٤C٩١-A١F١-BB٢E٩٠F١F٢٥٨

پێگەی ئەلکترۆنیی رۆژ نیووز. https://rojnews.news/?p=٢٣٧٥٦٤

Abstract

Election System in KRI in Light of the Iraqi Federal Court Decision

This study discusses the electoral system in the Kurdistan Region, especially in terms of the Region's

orientation to one or more electoral divisions/wards. The two main political parties are divided over the issue; one of them supports a one-division system, which was followed for five consecutive general elections, and the other party supports multi-division system with the aim of changing the power balance in Kurdistan. The dispute between the two parties on this issue has led to the extension of the parliament's term in the past as well as its dissolution. The multi-division is now the rule of the game due to the decision of the Federal Supreme Court of Iraq.

This study examines the extent to which the division of the Kurdistan Region based on the number of cities into four constituencies will affect the change of the political map and to what extent it will lead to the emergence of new political parties and electoral lists.

In this study, descriptive and analytical methods have been used to describe the impact of the one-division/ward system in the past, and an analysis of the electoral law and the decision of the Federal Supreme Court on the elections of the sixth term of the parliament. It concludes that the election for the Iraqi Parliament in 2021 presents a successful experience and it will be useful and suitable for the Kurdistan Region. This is because Iraq and the Kurdistan Region have the same situation, except for the following: the multi-division system helps independents and smaller parties gain access to the parliament because voters have the right to vote in a particular constituency within their provincial boundaries.

Keywords: Parliament, Multi-Circle, Electoral System, Federal Court, Kurdistan Region.

Copyright © Open access article with CC BY-NC-ND 4.0

ستراتیژی کارکردنی زمانی تەکنۆلۆژیا پەیوەست بە تیۆری بۆشاییە ئاوەزییەکانەوە

م.ی.علی عبدلرحمن خدر
aliabdalrahmankhdir@uor.edu.krd

پ. ی. م. مەهدی عثمان حسین
aliabdalrahmankhdir@uor.edu.krd

بەشی مێژوو، فاکەڵتی پەروەردە، زانکۆی کۆیە

پوختە:
م توێژینەوەیە دەستنیشانی هەل و مەرجەکانی رەهەندە مێژووییەکان ئەکات لە تایبەتمەندکردنی ئەو رەگەزانەدا کە شارستانێتییەکان لە یەکتری جیا ئەکاتەوە. ئەمەش پەیوەستە بە هۆکاری گرنگی بابەتیی کە رەهەندی مێژوویی شارستانییەت و ڕەگەزەکانی لە ڕوانگەیەکی زانستییانەوە شەنوکەو ئەکرێت، بە تایبەتی وەک خواستێکی هەنووکەیی بۆ ئاگاداربوون لە چۆنییەتی سەرهەڵدانی چەمکەکە و ڕەگەزەکانی ، لەم سۆنگەوە لە تەوەرەی یەکەمی توێژینەوەکەدا سەرەتا بۆ گەیشتن بە واتاو مەبەستی چەمکی شارستانییەت، شیکردنەوە بۆ واتای چەمکەکە کراوە بە پێی بەکارهێنانەکانی لە ڕێگەی فەرهەنگەکانی زمان وبە پێی زمانە جیاوازەکان و شوێنگەی سەرهەڵدانی چەمکەکە، دواتر دید و بۆچوون و تێگەیشتنی زانایان و بیرمەندان و شارەزایانی بوارەکە سەبارەت بە چەمکی شارستانییەت خراوەتە ڕوو، رەهەندی مێژووی سەرهەڵدان و شیوەی بەکارهێنانی چەمکەکەش بە پێی مێژووی سەرهەڵدانی و بەکارهێنانی شرۆڤەی مێژوویانەی بۆ کراوە، بە هەمان شێوە ڕەگەزەکانی شارستانییەتیش بە پێی بەکارهێانی جیاواز لە زمانەکان و شوێنگەی بەکارهێنانیان شیکراوەتەوە.

لە دەستپێکی تەوەرەی دووەمدا دید و بۆچوونی زانایان و فەیلەسوف و بیرمەندان دەربارەی رەگەزەکانی شارستانیەت ڕوونکراوەتەوە، کە لە سەر هەندێ لە ڕەگەزەکان کۆدەنگیان هەیەو لەسەر هەندێکیشیان جیاوازن، ئەمەو ڕوانگەی جیاوازی چەندێتی ڕەگەزەکانیش ڕوونکراوەتەوە ، دواجار جیاوازی ڕەگەزەکان بە پێی شارستانییەتە جیاوازەکان ڕاڤەکراوە، هەرچەندە لە توێژینەوەکەدا ڕەگەزەکان بە پێی ئەو جیاوازییانە پۆلێن نەکراون، بەڵکو بە پێی دیدی زانایان فەیلەسوف و بیرمەندان باسیان لێوە کراوە.

کلیلە وشەکان: شارستانییەت، رەگەزەکان، رەهەندە مێژووییەکان.

Recieved: 1/8/2024
Accepted: 3/9/2024

E-ISSN: 2790525-X
P-ISSN: 27905268

پێشەکیی

شارستانییەت لە مێژووی دوورودرێژی خۆیدا لە ڕەوڕەوەی خۆی نەوەستاوە و سات دوای ساتیش بەرەو پێشەوە هەنگاو دەنێت و بە تێپەڕبوونی کات مرۆڤ لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێکی پێشکەوتووتر و باڵاتر دەگوازێتەوە، هەر لەو کاتەوەی مرۆڤ پەی بەوە بردووە کە دەتوانێ هەردوو قۆڵەکانی و جەستەی بە هاوکاری ژیری و کارامەیی خۆی بەکار بهێنی، بۆ نموونە سەرەتا لە هەڵگرتن و بەکارهێنان و هاویشتنی بەردێک وەک کەرەستەیەک سوودی وەرگرتووە دواتر سات دوای سات گۆڕانکاری لەو کەرەستەیەدا کردووە تا گەیشتووە بەو ئامێرە پێشکەوتووانەی کە ئەمرۆ ئێمەی مرۆڤ دەیانبینین و جێگرەوەی ئەو بەردە سەرەتاییەن، بەڵام بە هۆی کاری ژیری مرۆڤ لەسەر کەرەستەکە لە ڕووی توانایی و جۆرییەوە وەک گوتراوە تەنها خودایان یەکە، ئەمەو هەموو کەرەستەوە ئامێر و لایەنەکانی دیکەی ژیانیش هەر بەهەمان شێوە، ئەو پێشکەوتنە شارستانییەی مرۆڤ بە درێژایی چاخە مێژووییەکان بەدەستی هێناوە هەنگاوی زۆر گەورەو جۆری ناوە تا گەیشتووە بەو ئاستە باڵایەی ئێمە دەیبینین، ئەمەش لە سۆنگەی گەڕانی مرۆڤ بە دوای پێویستییەکانی ژیان و ململانێی لەگەڵ سروشت و دیاردەکانی و ڕوووبەڕووبوونەوەی لەگەڵ ئەو مەترسییانەی بووبوونە هەڕەشە لەسەری و ململانێی خوودی مرۆڤ لەگەڵ یەکتری و وێڵبوونی مرۆڤ بە دوای هۆکارەکانی بەختەوەری و خۆشگوزەرانی و چەندین پاڵنەری کاریگەری دیکە هاتووەتە ئاراوە.

هۆکاری هەڵبژاردنی ناونیشان:

بە هۆکاری ئەوەی لێکۆڵینەوەی تایبەت بە شارستانییەت و ڕەگەزانی کەمترین توێژینەوەی لەبارەوە کراوە، بە تایبەتی بە زمانی کوردی هەر یەکجار کەمە، بە تایبەتتر لەسەر خودی ڕەگەزەکانی شارستانییەت ئەگەر بڵێین هەر نەکراوە ڕەنگە هەڵە نەبین، لەم سۆنگەوە ئەنجامدانی توێژینەوەیەکی لەم جۆرە بە پێویست زانراو ئەو پیویستییەش ئەم بەرهەمەی هێنا ئاراوە.

ئامانجی توێژینەوە:

ئامانج لە ئەنجامدانی توێژینەوەیەکی لەم جۆرە، ئەوەیە کە هەوڵێک بێت بۆ شیکار و لێکۆڵینەوەی وردو زانستی و بابەتییانە لەسەر پرسی شارستانییەت و ڕەگەزەکانی، ئەمەو لێکۆڵینەوەی ورد لە ڕەهەندە مێژوویەکانی شارستانییەت و ڕەگەزەکانی بکرێت، جگە لەوە فەرهەنگی کوردی پێ دەوڵەمەند بکرێت و خوێنەری کوردیشی لێ بەهرەمەند بێ.

گرنگی توێژینەوە:

شارستانییەتیش لە هەر کات و لەهەر شوێنێکدا دەرکەوتبێ لەسەر کۆمەڵێک بنەما بەرپا بووە و کۆمەڵێک هۆکارو پەڵنەریش هەبووە بۆ سەرهەڵدانی، جگە لەمەش کۆمەڵێک ڕەگەزیش بوونەتە کرۆک و ناوکەپێکهێنەری، کە بە کۆی ڕەگەزەکان شارستانییەتەکەیان پێکهێناوەو وێنایان کردووە، ڕەگەزەکانیش هەندێکیان هاوبەشن لە نێوان شارستانییەتەکان و هەندێکیشییان تایبەتن بە شارستانییەتێکی دیارییکراوەوە، کە ئەم توێژینەوەیە تایبەتکراوە بە لێکدانەوەی چەمکی شارستانییەت و ڕەهەندی مێژوویی چەمکەکەو ڕەگەزە جۆراوجۆرەکانی.

پرسی توێژینەوە:

پرسی سەرەکی ئەو توێژینەوەیە، بە دواداچوونە بۆ ئەو پرسە کە ئایا چەمکی شارستانییەت و ڕەگەزەکانی چ واتایەک لە خۆ دەگرن و ڕەهەندو لایەنە جیاوازەکانیان چین، لەگەڵ خستنە ڕووی ئەو دیدو بۆچوونە جیاوازانەی کە لەسەر ئەو پرسە هەیە، لەگەڵ هەڵسەنگاندن و شرۆڤەی بابەتەکە بە تێڕوانینێکی زانستییانەو بەڵگەی زانستی لە ڕێگەی سەرچاوەی زانستی منمانە ێکراوەوە.

میتۆدی توێژینەوە:

دیارە لە تویژینەوەی زانستی بە پێی سروشتی ئەو بابەتەی کە هەبژێرداراوە، میتۆدی گونجاو بۆ بابەتەکە هەڵدەبژێردرێ، هەر لەم سۆنگەشەوە توێژەر میتۆدی شیکاری بۆ ئەم توێژینەوەیە پیادە کردوەو بە گونجاوترین میتۆدی زانیوە لەم بارەوە.

پێکهاتەی توێژینەوە:

توێژینەوەکەمان لە پێشەکیی و دوو تەوەرەی سەرەکی و چەند خاڵێک پێکهاتووە، کە لە تەوەرەی یەکەمدا چەمک و رەهەندی مێژوویی شارستانییەت و ڕەگەزەکانی بە جەند خاڵێک باسکراوە، خاڵی یەکەم: شارستانییەت چەمک و رەهەندی مێژوو، خاڵی دووەم: ڕەگەزەکانی شارستانییەت چەمک و ناساندن. تەوەرەی دووەم: ڕەگەزەکانی شارستانییەت بە پێی دیدوبۆچوون و شارستانییەتە جیاوازەکان، کە ئەویش لە دوو خاڵ پێکهاتووە، خاڵی یەکەم: لە دید و بۆچوونی زانایان و بیرمەندان و توێژەراندا، خاڵی دووەم: ڕەگەزەکانی شارستانییەت بە پێی جیاوازی شارستانییەتەکان.

گرنگترین سەرچاوەی بەکار هاتوو:

لەم توێژینەوەیەدا پشتمان بە سەرچاوەی زۆر و جۆراوجۆر بەستووە، بەڵام ئەو سەرچاوانەی زۆرترین سوودمان لێ بینیون، لەوانە: (توفيق يوسف الواعي، الحضارة الاسلامية مقارنة بالحضارة الغربية) و (عامر علي النعيمي، مفهوم الحضارة وعناصر تكوينها- دراسة تحليلية ومُقارنة) ، Fadi K.S. Zatari, The (Construction of a Theory of) Civilization Through the Works of al-Māwardī

تەوەرەی یەکەم

چەمک و رەهەندی مێژوویی شارستانییەت و ڕەگەزەکانی

یەکەم: شارستانییەت چەمک و رەهەندی مێژوو:

کاتێ مرۆڤ لە قۆناغی سەرەتایی گواستییەوەو کەوتە سەر شارێگەی مرۆیبوون و کۆمەڵگای پێکهێناو پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانیشی لەسەر ئەو بنەمایە ڕێکخست، بەمەش زانی کە ناتوانێ بە تەنها بژیێت و دەبێ ژیان و بوونی لەگەڵ کەسانی دیکەدا دابەش بکا، لەم دابەشبوونی ژیان و بوونەشدا، دەبوو لەگەڵ کەسی بەرابەردا بەشداری بکا لە هەر زیانێک کە ڕووبەڕوویان دەبێتەوەو لەگەڵیشییدا ئاڵوگۆڕی سوودو قازانج بکات، ئەمەو هەوڵی وەدیهێنانی هەموو ئەو خواستانەش بدەن کە ئەو پەیوەندییانەی لە پێناودا گرێدراون و لەسەر ئەو بنەمایەش کۆمەڵگە

هاتۆتـە ئاراوە، بەمـەش کۆمەڵایەتـی بـوون و شارنشینی (المدنیـة)ی سـەلماندووە، هـەر لێرەشـەوە شارسـتانیی بوونـی خـۆی هێناوەتـە ئاراوە،(بـو فضـة، ٢٠٠٨م، ص٨)، ئەمـەو سـەبارەت بـە مێـژووی سـەرهەڵدانی چەمکـی (المدنیـة)، لەبـەر ئـەوەی لـە بەکارهێنانـە ڕۆژئاواییەکانـدا بـۆ (المدنیـة) هەمـان چەمکـی (Civilization) کـە بـا واتـای شارسـتانییەت دێـت بەکارهاتـووە، کـە ڕەگ و ڕیشـەی وشـەکەش دەگەڕێتـەوە بـۆ وشـەی لاتینـی (Civic us-Civil is) دەگەڕێتـەوە، ئەویـش بـۆ وشـەی (Cite) دەگرێتـەوە کـە بـە واتـای وشـەی شـار یـان خەڵکـی شـار بـەکار هاتـووە، (صلیبـا، ١٩٨٢م، ج٢، ص٣٦٠)، جـا بـە هـۆکاری ئـەوەی چەمکەکـە هەمـان واتـای چەمکـی شارسـتانییەتی هەیـە، بۆیـە مێـژووی دەرکەوتنـی چەمکی(المدنیة)یـش هەمـان مێژووی دەرکەوتنـی چەمکـی شارسـتانییەتە کـە دواتـر ئاماژە بـە مێـژووی دەرکەوتنـی دەدەیـن.

١- شارستانییەت چەمک و ناساندن:

چەمکـی شارسـتانییەت لـە زمانـی عەرەبییـدا هـەردوو چەمکـی (الحَضـارَة) و(الحِضـارَة)ی بـۆ بەکارهاتـووە، کـە یەکەمیـان بـە سـەر(الفَتْحَة) هاتـووەو واتـای پێچەوانـەی بـەداوەت دەگەیەنـێ و دووەمیشییان بـە ژێـر (الكَسْرَة) بـە واتـای نیشـتەجێبوون لـە شـار بەکارهاتـووە، کـە ئەمیـش هـەر پێچەوانـەی بەداوەکـە دەگەیەنـێ(اعلمـي، ١٩٦٦م، ج١٦، ص٢٩٠)، بنچینـەی وشـەکەش دەگەڕێتـەوە بۆ(حَـضَرَ)(الفراهیـدي، ج٣، صـص١٠١-١٠٢؛ الشرقـاوي، ١٩٨٥م، ص١٢) هـەروەک گوتـراوە (حَـضَرَ، يَحْـضُرُ، حُضُـوراً وَحَضـارَةً: ضِـدُّ غـابَ) (ابـن منظـور، ٢٠٠٨م، ج٤، ص١٤٨؛ معلـوف، ١٩٩٦م، ص١٣٩)، کـە بـە واتـای ئامادەبـوون هاتـووە کـە پێچەوانـەی دیارنەمانـە، بـۆ نموونـە کەسـێکی دیارنەبووهاتبێتـەوەو ئامـادە بوویێـت و دەرکەوتبێتەوە دوای ئـەوەی کـە دیـار نەمابـوو(الفیومـي، ١٩٨٧م، ص٥٤؛ نیزامەدیـن، ٢٠٠٧ز، ل٥١٧)، ئەمـەو (ابـن فارس)گوتوویەتـی:» حَـضَرَ: الحـاء والضـاد والـراء ایـرادُ الـشَّيء، وَوُرُودُه وَمُشـاهَدَتُهُ» واتـە:(حَـضَر: کـە پێکهاتـووە لـە پیتەکانـی الحـاء والضاد والـراء، بـە واتـای هێنانـی شـتێک و هاتـن و بینینـی هاتـووە)(١٩٧٩م، ج٢، ص٧٥)، ئەمـەو(الحَـضَر) پێچەوانەیـە لەگـەڵ (البَـدْوي)(الـرازي، ص١٠٧) کـە یەکەمییـان بـە واتـای شـوێنی نیشـتەجێبوون یـان شـاری و شارنشـین هاتـووە، بـە واتـای شـار و شـارۆچکەو گوندیـش هاتـووە، ئەمـەو بـە مرۆڤـی نیشـتەجێبوو لـە شـارو شـارۆچکەو گوندیـش گوتـراوە، دووەمیشـییان بـە واتـای سـاراو دەوارنشـینی هاتـووە(معلـوف، ١٩٩٦م، ص١٣٩؛ نیزامەدیـن، ٢٠٠٧ز، ل٥١٧؛ گەلاڵـی، ٢٠١٠ز، ب١، لـل٤٧٤-٤٧٥)، لـە زمانـی عیبرییـدا وشـەی hasar (حـاصَرْ) لـە بەرامبـەر وشـەی (حَـضَرَ) بـەکار هاتـووەو واتـای کۆبوونـەوەی گەیانـدووە (محـروس وآخـرون، ٢٠٠٠م، ج٥، ص ٤٢٦).

وشـەکانی (الحـاضِر) و (الحـاضِرَة)ش پێچەوانـەن لەگـەڵ (البـادي) و (البادِیَـة)، کـە بـە واتـای شـار و ئاوەدانـی و گونـد هاتـوون، پێچەوانەکەشـیان واتـای بیابـان یـان سـارا یـان دەشـت و چۆلەوانـی دەگەیەنێـت، هـەر لەبـەر ئەوەشـە گوتـراوە فـڵان کەسـە شارنشـینەو فڵانیـش سارانشـینە)(الـرازي، ص١٤١؛ أنیـس وآخـرون، ١٩٩٠م، ص١٨١؛ الجوهـري، ٢٠٠٥م، ص١٤١)، شـایانی ئاماژەپێکردنـە وشـەی (الحـاضِر) لـە فەرمـوودەی پەیامبـەر(د.خ)دا هاتـووە، وەک فەرموویەتی:»لايَبيـعُ حـاضِرٌ لِبـادٍ» واتـە:(شارنشـین شـت نەفرۆشـێت بـۆ سارانشـین).

بـەر لـە زمانـی ئینگلیـزی چەمکـی (Civilization) بـە زمانـی فەڕەنسـی دەرکـەوت، دواتـر لەپـاڵ چەمکـی (Culcure) لـە لای ئەوروپـی و ڕۆژئاواییـەکان (Civilization) یـان (Civilisation) لـە بەرامبـەر وشـەی شارسـتانییەت بەکارهـات، کـە چەمکەکـە بنچینەکـەی دەگەڕێتـەوە بـۆ وشـەی لاتینـی (Sivis) کـە بـە واتـای شارنشـینی یـان هاوڵاتـی لـە شـاردا هاتـووە(الواعـي، ١٩٨٨م، ص٢١) و چەنـد واتایەکـی لەخۆگرتـووە، لەوانـە بـەرزی و باڵایـی، بیـر، چێـژ، مامەڵـەی جـوان، بـە واتـای ڕۆشـنبیری، توانـای مرۆیـی، هەڵسـوکەوتی کۆمەڵایەتیـش هاتـووە و ئاوڵناوەکەشـی (Civil)ە(Philip D, P١١٨, ٢٠٠١AD؛

Person Education Limited, ٢٠٠٩AD, p١٧٢؛ البعلبكي و البعلبكي، ص٢٢٦) ، کە واتای هاوڵاتی دەگەیەنێت و هاوڵاتیش بەو کەسانە دەگوترێ کە لەیەک شار یان یەک وڵاتدا بەیەکەوە دەژین، مەبەست لە هاوڵاتیش کەسانی مەدەنی و ناسەربازین، ئەمەو (Civilian)یش گوزارشتە لە کەسێکی شاری و شارنشین(ئەحمەد، ٢٠٠٦ز، ل١٦٧؛ Oxford university, ٢٠١٠AD, p٢٦).

(شارستانییەت) و (ژیار) ئەو دوو چەمکەن کە لە زمانی کوردییدا لە بەرامبەر وشەی (الحضارة)ی عەرەبییدا بە کار هاتوون، کە یەکەمییان لە دوو برگە پێکهاتووە ئەوانیش (شار) و (سان) ن. (شار) هەم بە واتای ماڵی مێروولەو زەردەواڵە هاتووە، هەمیش بە واتای ئاوەدانی گەورەی پڕ لە بازاڕ و دوکان هاتووە، باژێڕیشی پێگوتراوە، دووەم وشەش کە (سان)ە پاشگرێکە بە واتای جێگەو شوێن هاتووە نموونە وەک (عەجەمستان)، کەواتە بەهەر وشەیەکەوە لکابێت واتای شوێنی ئەو شتەی گەیاندووە بۆ نموونە (کێوسان، گوڵسان، کوردستان) واتا جێگەی کێوو گوڵ و کوردی زۆر(خاڵ، ١٩٧٦ز، ج٢، ل-٢٥٠-٢٥١؛ هەژار، ١٣٨٤هـ ل٤٦٣،٤٠٩)، ئەمەو وشەی (سان) واتای سوڵتانیشی گەیاندووە، کە لە ڕووی بە گەورەدانانەوە بۆ هەندێ پیاو بەکارهێنراوە، لە نێو کاکەییەکانیش وشەی یارسان هاتووە، کە بە واتای دۆستانی سوڵتان بەکارهاتووەو خۆشیان حەز دەکەن لە جیاتی (کاکەیی) یان (ئەهلی حەق) بە ناوی (یاری و یارسان) بناسرێن، ئەمەو وشەکانی (ژیار) و (ژیاری)یش لە بەرامبەر (حضارة)و(حضاري) بەکارهاتوون، کە بە واتای ژیانی شارستانییانە هاتوون (هەژار، ١٣٨٤هـ ل٤٠٢،٤٦٣؛ خدر، ٢٠١٥ز، ل١٥).

توێژەرێک پێی وایە لە میانەی پێناسەی زمانەوانی بۆ چەمکی شارستانییەت لە فەرهەنگەکاندا ، بۆمان دەردەکەوێت لە ڕووی ناوەڕۆکەوە جیاوازییەکی ئەوتۆ لە نێوان پێناسەکاندا نییە، چونکە تاکە ئەنجام کە فەرهەنگەکان تێیدا بەیەک گەیشتوون، ئەوەیە کە شارستانییەت پێچەوانەی سارانشینییەو پاشان چەمکەکە بە تێپەڕبوونی کات گەشەی کردووە، تا وایلێهاتووە واتای نیشتەجێبوون لە شار و هەموو ئەو دیاردانەی گەیاندووە کە لەگەڵییدا پەیدا بوون، لە پێشکەوتن و خۆشگوزەرانی و هونەر و پەرەسەندن (سعیفان، ٢٠٠٦م، ص٥٨).

٢- شارستانییەت لە دیدی بیرمەندان و توێژەراندا:

خستنە ڕووی پێناسەیەکی دیاریکراو بۆ لە ڕووی زاراوەوە بۆ چەمکی سارستانییەت، کارێکی ئاڵۆزو دژوارە، چونکە دیدوبۆچوونی جیاوز کاری لەسەر کردووەو لە سۆنگەیەشەوە جەندین پێناسەی لە یەکتر جیاواز خراونەتە ڕوو بۆ چەمکەکە، لە ڕێگەی بە گەورە دانانی عەقڵ و عەقڵگەراییان ِشارستانییەتیان کردووە بە هاوواتای عەقڵ یان کردوویانە بە بەرهەمی عەقڵ، چونکە پێیان وایە هەرچی دیاردەی مرۆیی هەیە هەمووی لەسەر پێوەری عەقڵ و ئەندازەگیرییەکانی عەقڵ بینا کراوە و عەقڵ زاڵە بەسەر هەموو ڕووەکانی ژیاندا، هەیە پێی وایە شارستانییەت ئەو زانستەیە کە وەستاوە لەسەر ئەو دۆزینەوە نوێیانەی کە یارمەتی مرۆڤ دەدەن ژیانێکی باشتر بژی، ئەمەش لە ڕێگەی سوود بینین لە ژینگەی دەوروبەری، بەپێی ئەمەش شارستانییەت گوزارشتە لە شتێ کە پێی دەڵێن تەکنۆلۆژیا، هەیە پێی وایە ژیان پشت دەبەستێ بە ڕەگەزە ئابوورییەکان کە لە کۆتاییدا شارستانییەتی لێ وەبەرهەم دێ، کەواتە شارستانییەت ئابوورییە (ضناوي، ١٩٨٠م، ص١١). هەندێ پیان وایە بیروباوەڕو ڕەوشت و هەڵسوکەوتێکە، کە بەختەوەری و خۆشگوزەرانی بۆ مرۆڤ فەراهەم دەکا. هەیە هەندێ تری وەک شتی دیکەی وەک گەشەی ئابووری و دەستپێشخەری ئاوەدانی و پێشکەوتنی پیشەسازی و سیستەمی کۆمەڵایەتی و یاساییشی خستۆتە پاڵ. بۆچوونی دیکە هەیە بە پێچەوانەوە پێی وایە شارستانییەت بەرەڵاییەکی ڕەهاو دەسەڵاتێکی داپڵۆسێنەر و هێزێکی پڕ زەبروزەنگە

(الواعـي، ١٩٨٨م، ص٢٥).

ئەمەو شارستانییەت لە هەردوو ڕەهەندی ماددی و ڕۆحییەوە ناسێنراوە، لە ڕووی ڕەهەندی ماددییەوە شارستانییەت بریتییە لە ئاستێکی دیاریکراو لە پسپۆڕی و پێشکەوتن، کە چەندین دەستکەوت و ئامانجی زانستی و ماددی هەیە، وەک: بیناکاری و پیشەسازی و کەرەستەکان. هەروەها هەمەچەشنەیی لە خۆشگوزەرانی و جۆراوجۆرێتی چێشتخانەکان و تەلار و پۆشاک و ڕاخەر و قاپ و تەواوی پێداویستییەکانی ماڵ (لوبون، ١٩٦٩م، صص٤٣٣-٥٦٣؛ عبدالنور، ١٩٨٤، ص٩٤؛ ابن خلدون، ٢٠٠٤م، ج١، ص٣٣٨) لەگەڵ هەموو ئەو شتانەش کە مایەی خۆشگوزەرانی ژیان و چێژ و خۆشی دنیاو جوانییەکانین و ڕەنگدانەوەی کۆی چالاکی مرۆییە لە بوارەکانی کۆمەڵایەتی و ئابووری زانستی و سیاسیی و ئابووری و سەربازی، سیستەمێکی کۆمەڵایەتییشە یارمەتی مرۆڤ دەدات لەسەر زیادکردنی بەرهەمی ڕۆشنبیری لە هەموو خولێک لە خولەکانی بوونیدا، کە لە مێژووی کۆنی مرۆڤایەتیدا بە چەندین قۆناغدا گوزەری کردووە تا گەیشتۆتە ئەو ئاستەی ئێستا دەیبینین(Durant,p1, part one, 1954AD؛ حلاق، ١٩٩١م، ص٩؛ العتیق، ٢٠٠٣م، ص١٦؛ مەندەلاوی ٢٠٠٩ز، ل٧٨-٨٣).

هەرچی ڕوانگەی ڕەهەندی ڕۆحیشە، شارستانییەت بیروباوەڕی ئایینیی و بەرزکردنەوەی مرۆڤبوونی مرۆڤە بەسەر ماددەداو زاڵبوونی ئەو بەها مرۆییانەیە کە گەشە بە مرۆڤبوونی مرۆڤ دەدەن و دووری دەخەنەوە لە بەهاو ئاکارە ئاژەڵییەکان. ئەمەو ناساندنی تاکە بە کۆمەڵێک بنەماو بەهاو ڕەوشتی جوان، قۆناغێکی باڵاشە لە گەشەی مرۆیی، بە بەراورد لەگەڵ قۆناغی نەزانی و کێوییتییدا(لوبون، ١٩٦٩م، صص٤٣٣-٥٦٣؛ الواعي، ١٩٨٨م، ص٢٦؛ ابن نبي، ٢٠٠٠م، ص٤٣).

ئەمەو شانبەسانی چەمکی شارستانییەت (الحَضَارَة) چەمکی شارنشینی (المَدَنيَّة)ش بەکارهێنراوە، کە شارەزایانی ئەو بوارە دابەش بوون بۆ دوو بۆچوونی جیاواز، کە هەندێکیان پێیان وایە هەردوو چەمکەکە هاوواتان بەڵام بۆچوونی بەرامبەر پێی وایە واتای جیاوازیان هەیە،(فؤاد زكريا، ٢٠١٨م، ص١٣)، بەڵام بە سەرنجدان لە کۆی بۆچوونەکان بۆمان دەردەکەوێ، کە ئەو بۆچوونەی لە هەموویان لە ڕاستییەوە نزیکترە ئەوەیە کە شارستانییەت گشتگیرترو فراوانترە لە مەدەنییەت، چونکە شارستانییەت هەموو چالاکییە کۆمەڵاتییەکان دەگرێتەوە لە تەواوی لایەنە ڕۆحی و ماددییەکان، بەڵام شارنشینی تەنها ئەو چالاکییە ماددیانە دەگرێتەوە کە مرۆڤ لە واقیعی ژیانی خۆیدا لە ڕێی ئەزموونی زانستیی خۆیەوە پێی هەڵدەستێ لە ناو کۆمەڵگەدا، بەمەش دەتوانین هەردوو چەمکەکە بەیەکەوە کۆ بکەینەوە، بەڵام بە شێوەیەک کە شارستانییەت بەڵگە بێت لەسەر کۆی لایەنەکان (خدر، ٢٠١٥، لل١٩-٢٠).

بە پێویستمان زانی ئاماژەیەکیش بدەین بە چەمکێکی دیکە کە پەیوەندی چەمکی شارستانییەت (الحَضَارَة) ەوە هەیە، ئەویش چەمکی ڕۆشنبیری (الثَّقافَة) کە لە ئەوروپا (Culture)ی پێ گوتراوە، سەبارەت بە پەیوەندییان بەیەکەوە بیرمەندان و توێژەران دیدو بۆچوونی جیاوازیان خستۆتە ڕوو، بۆ زانیاری زیاتر سەبارەت بە بیرمەندان و توێژەران و دید و بۆچونەکانیان بڕوانە(بينوش، ٢٠١٣م، صص٤١٢-٤٢٢)، بەشێک پێیان وایە ڕۆشنبیری تەنها قۆناغی یەکەمی شارستانییەتی نواندووە، چونکە بەبەرهەمی زانیاریی و هەڵسوکەوت و خونەریتەکانی گەلانی سەرەتایی گوتراوە، کە بەردەوام بەرەو بەرزی و باڵایی چوون تا گەیشتوونەتە ئاستی شارستانییەت. زانایانی بواری کۆمەڵناسی پێیان وایە شارستانییەت شێوەیەکی ئاڵۆزی ڕۆشنبیرییە، چونکە چەمکی ڕۆشنبیری سیماکانی ژیانی هەموو کۆمەڵگایەکە، جا پێشکەوتوو بێ یان دواکەوتوو، لە کاتێکدا شارستانییەت هەمان سیماکانی ژیانە بەڵام لە کۆمەڵگایەکی پێشکەوتوو و ئاڵۆزدا، باشترین هۆکارێکیش بۆ دیاریکردنی واتای هەر یەکێکیان ئەوەیە کە بڵێین: چەمکی ڕۆشنبیری سیماکانی

پێشکەوتنی عەقڵی گرتۆتەوە بە تەنهاو مۆرکێکی تاکی هەڵگرتووە، بەڵام شارستانییەت سیماکانی پێشکەوتنی عەقڵی و ماددی گرتۆتەخۆ و مۆرکێکی کۆمەڵایەتی هەڵگرتووە، (جبور عبدالغفور)یش شارستانییەتی بە لاشە و ڕۆشنبیریشی بە ڕۆح وێنا کردووە، هەشە پێی وایە ڕۆشنبیری قۆناغی بەرەو باڵاچوونە، بەڵام شارستانییەت ڕووەو تیاچوونە، بەمەش دەگەین بەو ئەنجامەی کە چەمکی ڕۆشنبیری چوارچێوەکەی بەرتەسکترەو کورتهەڵاتووە لە بوارەکانی بیروباوەڕ و تێڕوانینەکان، پەیوەندی نێوانیشیان پەیوەندییەکی تەواوکارییە، بەوەی شارستانییەت ئەو ئەنجامەیە کە نەتەوە پێی گەیشتووە لە بوارەکانی بیری و بیروباوەڕی و ڕەوشتییەکاندا (خدر، ٢٠١٥، لل٢٤-٢٥).

٣- ڕەهەندی مێژوویی دەرکەوتنی چەمکەکە:

لە ڕوانگەی مێژووییەوە عەرەبەکان هەر لە کۆنەوە بەراوردی نێوان نیشتەجێبوون و کۆچکردنیان کردووە کە بریتیی بووە لە گواستنەوەو گەڕان، ئەو کەسەی کە ناگوازێتەوەو پەنا نابا بۆ گەڕان بە دوای لەوەڕگادا پێیان گوتووە نیشتەجێبوو(قَراري)، ئەمەو پێشیان گوتراوە (أَهْلُ الْمَدَرِ) کە بەوانە گوتراوە نیشتەجێبوون و خانوویان لە خشتی قوڕین دروستکردووە، یان پێیان گوتراوە (أَهْلُ الْحَجَر) چونکە لە ماڵی بەهێز و جێگیردا نیشتەجێ دەبوون، بە پێچەوانەی ئەوانەی پێیان دەگوترا (أَهْلُ الْوَبَر)، کە مەبەست پێی لەوانە بوو لەو خێوەت و ڕەشماڵانەدا نیشتەجێ دەبوون کە لە تووکی حۆشترو خوری مەڕوو مووی بزن دروست دەکران (الندوة العالمية للشباب الاسلامي، ١٩٨٥م، مج٢، ص٧٤)،

هەرچی چەمکی (الحَضارَة)یە سەرەتا لە نێو بەکارهێنانە زمانەوانییە عەرەبییەکاندا بەربڵاو نەبووە، تەنانەت بە درێژایی ساڵانی فتوحاتی ئیسلامیش بوونی نەبووە، لەم ڕوانگەوە بیرمەندێک پێی وایە ڕەنگە (ابن خلدون) یەکەم کەسێک بووبێت ئەو چەمکەی بە ناوی (العُمران البَشَري) بەکارهێنابێ ، کە بە واتای (الحَضارَة الْبَشَرِيَّة) هاتووە، ئەمەو جیاوازی کرد لە نێوان ئاوەدانی بسارانشینیی و ئاوەدانی شارنشینی (خليل، ١٩٨١م، ص١٤٧؛ صليبا، ١٩٨٢م، ج١، صص ٤٧٤-٤٧٥) . (عبدالمنعم الحنفي) ئاماژەی بەوە داوە کە بۆ یەکەم جار لە ساڵی (١٧٠٤ز) وشەی (الحَضارَة)ی بە واتای شارنشینی (التَّمَدُّن) بەکارهاتووە، کە بە واتای گرتنەبەری ڕەوشتی خەڵکی شار و پۆشاکپۆشین و قسەکردن و هەڵسوکەوت بە پێی نەریتی خەڵکی شار هاتووە (الحنفي، ٢٠٠٠م، ص٣٠١).

بەو سەرنجدانەشمان لە ڕەوتی مێژوویی گەشەی چەمکەکە بۆ مان دەردەکەوێت کە بەو واتایەی ئێمە مەبەستمانە مێژوویەکی دووری نییە، بەڵام لە زمانی عەرەبی و زمانە ئەوروپییەکانیش چەمکەکە وەک واتاو لە مێژوویەکی دوورەوە زانراوە، بەڵام بەو واتا دیاریکراوەی ئێستا بۆی کراوە دەرنەکەوت تا ئەو کاتەی لێکۆڵینەوەیەکی تایبەت دەرکەوت بە ناوی مێژووی شارستانییەت، دوای ئەمە چەمکەکە زۆربەی واتاکانی دیکەی لێ دوورخرایەوە(فؤاد زكريا، ٢٠١٨م، ص١١) بۆ نموونە چەمکی (Culcure) کە لە بنچینەدا دەگەڕێتەوە بۆ وشەی (Culune)ی لاتینی ئەویش بنەچەکەی دەگەڕێتەوە سەر (Colere)، کە بە واتای کێڵای یان گەشەی کرد هاتووە، ئەمەو وشە بنچینەییە لاتینییەکەش لە قۆناغی مێژووی کۆن و ناوەڕاستدا بە واتای گەشەی زەوی و داهاتەکانی هاتووە، لەگەڵ ئەوەشدا (شیشرۆن) بە واتای خوازراو بە (Culturametris)ی بەکاریهێناوە، کە با واتای کشتیاری عەقڵ(گەشەی عەقڵ) هاتووە، ئەمەو دواتر لە سەدەی هەژدەیەم بە دواوە چەمکی (Culcure) وردە وردە واتاکەی لە گەشەی عەقڵییەوە گۆڕاوە، تا لە کۆتاییدا لە ناوەندە زانستییەکاندا ئەو واتاو چەمکەی وەرگرتووە، کە بە واتای شارستانییەت بێت و بریتیی بێت لە کۆمەڵێک ڕەگەزی ژیان و شێوەو دیاردەکانی لە کۆمەڵگایەک لە کۆمەڵگاکان(الواعي، ١٩٨٨م، ص١٩؛

ناوخـۆش، ٢٠٠٨ز، ل٦٢).

لـە ئەوروپـاو ڕۆژئـاواش بـە سـەرنجدان لـە ڕەگ و ڕیشـە یۆنانـی و لاتینییەکـەی چەمکەکـە، بۆمـان دەردەکـەوێ چەمکـێ شارسـتانییەت نوێـترە کـە لـە فەڕەنسـا لـە سـەدەی (١٨) دەرکـەوت، ئەمـەو لـە وشـەی شـاری (civilized) و شارنشـینی (to civilize) پێکدەهـات، کـە هەردووکیـان لـە ئەوروپـا هـەر لـە سـەدەی شـازدەوە بوونیـان هەبـوو و بـەکار دەهاتـن، لـە زمانـی ئینگلیزییشـدا چەمککـە سـەرەڕای نەریتـە کەلتوورییـە ڕۆژئاواییەکـەی، واتاکانـی خـۆی هـەر لـە ڕەگ و ڕیشـە یۆنانـی و لاتینییـەکان وەرگرتـووە (لحسـن، ٢٠٢١م، ص١٦١).

ڕەنگـە یەکـەم کەسـێکیش چەمکـی (Civilization)ی لـە کتێبێکـی بڵاوکراوەدا بەکارهێنابـێ (مارکیـز دی میرابـۆ) بووبـێ کـە لـە یەکێـک لـە کتێبەکانییـدا لـە سـاڵی (١٧٥٧ز) هێناویەتـی (عـارف، ١٩٩٤م، ص٣٣). ئەمـەو لـە سـاڵی (١٩٧٢ز) کاتـێ (جونسـون) فەرهەنگێکـی نوسـیوە داوای لێکـراوە چەمکـی (Civilization) بخاتـە نێـو فەرهەنگەکـەی بـەڵام ئـەو ڕەتـی کردۆتـەوەو لەجیاتـی ئـەو وشـە کۆنەکـەی هەڵبـژاردووە، کـە (Sivility)ە و خسـتویەتیە نێـو فەرهەنگەکـەی، کـە وەک وشـەی (Urbanety)یـەو واتاکـەی ڕەنگدانـەوەی بـە سـووک سـەیرکردنی لادێنشـینەکان و ئەوانەیـە کـە پێیـان گوتـوون بەڕیـەڕ بـە بـەراورد لەگـەڵ خەڵکـی شـار و شارنشـینەکان (النـدوة العالميـة للشـباب الاسـلامي، ١٩٨٥م، مـج٢، ص٥٨١).

بـەم شـێوەیە چەمکەکـە گەشـەی کـردووەو جەندیـن لێکۆڵینـەوەی هەمەلایەنـەی چەمکەکـە کـراوە تـا گەیشـتووە بـەوەی کـە بۆچـوون هەیـە پێـی وایـە دەتوانـرێ چەمکـی شارسـتانییەت هێنـدە فـراوان بـێ بێتـە ئاسـتی چەمکـی جیهانگەرایـی (Globalization)، کـە مەبەسـت لەوەیـە هەمـوو گـەل و نەتـەوەکان ببنـە خاوەنـی یـەک شارسـتانییەت، هەرچەنـدە کەلتـوور و دابـو نەریتیشـیان لەیـەک جیـا بێـت (الحنفـي، ٢٠٠٠م، ص٣٠٢).

لـە ڕاسـتییدا ئێمـە پێمان وایـە واتـاو گەشـەی چەمکەکـە بـە پێـی زمانـەکان و ژینگـەو ناوچـەو سـەردەمە مێژوویەکانـی جیـاواز بـووە، کـە دەتوانیـن بـە چەنـد خاڵێـک ڕوونـی بەکەینەوە:

١-لـە بنچینـەی وشـەکەدا بـە پێـی زمانـەکان و ژینگـەو شـوێنەکان جیـاوازی هەیـە لـە چەمکەکـەدا بـۆ نموونـە بنچینـەی وشـە عەرەبییەکـە کـە (حَضَرَ)ەیـە بـە واتـای ئامادەبـوون هاتـووە، بـەڵام بنچینـەی وشـە ئەوروپییەکـە (Culcure) یـان (Civilization)ە جیـاوازی هەیـە، چونکـە ((Culcure لـە بنچینـەدا کـە دەگەڕێتـەوە بـۆ (Colere)بـە واتـای کێـڵان و گەشـەکردن هاتـووە، (Civilization)یـش دەگەڕێتـەوە بـۆ وشـەی لاتینـی (Sivis) کـە بـە واتـای شارنشـینی یـان هاوڵاتـی لـە شـاردا هاتـووە، کـە زۆر جیـاوازە لـە واتـای چەمکـە عەرەبییەکـە کـە بەواتـای ئامادەبـوون هاتـووە، ئەمـەو چەمکـە کوردییەکـە لـە واتـا بنچینەییەکەیـدا لـە هەردووکیـان جیـاوازە، چونکـە بنچینـەی چەمکـی (شارسـتان)ی لـە زمـان و فەرهەنگـە کوردییەکانـدا، کـە لـە بنچینـەدا بـە شـوێنی کۆبوونـەوەی شـتێک هاتـووە وەک (گوڵسـان) یـان (کێوسـان)، بـۆ شارسـتانییەتی مرۆڤیـش بـە واتـای ئاوەدانـی گـەورەی پـڕ لـە بـازاڕ و دوکان هاتـووە.

٢- لـە ڕووی خـوودی واتـای وشـەکەش بـە بـێ گەڕانـەوە بـۆ بنچینـەی وشـەکە جیاوازییەکـی ڕێژەیـی هـەر هەیـە، ئەگەرچـی لەیـەک نزیکـن، بـۆ نموونـە چەمکـی (الحَضارَة) لـە زمانـی عەرەبییـدا بـە شـارو ئاوەدانـی و شارنشـین گوتـراوە بـە شـێوەیەک کـە پێچەوانـە بـێ لەگـەڵ دەشـت و سـاراو دەوارنشـینی، لای ئەوروپییـەکان چەمکـی (Civilization) زیاتـر گوزارشـتە لـە ژیانێکـی هاونیشـتیمانی و هاوڵاتـی بـوون کـە مەدەنـی بـن و سـەربازیی نەبـن. بـەڵام لـە فەرهەنگـە کوردییەکانـدا تـا ڕادەیـەک لـە واتـا عەرەبییەکـە نزیکـە کـە بـە واتـای ئاوەدانـی گـەورەی پـڕ لـە بـازاڕ و دوکان هاتـووە، باژێڕیشـی پێگوتـراوە، ئاماژەشـە بـۆ ئـەو کەسـانەی شارسـتانییانە دەژیـن، بـەڵام وەک عەرەبییەکـەی بـەراوردی پـێ نەکـراوە لەگـەڵ ژیانـی لادێـی

و سارانشینی.

٣- پێمان وایە هەر یەکێ لەو ناساندنانە بەشێکی واتاکەی خستۆتە ڕوو و دەتوانین هەرسێ بۆچوونەکە بەیەکەوە کۆبکەینەوە بەوەی کە شارستانییەت بە واتای شارو ئاوەدانی و شارنشین دێت، شارنشینییەک کە زیاتر مەدەنیانە بێت و شارنشینییەکیشە کە ئاوەدانییەکی پڕ لە بازاڕو دوکان بێت.

دووەم: ڕەگەزەکانی شارستانییەت چەمک و ناساندن:

لە زمانی عەرەبییدا لە بەرامبەر چەمکی ڕەگەز چەمکی (عُنْصُر) یان (عُنْصَر)بە کارهێنراوە کە یەکێک لە واتا دیارەکانی بە واتای بنەچە و ڕەچەڵەک بە کارهاتووە، هەر بۆیە لە زمانی عەرەبییدا گوتراوە:» لَهُم عَناصِرٌ تُثْنى بِها الْخَناصِر»)(الفراهيدي، ج٢، ٣٣٢؛ ابن دريد، ١٩٨٧م، ج١، ص١١٥٣؛ الأزهري، ١٩٧٨م، ج٣، صص٣٣٠-٣٣١؛ الزمخشري،١٩٩٨م، ج١، ص٦٨١)واتە:(ڕەچەڵەکگەلێکیان هەیە، شایستەی نمونە پێ هێنانەوەیە)، ئەمەو بە واتای چاپوکی و پێویستیش هاتووە، گوزارشتیش بووە لە زیرەکی و بلیمەتی، لەگەڵ وشەی (عُنْقُر)بە هاوواتا هاتووە، هەر بۆیە کە دەگوترێ:»عُنْصَرُ الرَّجُلِ وَ عُنْقَرُهُ» واتا بنەچەو ڕەچەکی کەسەکە (الأزهري، ١٩٧٨م، ج٣، ص٣٣١)، هەروەها بە واتای ڕەگەزو نەژادیش هاتووە وەک نەژادی نەتەوەکان بۆ نموونە نەژادی (سامی) (عمر، ٢٠٠٨، مج١، ص١٥٦٣).

دیارە کە کۆی (عُنْصُر) (عَناصِر)ە کە بەشی هەرە سادەو ساکارو سەرەتایین، بە شێوەیەک ناتوانرێ بۆ بەشی لەوە سادەتر بکرێتەوە، پێکهاتەکانیش لەو بەشە سادەو سەرەتاییانە پێکهاتوون، واتە ئەو ڕەگەزە بنچینەییە لە هەموو بابەتەکان، بۆ نمونە ژمارە یەک ئەو ڕەگەزو سەرەتاییە کە ژمارەی لێ پێکهاتووە، پێتیش بە هەمان شێوە کە ئاخاوتنی لێ پێکهاتووە (الحنفي، ٢٠٠٠م، ص٥٦٨).

(إبْنُ سينا) گوتوویەتی:» {العُنْصُر} بنچینەی یەکەمی بابەتەکانە، هەر بۆیە بە یەکەم شوێنگە گوتراوە { عُنْصُر} کە کاتێک دەگۆڕێت شێوەگەلێک وەردەگرێ بە هۆیەوە بوونەوەرەکان جۆراوجۆر دەبن، بەڵام بە ڕەهایی کەرەستەی سەرەتاییە)» (الخوّارِزْمي)یش گوتوویەتی:» ئەو شتە ساکارو سەرەتاییەیە کە پێکهاتەکانی لێوە پێکدێن، نموونە وەک: بەردو وخشت و قەدە دار کە بینای لێ پێک دێت، وەک پیتەکانیش کە ئاخاوتنیان لێ پێک دێت، یان وەکو ژمارە یەک کە ژمارەی لێ دروست دەبێت» ئەمەو (عُنْصُر) لە ژیربێژی (المنطق)دا دانەیەکە لە جۆر یان چەشن، واتای هەموو ئەمەش ئەوەیە کە ڕەگەزی شتەکان بەشە سەرەتایی و ساکارەکانییانە، جا ڕەگەزی زمان بێژەکانییەتی و ڕەگەزی زانین بنەماکانییەتی و ڕەگەزی سێگۆشە هێڵەکانی و گۆشەکانییەتی، رەگەزەکانی کۆمەڵگاش تاکەکانییەتی (صليبا، ١٩٨٢م، ج٢، صص١١١-١١٢؛ زقزوق، ٢٠٠٣م، ص١٠١٨).

لە زانستی کیمیاشدا توخمێکە یان ئەو ماددە سەرەتاییە ، کە ناتوانرێ لەو سادەتر هەبێ، جا چ ڕێژەیی بێ یان ڕەها بێ، بۆ نموونە گەردیلە لە زانستی کیمیادا ڕەگەزێکی سادەیە، بەلام لە زانستی فیزیادا ئاوێتەیە، جا هەر شتێ بچێتە نرەگەزێکی سادەیە، بەلام لە زانستی فیزیادا ئاوێتەیە، جا هەر شتێ بچێتە نو پێکهاتەی شتێک، ئەوە پێی دەگوترێ توخم یان ڕەگەز نموونە وەک (هایدرۆجین) و (ئۆکسجین) لە پێکهاتەی ئاودا، بیر وگەلاڵەکان لە داڕشتنی وتارێکدا، پارچەکان لە پێکهێنانی ئامێرێکدا، دەستەیەک لە پێکهێنانی سوپایەکدا، ئەمەو ڕەگەزەکان لە کۆندا بە چوار شت دەگوترا ئەوانیش:» ئاگر و هەواو ئاوو خاک بوون» (صليبا، ١٩٨٢م، ج٢، صص١١١-١١٢).

لە زمانی عیبرییدا چەمکەکە بە (عَنْصَر) هاتووە، کە لە پەیمانی کۆن(تەورات) دا بە واتای کۆبوونەوە یان شوێنی تایبەتی ئاهەنگگێڕانی گەل هاتووە، کە لە ئاهەنگ و بۆنە ئایینییەکاندا تێیدا کۆدەبوونەوە (دُوزِي،

١٩٩٦م، ج٧، ص٣٢٨)، لەسەردەمی پەیامبەر یوسف (س.خ) جەژنەکە چەند ناوێکی هەبووە لەوانە (عید العَنْصَرَة، عید الخَمْسین، عید الحَصاد)، هەمان ئە واتایەش لە (تەلمود)دا هاتووە، لای جولەکە جەژنی (العَنْصَرَة) یادکردنەوەی دابەزینی شەریعەتەکەیانە بۆ سەریان لە سەر کێوی (سەیناء)، هەمان جەژن لای گاورەکانیش هەیەو بە جەژنی (الخَمیس)یش ناسراوە لایان، پێیان وایە لەو ڕۆژەدا گیانی (روح القدس) ئاوێتەی گیانی خوێندکارەکانی مەسیح (س.خ) بووە، بەم هۆیەشەوە بە هەموو زمانەکان قسەیان کردووە، دوای ئەمەش هەریەکەیان گڕاوەتەوە بۆ ئەو وڵاتەی کە بەو زمانەی ئەو قسەیان کردووە، ئەمەش لە پێناو بانگەوازکردنی خەڵکی ئەو وڵاتە بۆ ئایینی مەسیح (س.خ) (مسعود، ١٩٩٢م، صص٥٦٦-٥٦٧؛ دُوزِي، ١٩٩٦م، ج٧، ص٣٢٨، الخطیب، ١٩٩٦م، ١٩٩٦م، ص٣٢٧)، لای (قیبتی)یەکانیش بە (عید الخَمْیس، عید الحَصاد) هاتووە، ئەمەو لە چەندین وڵاتی دیکە هەمان چەمک بۆ چەندین بۆنەو یادی تر بەکار هاتووەو یادی دەکرێتەوە (دُوزِي، ١٩٩٦م، ج٧، ص٣٢٨).

(عَنْصَرَة) جۆرێکی میوەشە کە لە مانگی حوزەیراندا پیدەگا، مەبەستیش لە (عُنْصُرِيّ) شتی بنچینەیی و بەراییە، کە دەگوترێ (عُنْصُرُ الزَّمَن) بە واتای ئەو شتە دێ کە کاتی پێکهێناوەو بونەتە کرۆک و پێکهێنەری کات ئەوانیش شەوو ڕۆژن و شەوو رۆژ دوو ڕەگەزی پێکهێنەری کاتن، ئەمەو (عُنْصُر) گوزارشتیشە لە گەردو تۆزی بەر با (مسعود، ١٩٩٢م، ص٥٦٦؛ دُوزِي، ج٧، ص٣٢٨، عمر، ٢٠٠٨م، مج٢، ص١٥٦٣)، چەمکی (العُنْصُرِيّة)یش هاتووە کە واتای دەمارگیری دەگەیەنێ، هەر بۆیە کە دەگوترێ (التَّمییزُ العُنْصُريّ) واتە جیاوازی کردن لە نێوان مرۆڤێک و مرۆڤێکی تردا بە پێی نەژاد و ڕەچەڵەک و ڕەنگ، ئەمەو دەمارگیری بیروباوەر و ڕاوبۆچوونێکی دیاریکراویش دەگرێتەوە(، العُنْصُريّ) یش کە ناویکی تاکەو پاڵ دەدرێتە لای (عُنْصُر) بە کەسێک دەگوترێ دەمارگیرو ڕەگەزپەرست بێ بۆ نەژادێک یان نەتەوەیەکی دیاریکراو(مسعود، ١٩٩٢م، صص٥٦٦-٥٦٧؛ عمر، ٢٠٠٠م، ص٦٤٣؛ عمر، ٢٠٠٨م، مج٢، ص١٥٦٣)، پاڵنەری ئەو دەمارگیری و ڕەگەزپەرستییەش ئەوەیە کە پێیان وایە تاکەکانی سەر بە نەژادو ڕەچەڵەکییان لە ڕوانگەی ژیری و ڕەوشت و کەلتوور و ڕۆشنبیری بەرزو باڵاترن لە تاکەکانی نەژادو ڕەچەڵەکەکانی تر، بەمەش پێیان وایە لە پێشترن لەڕووی مافەوە جیاوازترن (مؤسسة اعمال الموسوعة للنشر والتوزیع، ١٩٩٩م، ج١٦، صص٦٩٠-٦٩١)

لە فەرهەنگە کوردییەکاندا چەمکی (عُنْصُر) بە واتای ڕەچەڵەک و نەژادو وەجاغزادەیی هاتووە، بە واتای بنچینەو بناغەو بنەماو ڕیشەو بنەڕەت و ڕەگیش هاتووە، ئەمەو گوزارشتیشە لە توخم و ڕەگەز و جۆر (موکریانی، ٢٠٠٥ز، ل٢٧١؛ نیزامەدین، ٢٠٠٧ز، ل١٢١٦).

لە لای ئەوروپییەکان لە بەرامبەر چەمکی ڕەگەز(عُنْصُر)، بە فەڕەنسی (Element) و بە ئینگلیزی (Element) و بە لاتینی (Elementun)بەکارهاتووە (مسعود، ١٩٩٢م، ص١١١؛ الحنفي، ٢٠٠٠م، ص٥٦٨؛ غەریب، ٢٠٠٣ز، ل٨٧٣)، لە زمانی ئینگلیزییدا، کۆیەکەی (Elements)ە، ئەمەو جەژنێکیش ناوی (العَنْصَرة/feast of Pentecost) لێ نراوە (ولیم، ١٩٨٤م، ص٤٤٣)، هەر لە زمانی ئینگلیزییدا چەند وشەیەکی دیکەمان هەیە هاوواتای چەمکی (Element)ن ئەوانیش وشەکانی (component, constituent, and ingredient)ن (فرح وآخرون، ٢٠٠٣م، ص٦٣١)، هەروەها چەمکی (Element) بەواتای ئەو خاڵ و هێڵ و ڕووانەش هاتووە کە شێوەی ئەندازەییان لێ پێک دێت، بەواتای هۆکاریش لێکدراوەتەوە، وە کە دەگوترێ (Elemental) واتای توخم و کرۆکی هەر شتێک دەگەیێنێ، چەمکی (Elementary) یشمان هەیە کە بە واتای سەرەتایی بەکارهاتووە (البعلبکي و البعلبکي، ص٣٨٩؛ ئەحمەد، ٢٠٠٥ز، و٣٢٩)، وەک ڕەگەز و ڕەچەڵەکی مرۆڤیش چەمکەکانی (Race,Gender,Sex) بەکارهاتوون، کە ڕەگەزناسی (Ethnology)شی پێی دەگوترێ (ناوخۆش، ٢٠٠٨ز، ل١٠٠).

لـە میانـەی ئـەو زانیارییانـەی خستمانە ڕوو دەربـارەی چەمکەکـە، بۆمـان دەرکـەوت کـە چەمکەکـە واتـای جۆراوجۆر لـە خـۆ دەگـرێ بـەڵام بەشـێوەیەکی گشـتی واتـاکان دەچنـەوە سـەر چوارچێـوەی ئـەو واتـاو مەبەسـتەی ئێمـە دەمانەوێـت و بـە ئامانجـمان گرتـووە، کـە بـە چەنـد خاڵێـک دەیخەینـە ڕوو:

١-ئەگەرچـی چەمکـی (عُنْصُر) لـە زمانـی عەرەبییـدا بـەو واتایانـە هاتـووە لەوانـە:(ڕەچەڵـەک، نـەژاد، پێویسـتی، لێهاتوویـی، چالاکـی، زیرەکـی...هتـد)، یـان لـە کۆنـدا بـۆ چـوار ڕەگـەزە سـەرەتاییەکانی پێکهێنەرەکانـی وەک ئاگـر ئـاوو خـاک و هـەوا بەکارهاتـووە، بـەڵام ئـەوەی بابەتـی ئێمەیـەو خزمـەت بـەو توێژینەوەیـە دەکات، ئـەو واتایەیـە کـە بەڵگـە بـێ لەسـەر یەکـەو کـرۆک و پێکهێنـەری شـتێک.

٢- ئەوەی لە فەرموودەکان دەخوێندرێتەوە زیاتر ئەوەیە کە چەمکەکە زیاتر بە ڕێژگەو سەرچاوەو چاوگ هاتووە.

٣- لـە چەنـد گۆشـە نگایەکـەوە خوێندنـەوە بـۆ چەمکەکـە کـراوە بۆنموونـە لای (ابـن سـینا) (عُنْصُر) ئـەو سـەرەتاییە کـە بەهـۆی گۆڕانـی شـێوەگەلێک دروسـت دەبـێ و بـەو هۆیەشـەوە بوونـەوەری جۆراوجـۆر پەیـدا دەبـن، بـەڵام لای (الخوارزمي) شـتێکی سـادەی سـەرەتاییە کـە پێکهاتەکەنـی لـێ پێـک دێـن. لـە زانسـتی کیمیـادا توخمێکـی سـەرەتایی کـە ناتوانـرێ سـادەتر بکرێتـەوە، بـەڵام لـە زانسـتی فیزیـا ئـەو توخمانـەن یـەک دەگـرن و ئاوێتـە پێـک دەهێنـن.

٤- لـە زمانـی ئینگلیزیشـدا زیاتـر ئاماژەیـە بـۆ ڕوانگـە زانسـتییەکەی کـە بـە خـاڵ هێـڵ و ڕووی پێکهێنـەری شـێوەیەکی ئەندازەیـی یـان بـە توخـم و کـرۆک و یەکـەی پێکهێنـەری هـەر شـتێک گوزارشـتی لـێ کـراوە.

کاتـێ لـە چەمکـی (العَنْـصَرَة) ورد دەبینـەوە کـە یەکێـک لـە واتاکانـی شـوێنیکی دیاریکـراو بـۆ کۆبوونـەوەو بۆنـە ئایینیەکانـە، کەواتـە شـوێنگەی ئەنجـام دانـی ئـەو بۆنانەیـە، دەتوانیـن بڵێیـن ڕەگەزەکانـی شارسـتانییەتیش گـۆڕەپـان و مەیدانـی نمایشـی شارسـتانییەتن، لـە لایەکـی دیکـەوە وەک چـۆن چەمکـی (العُنْـصُريّ) دەمارگیـری و ئەنجامدانـی دۆسـتایەتیی و خۆبەرییکردنـە لەسـەر بنەمایـەک کـە هۆزگەرایەتییـە یـان نەژادگەرێتییـە، شارسـتانییەتیش دەگەڕێتـەوە بـۆ بنچینـەو بنەماگەلێـک کـە ڕەگەزەکانـی و پێکهێنەرەکانییەتـی.

ئـەوەی لـە فەرموودەکانـی پەیامبەر(د.خ)شـدا هاتـووە کـە چەمکـی (عُنصُر) بـە سـەرچاوەو ڕێژگەی ئـاو لێکدراوەتەوە، سـەرچاوەو ڕێژگـەی شارسـتانییەیش ڕەگەزەکانییەتی.

ئـەو بۆچوونـەش کـە ڕاڤـەی چەمکـی ڕەگەز(عُنْصُر) بـە سـەرەتایەک کـردووە کـە بـە گـۆڕانـی بوونـەوەری جۆراوجـۆری لـێ پەیـدا بـووە، یـان سـەرەتایەکو بـووە بـە بنەمـا بـۆ شـتێک وەک ووشـە بـۆ ڕسـتەو یـەک بـۆ ژمـاردن و بـەرد وخشـت بـۆ بینـا، یـان لـە ڕووی زانسـتی توخمـەکان پێکهێنـەری ئاوێتەکانـن، دەتوانیـن بڵێیـن ڕەگەزەکانـی شارسـتانییەتیش سـەرەتایەکن بـۆ گۆڕانـە شارسـتانییەکان و توخمـو کـرۆک و ناوکـە پێکهێنـەری شارسـتانییەتن.

تەوەرەی دووەم

ڕەگەزەکانی شارستانییەت بە پێی دیدوبۆچوون و شارستانییەتە جیاوازەکان

لـەم تـەوەرەدا دەمانـەوێ ڕەگەزەکانـی شارسـتانییەت بـە پێـی دیـدو بۆچوونـی فەیلەسـوفان و بیرمەنـدان و توێـژەران بخەینـە ڕوو، بـۆ ئـەم مەبەسـتەش چەنـد نموونەیـەک لـە بۆچوونـەکان وەردەگریـن:

یەکەم: لە دید و بۆچوونی زانایان بیرمەندان و توێژەراندا:

١- (الماوَرْديّ: ٣٦٤-٤٥٠ک /٩٧٤-١٠٥٨ز):

توێژەرێـک لـە تێـزی دکتۆراکەیـدا کـە لەسـەر (المـاوَرْدي) نوسـیویەتی، ئامـاژەی بـە شـەش ڕەگـەزی شارسـتانی داوە

لە دیدی (الماوَرْدي)دا، کە ئەو وەک ڕەگەزە پێکهێنەرەکانی کۆمەڵایەتی جیهانی ناوی بردوون کە ئەمانەن:

- ئایینێکی پەیڕەوکراو: کە ڕەگەزی یەکەم لە ناونیشانەکەیدا بە (پابەندبوون بە بنەمایەکی ئەندازەیی) هێناویەتی بەڵام لە میانەی شیکردنەوەکەیدا ئەوەی خستۆتە ڕوو کە مەبەستی لە ئایینێکی پەیڕەوکراوە. (Fadi, P١١٨ ,٢٠٢١AD).

- سیستەمێکی سیاسی کارا.

- دادپەروەری هەمەلایەنە: مەبەستی لە دادگەری هەمەلایەنە دوو جۆری دادگەرییە دادگەریی یەکەم رەوشتی و کەسی کە کەسەکان دادگەر بن لەگەڵ خۆیان و دەورودەریان، دادگەری دووەم مەبەست لە دادگەری دەسەڵات و دامودەزگای دادوەرییە لە کێشەو بابەتە جۆراوجۆرەکاندا. (Fadi, P١٢١ ,٢٠٢١AD-١٣٢).

- ئاسایشی گشتی: سەبارەت بە ئاسایشی گشتیش ئەوەی خستۆتە ڕوو کە ئاسایشی گشتی لەسەر سێ ئاستە، ئاستی یەکەم مەبەستی ئاسایشی ناوخۆو دەرەوەی دەوڵەتە، ئاستی دووەم ئاسایشی تاکە لەڕووی ئاسایشی کۆمەڵایەتی، ئاستی سێیەم ئاسایشی کەسییە کە ناوی لێناوە ئاسایشی بوونگەری، کە مەبەست لێی ئاسایشی باوەڕە. (Fadi, P١٣٣ ,٢٠٢١AD).

- خۆشگوزەرانی ئابووری گشتی: خۆشگوزەرانی ئابووری گشتی ئەوەیە کە خەڵکی بێ جیاوازی لە زیندەگییەکی خۆشدا بژین و دوور بن لە ستەم و چەوسانەوە. (Fadi, P١٣٥ ,٢٠٢١AD).

- گەشبینی قووڵ، گەشبینی قووڵیش ئەوەیە خەڵک لە ڕێی ئومێد بوون بە بەزەیی و میهرەبانی خوا، زۆر گەشبین بن بۆ داهاتوویان ، بۆ زانیاری لەسەر تەواوی وردەکاتییەکانی (Fadi, P١١٨ ,٢٠٢١AD-١٣٧).

توێژەر بە تێروتەسەلی بە جیا هەریەک لە ڕەگەزەکانی شرۆڤەکردووە، بەڵام چونکە لێرەدا دەرفەتی خستنەڕووی شرۆڤەکانمان نییە، بۆیە تەنها هەوڵماندا زۆر بە کورتی شیکردنەوە بۆ ئەو ڕەگەزە شارستانییانە بکەین خستوونیەە روو ورەنگە لای خوێنەر ناڕۆشن بن.

٢- (إِبْنُ خَلْدون: ٧٣٢-٨٠٨ک/ ١٣٣٢-١٤٠٥ز):

(إِبْنُ خَلْدون) وەک یەکێک لە شارەزایانی بواری شارستانییەت، چەند پێکهێنەرێکی شارستانی خستۆتە ڕوو و وەک ڕەگەزەکانی شارستانییەت گوزارشتی لێ کردوون، لەوانە (دانیشتووان، سامان، بازرگانی، پیشەسازی، زانست، هونەر، جوگرافیا، شارنشینی، ئایین، دەمارگیری) (Akbarian, p٢٩ ,٢٠١٨AD).

- شارنشینان (دانیشتووان): دیارە (إِبْنُ خَلْدون) لە چوارچێوەی کۆبوونەوەی مرۆیی باسی لەو ڕەگەزە کردووە، ئامژەی بەوەداوە کە لە بەپێی وتەی دانایان کە گوتوویانە (مرۆڤ بە سروشتی شارنشینە)، جونکە مرۆڤ ناتوانێ بە تەنها کاروبارەکانی خۆی ڕایی باکات، لەم سۆنگەشەوە ئاماژەی بەوە داوە کە لە کاتێک مرۆڤ پێویستی بە خۆراکە بەلام ناتوانی ئەو خۆراکە بە تەنها بۆخۆی دابێنی بکە بۆ نموونە لە پێویستی بۆ گەنم و بەرهەمهێنانی ئامادەکردنی بۆ خواردن پێویستی بەوە هەیە گەنمەکە بچێرێت و بدووریتەوەو بکرێ بە ئارد و دواتر بە هۆی تەنوورەوە بکرێ بە نان، ئەو ئامادەکردنەش پێویستی بە کۆمەڵێک کەلوپەل هەیە کە درووستکردنی ئەو کەلوپەلانەش پێویستی بە چەند پێشەیەک هەیە وەک: (ئاسنگەری، ئەشەوانی، دارتاشی، گڵکاری)، ئەمەو مرۆڤ بە تەنها ناتوانێ ڕووبەڕووی ئەو مەترسییانە بێتەو کە دێنە ڕێگای، لێرەوە پێویستی بە کۆبوونەوەو هاوکاری کەسانی دیکە هەیە، بۆ ئەوەی بە کۆی تواناکانیان پێویستییەکانی یەکتری پڕ بکەنەوە، بەمەش کۆبوونەوەی مرۆیی هاتۆتە ئاراوە کە چەمکێکە(إِبْنُ خَلْدون) بەکاری هێناوەو لە جێگەی چەمکی شارستانییە (ابن خلدون، ٢٠٠٤ز، ج١، ص ١٣٧-١٣٨؛ خدر، ٢٠١٥ز، لل٥٨-٥٩).

- سامان: سامان لە سۆنگەی گواستنەوەی کۆمەڵگاوە لە سارانشینییەوە بۆ شارستانی و دامەزراندنی دەوڵەتەوە دێتە ئاراوە، لەم ڕێگەیەشەوە کۆمەڵگا ڕووەو خۆشگوزەرانی هەنگاو دەنێت و بەمەش هەمە چەشنەیی لە خۆشگوزەرانی و باشکردنی شێوەو حاڵەتەکانییدا دێتە دی، هەروەها هەوڵ و خەرجی ئەو پیشەگەرییانەیە کە جوانکاری دەکرێت لە جۆرەکانی و تەواوی لایەنە هونەرییەکانییدا، وەک لایەنە هونەرییەکانی ئامادەکردنی خواردن و جلوبەرگ و خانوبەرەو ڕاخەر و قاپ و قاچاغ و تەواوی شتەکانی دیکەی نێو ماڵ، کاتێکیش ئەو گوشادییە لە زیندەگی و هونەرکارییە لە حاڵەتەکانییدا هاتە دی، ئەوا دەگەن بە ئامانجەکانیان و حاڵ و بارودۆخیان بە ئاراستەی گوزەرانخۆشی شارستانییەت دەگۆڕێت (ابن خلدون، ٢٠٠٤ز، ج١، ص٣٣٨، خدر، ٢٠١٥ز، ل١٢٤)، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە (ابن خلدون) ڕەگەزە ئابوورییەکان و سەرچاوە ئابووریەکانی کردووە بە هۆکاری گواستنەوەی کۆمەڵگە لە سارانشینییەوە بۆ شارستانییەت (النعيمي، ٢٠١٣م، ص٦٠٩).

- کشتوکاڵ : کشتوکاڵ لای (إِبْنُ خَلْدون) یەکەم ڕێگەو ڕووکاری ژیانە، کە بەلای ئەوەوە شێوەی هەرە سەرەتایی و ساکارییەتی و پێویستی بە تێڕامان و زانست نییە، ئەمەو پێی وایە ئادەم (س.خ) یەکەم کەس و مامۆستاو فیرکاری یەکەمی ئەو ڕێگەیەیە (ابن خلدون، ٢٠٠٤ز، ج١، ص٦٨).

- پێشەسازی: پێشەسازی لای ئەو بە دووەم ڕێگەی زیندەگی و ژیان دانراوە دوای کشتوکاڵ دواتر دەرکەوتووە، ئەو ڕێگەیە پێویستی بە وردبوونەوەو تێڕامان بووە بۆیە پێی وایە لە قۆناغی شارنشینی کە دوای قۆناغی سارانشینی هاتووە دەرکەوتووە و سەرەتاکەشی گێڕاوەتەوە بۆ پەیامبەر ئیدریس (س.خ) (ابن خلدون، ٢٠٠٤ز، ج١، ص٦٩).

- بازرگانی: (إِبْنُ خَلْدون) بازرگانی لە ڕیزی پیشەسازی و کشتوکاڵکردن داناوە، کە پێی وایە ئەمانە ئەو شتانەن ژیانی مرۆڤی لەسەر وەستاوەو دەسمایەی هەرە سەرەکی مرۆڤ ژیان و زیندەگییەکەیەتی، ئەمەش بە هەوڵدان لەو ڕێگایانەوە وەگیر دەکەوێ کە یەکێکیان بازرگانییە (ابن خلدون، ٢٠٠٤ز، ج١، ص٦٩).

- جوگرافیا: لە ڕووی جوگرافییەوە ئەو بە پێی ئەو تێڕوانینە جوگرافییەی لە سەردەمی ئەو دا باوبووە، دیدو بۆچونەکانی خۆی خستۆتە ڕوو، کە بە تێڕوانینە جوگرافییەکە زەوی دابەش کراوە بۆ سەر حەوت هەرێم. (إِبْنُ خَلْدون) پێی وایە لەو حەوت هەرێمە هەرێمی باکوور زۆر ساردو هەرێمی باشوور زۆر گەرمن، کە هەرێمەکانی حەوت و یەک دەگرێتەوە، جا لەو گۆشەنیگا جوگرافییەوە پێی وایە ئەو هەرێمەی کەوتۆتە ناوەڕاست کە هەرێمی چوارە مامناوەندترین هەرێمە لە ڕووی کەشوهەواوە، ئەمەو کەنارەکانی نزیک لە هەرێمی چوار لە هەردوو هەرێمی سێ و پێنج لە هەرێمەکانی تر مامناوەندترن، دوای ئەوانیش هەرێمەکانی دوو و شەش دێن، دوورترین هەرێمیش لە کەشوهەوای مامناوەند هەرێمەکانی حەوت و یەکن، ئەمەو پێی وایە بە پێی ئەو دابەشکارییە جوگرافییە خەڵکیش لە ڕووی شارستانییەوە دابەش دەبن، کە پێی وا یە زانستەکان و پیشەکان و دەرکەوتنی بیناکاری و پۆشاک و تەنانەت دانەوێڵەو میوەو ئاژەڵەکانیش چەقی دەرکەوتن و کۆبوونەوەیان هەرسێ هەرێمی چوارو سێ و پێنجن، دانیشتوانیشیان مامناوەندترینن لە ڕووی لاشەو ڕەنگ و ڕەوشت و ئایینەوە، تەنانەت پێی وایە هەر بەو هۆیەشەوەیە کە زۆربەی پەیامبەرانیش هەر لەو هەرێمانە دەرکەوتوون (ابن خلدون، ٢٠٠٤ز، ج١، ص ١٨٩؛ النعيمي، ٢٠١٣م، ص٦٠٩).

- زانست: دەربارەی زانستیش ئاماژەی بەوە داوە کە زانست و فێرکردن سروشتین لە ئاوەدانکاری مرۆییدا، پێی وایە مرۆڤ لە ڕوانگەی هەست و جوڵەو خواردن جیاوزی نییە لەگەڵ زیندەوەرانی دیکە، بەڵام ئەوەی جیایدەکاتەوە بیرو ژیرییەکەیەتی، ئەو بیرو ژیرییەش بنچینەو بنەمای زانستەکان و پیشەکانە، ئەمەو پێی وایە زانستەکان هاوشێوەی پیشەکانن لە جوراوجۆرێتی و لقی جیاجیادا، ئاماژەی بەوەش داوە کە هاوشانی گەشەی شارستانی زانستەکانیش

ئاوێزانی شارستانییەتن و لەگەڵییدا گەشە دەکەن (ابن خلدون، ٢٠٠٤ز، ج٢، ص١٦٥-١٧٠).

- هونەر: دیارە کە باسی هونەر دەکرێ پێناسەگەلی جۆراوجۆری بۆ کراوە کە لێرەدا دەرفەتی خستنە ڕووی پێناسەکانمان نییە، لە دیدی (إِبْنُ خَلْدون) دا بەو واتاو ناساندنە نەهاتووە کە لە دوای ئەوو تا ئەمڕۆ بۆ چەمکەکە کراوە، لێرەدا تێکەڵییەک ڕوویداوە لە نێوان هەردو پیشەی هونەر و هونەرمەندان، وە لە نێوان هونەرمەندان و پیشەوەران لە لایەکی دیکەوە، کە نەکرا لێک جیا بکرێنەوە تا سەردەمی بوژانەوەی ئەوروپی (لعيبي، ٢٠١٠م، ص١٢)، (إِبْنُ خَلْدون)یش بەهەمان شێوە هونەری لە چوارچێوەی پیشەگەرییەکاندا وێنا کردووە بۆ نمونە کاتێ باسی هونەری گۆرانی کردووە، بە پیشەی گۆرانی (صناعة الغنا) ناوی بردووە (ابن خلدون، ٢٠٠٤ز، ج١، ص١٣٠). کەواتە ئەو مەبەستی لە هونەرو هونەرکارییە لە چوارچێوەی پێشەکانی وەک: (نەخشاندن، ئەندازیاریی ناوەکی، نەخشەکێشانی خانوبەرەو ڕازاندنەوەی، دارتاشی، لێدانی دراو، پۆشاک: چنین و دوورین، هونەرەکانی نوسینی عەرەبی، گۆرانی...هتد) (لعيبي، ٢٠١٠م، ص١٢).

- دەمارگیری : دەمارگیری بنچینەو بناغەی دەوڵەتە، شارستانییەتیش لای (إِبْنُ خَلْدون) وابەستەی دەستەڵاتەو خەڵکە شارستانییەکەش دەستوپێوەندەکانی دەوڵەتە لە قۆناغی هەرەسییدا (الجابري، ١٩٩٤م، ص٢٨٨)، کەواتە لێرەوە دەتوانین بڵێین دەمارگیرِ ڕەگەزی شارستانییەتە، چونکە لە دەمارگیرییدا گەورەیەک سەرۆکایەتی خێزانێک یان تیرەیەک دەکات و سوود لە هێزیان وەردەگرێ (خدر، ٢٠١٥ز، ل ٨٩)، ئەمەو چەند دەمارگیرییەک یەک دەگرن و لە نێویاندا کامە دەمارگیرییە بەهێزتر بوو زاڵ دەبێت بەسەر هەموویاندا و لە چوارچێوەی دەمارگیرییەکی گەورەدا کۆیان دەکاتەوە، لێرەدا سەکەوتن و دەسەڵاتگرتنەدەست تەنها بە زاڵبوون دێتە دی، زاڵبوونیش تەنها بە دەمارگیری وەدی دێت (ابن خلدون، ٢٠٠٤م، ج١، ص٢٦١، ٣٢٩؛ النعيمي، ٢٠١٣م، ص٦٠٩-٦١٠). بەم شێوەیە دەمارگیری دەبێت بە ناوکە پێکهێنەری شارستانییەت کە خۆی لە چوارچێوەی دەوڵەتدا دەبێنێتەوە لە دیدی ئەو بیرمەندەدا.

- ئایین: لای ئەو هەرچەندە زاڵبوون بە هۆی دەمارگیرییەوەیە، بەڵام گوتوویەتی:»ڕێککەوتن و بەیەکەوە گونجانی ئارەزووەکان لەسەر خواستەکانیان و کۆکردنەوەی دڵەکان هۆگربوونییان بەیەکەوە، ئەوە بە یارمەتی خوا دەبێ لە ڕێی جێبەجێکردن و بەرپاکردنی ئایینەکەی،... چونکە دڵەکان کاتێک مەیلییان بەلای هەواو ئارەزوو وشتە بێبایەخەکان و دنیادا کرد، دەکەونە ململانێ و کێبڕکێ و جیاوازییەوە، بەڵام کاتێک ڕوویان کردە راستی و شتە بێبایەخەکان و دنیایان وەلا نا و ڕوویان کردە خوا، ئەوا یەکدەگرن و کێشەو ململانێکانیان و جیاوازییەکانیان نامێنێت، بەرەو باشی دەچن لە هاوکاری یەکترکردن و پشتییەکترگرتن، بەمەش چێوەو سنووری یەک وتەبوونیان فراوانتر دەبێت و دەوڵەتەکەشیان و دەسەلاتیشییان گەورە دەبێ» (ابن خلدون، ٢٠٠٤م، ج١، ص٣١٣)، کەواتە دەمارگیری بە پاڵپشتی ئایین دەتوانێ ببێتە ڕەگەزی کارای شارستانییەت و ئایینیش بە هاوکاری دەمارگیری هەمان ڕۆڵی ئەو ڕەگەزی شارستانیبوونە دەگێڕێ.

٣،٤- : (ئیمێل دۆرکهایم- Émile Durkheim) و (ماکس ڤیبەر – Max Weber):

هەریەک لەم دوو زانایە ئاماژەیان بە ڕەگەزەکانی شارستانییەت کردووە، کە (دۆرکهایم) پێی وایە ڕەگەزەکانی شارستانییەت بریتیین لە: (ئایین، ئابووری، زمان، هونەر زانست)، بەڵام لای (ڤیبەر) بریتیین لە: (یایین، ئابووری، سیاسەت، هونەر، زانست)، ئەوەی تێبینی دەرکرێ لێرەدا ئەوەیە کە هەردوو کیان لەسەر ڕەگەزەکانی (ئایین، ئابووری، هونەر زانست) هاوران،بەڵام لە لیستی ڕەگەزەکانی شارستانییەت لای (دۆرکهایم) ڕەگەزی سیاسەتی تێدا نییە، لە لیستەکەی (ڤیبەر)یش ڕەگەزی زمانی تێدا نییە، هۆکاری ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە (دۆرکهایم) سیاسەتی بە یەکێک لە ڕەگەزەکانی شارستانییەت نەزانیوە و زمانی بە یەکێک لە ڕەگەزەکان داناوە، بەڵام (ڤیبەر) بە

پێچەوانـەوە سیاسـەتی بـە ڕەگەزێكـی شارسـتانی دانـاوە، لـە كاتێكـدا(زمـان)ی وەک ڕەگـەزێـک ڕەت كردۆتـەوە (Richard, ٢٠١٠AD, P٢٧).

٥- (تایلۆر- Tylor) :

ئـەو ئامـاژەی بـەوە داوە كـە كەلتـوور یـان شارسـتانیەت، ئـەو كۆیـە ئاڵۆزەیـە كـە لـە (زانیـن، باوەڕ،هونـەر، ئەخـلاق، یاسـا، داب و نەریـت، ئـەو خووانـەی کـە مـرۆڤ وەک ئەندامێکـی کۆمەڵـگا بەدەسـتی هێنـاوە) پێـک هاتـووە (Tylor, ١٨٩١AD, p١).

٦- (گوستاڤ لوبون – Lebon):

پزیشـک و کۆمەڵناسـی فەڕەنسـی (لوبـون) ڕەگەزەكانـی شارسـتاتییەت لـە چوارچێـوەی بـەراوردی نێـوان عەڕەبـەكان كـە لـە ئیسـپانیا بـوون پێشـتر لەگـەڵ مەسـیحییەكان كـە عەڕەبەكانیـان دەرکـرد کـردووە، ئامـاژەی بـەوە داوە كـە ئیسـپانیا ئـەو كات دوو نـەوەی لـە وەچەكانـی ئـادەم بەخـۆوە بینییـوە، یەكەمیـان مەسـیحیە گاورەكان بـوون دەسـتییان بـە جڵـەوی سـەربازییەوە گرتبـوو، دووەمیشـییان عەڕەبـەكان بـوون كـە دەسـتییان بـە لایەنـی شارسـتانیی ماددییـەوە گرتبـوو، لـەم ڕوانگـەوە گوتوویەتـی:» بوونـی ئـەو دووە پێویسـت بـوو، چونكـە ئەگـەر دەسـەڵاتی سـەربازی بـەس بـێ بـۆ دامەزراندنـی دەوڵەتێـک، ئـەوە بـە تەنهـا ناتوانـێ بەردەوامـی بـدا بـە دەوڵەتەكـە، چونكـە گەشـانەوەو بـەرەو پێشـەوەچوونی ئـەو دەوڵەتـە بـە پاڵپشـتی و هاندانـی هەنـدێ ڕەگـەزی شارسـتانییەوە نەبـێ نایەتـە دی، پەیوەسـتبوون و یەكگرتوویـی ئـەو دەوڵەتـەش زۆر درێـژە ناكێشـێ بـە مانـەوەی ئـەو ڕەگەزانـەوە نەبـێ، ئـەوەش هەمـان ئـەو شـتەیە كـە تووشـی ئیسـپانیا بـوو دوای دەركردنـی عـەرەب لێـی، كـە هەڵوەسـانەوەو پەرتەوازەیـی جێـگای باڵادەسـتی گەشـانەوەی گرتەوە،...ئەمـەو لـە سـۆنگەی ئەوپەرتەوازەییـەی كـە دوای پێچۆڵكـردن و كوشـتنی عـەرەب بەسـەر ئیسـپانیادا هـات، وای لێكردیـن بتوانیـن بڵێیـن مێـژوو هەواڵـی نەتەوەیەكـی وەک ئیسـپانییەكانی بـۆ نەگێڕاینـەوە كـە لـە ماوەیەكـی زۆر كورتـدا بـۆ هـەرە پلەكانـی خـوارەوە دابـەزی، چونكـە (زانسـتەكان، هونـەرەكان، كشـتوكاڵ، پیشەسـازی) نەمـان و لەچـاو ون بـوون و هەمـوو ئـەو شـتانەی زۆر پێویسـت بـوون بـۆ نەتـەوەی وڵاتـی (ئیسـپانیا) بـە خێرایـی ون بـوون و نەمـان، بـە شـێوەیەک دەگای كارگـە گـەورەكان داخـران و كشـتوكاڵ فەرامـۆش كـراو لادێكانـی بـوون بـە چۆلگـەو، بـە هـۆی ئـەوەش كـە شـارەكان بـە بـێ پیشەسـازی و گشـتوكاڵ گەشـە ناكـەن، ئەمـە وای كـرد شـارەكانی ئیسـپانیا بـە شـێوەیەكی خێـراو مەترسییدارچۆڵ بـوون لـە دانیشـتووان (لوبـون، ١٩٦٩م، ص٥٨٤)

٧- (ڕالف لینتون - Ralph Linton) :

ئـەو زانایـە بـە شـێوەیەكی پەرشـوبڵاو لـە كتێبەكەیـدا باسـی لـە ڕەگەزەكانـی شارسـتانییەت و جیاوازیـان بـە پێـی شارسـتانییەتەكان و كاریگەرییـان كـردووە، كـە هەنـدێ لـەو ڕەگەزانـەی ئامـاژەی پێـداون ئەمانـەن: (ئاییـن، هونـەر، سیسـتەمی حوكـم، پیشەسـازی، كشـتوكاڵ) (رالـف، ٢٠١٠م، ج١، صـص٧٥، ٧٨، ٨٨، ١٤٩).

٨- (مالِكُ بْنُ نَبيَ):

(إبْـنُ نَبـيَ) گوتوویەتـی: « هـەر كاتـێ بمانـەوێ بیـر لـە بنیاتنانـی شارسـتانییەت بكەینـەوە یەكـەم شـت كـە پێویسـت بـێ لەسـەرمان ئەوەیـە، كـە دەبـێ بیـر لـە ڕەگەزەكانـی بكەینـەوە وەک چـۆن كەسـێكی كیمیـازان بیـر لـە ڕەگەزەكانـی ئـاو دەكاتـەوە، كاتێـک دەیـەوێ پێكهاتەكانـی بزانێـت، چونكـە ئـەو بـە شـێوەیەكی زانسـتی شـیكردنەوە بـۆ ئـاو دەكات، دەبینـێ پێكهاتـووە لـە دوو ڕەگـەز كـە {هایدرۆجیـن} و { ئۆكسـجین}ن، پاشـان لێكۆڵینـەوە لـەو یاسـایە دەكات كـە بـە هۆیـەوە ئـەو دوو ڕەگـەزە یەكیـان گرتـووە بـۆ ئـەوەی ئاومـان پـێ بدەن...كاتێـک ئێمـەش شـیكردنەوە بـۆ بەرهەمەكانـی شارسـتانییەت

دەکەیـن ... دەبینیـن پێکهاتـووە لـە سـێ ڕەگـەز...» (٢٠٠٢م، ص١٧٠)، جـا وەک چـۆن {هایدرۆجیـن، ئۆکسـجین} دوو ڕەگـەزی پێکهێنـەری ئـاون، ڕەگەزەکانـی پێکهێنـەری شارسـتانیش{ مـرۆڤ، خـاک، کات}ن (إبـن نبـي، ٢٠٠٠م، ص٥٧):

-مرۆڤ: ڕەگـەزی یەکەمـی هـەر بەرهەمێکـی شارسـتانی مرۆڤـە، چونکـە ئـەو بەرهەمـە شارسـتانییە سـەرەتا بـە بیـری مرۆڤدا هاتـووەو دواتریـش هـەر بـە دەسـتی ئـەو مرۆڤـە هاتۆتـە بەرهـەم و مـرۆڤ لەهـەردوو ڕێگـەی بیـر و دەسـتەوە ڕەگـەزە بـۆ پێکهاتنـی بەرهەمـە شارسـتانییەکان، چونکـە بەرهەمەکـە هـی مرۆڤـە بـە هـۆی ئـەوەی مـرۆڤ خـۆی دروسـتکەری هەمـوو داکەوتـە کۆمەڵایەتییەکانـە، سـەرەتاش پەروەردەکـەرو پێگەیەنـەری خـودی خۆیەتـی وەک بوونەوەرێکـی کۆمەڵایەتـی (إبـن نبـي، ٢٠٠٠م، ص٥٥؛ إبـن نبـي، ٢٠٠٢م، ص١٧٠).

- خـاک: دەربـارەی ئـەو ڕەگـەزە گوتوویەتـی:» لێـرەدا خـاک بـەو واتایـە نییـە کـە بـە بیرمـان دادێ، بـەڵام بـە ئەنقەسـت چەمکـی خاکـم بەکارهێنـاوە لـە بـری مـاددە لەبـەر چەنـد هۆکارێـک، لەوانـە مـرۆڤ بـە دوو شـێوە پەیوەسـتە بـە خاکـەوە، شـێوەیەکییان خاوەندارێتییـە لـە ڕوانگـەی ئـەو یاسـای خاوەندارێتییـەی کـە بـۆ تـاک گرێنتـی کۆمەڵایەتـی دەسـتەبەر دەکا، چونکـە خـاک لێـرەدا شـتێکی زیندەکییـە لـە کۆمەڵگـەدا لـە ڕوانگـەی یاسـاگەرییەوە، شـێوەی دوەمییـان ڕوانگـەی زانسـتی خـاک و ئـەو زانیارییانـەی پەیوەسـتن پێیـەوە وەک زانسـتی کیمیـاو هـی دیکـەش، جـا لێـرەدا مەبەسـتمان لـە خـاک ئـەو دوو ڕوانگەیـە: ڕوانگـەی یاسـاگەری و ڕوانگـەی زاڵبوونـی هونـەری و بەکارهێنانـی هونـەری (إبـن نبـي، ٢٠٠٢م، ص١٧٠-١٧١).

- کات: ئـەو ماوەیەیـە کـە پێشـکەش دەکـرێ بـۆ ئـەو بەدوایەکـدا هاتنانـەی پەیوەسـتە بـە زانسـتی کۆمەڵایەتییـەوە، واتـە ئـەو درێژبوونـەوە کاتییـەی کـە پێویسـتە بـۆ گەشـەکردن و تیروتـەواو بووونـی بەرهەمـە شارسـتانییەکە (إبـن نبـي، ٢٠٠٠م، ص٥٥.

(إِبْنُ نَبـيَ) هـەر سـێ ڕەگەزەکـەی لەسـەر دوو لـە بەرهەمـە شارسـتانییەکان جێبەجێکـردووە، یەکەمییـان دروسـتکرن و بەرهەمهێنانـی کاغـەزە لـە شارسـتانی ئیسـلامییدا و دووەمیشـییان داهێنانـی گڵۆپـی کارەبایـە لەشارسـتانی ڕۆژئـاوادا و ڕوونـی کردۆتـەوە کەچـۆن ئـەو بەرهەمـە شارسـتانییانە بـە پێـی ئـەو ڕەگەزانـە هاتوونەتـە بەرهـەم (٢٠٠٠م، ص٥٤-٥٥؛ ٢٠٠٢م، ص١٧٠-١٧١).

شیکردنەوەی هاوکێشەکەش لای ئەو بیرمەندە بەم شێوەیە لە بەرهەمهێنانی کاغەزدا:

بەهەمی شارستانی (لێرەدا کاغەزە)= مرۆڤ + خاک + کات .

بۆ بەرهەمە شارستانییەکانی دیکەش بە هەمان شێوەیە:

بەهەمی شارستانیی یەکەم = مرۆڤ + خاک + کات .

بەهەمی شارستانیی دووەم = مرۆڤ + خاک + کات .

بەرهەمی شارستانیی سێیەم = مرۆڤ + خاک + کات .

ئەمـەو پێـی وایـە بەرهەمهێنانـی هـەر بەرهەمێکـی شارسـتانی هاوکێشـەکەی بەهەمـان شـێوەی هاوکێشـەی کەسـێکی کیمیازانـە کەتێـک هاوکێشـەی پێکهاتنـی ئـاو بـەم شـێوە دەخاتـە ڕوو:

ئاو = هایدرۆجین + ئۆکسجین .

لە کۆتاییدا هاوکێشەی کۆی بەرهەمهێنانی شارستانییەت بەم شێوەی لێ هاتووە:

شارستانییەت = مرۆڤ + خاک + کات . (إبن نبي، ٢٠٠٢م، ص١٧١).

شـتێکی گرنگـی تـر مـاوە لـە دیـدی ئـەو بیرمەنـدە، ئەویـش ئەوەیـە کاتێـک (هایدرۆجیـن) و (ئۆکسـجین) یـەک دەگـرن و ئاوێتـەی ئـاو پێـک دەهێنـن، بـەڵام چ شـتێک پاڵنـەرو هـۆکارە بـۆ یەکگرتنـی ئـەو دوو توخمـە بـۆ ئـەوەی ئاوێتـەی

ئاو پێک بهێنن، بێگومان یاسایەکی دیاریکراو دەبێتە پێکهێنەر و بە پێی ئەو یاسایە ئەو ئاوێتەیە پێک دێت، بە هەمان شێوەش دەبێ پێکهێنەرێک هەبێ بۆ ئەوەی لە ڕەگەزە شارستانییەتییەکانی (مرۆڤ، خاک، کات) شارستانییەت پێک بهێنێت، دەنا خۆ هەموو کاتێک ئەو ڕەگەزانە هەبوون بەڵام چونکە پێکهێنەرەکە نەبووە ڕۆڵی سەرەکی خۆیان وەک ڕەگەزی شارستانی نەگێڕاوە، ئەو پێکهێنەرەش بیری ئایینییە، کە ئەو ناوی لێناوە پێکهێنەری شارستانی (مُرَكِّبُ الْحَضارَة) و کاریگەری هەیە لەسەر تێکەڵکردنی سێ ڕەگەزەکان و وایان لێ دەکا ڕۆڵی سەرەکی ڕەگەزی شارستانییەت بگێرن، هەر بۆیە دەبێ ئەو پێکهێنەرە شارستانییە کە بیری ئایینییە کارا بێ بۆپێکهێنانی ئاوێتەی شارستانییەت لە هەر سێ ڕەگەزەکەی تر (إبن نبي، ١٩٨٦م، صص٤٥-٤٦).

بۆچوونی دیکە هەیە کە ئەو سێ ڕەگەزەی بەم شێوە هێناون (مرۆڤ، ژیان، گەردوون) ئەو بۆچوونە لەگەڵ (إبْنُ نَبيَ) زۆر لەیەک نزیکن کە هەردووکیان مرۆڤیان بە ڕەگەزیکی شارستانی داناوە بەڵام یەکێک لە ڕەگەزەکان لای (إبْنُ نَبيَ) خاکە بەڵام لە بۆچوونی ئەو توێژەرەدا گەردوونە کە ئێمە پێمان وایە نزیکن لەیەکەوە، چونکە خاک لای (إبْنُ نَبيَ) مەبەست لە خاوەندارێتی زەوی زانیاری زانستە بە خوودی خاکەکە، لێرەشادا گەردوون ئەو ژینگەو دەوروبەرەیە کە ئێمە تێیدا دەژین و کاری لەسەر دەکەین شارستانییەتی تێدا بەرپا دەکەین، کەواتە بۆچوونەکان زۆر لێک دوور نین، هەرچی دوو رەگەزەکەی ترە کە لای (إبْنُ نَبيَ) کاتەو لای ئەم توێژەرە ژیانە کە مەبەست لە ژیان لای ئەم هەموو ئەو هەوڵ و خزمەت و کارانەیە کە لە سەرەپای ژیانی گرتۆتەوەو تەواوی کایەکانی ژیانیشی گرتۆتەوە، کە پێمان وایە کاتیش هەر خۆی واتە ژیان چونکە ژیانی مرۆڤایەتی لە چرکەو خولەک و کاتژمێرانەی کات پێک هاتووە ، بۆیە دەتوانین بڵێین بۆچوونەکان لێک دوور نین. (صالح، ٢٠١٥، صص١٧٣-١٨٠)

لە ڕوانگەی کردارییەوە توێژەرێک هەستاوە بە شرۆڤەکردن و شەنوکەوکردنی قۆناغی دەرەبەگایەتی لە وڵاتی یابان بە جێبەجێکردنی بۆچوونەکانی (إبْنُ نَبيَ) لەسەر قۆناغەکە و ڕۆڵی هەرسێ ڕەگەزی (مرۆڤ، خاک، کات) لەو قۆناغەی وڵاتی یاباندا (یوسف، ٢٠١٥م، ص١١٤-١٣٠).

دەتوانین بڵێین پوختەی بۆچوونی ئەو بیرمەندە بۆ ڕەگەزەکانی شارستانییەت ئەوەیە، کە یەکەم ڕەگەزی بەرهەمهێنی شارستانییەت مرۆڤە، کە بە هێزی بیری و توانای بازوو و جەستەی بەرهەمی دێنێ، خاکیش ئەو زەمین و شوێنەیە کە شرستانیی تێدا گەشە دەکات و کاتیش ئەو ماوە مێژووییەیە کە پێویسە بۆ بەرهەمهێنان و گەشەی شارستانییەت.

٩- (ویل دیوڕانت - Will Durant):

لە لای ئەم فەیلەسوف و مێژوونووس و نوسەرە ئەمریکییە ڕەگەزەکانی شارستانییەت لە چوار شت خۆیان دەنوێنن ئەوانیش: (سەرچاوە ئابوورییەکان، سیستەمە سیاسییەکان، خونەریتە ڕەوشتییەکان، شوێنکەوتنی زانستەکان و هونەرەکان) (Durant, ١٩٥٤AD,P١).

١٠- (سامۆیل هنتنگتۆن – Samuel p. Huntington):

ئەو کاتێک پێناسەی شارستانییەتی خستۆتە ڕوو گوتوویەتی» شارستانییەت بە ڕەگەزە بابەتییە گشتییەکانی وەک:{ زمان، مێژوو، ئایین، نەریتەکان، دامودەزگاکان، ساخکردنەوەی خودی بۆ خەڵک} دەناسرێتەوەو پێناسە دەکرێ‹، مەبستیش لە ساخکردنەوەی خودی بۆ خەڵک بە ڕای ئێمە مەبەست لەوەیە کە ساخبکرێتەوە ئەو کەسەی هەڵگری پێناسی شارستانییە کێیەو لە چ ئاستێکدایە، چونکە هەر دوای خستنە ڕووی ڕەگەزەکان ئاماژەی بەوە داوە کە لە لای مرۆڤ چەند ئاستێک بۆ پێناسی کەسی هەیە، بۆ نمونە دانیشتووی ڕۆما خۆی بە چەند پلەیەکی جیاوازلە ڕوانگەی

فراوانی کەسێتی دەناسێنێ، چونکە ئەو ڕۆمانییە، کاسۆلیکییە، مەسیحییە، ئەوروپییە، ڕۆژئاواییە، هەر لەبەر ئەمەشە پێی وایە شارستانییەت بریتییە (ئێمەی گەورە)، چونکە لە ڕووی ڕۆشنبیرییەوە لە ناخی خۆماندا هەست بەوە دەکەین کە ئەوە ئێمەین لە ماڵی خۆماندا، لەبەرامبەر (ئەوان)ێک کە لەدەرەوەن.(هنتنجتون، ١٩٩٩م، ص٧١).

١١- (كابوي عثمان سليمان):

ئەم توێژەرە لە توێژنەوەکەیدا ئاماژەی بەوە داوە کە باسکردن لە شارستانییەت بەبێ ڕوونکردنەوەی ڕەگەزەکانی باسێکی ناتەواوە، کە لە توێژینەوەکەیدا چەند ڕەگەزێکی شارستانی خستۆتە ڕوو و شیکردنەوەی بۆ کردوون ڕەگەزەکانیش ئەمانەن:

- خەڵک: شارستانییەت بەبێ خەڵک بوونی نییە، هەر بۆیە مرۆڤ ڕەگەزی هەرە سەرەکی ماددیە، کە گرنگترین ڕەگەزە لە پێکهاتەی شارستانییدا، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆئەو ڕاستییەی کاتێک زانایان پێناسەی شارستانییەت دەکەن کورتی هەڵدێنن لەوەی کە شارستانییەت بریتییە لە کۆمەڵگەو پێکهاتەکانی، یان سیستەمی ئابووریی و یاسایی و ڕەوشتییە، یان کۆمەڵگا، بەم پێیەش ڕۆڵی خەڵک هەر دیارترین و کاریگەرترینە، چونکە کە دەگوترێ کۆمەڵگە مەبەست کۆمەڵگەی مرۆییە، ئەمەو پێکهاتەکانیشی هەمووی هەوڵ کۆشس و بەرهەمی دەستی مرۆڤە، مرۆڤیش ئەو بوونەوەرەیە کە هەموو ئەوەی لە دەوروبەرییەتی لە زەوی و ڕووەک و زیندەوەران تەنانەت بەشێک لە ئاسمانیش لەژێر دەسەڵاتی خۆیدایە. (٢٠١٦AD, P ,٣٠Sulaiman-٣١).

- کەلتوور(ڕۆشنبیری): ئەمیش یەکێکە لە ڕەگەزە هەرە گرنگەکانی شارستانییەت وێنایەکی تایبەت و گەشاوە بە شارستانییەت دەدات، کە وەک شارستانییەت ئاڵۆزەو دابەش بووە بۆ ڕەگەزە بیـنراوەکان و نەبیـنراوەکان، ڕەگەزە بیـنراوەکان مەبەست لە ڕەگەزە ماددییەکانە وەک: (خانوبەرە، پیشە دەستییەکان، مادده خۆراکییەکان، کەلوپەلەکان، تەکنۆلۆجیا، پۆشاک، قاپوقاچاغ، ئاهەنگ و بۆنەکان)، بەڵام ڕەگەزە نەبیـنراوەکان مەبەست لێ: (هێماکان، زمان، بەهاکان، نەریتەکان، جوانیینییەکان، مۆسیقا، بیروباوەڕەکان، هەڵویستەکان). (٢٠١٦AD, P٣ ,١Sulaiman).

- ئایین: ئایین بە بەردەوام ژیانبەخشە بە کۆمەڵگا، بەهۆی ئەو ڕۆڵانەی کە دەیبینێ، لە ڕاستییدا ئایین کۆڵەکەی پێشکەوتن و ڕۆشنبیرییە لە شارستانییەتدا، کە ڕۆڵی زۆر گرنگ دەبینێ لەوانە: (ڕێکخستنی هەڵسوکەوت و زۆرێک لە بنچینەکانی هەڵسوکەوتی ڕەوشتی ئەگەر نەڵێین پشت دەبەستن بە ئایین، پێدانی واتا بە ژیان، دابینکردنی ساغی دەروونی، بەهێزکردنی ئۆباڵداریتی کۆمەڵایەتی، بەهێزکردنی کاری چاکەخوازی، بەهێزکردنی داهێنان لە هونەر و ئەدەب و زانستەکان، پێشکەشکردنی وەڵامەکان بۆ پرسیارە کۆتاییەکان، پرسیارە بنچینەییانەکان دەبارەی خواو گەردوون و بەهاکان و بوونی خوا. (٢٠١٦AD,P٣١ ,Sulaiman-٣٢).

- زانینی نوسین و خوێندنەوە: خوێندنەوەو نوسینەوە هۆکارێکی کاریگەرە بۆ فیربوون و زانست، زانستیش هۆکارە بۆ گواستنەوەی کۆمەڵگا لە وەستان و مانەوە لە قۆناغی سەرەتاو کۆنەپارێزی و ژیانی گوندنشینی ونزمی ئاستی بژێوی بەرەو جوڵەی شارستانی و پێشکەوتن و سارنشینیی و ئاستی بەرزی بژێوی بە دوای یەکدا. بە کورتی فێربوون بنچینەیە بۆ تاک و خۆشگوزەرانی پەرەپێدان و کلیلی گواستنەوەو گۆرانکارییە، لە بەرامبەردا نەخوێندەواری مەترسییەکی گەورەیە بۆ هەموو ئەو گۆڕانکارییانەی خرانە ڕوو.

- دەوڵەت (حکومەتی ناوەند): فەیلەسوفی ئینگلیزی (تۆماس هۆبز) لە سەدەی حەڤدە داکۆکی لەسەر ئەوە کردۆتەوە کە :" حاڵی کۆمەڵگا بە بێ حکومەت، سەردەکێشێ بۆهەژاری و خراپەو کێوێتی و کەموکوڕی"، بەڵام دروستکردنی دەوڵەت بۆ پاراستنی کۆمەڵگا لە ستەمکاری چاوچنۆکی و پاراستنی خەڵک و مافەکانییان کارێکی

پێویسـتەو و ئەمـەش یاسـادانان و جێبەجێکردنـی یاسـاکانی دەوێ.

- سیفەتە ڕەوشـتییە ستایشـکراوەکان: ڕەوشـتە جوانـەکان بنەمـاو و کرۆکـی شارسـتانییەتن، زۆریـش پێویسـتن بـۆ مانـەوەی هـەر کۆمەڵگایـەک.

- تەکنۆلۆجیا: بەشـێکی جیانەکراوەیـە لـە شارسـتانییەت، چونکـە لەڕێگەیـەوە دەتوانرێـت کارگەلێکـی یەکجـار ئەنجام بـدرێ بەبـێ ئـەوەی پێویسـت بـە هەبوونـی دەسـتی کاری زۆر هەبـێ و لـە ماوەیەکـی کەمیشـدا، لـە لایەکـی دیکـەوە تەکنۆلۆجیا بـۆ شارسـتانییەتەکان زۆر پێویسـتە بـۆ دروسـتکردنی بەنـداوەکاوەکان و زاڵبـوون بەسـەر لافاوەکانـدا لـە ڕووبـارەکان و سـەرچاوە ئاوییەکانـی تریـش، دروسـتکردن و نۆژەنکردنـەوەی جۆگـەو نۆکەنـدو ئـاوەڕۆ کان و گوشـەپێدانی سیسـتەمی ئاودێـری و دروسـتکردنی قـەڵاو بینـای گـەورە، کـە تاکـو ئێسـتا تەکنۆلۆجیـا خزمەتێکـی گـەورەی لـە بـواری شارسـتانی پێشـکەش کـردووە (Sulaiman, P٣٢ ,٢٠١٦AD).

دووەم: ڕەگەزەکانی شارستانییەت بە پێی جیاوازی شارستانییەتەکان:

بەپێـی هەنـدێ لـە سـەرچاوەکان هەنـدێ جـۆری ڕەگـەزی شارسـتانی بـە پێـی شارسـتانییەکان دەگۆڕێـت و لـە هەنـدێ ڕەگـەزدا هاوبەشـن و لەهەندێکیشـیاندا جیـاواز:

١- ڕەگەزەکانی شارستانییەتی ئیسلامی:

-ژینگـەی جوگرافـی: مەبەسـت لەوەیـە سـەرهەڵدانی هـەر شارسـتانییەتێک پێویسـتی بـە ژینگەیەکـی جوگرافـی گونجـاو هەیـە، چونکـە بـاران و ئـاوو ڕووبـارو کوشـوهەوای لـە بـارو خاکـی گونجـاو کاریگـەری ئاشـکرایان هەیـە لەسـەر داهێنـان و پێشـکەوتن و سـەرهەڵدانی شارسـتانییەت.

- سیسـتەمی سیاسـی: پێویسـتە گۆمەڵـگا بـە سیسـتەمێکی سیاسـی بەڕێـوە بچێـت، کـە دەسـتەبەری ئاسـاییش و سـەقامگیری بـکات، تـا لەڕێگـەی ئـەو ئاسـاییش وسەقامگیرییەشـەوە بەرهەمهێنـان و پێشـکەوتن بێتـە ئـاراوە، ئەمـەش ئـەو شـتەیە کـە سیسـتەمی سیاسـی لـە ئیسـلامدا لـە کۆڵـی دەگـرێ.

- هـۆکارە ئابوورییـەکان: هـۆکارە ئابوورییـەکان گرنگییەکـی هـەرە گەورەیـان هەیـە لـە پێکهاتنـی شارسـتانییەتدا، چونکـە هۆزێـک لـە هـۆزە سارانشینەکانی عـەرەب هەرچەنـدە پلـەی زیرەکـی و لێهاتوویـی بـەرز بێـت سـوودی پـێ ناگەیەنـێ تاکـو سـەرچاوەیەکی ئابـووری نەبـێ کـە خـۆراک و ئـاوی بـۆ دابیـن بـکات. (الوندة، ٢٠١٨م، ص٨).

- ئاییـن: ئیسلام هاتـووە داوای کـردووە ببێتـە دەسـتووری ژیـان، لـە هـەردوو شـێوە دنیایـی و دوارۆژییەکەیـدا، وینـای ئەوەی کـردووە کـە بنەمـاو بەهاکانـی کار لەسـەر ئاسـوودەیی دنیـاو دوارۆژ دەکـەن و هانـی مرۆڤـی داوە بـۆ ئاوەدانکردنـەوەی زەوی، ئەمـەش پاڵـی پێـوە نـاوە بـۆ سـەرهەڵدانی شارسـتانییەت.

- ڕەوشـت و پـەروەردە: بێگومـان پێویسـتە کۆمەڵێـک ڕەوشـت و بەهـا هەبـن بـۆ ڕێکخسـتنی کۆمەڵـگا و سیسـتەمێکی پەروەردەییـش دەبـێ هەبێـت بـۆ ئـەوەی نەوەکانـی داهاتـووی لەسـەر پـەروەردە بکرێـت و وەچەیەکـی پەروەردەکـراو و زانسـتپەروەر بێتـە گۆڕەپـان و ڕۆڵـی خـۆی ببینـێ لـە بەرپاکردنـی شارسـتانییەتدا.

- یەکـەی ڕۆشـنبیری: گومانـی تێـدا نییـە کەلتـوورو ڕۆشـنیری گـەلان پاڵنەرێکـی هـەرە کاریگـەرە لـە دروسـتبوونی شارسـتانییەتەکان، گەشـەیەکی خێـرا دەدات بـە شارسـتانییەت. (الونـدة، ٢٠١٨م، ص٨-٩).

٢- ڕەگەزەکانی شارستانییەتی ئەوروپا:

(جـۆن هێرسـت) ئاماژەی بـەوە داوە کـە شارسـتانییەتی ئەوروپـی لەسـەرەتادا لـە سـێ ڕەگـەز پێکهاتـووە کـە ئەمانـە بوون:

- كەلتووری ئیغریق و ڕۆمان.
- مەسیحایەتی، كە لقێكی جیاكراوە بوو لە ئایینی جوولەكە.
- كەلتووری ئەو جەنگاوەرە جێرمانییانەی كە پەلاماریان هێنایە سەر ئیمپراتۆرییەتی ڕۆمانیی و خۆیان كرد بە ناو زەوییەكانی ئیمپراتۆرییەتدا. (٢٠١٧م، ص١٤-١٥).

ئێمە پێمان وایە مەبەست لە كەلتووری ئەم گەلانە هەمو ئەوگۆڕانكاری و پێشكەوتنە سیاسیی و كەلتووری و زانستی و هونەری و پێشەسازیی و فیكریی و ئایینیانەیە كە گەلەكانی ئیغریق و ڕۆمان و جەنگاوەرە جێرمانییەكان بە دەستیان هێناوە لەسەردەمە مێژووییەكانیاندا لە ئەوروپای سەدەكانی ناوەڕاست، لە كۆی ئەوەی خستمانە ڕوو دەربارەی ڕەگەزەكانی شارستانییەت، دەتوانین پلەبەندییەك بۆ ڕەگەزەكانی شارستانییەت بكەین، لەو ڕوانگەوە كە كام لە ڕەگەزەكان زۆرترین ئەو بۆچوونانەی ئاماژەمان پێدان، هێناویانەو بە ڕەگەزی شارستانییان داناوە، بەو پێیەش بۆمان دەركەوت زۆرترین بۆچوون لەسەر (ئایین) وەك ڕەگەزێكی دیاری شارستانی كۆكن، دوای ئایین ڕەگەزی (ئابووری) و دوای ئابووریش ڕەگەزی (زانست) دوای زانستیش (هونەرەكان) و (سیستەمی سیاسی) هاتوون، لە دوای ئەمانیش (كەلتوور) و ئینجا (ڕەوشت)، لە دوای ئەمانەش (مرۆڤ، جوگرافیا)، دواتر (زمان) و لە كۆتاییشدا (دەمارگیریێ، دادپەروەری، ئاساییشی گشتی، گەشبینی قووڵ).

ئەنجام و ڕاسپاردە

لە ڕێگەی توێژینەوەی لەم جۆرە بۆمان دەردەكەوێ كە چەمكی شارستانییەت پێی جیاوازی پاشخانی ژیریی و ئایینی و نەتەوەیی و...هتد، هەرچەندە دیدو بۆچوونی جیاواز لە هەندێ وردیاتی چەمكەكە دروست كردووە، بەڵام بەكۆی گشتی بۆچوونەكان بە هەموویان دەتوانین بڵێین واتاو گوزارشتی چەمكەكە تەواو دەكەن.
لەم سەردەمی پڕ لە گەشەی ژیاری و شارستانی و ململانێ و پێشبڕكیی گەلان لەو بوارەدا، دەبێ وا لە ئێمەی كورد بكات هەرچی زیاترە بەدوای شارەزابوونی ئەو چەمك و دەستەواژانە بین، چونكە چەند ئاشنای چەمك و دەستەواژە شارستانییەكان بین هێندە زیاتر پێیان كاریگەر دەبین و لە نێو هەوڵ و كۆششماندا جێگە دەگرن.
هەر لەم ڕێگەوە دەتوانیین دەستنیشانی ئەوە بكەین كە ئایا ئێمەی كوردیش خاوەنی شارستانیین؟ وە ئەو گەشە شارستانییەی بە پێی قۆناغە مێژووییەكان بەخۆوە بینیوە؟ وەك ئەوەی لە لای گەلە پێشكەتووەكان بینراوە.
بە لێكۆڵینەوە لە ڕەگەز ویەكەو پێكهاتەكانی شارستانییەت، بەو ڕاستییە ئاشانا دەبین كە تا چەندە ئەو ڕەگەزانە پێكهێنەری ڕەوڕەوەی گەشەی شارستانی كوردن؟ یان لەو بوارەدا فەرامۆشكردن و بێئاگایی هەیەوتا ئێستا وەك پێویستە لایەكمان بەلای ئەو بابەتانەدا نەكردووەتەوەو.
بە لێكۆڵینەوە لە ڕەگەزەكانی شارستانییەت بەو ئەنجامە گرنگە گەیشتین، كە ڕەگەزەكان بە پێی هەلومەرجی مێژوویی و سیاسیی و ئابووریی و كۆمەڵایەتیی، لە نەتەوەیەك بۆ نەتەوەیەك و ژینگەیەكی جوگرافی بۆ ژینگەیەكی جوگرافی جیاوازییان هەیە، وەك جیاوازی ڕەگەزەكانی شارستانی ئیسلامی و ئەوروپی، لەم ڕێگەوە بە دواداچوون بۆ ئەوە بكەین كە ئایا، بە پێی ئەو هەلومەرجە مێژووی و وسیاسیی و ئابووریی كۆمەڵایتییەی كورد چ ڕەگەزێك پێكهێنەری شارستانییەتی كوردیین.

Historical dimensions and elements of civilization

Researcher Name: Assistant lecturer: Ali Abdulrahman Khadr

PhD student, Koya University, Faculty of EducationEmail: aliabdalrahmankhdir@uor.edu.krd

Mobile Number: ٠٧٥٠١٧٩٧٤٩٤

Assistant Professor: Mahdi Usman Hussain

Assistant Professor, PhD student, Koya University, Faculty of Education, Department of History

Abstract:

Because of the importance of the historical dimension of civilization and its genres from a scientific perspective, especially as a current desire to understand how the concept emerged and its genres, this research has been produced According to its uses through language dictionaries and according to different languages and the place of origin of the concept, then the views and understanding of scientists, thinkers and experts in the field about the concept of civilization Similarly, the genres of civilization have been analyzed according to the different uses of languages and their places of use.

At the beginning of the second topic, the views of scientists, philosophers and thinkers about the elements of civilization are explained, which are consensus on some elements and different on some of them They are not classified according to these differences, but according to the views of scientists, philosophers and thinkers.

Keywords: elemant, civilization, The historical dimension.

پەراوێزەکان

c.١ابن فارس: ناوی (أَبُو الْحُسَيْن أَحْمد بن فَارس بن زَكَرِيَّاء بن حبيب الرَّازِيّ) یە، لە ساڵی (٣٢٩ک/٩٤١ز) لە دایک بووە، شارەزای زانستەکانی سەردەمی خۆی بووە، بە تایبەتی لە بواری زمانەوانییدا، لە شاری (ڕەی) نیشتەجێ بووە، خاوەنی چەندین کتێبە، فەرهەنگی (مقاييس اللغة) یەکێکە لە کتێبە بەناوبانگەکانی، لە ساڵی (٣٩٥ک/١٠٠٤ز) مردووە(ابن خلكان، ج١، ص١١٨-١٢٠، الصفدي، ٢٠٠٠م، ج٧، ص١٨١-١٨٣، الزركلي، ٢٠٠٢م، ج١، ص١٩٣).

٢. درێژەی فەرموودەکە بەم شێوەیە هاتووە:» عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، (ر.ع)، أَنَّ رَسُولَ اللهِ صلى الله عليه وسلم قَالَ: لاَ تَلَقَّوُا الرُّكْبَانَ، وَلاَ يَبِيعُ بَعْضُكُمْ عَلَى بَيْعِ بَعْضٍ، وَلاَ تَنَاجَشُوا، وَلاَ يَبِيعُ حَاضِرٌ لِبَادٍ، وَلاَ تُصَرُّوا الْغَنَمَ وَمَنِ ابْتَاعَهَا فَهْوَ بِخَيْرِ النَّظَرَيْنِ بَعْدَ أَنْ يَحْتَلِبَهَا إِنْ رَضِيَهَا أَمْسَكَهَا وَإِنْ سَخِطَهَا رَدَّهَا وَصَاعًا مِنْ تَمْرٍ» واتە: لە (ئەبو هورەیرە)وە کە پەیامبەر(د.خ) فەرموویەتی: مەڕۆن بە پیری بارەوە-پێش گەیشتن بە بازاڕ- هەندێکتان مامەڵە مەکەن بەسەر مامەڵەی هەندێکتانەوە، وە زەم مەکەن بەسەر یەکترییدا- مەبەست فێڵکردنە- شارنشین شت نەفرۆشێت بۆ بسارانشین وە گوانی ئاژەڵ مەبەستن هەر کەسێک ئەو ئاژەڵە بکڕێت، ئەوە سەرپشکە لە هەڵبژاردنی کامەیان بە جاکی بزانێت،

ئەگەر پێی ڕازیی بوو هەڵیبگرێتەوە، وە ئەگەر ڕازی نەبوو بیگێڕێتەوە لەگەڵ مەنێ خورما» بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: (الشافعي، ١٩٩٦م، ص٣١٠) .

٣. شیشرۆن: ناوی (شیشرِۆن مارکوس تولیوس/ Ciceron, Markos Tulius)ە، نوسەرو وتاربێژ و فەیلەسوفێکی لاتینییە، لە ساڵی (١٠٦پ.ز) لە شاری ئەربینوم لە دایک بووە، لە ساڵی (٤٣پ.ز) مردووە(جورج طرابيشي، ٢٠٠٦م، ص٤٠٩).

٤. (قبیتی(: لە دانیشتوانی ڕەسەنی (میسر)ن، دەستیانگرتووە بە زمانی قەومی خۆیان بە جیاوازی لەهجەکانیشییەوە، بۆیە بەو ناوە ناونراون تا لە ڕەگەزە بیانییەکانی دیکە جیابکرێنەوە(العلايلي وآخرون، ١٤٢١هـ ص٤٣٣).

٥. (ئیمیل دۆرکهایم - Émile Durkheim): زانایەکی کۆمەڵناسیی فەڕەنسییە، لە ساڵی (١٨٥٨ز) لە دایک بووە، بە بیردۆزەو کتێبەکانی بەشداری کردووە لە داڕشتنی بنەماکانی زانستی کۆمەڵناسی نوێ، لە گرنگترین کتێبەکانیی (قواعد المنهج الاجتماعي) کە بیردۆزەکانی لەو کتێبەدا خستوونە ڕوو، لە ساڵی (١٩١٧ز) مردووە (مؤسسة اعمال الموسوعة للنشر والتوزيع، ١٩٩٩م، ج١٠، ص٤٦٠).

٦. (ماکس ڤیبەر – Max Weber): زانایەکی کۆمەڵناسی ئەڵمانییە، لە ساڵی (١٨٦٤ز) لە دایک بووە، کتێبی (الأخلاق البروتستنتية في روح الرأسمالية) لە کارە هەرە گرنگەکانییەتی لە ساڵی (١٩٢٠ز) مردووە (الحنفي، ٢٠١٠م، ج٢، ص١٠٥٢).

٧. (تایلۆر- Tylor): ناوی (ئێدوارد تایلۆر)ە، زانایە لە بواری بنچینەی ڕەچەڵەکی مرۆیی، بەریتانییەو لە ساڵی (١٨٣٢ز) لە شاری (لەندەن) لە دایک بووە، یەکێک بووە لە پشتیوانانی بیردۆزی گەشەکردن و پەرەسەندن، لە ساڵی (١٩١٧ز) مردووە (العلايلي وآخرون، ١٤٢١هـ ص١٦٧).

لیستی سەرچاوەو ژێدەرەکان

- القرآن الكريم.

یەکەم: سەرچاوەکان:

- الأزهري، ابو منصور محمد بن احمد(٣٧٠هـ/٩٨٠م)، ١٩٧٨م، تهذيب اللغة، تح: عبدالسلام محمد هارون، المطبعة العربية الحديثة، القاهرة.

- الجوهري، اسماعيل بن حماد (٤٠٠هـ/١٠٠٩م)، ٢٠٠٥م، معجم الصحاح، دار المعرفة، بيروت.

- ابن خلدون، ولي الدين عبدالرحمن بن خلدون (ت: ٨٠٨هـ/١٤٠٥م)، ٢٠٠٤م، مقدمة ابن خلدون، تح: عبدالله محمد الدرويش، دار يعرب، دمشق.

- ابن خلكان، ابو العباس شمس الدين احمد بن محمد بن أبي بكر(٦٨١هـ/١٢٨٢م)، وفيات الأعيان في أنباء أبناء الزمان، تح: احسان عباس، دار صادر، بيروت.

- ابن دريد، ابوبكر محمد بن حسن، ١٩٨٧م، جمهرة اللغة، تح: رمزي منير البعلبكي، دار العلم للملايين، بيروت، لبنان.

- الرازي، محمد بن أبي بكر بن عبدالقادر،(٦٦٦هـ/١٢٦٨م)، دار الكتاب العربي، بيروت.

- الزمخشري، أبو القاسم جار الله محمود بن عمر بن احمد(٥٣٨هـ/١١٤٣م)، ١٩٩٨م، أساس البلاغة، تح، محمد باسل عيون السود، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان.

- الشافعي، محمد بن إدريس (٢٠٤هـ/٨٢٠ز)، (١٩٩٦م)، مسند الشافعي، دارالفكر، بيروت.

- الصفدي، صلاح الدين خليل بن أيبك(٧٦٤هـ/١٣٦٢م)، ٢٠٠٠م، الوافي بالوفيات، تح: أحمد الأرناؤوط، دار إحياء التراث العربي، بيروت، لبنان.

- إبـن فـارس، أبي الحسـن احمـد بـن فـارس بـن زكريـا، (٣٩٥ك/١٠٠٤ز)، ١٩٧٩م، معجـم مقاييـس اللغـة، تـح: عبدالسـلام محمـد هـارون، دار الفكـر.
- الفراهيـدي، أبي عبدالرحمـن بـن خليـل بـن أحمـد (١٧٥هـ/٧٩١م)، كتـاب العين، تح:مهـدي المخزومـي و إبراهيـم السـامرائي، سلسـلة المعاجـم والفهارس.
- الفيومـي، أحمـد بـن محمـد بـن علـي الفيومـي المقريء(٧٧٠هـ/١٣٦٩م)، ١٩٨٧م، المصبـاح المنير في غريـب الـشرح الكبير، تـح، عبدالعظيـم الشـناوي، مكتبـة لبنـان، بـيروت.
- إبن منطور، أبي الفضل جمال الدين محمد بن مكرم (٧١١هـ/١٣١١م)، لسان العرب، دار صادر، بيروت.

دووەم: ژێدەرەكان:

١-بەزمانی عەرەبی:

- اعلمـي، الشـيخ محمـد حسـين الشـيخ سـليمان، ١٩٦٦م، دائـرة المعـارف المسـمات بمقتبـس الأثـر و مجـدد مـا دثـر، مطبعـة قـم، قـم.
- أنيس، ابراهيم وآخرون، ١٩٩٠م، المعجم الوسيط، دار الامواج، بيروت.
- البعلبكي، منير، البعلبكي، رمزي منير، المورد، دار العلم للملايين، بيروت، لبنان.
- بينوش، برتراند، ٢٠١٣م، التباسات الحضارة، تر: هدى مقنص، المنظمة العربية للترجمة، بيروت.
- الجابـري، محمـد عابـد، ١٩٩٤م، العصبيـة والدولـة(معـالم نظريـة خلدونيـة في التأريـخ الإسـلام)، مركـز دراسـات الوحـدة العربيـة، بـيروت، لبنـان.
- جون، هيرست، ٢٠١٧م، اوربا تأريخ وجيز، تر: محمود محي الدين، دار الشروق، القاهرة، مصر.
- حلاق، حسن، ١٩٩١م، ملامح من تأريخ الحضارات، الدار الجامعية، بيروت.
- الحنفي، عبدالمنعم، ٢٠٠٠م، المعجم الشامل لمصطلحات الفلسفة، مكتبة مدبولي، القاهرة.
- الحنفي، عبدالمنعم، ٢٠١٠م، موسوعة الفلسفة والفلاسفة، مكتبة مدبولي، القاهرة.
- الخطيـب، مصطفـى عبدالكريـم، ١٩٩٦م، معجـم المصطلحـات والالقـاب التأريخيـة، مؤسسـة الرسـالة للطباعـة والنـشر والتوزيـع، بـيروت.
- خليل، عماد الدين ١٩٨١م، التفسير الاسلامي للتأريخ، دار العلم للملايين، بيروت.
- رالـف، لنتـون، ٢٠١٠م، شـجرة الحضـارة: قصـة الإنسـان منـذ فجـر مـا قبـل التأريـخ حتـى بدايـة العـصر الحديـث، تـر: أحمـد فخـري، المركـز القومـي للترجمـة، القاهـرة.
- رينهارت، دوزي، ١٩٩٦م، تكملة المعاجم العربية، تر: محمد سليم النعيمي، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد.
- الـزركلي، خيرالديـن، ٢٠٠٢م، الأعـلام قامـوس تراجـم لأشـهر الرجـال والنسـاء مـن العـرب والمسـتعربين والمسـتشرقين، دار العلـم للملايـين، بـيروت، لبنان.
- زقزوق، محمود حمدي، ٢٠٠٣م، الموسوعة الإسلامية العامة، مطابع أهرام التجارية، قليوب، مصر.
- زكريا، فؤاد، ٢٠١٨م، الإنسان والحضارة، مؤسسة هنداوي، المملكة المتحدة.
- سـعيفان، فضـل يونـس خليـل، ٢٠٠٦م، أنـور الجنـدي و موقفـه مـن الفكـر الغـربي الوافـد، رسـالة ماجسـتير، كليـة أصـول الديـن، الجامعـة الإسـلامية، غـزة.
- الشرقاوي، عفت، في فلسفة الحضارة الاسلامية، ١٩٨٥م، دار النهضة العربية، بيروت.

- صالح، حمزة حسن سليمان، ٢٠١٥م، أسس الحضارة في القرآن الكريم وآثارها على الحضارة الإنسانية، مجلة قرآنيكا، ع٧، مركز بحوث القرآن، جامعة ملايا، ماليزيا.

- صليبا، جميل، ١٩٨٢م، المعجم الفلسفي (بالألفاظ العربية والفرنسية والإنجليزية واللاتينية)، دار الكتاب اللبناني، بيروت.

- ضناوي، محمد علي، ١٩٨٠م، مقدمات في فهم الحضارة الإسلامية، مؤسسة الرسالة، بيروت.

- طرابيشي، جورج، ٢٠٠٦م، معجم الفلاسفة، دار الطليعة، بيروت.

- عارف، نصر محمد، ١٩٩٤م، الحضارة-الثقافة-المدنية دراسة لسيرة المصطلح ودلالة المفهوم، المعهد العالمي للفكر الإسلامي، عمان.

- عبدالنور، جبوري: ١٩٨٤م، المعجم الأدبي، دار العالم للملايين، بيروت.

- العتيق، عبدالملك عبدالرحمن بن عبدالعزيز، ٢٠٠٤م، مفهوم الحضارة عند مالك بن نبي، بحث تمهيدي لمرحلة الماجستير في الدراسات الإسلامية، كلية الإمام الأوزاعي، بيروت.

- عثمان، محمد فتحي، ١٩٨٥م، القيم الحضارية في رسالة الإسلام، الندوة العالمية للشباب الإسلامي، الإسلام والحضارة ودور شباب المسلم، الندوة العالمية للشباب الإسلامي، الرياض.

- العلايلي وآخرون، ١٤٢١هـ المنجد في الأعلام، دار الفقه للطباعة والنشر.

- عمر، أحمد مختار، ٢٠٠٨م، معجم اللغة العربية المعاصرة، عالم الكتب، القاهرة.

- فرح، أديبة وآخرون، ٢٠٠٣م، القاموس عربي-إنجليزي، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان.

- بو فضة هدى، ٢٠٠٨م، دور الدين في بناء الحضارة في فلسفة أرنولد توينبي (المسيحية أنموذجا)، جزائر، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية العلوم الإنسانية والعلوم الإجتماعية، جامعة الإخوة منتوري.

- لحسن، بدران، ٢٠٢١م، مفهوم الحضارة: دراسة تحليلية مقارنة عابرة للثقافات، مجلة أنثروبولوجيا، مج٧، ع٢، مركز إبن خلدون، جامعة قطر.

- لعيبي، شاكر، ٢٠١٠م، الفن والحرف الفنية لدى إبن خلدون، مكتبة مدبولي، القاهرة.

- لوبون، غوستاف: ١٩٦٩م، حضارة العرب، تر: عادل زعيتر، دار الكتب العربية، بيروت.

- محروس، و آخرون، ٢٠٠٠م، المعجم الكبير، مجمع اللغة العربية، مصر.

- مسعود، جبران، ١٩٩٢م، الرائد معجم لغوي عصري، دار العلم للملايين، بيروت، لبنان.

- معلوف، لويس، ١٣٧٩هـ المنجد في اللغة، إنتشارات إسلام، تهران.

- مؤسسة أعمال الموسوعة للنشر والتوزيع، ١٩٩٩م، الموسوعة العربية العالمية، مؤسسة أعمال الموسوعة للنشر والتوزيع ، الرياض، المملكة العربية السعودية.

- إبن نبي، ١٩٨٦م، شروط النهضة، تر: عمر كاسل مسقاوي و عبدالصبور شاهين، دار الفكر للطباعة والتوزيع والنشر، دمشق، سورية.

- إبن نبي، مالك، ٢٠٠٠م، القضايا الكبرى، دار الفكر، دمشق، سورية.

- إبن نبي، مالك، ٢٠٠٢، التأملات، دار الفكر، دمشق، سورية.

- النعيمي، عامر علي، ٢٠٢٣م، مفهوم الحضارة وعناصر تكوينها(دراسة تحليلية ومقارنة)، مجلة الإحياء، مج٢٣،ع٣٢، جامعة قطر.

- هنتنجتون، صامويل، ١٩٩٩م، صدام الحضارات: إعادة صنع النظام العالمي، تر: طلعت الشايب، مركز روكفلر، نيويورك، أمريكا.

- الواعي، توفيق يوسف، ١٩٨٨م، الحضارة الاسلامية مقارنة بالحضارة الغربية، دار الوفاء، المنصورة.

- وليم، طمسن ورتبات، ١٩٨٤م، قاموس عربي-إنجليزي، مكتبة لبنان، بيروت.
- الوندة، جابر عيد، ٢٠١٨م، عوامل إستقرار وإزدهار الحضارة الإسلامية نظام الأسرة في الإسلام نموذجا، مجلة العمارة الفنون والعلوم الإنسانية، مج٣، ع٩، https://mjaf.journals.ekb.eg/article_٢١٦٨٠.html
- يوسف، ناصر، ٢٠١٥م، الحلقة المفقودة في معادلة الحضارة من منظور التنوير الياباني: إنجازات العزلة وتطورات الإنفتاح، إسلامية المعرفة: مجلة الفكر الإسلامي المعاصر، س٢١، ع٨٢، المعهد العالمي للفكر الإسلامي، مركز معرفة الإنسان لألبحاث والدراسات والنشر والتوزيع، عمان، الأردن.

٢-بە زمانی کوردی:

- ئەحمەد، پرشنگ حمە ئەمین،٢٠٠٦ز، فەرهەنگی یاد، نشر إحسان، تهران.
- خاڵ، شێخ موحەممەد، ١٩٧٦ز، فەرهەنگی خاڵ، چاپخانەی کامەران، سلێمانی.
- خدر، علی عبدالرحمن، ٢٠١٥ز، میرنشینی مەڕوانی لە گۆشەنیگای خوێندنەوەی شارستانی بۆ مێژوو (تیۆری ئیبن خەلدون)، نامەی ماستەر، سکوڵی زانستە مرۆڤایەتییەکان، زانکۆی سلێمانی.
- غریب، کەمال جەلال، ٢٠٠٣ز، کەمالنامە، چاپخانەی ڕێنوێن، سلێمانی.
- گەلاڵی، مەلا مەحمود، ٢٠١٠ز، قامووسی ڕستە، دار المعرفة، بیروت.
- مەندەلاوی، محمد محمود، ٢٠١٢ز، مێژوو و شارستانییەتی کورد، و: محمد وەسمان، دار المعرفة.
- موکریانی، گیو، ٢٠٠٥ز، فەرهەنگی نۆبەرە، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر.
- ناوخۆش، سەلام، ٢٠٠٨ز، فەرهەنگی دووانەی ئۆکسفۆرد، چاپخانەی ڕۆشنبیر، هەولێر.
- نیزامەدین، فازیل، ٢٠٠٧ز، فەرهەنگی شیرنی نوێ، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی.
- هەژار، موکریانی، ، ١٣٨٤هـ هەنبانە بۆرینە، سروشت، تهران.

١- بە زمانی ئینگلیزی:

- Akbarian, Mehdi, and Mazinani, Zohreh, 2018AD, Elements of civilization and relationship civilization with culture, Aijrhass magazines, 18,307, International Association of Scientific Innovation and Research (IASIR), USA.
- Durant, Will, The story of Civilization,1954AD, New York.
- Fadi, K.S. Zatari,2021AD, The Construction of a Theory of Civilization Through the Works of al-M[illegible]ward[illegible], PH.D. thesis, Alliance of Civilizations Institute, Ibn Haldun University, Istanbul.
- Oxford learners Dictionary , 2010AD, Oxford university press , London.
- Philip D, Moorhead,2001AD, Webster Dictionary, New York.
- Richard Swedberg, 2010AD, A Note on Civilizations and Economies, European Journal of Social Theory 13(1): 15–30,Cornell University, NY, USA.
- Sulaiman, Kabuye Uthman, 2016AD, Civilization: History, Description, Common characteristics and Importance, Vol5, https://www.jesoc.com/issue/volume-5-october-2016-issue-1/
- Tylor,Edward B.1891AD,Primitive Culcure,Researches in to the development of Mythology, Philosophy, London.

Copyright © Open access article with CC BY-NC-ND 4.0

ناوچەی کفری و کەلار لە کۆتاییەکانی دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانیی دا (١٨٧٠- ١٩١٤ز)

م.ی. سەباح عەلی سلێمان

بەشی مێژوو- کۆلێژی پەروەردە لە زانکۆی گەرمیان

sabah.ali@garmian.edu.krd

پوختە:

بە مەبەستی خستنەڕووی مێژوویی ناوچەی ناوچەی کفری (سەڵاحیە) و کەلار (شێروانە) و تاوتوێکردنی پێشهاتەکان لە نێوان ساڵانی (١٨٧٠- ١٩١٤ز)، ساغکردنەوەی ئەوەی لەو ماوە مێژووییە دا چیی ڕوویداوە، پێشهاتەکانی ناوچەکە بە پێی بەڵگەنامە و سەردانی گەڕیدە بیانییەکان چیی بووە، ئەم لێکۆڵینەوەیە وەڵامەکانی لە خۆگرتووە. توێژینەوەکە بە میتۆدی لێکۆڵینەوەی مێژوویی (وەسفیی، شیکاریی)، بە پشتبەست بە ژمارەیەك سەرچاوە و بەڵگەی ڕەسەن، ئەو ماوە مێژووە تاوتووێ کراوە، لە ئەنجامدا ئەوە دەرکەوت ناوچەی توێژینەوە لە ڕووداو و پێشهاتەکان دا پێگەی گرنگیان هەبووە بە تایبەت کفری (سەڵاحیە)، ناوەندێکی کارگێڕیی و بازرگانیی نێوان مووسڵ- بەغداد بووە، بەشی زۆری گەڕیدەکان هاتوونەتە کوردستان بە کفری دا گوزەرییان کردووە و لە بەرهەمەکانیاندا باسی زۆر ڕووکاری ژیان و ژیارییان بە وردیی و بە بایەخەوە تۆمارکردووە .

کلیلە وشەکان: دەوڵەتی عوسمانیی، کفری (سەلاحیە)، زەنگئاباد، کەلار (شێروانە).

Recieved: 18/9/2024
Accepted: 17/10/2024

E-ISSN: 2790525-X
P-ISSN: 27905268

پێشەکیی

ناوچـەی کفـری (سـەڵاحیە)، کـەلار (شـێروانە)، وەك بەشـێك لـە هەرێمـە کوردنشـینەکانی ژێـر دەسـەڵاتی دەوڵەتـی عوسـمانیی خـاوەن پێگـە و نەخشـی کارگێڕیـی و سیاسـیی خۆیـان بـوون، ناوچەکـە بەهـۆی ئـەوەی لەسـەر ڕێگای بازرگانیـی ئەسـتەمبوڵ- بەغـداد لەلایـەك، هێڵـی سـلێمانی- کەرکـوك- بەغـداد لەلایەکـی تـرەوە پێگـەی گرنگـی لـەو ڕووەوە هەبـووە، هەروەهـا ناوچەکـە وەك سەرسـنووری هـەردوو دەوڵەتـی عوسـمانیی- ئێرانیـی بـەردەوام جێگـەی بایەخیـان بـووە، بـە تایبـەت بوونـی ژمارەیـەك لـە هـۆزەکان لـە قەڵەمـەوی هـەردوو دەوڵەتـدا هەبـوون و زۆر جـار سـنووری ئـەو دەوڵەتەیـان بەزانـدووە، ناوچەکـە لای گەڕیـدە و بیانییەکانیـش گرنـگ بـووە چونکـە بەشـێکی زۆریـان هاتوونەتـە کوردسـتان بـە کفـری دا تێپەڕیـوون و لێـی ماونەتـەوە.

بـە ئامانجـی خسـتنەڕووی پێگـەی گرنگـی دەڤەرەکـە لـە کۆتاییەکانـی دەسـەڵاتی دەوڵەتـی عوسـمانیی دا، مێژوویـی ناوچەکـە بـە تایبەتـی لـە ڕووی کارگێڕیـی و سیاسـییەوە لـەم توێژینـەوەدا تیشـکی خراوەتەسـەر، جگـە لـەوەی هەندێـك لایەنـی تریشـمان تاوتـوێ کـردووە، گرنگـی توێژینەوەکـە لەوەدایـە بـۆ یەکەمیـن جـارە بـە شـێوازێکی وردی زانسـتیی کار لەسـەر ڕووداوە مێژووییەکانـی نێـوان سـاڵانی (١٨٧٠- ١٩١٤ز) دا کـراوە و بایەخـی ناوچەکـە خراوەتـە بـەر بـاس.

توێژینەوەکـە جگـە لـە پێشـەکیی، لـە دەروازە و دوو تـەوەری سـەرەکیی پێکهاتـووە، بارودۆخـی مێژوویـی کفـری و کـەلار لـە سـەرەتای سـەدەی نـۆزدەدا- تاسـاڵی (١٨٧٠ز)، لـە دەروازە دا تیشـکی خراوەتەسـەر بـە تایبـەت هاتنـی ژمارەیـەك گەڕیـدە بـۆ کوردسـتان و گوزەریـان بـە دەڤەرەکـەدا، لـە تـەوەری یەکەمـدا ناوچـەی کفـری (سـەڵاحیە)، لـە نێـوان ساڵانی (١٨٧٠- ١٩١٤ز) دا بـە تایبـەت لـە بـواری کارگێڕیـی و سیاسـیی دا کاری لەسـەر کـراوە، هەرچـی تـەوەری کۆتاییـە بـۆ کـەلار (شـێروانە) تەرخانکـراوە و ڕووداوە مێژوویيـەکان خراونەتـە بـەر بـاس، پاشـتر دەرئەنجام و لیسـتی سـەرچاوەکان و پاشـکۆیەك خـۆی لـە نـاوی قائیمقامەکانـی کفـری لـە نێـوان سـاڵانی (١٨٥٣- ١٩١٤ز) ی لـە خۆگرتـووە، لەگـەڵ بەڵگەنامـە بڵاونەکـراوەکان.

توێژینەوەکـە پەیـڕەوی ڕێبـازی زانسـتیی لێکۆڵینـەوەی مێژوویـی (وەسـفیی- شـیکاریی)، بـە شـێوەیەکی ورد کـردووە، ئـەو سـەرچاوانەی بەکارهێـنراون بەشـێکیان ڕەسـەن و بڵاونەکـراوەن، ئەوەیـش وای کـردووە زۆر سـەرەداوی مێژوویـی و زانیاریـی نوێمان لەسـەر ناوچەکـە بـۆ ئاشـکرا بکـەن و ناچارییـان کردوویـن بـە وردیـی شـیکار بـۆ زانیاریـی نێـو سـەرچاوەکان بکەیـن، بەتایبـەت لـە ڕێـگای بەکارهێنانـی بەڵگەنامـە و سـاڵنامە جۆربەجۆرەکانـەوە، لـە بەڵگـە بڵاوکـراوەکان، زۆر تـر پشـتمان بەسـتووە بـە کتێبـی کفـری (سـەڵاحیە) لـە بەڵگەنامـەکانی عوسـمانیی دا ١٨٤٧- ١٩١٨، ئامـادە و پێشکەشـکردنی: نـەوزاد یەحیا باجگـر، و: ئاشـتی ڕەحـمان، ب١٤، لـە بڵاوکـراوەکانی زانکـۆی جیهـان- خانـەی بەڵگـەکان، چونکـە زۆر بەڵگەنامـەی پەیوەسـت بـە کفـری و دەڤەرەکـەی تێـدا بـە زمانـی کوردیـی بڵاوکراوەتـەوە، هەروەهـا بەشـی زۆری توێژینەوەکـە پشـتی بـە داتـای سـاڵنامەکان بـە تایبـەت (سـالنامە دولـت علیـە عثمانیـە، سـالنامە موصـل ولایتـی) ی بەسـتووە، هەروەهـا زانیاریـی وردمـان لـە گەشـتی گەڕیدەکانـەوە وەرگرتـووە.

سـەرباری بـە ئەنجـام گەیاندنـی توێژینەوەکـە، بـەڵام بـە دەرنەبـووە لـە کەموکوڕیـی، بـە شـێوەیەك نەتوانـراوە دەسـتمان بـە سـەرجەم بەڵگەنامـە بڵاونەکراوەکانـی دەوڵەتـی عوسـمانیی بـگات، هەروەهـا زۆر نـاو لـە داتـا و زانیارییەکانـدا بەرچاوکەوتـوون بـە تەواوەتـی نەتوانـراوە سـاغ بکرێنـەوە، چونکـە بەشـێکیان بـە هەڵـە نووسراون، ئەمەیـش بـووە بـە مایـەی گرفـت و زۆرتـر لـێ وردبوونـەوە، لەکۆتایـدا توانیـمان کارێکـی زانسـتیی نـوێ بکەیـن و زۆر زانیاریـی و داتـای تـازە لەسـەر مێـژووی نوێـی ناوچەکـە بخەینـەڕوو.

دەروازە: ناوچەی کفری (سەڵاحیە) و کەلار (شێروانە) لە سەرەتای سەدەی نۆزدە- ساڵی (١٨٧٠ز)

ناوچـەی کفـری لـە سـەردەمی عوسـمانیی دا بـە تایبـەت لـە بەڵگەنامـە و نـوسراوە فەرمییەکانـدا بـە نـاوەکانی (کفـری، زەنگنابـاد، سـەڵاحیە) هاتـووە و تۆمارکـراوە، سـەبارەت بـە پێگـەی کفـری لـە رووی جوگرافییـەوە لـە کۆتایـی سـەدەی نۆزدەهەمـدا، لـە (قامـوس اعـلام) دا لـە سـاڵی (١٨٩٤ز)، لـە ئەسـتەمبوڵ چاپکـراوە، هاتـووە: "سـەڵاحیە لـە ولایـەتی مووسـڵ لـە سـەنجەقی شـارەزوور دایـە، کفـری ناوەنـدی قەزاکەیـە، لـە باکووری خۆرئـاواوە بـە قـەزای کەرکـووک، لـە باکووری خۆرهـەڵاتی بـە لیـوای سلێمانیی، لـە باشـووری بـە لیـوای بەغـدادەوە هاوسنوورە، زێـی دیالـە بـە باشـووری کفـری دا ئـەڕوات، لەگـەڵ چەندیـن رووبـار و جۆگەلـە ئەڕژێنـە هەمـان زێ و لـە کاری ئاودێریـش بەکارئەهێرێـن، هەروەهـا زەویـی کفـری زۆر بـە پیتـە و بەرهەمەکانـی بریتییـن لـە گەنـم و جـۆ و لیمـۆ و خورمـا، هەروەهـا قـەزای کفـری لـە (١٥٨) گونـد پێکهاتـووە و دانیشـتووانەکەی (١٤٠٠٠) کەسـە ئەمـە بێجگـە لـە ٨٠ جولەکـە لـە ناوەنـدی قەزاکـە ژیـاون" (قامـوس الاعـلام، دردنجـی جلـد، ١٣١١، ص٢٩٦٥)، قەزاکـە ناوەندێکـی گرنگیـی کەرکـووک بـووە، لـە باشـووری رۆژهەڵاتـی سـەنتەری لیـوای مووسـڵ لەسـەر سـنووری بەغـدا و سـلێمانییدا هەڵکەوتـووە، خەڵکـی قەزاکـە لـە کـورد، تورکـمان و عـەرەب پێکهاتـوون، ناوچەکـە شـوێنکی سـەرەنجڕاکێش بـۆ نیشـتەجێبوونی دانیشـتوان و ناوەندێکـی گرنگـی بازرگانیـی بـووە، بـەو پێیـەی لەسـەر رێگای پۆسـتەی ئەسـتەنبووڵ- بەغـدا لـە لایـەک و لەسـەر رێگای کەرکـووک- بەغـدا و سـلێمانیی- بەغـدا لـە لایەکـی تـرەوە هەڵکەوتـووە MUSUL, ١٩٩٣, s٢٩)).

گـەر گوزەرێکـی خێـرا بـە مێژوویـی ژیـان و ئاوەدانیـی سـنوورەکە دا بکەیـن، ئەبینیـن دیرۆکـی کفـری بـۆ مێژوویـی کـۆن گەڕاوەتـەوە، ناوچەکـە بـەردەوام شەڕوشـۆڕی زۆری لێکـراوە، هـەر ئەوەیـش وایکـردووە تـووشی وێـران بـوون بێـت و جێگۆڕکێـی زۆر لـە شـوێنی نیشـتەجێبونی شـوێنە ئاوەدانەکانیـدا روو بـدات، ئەمـە بـۆ هـەر دوو ناوچـەی لێکۆڵینەوەکـە (کفـری و کـەلار) راستە، دوایـن بنیادنانـی کفـری بـۆ سـەدەیی سیانزەیەمی زاینـی گەڕاوەتـەوە (نەریـمان، ٢٠٠٧، ل١٨،٢٠؛ عزیـز، ٢٠١٣، ل٢٠). سـەبارەت بـە هاتنـی نـاوی کـەلار وەک بەشـێک لـە ناوچەکـە نـاوی (شـێروانە) لـە سـاڵی (١٢٢١ك/ ١٨٠٦ز) دا لـە سـەرچاوە مێژووییەکانـدا بەرچـاو کەوتووەتـەوە، ئەویـش لـە کاتی شەڕوکێشـمەکێشی نێـوان هـەردوو دەوڵەتـی عوسـمانیی- قاجاریـی، هـۆی بەرپابوونـی ئـەو ئاڵۆزیانەیـش بـە زۆری لەسـەر سـنوورەکە بـووە، کاتێـك لـە ئەنجامـی جەنگـی نێـوان ئـەو دوو لایەنـە، لایەنگرانی عوسـمانیی شـکاون، ئەویـش سـلێمان کەهیـەی خوشـکەزای والی بەغـداد- عـەلی پاشـا (١٨٠٢-١٨٠٧ز) هەواڵـەکـەی پێگەیشـتووە، سـوپاکەی لـە شـێروانە دا بـووە، پاشـتر سـوپاکەی لـە شـێروانەوە بـۆ (کفـری) کشـاوەتەوە و خـۆی گەیاندووەتـەوە بەغـداد (الکرکـوکلي, دون سـنە الطبـع, ص٢٣٧).

لـە سـەدەی نـۆزدەدا ژمارەیـەك گەڕیـدە بـە ناوچەکـەدا گوزەرییـان کـردووە وێنـای بەشـێک لە سروشـت و ژیـانی خەڵکەکەیان کێشـاوە، لـە سـەرەتای ئـەو سـەدەیەدا، ژان باپتیسـت جـاک لـێ رۆسـۆی گەڕیـدە و دیپلۆماتکاریـی فەرەنسـیی (١٧٣٨-١٨٣١ز) لـە سـاڵی (١٨٠٩ز) دا هاتووەتـە دەڤەرەکـە، بـاسی هەریـەک لـە (قەرەتەپـە، کفـری و دووزخورماتـوو)ی کـردووە کەوتوونەتـە سـەر رێـگای نێـوان کەرکـووک و بەغـدادەوە (اوغلـو، ٢٠١٩، ص٢٠٧)، هـەر لـە چارەکـی یەکەمـی سـەدەی نـۆزدەدا دوو گەڕیـدە و دیبلۆماتـکاری ئینگلیزیـی هاتوونەتـە کوردسـتان و ناوچـەی کفـری و کـەلار، بـە گرنگییـەوە و بـە درێـژی لەسـەر زۆر لایـەنی دەڤەرەکـە دواون، ئەوانیـش هەریـەک لـە (جێمـس بێکنگهـام و جێمـس ریـچ) ن، جێمـس بێکنگهامـی James Silk Buckin Gham (١٧٨٦- ١٨٥٥ز)، دیبلۆماتـکار لـە کۆمپانیـای رۆژهـەڵاتی هندیـی کاریکـردووە، دوو

جار سەردانی کوردستان و ناوچەکەی کردووە، گەشتی یەکەمی لە ساڵی (١٨١٦ز) لە ژێر ناونیشانی (TRAVELS in MESOPOTAMA- گەشتێک بۆ میزۆپۆتامیا)، هاتووەتە سنووری کەرکووک، کفری و قەرەتەپە (وەلی، ٢٠٢٢، ل١٠).

جێمس بێکنگهام لە ساڵی (١٨١٦ز) بە کفریی دا گوزەری کردووە و بە شارێکی ئاوەدانیی گەورە وەسفیی کردووە، بەو شێوەیە باسی شارەکەی کردووە "خانووەکانی لە قوڕ درووستکراون، ئاوی روونی خاوێن لە بەری رۆژهەڵاتی شارەکە دا مایەی ئاوەدانیی زیاتر بووە و رۆیشتووە، ژمارەیەك باخ شارەکەی رازاندووەتەوە و میوەی جۆربەجۆر بە تایبەت خورمای لێرواوە، شارەکە دیواربەندی بۆ کراوە و چەند تاقێکی بۆ دانانی لوولە تۆپ هەبووە، بەڵام هیچ تۆپێک لەو تاقانەدا نەبوون، بازاڕێکی پر لە خۆراکی جۆربەجۆری بە تایبەت میوەکانی وەک ترێی لێبووە، چێشتخانەیەکی گونجاو بۆ خواردنی کەباب و گۆشتی برژاو و سۆسەج پێشوازی لە میوانەکان کردووە، هەروەها قاوەخانەیەک رێبوار و گەشتیاران تێیدا پشوویان داوە هەبووە، شارەکە وەک وێستگەیەک لەسەر رێگای بەغداد هەڵکەوتووە، ئەوەیش وایکردووە گەشتیارێکی زۆر رووی لێبکەن، لە کاروانسەرایەکی Caravanserai مۆدێرندا ماونەتەوە و لێی حەساونەتەوە، کاروانسەراکە لەسەر تیرازی تورکیی بنیادنراوە، زمانی فەرمیی تورکیی بووە بەو پێیەی ناوچەکە لە چوارچێوەی قەڵەمڕەوی عوسمانییدا بووە، سیمایەکی تورکیی زاڵ لە زۆربەی کاروبارەکاندا هەستی پێکراوە هەرچەندە خەڵکی بە زمانەکانی کوردیی و عەرەبییش دواون" (BUCKINGHAM, ١٨٢٧, p.١٣٥– ١٣٩).

لە (٢٤ی نیسان) گەیشتووەتە قەرەتەپە، لەو رۆژەدا بە هۆی لافاوەوە لە پردی نارین تووشی گرفت بوون، لە باسی کفریی دا ئەوەی خستووەتەڕوو، لەوێ ژمارەیەك جوولەکەی بینیووە، پاشتر رووی لە جێگەیەکی شوێنەواریی کردووە پێیان وتووە (قەرە ئۆغڵانKara Oghlan)، ریچ لە گەشتەکەیدا بۆ ناوچەکە زۆر تر باسی لایەنی شوێنەواریی یادداشت کردووە، لەو رووەوە نووسیویەتی "لەسەر ئەم گردە شوێنەواری خانوویش هەیە ... هەر لە بەرامبەر کفری شوێنەواریی خانووی کۆن هەبووە"، شوێنەواریی (قیزقلعەسی Kis Kalasi: قەڵای کچان) لە بەرامبەر دوانزەئیمام Oniki Imam هەبووە ئێسکوپروسکی تێیدا دۆزراوەتەوە، ریچ پێی وا بووە خانووە کۆنەکانی ئاسکی کفری Eski Kifri ئەو جێگەیە بوون پێشتر کفری لەسەر بنیادنراوە و سەردەمەکەیشی بۆ سەردەمی گاور گەڕاندووەتەوە، لە باخەکانی کفریی دا ژمارەیەك ئاشی ئارد هەبوون بە ئاو کاریان کردووە، لە نزیک دوانزەئیمام سەرچاوەی نەوت باسکراوە، ئەو گەڕیدەیە نزیکەی سێ رۆژ لە کفری دا ماوەتەوە، پلەی گەرمای مانگی نیسانی ناوچەکە لە (٢٧ی نیسان) دا لە پاش نیوەڕۆ دا (٨١ پلەی فەهرنهایت/ ٢٧ پلەی سەدی)، لە شەو دا (٦٦ پلەی فەهرنهایت/ ١٩ پلەی سەدەی) تۆمارکردووە (RICH, ١٨٣٦, P.١٢-٢٣).

جگە لە کفری و قەرەتەپە، ناوچەکانی تری سنوورەکە لە گەشتەکەی ریچ دا بە سەرکراونەتەوە، ئەوانیش هەریەک لە (دووزخورماتوو، ئیبراهیم خانچی، دەربەندیخان، بانی خێڵان، زەنگئاباد و شێروانە)ن، ناوچەی زەنگئاباد لە سەردەمی سلێمان پاشای بابان (١٧٥٤- ١٧٦٥) دا ئاوەدانی بەخۆوە بینیوە و مزگەوت و گەرماوی تێیدا دروستکردووە، ئەو دەمە لە ژێر دەستی بابانەکاندا بووە، ریچ، زەنگئابادی Zengabad وەک پایتەختی ناوچەکە ناو بردووە، هەر چەندە ئەو سەردەمە نیوەی وێران بووە، دوو میل لە رۆژئاواوە، گوندی میحنەتاوا (Manativa) ی پڕ لە دارخورما هەبووە، شێروانە (کەلار)، وەك ناوچەیەکی ئاوەدان و داچێنراوی کشتوکاڵیی لە گەشتەکەدا ناوی هاتووە، ئەویش کاتێک ئەو

گەڕیدەییە لە حەوش کرِوەووە بەرەو ناوچەی بنکورە (بن کوردیە) ی حەسەن ئاغای باجەڵان چووە، سەبارەت بە شێروانە بەو شێوەیە دواووە "لای راستمانەوە رووباری (دیالە) مان لە دوورەووە بەدیکرد, لە رۆخەکەشیدا گردێکی (دەستکرد) تورەکە رێژمان بینی, پێی ئەوترا شێروانە with a high artificial mount called Shirwaneh، وەك دیار بوو، دەشتەکەیش کشتوکاڵی باشی تێدا کرابوو" (RICH, ١٨٣٦, ٢٧٢.P - ٢٧٦).

جێمس بیلی فرەیزەر James Baillie Fraser (١٧٨٣- ١٨٥٦ز)، گەڕیدەی ئینگلیزیی ساڵی (١٨٣٤)، گەشتێکی بە کوردستان و میسۆپۆتامیادا کردووە، بەشی یەکەمی گەشتەکەی لە ژێر ناونیشانی گەشتێك لە کوردستان و میسۆپۆتامیا TRAVELS IN KOOEDISTAN, MESOPOTAMIA لە ساڵی (١٨٤٠) دا لە لەندەن چاپکردووە، لە ماوەی گەشتەکەیی دا فرەیزەر هاتووەتە سنوورەکە، پاش دەرچوونی لە سلێمانیی، لە (١ی تشرینی دووەم) دا گەیشتووەتە گوندی ژاڵە، گوندێکی کوردیی (٦- ٨) خانووی تێدا بووە، دواتر هاتووەتە گوندی ئیبراهیم خانچی، گوندی رۆستەم ئاغای سەرۆك هۆزی زەنگەنە بووە، کەسێکی بەهێز بووە و سەر بە سلێمان پاشای بابان (١٨٢٨- ١٨٣٨ز) بووە، گوندەکە (١٠٠) کوڵبە huts بووە، پێکهاتەی کوڵبەکان لە گڵ و قامیش پێکهاتووە، بەڵام سەرۆکی گوندەکە دیوەخانی cleiuan khaneh هەبووە، بەڵام دیوەخانێکی زۆر پەرپووت، پاشتر بە دەشتایەکی چۆڵدا گەیشتووەتە کفری Kufri، لەو نێوەندەدا هیچ ئاوەدانییەکی نەبینیوە، کفری لە دەروازەی گەروویەک لە نێوان گردە نزمەکاندا هەڵکەوتووە، بەڵام رووت و بێ بەرهەم، وەك باسی کردووە بەهۆی ئاگرێکەوە پێ ئەچێت ناوچەکە زیانی پێ گەیشتبێت، بەڵام شارەکە شوورایەکی داخراوی بۆ دروستکراوە، لایەنێکی خۆش و سەرنجڕاکێشی هەبووە، لە دەرگایەکەوە خەڵکی هاتوچۆیان کردووە، دارخورما لە سەرووی دیواری شوراکانەوە دیاربووە، گۆڕانی جلوبەرگ و لایەنی ژیانی خەڵک ئەو راستییەی پشتڕاست کردووەتەوە کفری لە ژێر دەستی تورکەکاندا بووە، قەرەتەپەیش گوندێکی پیس و پۆخڵی بە دووریی (٢٠) میل سەر بە کفری بووە FRASER, ١٨٤٠, ١٧٥.p, ١٨٣, ١٩٣- ١٩٤)).

لە ساڵی (١٨٣٦ز)، گەڕیدەی ئینگلیزیی هێنری راوڵنسۆن Sir Henry Rawlinson سەردانی دەڤەرەکەی کردووە، لە گەشتەکەیدا زۆر تر زانیاری لەسەر شێروانە (کەلار) تۆمارکردوە، رووباری سیروان (دیالە) لە باسەکەی دا بە زۆری قسەی لەسەر کراوە، هەروەها باسی دەشتی سیمیرۆمی the plain of Semirám کردووە، ئەو بە رووباری سیروانی وتووە (ئاب شیروان A'bi-Shirwān)، ناوچەی شێروانە (کەلار) ی بە سنووری جیاکەرەوەی نێوان سلێمانیی و کرمانشا داناوە، رووباری سیروان بە درێژایی ساڵ ئاوی هەبووە، بەڵام لە هاوین و پایز دا ئاوەکەی کەمتر بووەتەوە و توانراوە لە هەردوو بەری رووبارەکەوە هاتووچۆی لێوە بکرێت، راوڵنسۆن لە کۆتای مانگی ئایاردا هاتووەتە سەر رووباری سیروان لە لای بانیخێڵانەوە Bánah-khilān، لەو جێگەیە دا ئاوی رووبارەکە کەمتر بووە، ئەوەیش بۆ هاموشۆ ئاسان بووە، ئەو گەڕیدەیە باسی لەوەیش کردووە پێشتر شارێک بە ناوی (شێروان)، لەسەر کەناری رووباری سیروان هەبووە، هەروەها نوسیوویەتی "گردێکی دێرینی سەرنجڕاکێش بەدی ئەکرێت بە ناوی شێروانە Shirwānah"، لە سەدەیی چواردەیەمەوە بە بەشی رۆژهەڵاتی رووبارەکە وتراوە (شێروان)، هەر لە گەشتەکەیدا راوڵنسۆن سەردانی سەرتەک Sar-Tak، سەرخوشک Sar-Khushk، بەمۆ Bamū، هۆرێن و شێخانی کردووە، بە وردیی زانیاری لەسەر شوێنەواری بەمۆ تۆمار کردووە، ناوچەکەی بە سەخت هاتووتە پێش چاو، شوێنەکە پڕ لە رەز و باخ بووە و زۆرجار لەلایەن جافە کۆچەرییەکانەوە لە بانیخێڵانەوە پەڕیونەتەوە و بەو هۆیەوە رەز و باخەکان تووشی زیان بوون

(Rawlinson , ١٨٣٩, p.٢٧ -٣٠؛ راولینسـون، ١٣٦٢، ص ١٠- ١٤).

لەسـەر ڕێـگای کـەلار- دەربەندیخـان بـە درێژایـی ڕووبـاری سـیروان ژمارەیـەك (قولـە) بـەدی ئەکرێـن (خیـالی، ١٩٩٥، ص١٠)، قولەکانـی سـنووری کـەلار ژمارەییـان چـوارده (١٤) قولـەی سـەردەمی عوسـمانیین، لـە لایـەن بەڕێوەبەرایـەتی شـوێنەواری گەرمیانـەوە ڕوپێویـان بۆکـراوە، ئـەو قولانـە بـە کەنـاری ڕووبـاری سـیرواندا بنیـاد نـراون (کریـم، ٢٠٢٠، ل١١٤)، هـەر دوو شـوێنەوارناسی بـە ناوبانگـی عێـراق (تەهـا باقـر و فـواد سـەفەر)، هاتوونەتـە ناوچەکـە و شـوێنەوارەکانیان تۆمارکـردووە، باسـیان لـەو قولانـە کـردووە ،ئـەوان بـە (المفاتیـل المـدورة) ناویـان بـردوون، مەبەسـت لـە درووسـتکردنیان بـۆ کاروبـاری ئیشـکگریی و چاودێریـی بەکارهاتـوون (باقـر، سـفر، ١٩٦٦، ص٦)، قولـەکان پـێ ئەچێـت بـە مەبەسـتی کاروبـاری بازرگانییـش لـە ناوچەکـە دا بەکارهێنرابـن، بـەو پێیـەی ناوچەکـە لـە پـاش سـاڵی (١٨٢١ز)، سـنووری جیاکـەرەوەی نێـوان هـەردوو دەوڵـەتی عوسـمانیی- ئێرانیـی تـا سـەردەمی یەکـەم جەنگـی جیهانیـی بـووە، ئەوەیـش وای کـردووە بـۆ مەبەسـتەکانی سـەرەوە قولـەکان بنیـاد نرابـن (خیـالی، ١٩٩٥، ص١٠؛ دەلـۆ، ٢٠١٠، ل٢٣- ٢٤).

قولـەکانی سـنووری ئێسـتای کـەلار بریتیـن لـە: دوو قولـە لـە گونـدی بەرلـووت، قولـە برنجـی لـە گونـدی بانزەمـین، رازیانـە و وەلی خنـکاو لـە گونـدی تـازەدێ، قولـەی مـەلا لـە گونـدی چاڵـەڕەش، قولەسـوتاو لـە گونـدی قولەسـوتا و قولـەی سـەیدمەحمود لـە گونـدی سـەیدمەحمود، قولـەکانی تـر لهسـنووری ناحیـەی پێبـاز (باوەنـور) دان, ئـەو قولانـە لەلایـەن عوسـمانییەکانەوە دروسـتکراوە ،سـاڵی دروسـتکردنەکانیان ڕوون نیـە, بـەڵام لـە سـاڵی (٢٠١٧), لـە کاتی نۆژەنکردنـەوەی قولـەی سـەیدمەحمود دراوێـك دۆزراوەتـەوە بـۆ سـەردەمی سـوڵتان عەبدلمەجیـدی یەکـەم (١٨٣٩-١٨٦١ز) گەڕاوەتـەوە، لەسـەر ڕوویـەکی دراوەکـە نـوسراوە (١٢٥٥/١٠/سـنه/عره نصـبره ضرب فى قسـطنطینیه), بەپێـی زانیارییەکانـی سـەر ئـەو دراوە بێـت، قولـەکان لەسـاڵی ١٢٥٥ك/ ١٨٣٩ز)دا هەبـووە (کریـم، ٢٠٢٠، ل١١٤- ١١٦).

پـاش ڕێکەوتنامـەی ئەرزڕۆمـی دووەمـی (١٨٤٧ز)، کۆمیسـیۆنی دیاریکردنی سـنوور بۆ چارەسـەرکردنی کێشـە هەڵپەسـێردراوەکانی نێـوان هـەر دوو دەوڵـەتی عوسـمانیی و ئێرانیـی دەسـتنیشـان کـراوە، محەمـەد خورشـید پاشا (١٨١٣- ١٨٧٨ز)، وەک نوێنـەری دەوڵـەتی عوسـمانیی لـە نێـوان سـاڵانی (١٨٤٨- ١٨٥٢ز)، سـەردانی ناوچەکـەی کـردووە، لـە ڕاپۆرتەکەیـی دا (رحلـة الحـدود بـین الدولـة العثمانيـة و إيـران) دا تیشـکی خستووەتەسـەر ناوچـە سنوورییەکانی کفـری (سـەڵاحیە) و کـەلار (شـێروانە)، نـاوی زۆر جێگـەی هێنـاوە، لەوانـە: کفـری، شـێروانە، زەنگئابـاد، سـەرقەڵای مەحمـوود، کۆکـز، ...، کاتێـک قسـەی لەسـەر شـوێنەوارێکی ناوچـەی بنکـورە (بنکـدرە)ی سـنووری خانەقیـن کـردووە، چـوار ڕێـگای هەبـووە، ڕێـگای سـێیەمیی چووتـە سـەر گونـدی شـێروانە "ریـگای سـێیەمیش دەچێـە سـەر پـردە ڕووخاوەکـە لەسـەر ڕووبـاری دیالـە، ئـەم شـوێنە ئەکەوێتـە بەرامبـەر گونـدی شـێروانە"، نـاوی ژمارەیـەك هـۆزی کـوردی سـنوورەکەی هێنـاوە، لەوانـە: جـاف، پـاڵانی، گێـژ، هۆمەرملـی، گاخـۆر، داودە، لـەک ... (باشـا، ٢٠٠٩، ص١٩٠، ٢٧١)، بـە پێـی سـاڵنامەی دەوڵـەتی عوسـمانیی (سـالنامه دولـت علیـه عثمانیـه) لـە سـاڵی (١٢٦٣ك/ ١٨٤٧ز) هەریـەک لـە (کفـری و دووزخورماتـوو) وەک دوو ڕێـگای سـەرەکیی دیاربەکـر- بەغـداد ناویـان هاتـووە (عثمانیـە، ١٢٦٣، ص١٢٦)، بەپێـی سـاڵنامەی سـاڵی (١٢٦٦ك/ ١٨٥٠ز) نـاوی هەریەکـ لـە ئەیالـەتی شـارەزوور و بەغـداد پێکـەوە هاتـووە (بغـداد مـع شـهرزور)، هەریـەک لـە (کفـری، زەنگئابـاد، خانەقیـن، بنکـورە و دەککـە) سـەر بـە لیـوای بەغـداد بـوون، لـە ڕووی کارگێرییـەوە ناویـان لەگـەڵ یەکـە کارگێڕییـەکانی ئـەو لیواییـەدا هاتـووە (عثمانیـە، ١٢٦٦، ص٨٨).

سەردەمی سوڵتان عەبدولمەجیدی یەکەم (١٨٣٩- ١٨٦١ز)، بە سەردەمی چاکسازیی (عهد التنظيمات) ناسراوە، چاکسازیی لە زۆرێک لە شوێنەکاندا بە تایبەت ئەیالەتەکانی بەغداد و شارەزوور و یەکە کارگێڕییەکانی کراوە (النجار، ١٩٩١، ص٢٢)، لە دوای ئەوەی هەیکەلی کارگێڕیی لە ساڵی (١٨٤٩ز) لە دەوڵەتی عوسمانیی دا ڕێکخراوەتەوە و قەزاکان ڕۆڵی زیاتریان پێ دراوە، لەو چوارچێوەیەدا سنوورەکە بۆ سەنجەق، قەزا، ناحیە و گوند دابەشکراوە (OSMANLI VİLAYET، ٢٠١٢، s15))، بە پێی بەڵگەیەکی عوسمانیی لە (١٩ی سەفەری ١٢٧٠ك/ ٢١ی تشرینی دووەمی ١٨٥٣ز)، لەبەر بایەخی پێگەی ناوچەکە و پێکەوەبەستنیان وەک ناوەندێکی گرنگ، کفری کراوەتە ناوەندی (سەنجەقی) زەنگئاباد لە ئەیالەتی شارەزوور، هەریەک لە (کفری، زەنگئاباد، قەرەتەپە و دووزخورماتوو)ی لە خۆگرتووە، بە پێی فەرمانەکە ئەندامی ئەنجوومەنی کەرکووك (نەفتچی زادە عومەر بەگ)، بە مووچە (٣٠٠٠)، قورووش بە قائیمقام و قەڵەمی کاتیبی ئەیالەت محەمەد ئەفەندی بە مووچەی (٤٥٠)، قوروش و مەحموود ئەفەندی بە مووچەی (٣٥٠)، قوروش بە کاتبی دارایی دامەزراون (BOA, i.MVL: ١٣١٨٢/٣١٤، کفری،٢٠٢٢، ل٢٢)، بەڵام گەر سەیری ساڵنامەی دەوڵەتی عوسمانی بکەین لەو ڕووەوە جیاوازییەك بەدیکراوە، بە جۆرێک جارێکی تر لە ساڵی (١٢٧١ك/ ١٨٥٥ز) کفری و خانەقین وەک دوو قەزای سەر بە لیوای بەغداد ناویان هاتووە (عثمانيه، ١٢٧١، ص٩١).

بە پێی ساڵنامەی دەوڵەتی عوسمانی (سالنامه دولت عليه عثمانيه) لە ساڵی (١٢٧٢ك / ١٨٥٦ز)، ناوی کفری لە ئەیالەتی بەغداد و شارەزوور وەک لیوا لەگەڵ لیواکانی تری وەک (بەغداد، خانەقین، سلێمانیی و کەرکووک) دا هاتووە، لیوای کفری لە هەریەک لە (کفری، دووزخورماتوو، قەرەتەپە و زەنگئاباد) پێکهاتووە (عثمانيه، ١٢٧٢، ص١٠٦)، لە پاش گۆڕانکاریی پلەی کارگێڕیی کفری بۆ لیوا، خەرجیی بۆ بوارە جۆربەجۆرەکان زیادیکردووە، ئەوەتا لە (٩ی زیلحیجەی ١٢٧٢ك/ ١١ی ئابی ١٨٥٦ز) دا لە بەرامبەر جێبەجێکردنی ئەرکەکانیان (١٨) کەس بڕی (٤١٠) قروشیان لە قەزای کفری لە ئەیالەتی شارەزوور بۆ خەرج کراوە، لەو بەڵگەنامەیدا دەرکەوتووە، کفری سەر بە ئەیالەتی شارەزوور بووە، هەر چەندە لە ساڵنامەی عوسمانیی دا ناوی ئەیالەتی بەغداد و شارەزوور پێکەوە هاتوون (کفری، ٢٠٢٢، ل٢٥)، بە پێی ساڵنامەکانی عوسمانیی، ساڵانی (١٢٧٣ك/ ١٨٥٧ز) (عثمانيه، ١٢٧٣، ص١١٢)، (١٢٧٤ك/ ١٨٥٨ز) (عثمانيه، ١٢٧٤، ص١٢٠)، (١٢٧٦ك/ ١٨٦٠ز) (عثمانيه، ١٢٧٦، ص١٥٠)، کفری سەر بە ئەیالەتی شارەزوور بووە و لەو چوار یەکە کارگێڕییەی سەرەوە پێکهاتووە، لە (شەعبانی ١٢٧٦ك/ ئازاری ١٨٦٠ز)دا وەک دەرکەوتووە کاروبارەکان لە لیوای کفرییدا زیادیکردووە، ئەوەیش وایکردووە ژمارەی سەربازی وەرگیراو زیاد بکات، باج و زەکاتی سەرمەڕانە لە هۆزی جاف بە ئاقچە وەربگیرێت و کارکراوە بۆ کۆتای هێنان بە ئاژاوەگێڕی هۆزی هەمەوەند لە سنوورەکەدا (کفری، ٢٠٢٢، ل٢٩).

لە ساڵی (١٢٨٠ك/ ١٨٦٣ز)، ناوی لیوای کفری بۆ (لیوای زەنگئاباد) گۆڕاوە و یەکە کارگێڕییەکان هەر وەک خۆیان ماونەتەوە و (قصبة) لە پێش ناوی کفری دانراوە (عثمانيه، ١٢٨٠، ص١٨٧)، بەڵام لە بەڵگەنامەیەکی عوسمانیی دا لە (زیلحیجەی ١٢٧٩ك/ حوزەیرانی ١١٨٦٣ز) دا ناوی کفری وەک قەزایەکی سەر بە سەنجەقی (سنجاغی) زەنگئاباد هاتووە، لە (سەفەری ١٢٨١ك/ تەموزی ١٨٦٤ز)، قائیمقامی زەنگئاباد ناوی (محەمەد بەگی کوڕی کازم بەگ)بووە لە کفری دانیشتووە (کفری، ٢٠٢٢، ل٣٩، ٤١)، لە ساڵنامەی دەوڵەتی عوسمانیی ساڵی (١٢٨٣ك/ ١٨٦٦ز)، جارێکی تر گۆڕانکاری لە هەیکەلی کارگێڕیی ڕوویداوەتەوە، لیوای زەنگئاباد تەنها لە هەردوو قەزای کفری (کفری قصبەسی) و زەنگئاباد (زەنکاباد قصبەسی) لەسەر لیوای شارەزوور پێکهاتووە (عثمانيه، ١٢٨٣، ص١٧٣)، لە ساڵنامەی عوسمانیی ساڵی (١٢٨٥ك

/١٨٦٧ز) دا ناوی لیوا بۆ سەنجەق (سنجاغی) گۆڕاوە، پێکهاتەی کارگێڕیی ناوچەکە بە ناوی (زەنگاباد سنجاغی) سەر بە شارەزوور بووە، ژمارەی خێزان و دانیشتوانی هەریەك لە کفری و دەرووبەری (خێزان: ١٠٥٧، دانیشتوان: ٣٢٠٣)، زەنگئاباد و دەرووبەری (خێزان: ٢٤٢٦، دانیشتوان: ٧٦٨٣)، تێکڕا ژمارەی دانیشتوانی ناوچەکە (١٠٨٨٦) کەس بووە (سالنامه دولت، ١٢٨٥، ص١٩٠؛ الدار السلطانية، ٢٠٢٤، الوثائق العثمانية)، ئەوەی جێگای سەرسوڕمانە لە ساڵنامەی دەوڵەتی عوسمانیی ساڵی (١٢٨٧ك/ ١٨٦٩ز) دا لە هەیکەلی کارگێڕیی دەوڵەتدا ناوی کفری و زەنگئاباد بەرچاو ناکەون، تەنها ناوی قەرەتەپە لە سەنجەقی شارەزوور سەر بە ولایەتی بەغداد هاتووە (عثمانیە، ١٢٨٧، ص٢٢٣).

تەوەری یەکەم: ناوچەی کفری (سەڵاحیە) لە نێوان ساڵانی (١٨٧٠- ١٩١٤ز)

بە پێی بەڵگەنامەکان تا پێش ساڵی (١٨٧٠ز)، ناوی کفری بۆ ناوەندی قەزاکە و لیوای زەنگئاباد بۆ ناوچەکە بەکارهاتووە، بەڵام لێرە بەدواوە ناوی قەزاکە گۆڕاوە و لە بەڵگەنامە فەرمییەکانی دەوڵەتدا کفری بەکارنەهاتووە و بووە بە (سەڵاحیە)، بە پێی بەڵگەنامەکان و ساڵنامەی عوسمانیی، لە ساڵی (١٨٧٠ز) بەدواوە، ناوی کفری بۆ سەڵاحیە (صلاحیە) گۆڕاوە، بە پێی بەڵگەنامەیەک لە (٥ی موحەڕەمی ١٢٨٧ك/ ٧ی نیسانی ١٨٧٠ز) دا ناوی سەڵاحیە هاتووە "نرخی کرێی تەلەگراف هاتۆتە خوارەوە بەم راگەیەندراوەیش نووسینی تەلەگراف زیادی کردووە لە پلانی عێراقدا ئەم هێڵەی هەیە بەش ناکات لە حاڵی حازر لە سەڵاحیە تا دیاربەکر تێلێک زیاد بکرێت" (کفری، ٢٠٢٢، ل٤٧)، لە ساڵنامەی دەوڵەتی عوسمانیی ساڵی (١٢٨٧ك/ ١٨٧٠ز) دا لە پێکهاتەی کارگێڕیی سەنجەقی شارەزووردا ناوی کفری (سەڵاحیە) بەرچاو ناکەوێت، بەڵام ناوی هەریەك لە (قەرەتەپە، داوودە)، وەك دوو یەکەی کارگێڕیی هاتوون (عثمانیە، ١٢٨٧، ص٢٢٣)، جارێکی تر لە ساڵنامەی دەوڵەتی عوسمانیی ساڵی (١٢٩١ك/ ١٨٧٤ز) دا ناوی سەلاحیە بۆ (کفری) بەکارهاتووەتەوە، سەنجەقی شارەزوور لە پێنج قەزا پێکهاتووە، ئەوانیش بریتیین لە (رواندز، سەڵاحیە، هەولێر، رانیە و کۆیە) (عثمانیە، ١٢٩١، ص٢٥٤)، بەڵام هەر لەو دەمەدا لەلایەن کەسانی بیانی و گەڕیدە هاتوونەتە ناوچەکە ناوی (کفری) یان بەکارهێناوە، لە ساڵی (١٨٧٣ز) دا جۆزێف سێرنیکی Josef Cernik گەڕیدەی ئەڵمانی سەردانی ناوچەکەی کردووە و هەر بە کفری ناوی بردووە (Cernik, ١٨٧٦, p.٣٧)، قائیمقامیی قەزاکە لە (زیلحیجەی ١٢٩٠ك/ کانوونی دووەمی ١٨٧٤ز) دا (عوسمان نوری ئەفەندیی) بووە، بە پێی بەڵگەنامەیەک، ناوبراو بە کەسێکی لێهاتوو و پاک ناوی هاتووە (کفری، ٢٠٢٢، ل٥٠).

ماوەی (١٥ی کانوونی دووەمی- ٢ی شوباتی ١٨٧٣ز)، گەڕیدەی ئەڵمانی جۆزێف سێرنیکی هاتووتە سنووری زەنگئاباد، قەرەتەپە و کفری، سەرەتای گەشتەکەی لە زەنگئابادەوە Der Zengabad-Dagh بە وەسفێکی جوان دەستپێکردووە، ناوچەکەی بە یەکەم زەنجیرە تەپۆڵکەی هاوتەریب لەگەڵ زنجیرە تەپۆڵکەکانی حەمرین ناو بردووە، بەڵام تەپۆڵکەکانی زەنگئاباد تا رادەیەک فۆرمێکی نەرمتریان هەیە، لە دەڤەرەکە دا رەوە بەرازی زۆری بە تایبەت لە کێڵگەی مەرەزەکاندا دیووە، چەمی نارین Der Nahrin لە کفرییەوە سەرچاوەی گرتووە و لە باکوورەوە چووەتەوە زەنگئاباد، چەمەکە بۆ ئاودێری ناوچەکە گرنگبووە، لەسەر چەمەکە پردێکی بەردینی شەش کەوانەیی دوانزە مەتر لە ئاستی ئاوەکە بەرز تر هەبووە، پاسگەیەکی (مەغفەر) سی سەربازی عوسمانیی بە ناوی پردی نەهرین (Nahrin KjÖprü) لێبووە و لێرەوە رێگاکە بۆ سلێمانی چووە، لە دووریی(٨- ٩)کم لە پردی نەهرینەوە گوندی قەرەتەپەی بینیووە (Cernik, ١٨٧٦, p.٣٩).

قەرەتەپە لە رۆژئاوای کفریدا هەڵکەوتووە، لە رۆژهەڵاتیدا لەگەڵ دۆڵی نەهرین هاوسنوورە، شوێنێکی دڵگیری داچێنراوی شووتیی، داری پرتەقاڵ و خورما بووە، دانیشتوانەکەی نزیک (٣٠٠) کەس بوون، لە نزیک کفری گوندێکی عەرەبیی (١٠٠) خانوو و سەربازگەیەکی وێرانە بەناوی ئەبو عەلی AraberDorfe Abu Ali هەبووە، ناوچەی کفری گوندی وێرانی زۆری لێبووە، لەگەڵ شوێنەواری گۆڕەکان، ئەو دەمەی جۆزێف سێرنیکی هاتووەتە ناوچەکە هیچ عەرەبێکی کۆچەری بە تایبەت لە نزیک وێرانە گوندی ئەبوعەلی نەبینیووە، شارۆچکەی کفری die kleine Stadt Kifri نزیکەی (٥٠٠) کەس تێیدا ژیاون بەشێکیان تورکمان بوون، هەروەها خانووەکانیان لە گڵ و دار دروستکراوون، ئاسکی کفری Eski Kifri لە خوارووی شارۆچکەکەوە وەک شوێنەواریی شارێکی دێرینی گرنگ بووە، ئەو گەڕیدەیە لە بارەی مێژووەکەییەوە نووسویەتی "زانیاری ئەو تۆ نەخراوەتەڕوو، هەرچەندە باس لە سەردەمی ساسانییەکان کراوە، بەڵام ئەو دراو و پارچانەی دۆزراونەتەوە ئەوەیان پشتڕاست نەکردووەتەوە"، لە ناوچەکە دا کانزاکانی وەک گۆگرد و خوێ، بە تایبەت (نەوت) لە کەناری رۆژهەڵات و لە دیوی چیاکەیدا هەبوون (Cernik, ١٨٧٦, p.٣٩- ٤١).

قەزای سەڵاحیە لە ساڵی (١٨٧٥ز) دا لە رووی پێکهاتەی کارگێڕییەوە ستافێکی تەواوی هەبووە، بریتیی بوون لە: محەمەد ئاغا- قائیمقام، جێگرەکەی- یەحیا ئەفەندی، بەڕێوەبەری دارایی- عەباس ئەفەندی، بەرپرسی خۆیەتیی- بەدری ئەفەندی، ئەندامانی هەڵبژێردراوی ئەنجومەنی کارگێڕیی (مجلس ادارة)، جگە لەوانەی سەرەوە، بریتی بوون لە (موسا بەگ، خەلیل ئاغا و ئەمین ئاغا)، ئەنجومەنی داواکاری و دادوەریی پێکهاتبوون لە هەریەك لە (عومەر بەگ، عومەر ئەفەندی و هۆجەرخمانی ئەفەندی)، بەڕێوەبەری پۆستە (صلاحیە تلغراف و بوستە)- تۆفیق ئەفەندی بووە، هەریەك لە (حەمدی بەگ و رەفیق فەیزی ئەفەندی) فەرمانبەری باج (رسومات مأموری) بوون، قەزاکە لە دوو ناحیە پێکهاتووە، ئەوانیش ناحیەکانی (داووده- بەڕێوەبەرەکەی حاجی مەحموود ئەفەندی، قەرەتەپە- ئەمین ئەفەندی) بوون (بغداد، ١٢٩٢، ص٩٢- ٩٣).

قائیمقامی سەڵاحیە- ئیسماعیل ئەفەندی لە (موحەڕەمی ١٢٩٣ك/ شوباتی ١٨٧٦ز) دا وەك نوێنەری دەوڵەتی عوسمانیی لە لیژنەیەکی باڵای لێکۆڵینەوەیەدا سەبارەت بە دروستبوونی کێشە لە سنوورەکەدا بەشداریکردووە، بەڵام لە کاتی بە دواداچوونی کێشەکە دا ناکۆکیی لە نێوان هەردوو لایەنی عوسمانیی و ئێرانیی کەوتووەتەوە، ئەوەیش وای کردووە لە نزیك گوندی (پێواز) سەربازانی زەبتیەی قەرەقوڵخانە هێرشیان کردووەتە سەرئەسپەکانی ئێران و جارێکیتر گرفتەکان قووڵتر بوونەتەوە، ناوچەکە بە هۆکاری هاوسنووری نێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانیی و قاجاریی چەندین جار رووبەڕوی کێشە و پێکدادان بووەتەوە، پێ ئەچێت ئەو گرژیانە وای کردبێت کاربەدەستانی دەوڵەت لە ناوچەکە خێرا بگۆڕرێن، ئەوەتا لە (١ی شەعبانی ١٢٩٦ك/ ٢٢ی تەموزی ١٨٧٩ز)، مەجید بەگی قائیمقامی کفری لەگەڵ قائیمقامی بایزان بەناوی (عەبدولڕەحمان بەگ) گۆڕینەوەیان پێکراوە (کفری، ٢٠٢٢، ل٥١، ٥٤)، قەزاکە بەر لە ساڵی (١٨٨٠ز)، جگە لە ناوەندی قەزاکە لە هەردوو ناحیەی (داووده- بەڕێوەبەرەکەی عەبدولجەلیل بەگ)، (قەرەتەپە- بەڕێوەبەرەکەی عەبدلجەبار بەگ) بووە، ئەوە لە کاتێکدایە قەزاکە لە چاو قەزاکانی تردا گەورەتر بووە، ژمارەی دانیشتوانەکەی بە پێی سەرژمێرێك لە ساڵی (١٨٨١- ١٨٨٢) دا بریتیی بووە لە (٩٧١٦) کەس، لە رووی پێکهاتەی ئاینییەوە، تەنها (١٥٧)کەسیان مەسیحیی و ئەوانی تر موسڵمان بوون MUSUL, ١٩٩٣, s.٣٥)؛ العباسي, ٢٠٠٥, ص٦١).

بە پێی راپۆرتێکی نهێنی لە ژێر ناوی (تێبینێکانی گەشتێك بە ناو کوردستاندا لە زستانی ١٨٨١- ١٨٨٢ NOTES OF A JOURNEY THROUGH KURDISTAN IN THE WINTER Of ١٨٨١-٨٢)، لە لایەن ئیم. جی. جێراردی سەرهەنگی ئینگلیزەوە نووسراوە، لە (کانوونی دووەمی ١٨٨٢ز) دا هاتووەتە ناوچەکە، تێیدا کاریگەرییەکانی جەنگی ساڵی (١٨٧٧- ١٨٧٨ز)ی نێوان رووسیای قەیسەریی و دەوڵەتی عوسمانیی لەسەر سنوورەکە خستووەتەڕوو، عەبدولڕەحمان عەزیز ئاغای یوزباشی، بارودۆخەکەی بە ناهەموار وەسف کردووە، ئەو دەمە تەنها (٨٠) سەربازیان هەبووە بۆ ئەوەی رێگای دەلی عەباس- کفری بە کراوەیی بهێڵینەوە و باج کۆبکەنەوە، پێش جەنگەکە هەزار کەسیان هەبوو ئەرکی پاراستنی ناوچەکەیان لە ئەستۆدا بووە، پیاوەکانی بۆ ماوەی چوار ساڵ بێ مووچە بوون، هیچ هاندەرێک بۆ ئەوەی سەربازەکان لە هێڵی ئەرکدا خۆیان بخەنە مەترسییەوە نەبووە؛ هەروەها هیچ هاندەرێک بۆ گوندنشینەکان بۆ ئەوەی داهاتی زیاتر لەوەی بۆ بوون پێویستە بەدەستبهێنن نەبووە؛ هەمەوەندەکان دەسترۆیشتوو بوون و کاریگەرییان لەسەر رێگاوبانەکانی نێوان کفری- سلێمانیی هەبووە.

بە پێی زانیارییەکانی ئەو راپۆرتەی سەرەوە لە (٥ی کانوونی دووەمی ١٨٨٢ز)، ناوی هەریەك لە (کفری، سەڵاحیە و زەنگئاباد) بۆ قەزاکە نووسراوە، لە سێ هەزار خانوو پێکهاتووە، دیوارەکانی بە شێکیان وێران بوون، بازاڕێکی گونجاوی هەبووە؛ شارێکی خۆش و تا رادەیەک پاکوخاوێنی ناوچەکە بووە، قائیمقامی قەزاکە (عەبدولعەزیز بەگ)، چەند کاروانسەرایەکی باش لە قەزاکەدا هەبوون، لە شارۆچکەکە دا پێشوازی باش لە میوانەکان کراوە، قاوەی بێ شەکر و شیریان پێشکەشکراووە، بۆ خواردنیش شۆربا، کەباب، ماسی برژاو، نۆکاو و شەربەت لە ژەمی میوانە بیانیەکاندا پیاندراوە، نانی لادێی شێوەیەکی ورد و تەنکی هەبووە ئامادەکراوە، رێبواران بە تایبەت سەربازانی تورك بۆ بە سەربردنی کاتەکانیان بە جۆرە یارییەك وەك تاوڵە خۆیان سەرگەرمکردووە و کاتەکانییان بەسەربردووە .(GERARD, ١٨٨٣, P.١٠- ١١)
تا ئارامییەکان کاریگەریان لەسەر دەڤەرەکە هەبووە، لە (١٧ی جەمادی یەکەمی ١٢٩٩ك/ ٦ی نیسانی ١٨٨٢ز) دا رسوماتی مەڕومالاتی قەزاکە دزراوە، هەرچەندە ئەحمەد ئەفەندی وەك بەرپرسی مەڕومالات لەو رووەوە لێکۆڵینەوەی دەست پێ کردووە، بەڵام کاروبارەکانی دادگایکردنەکە بۆ دەرەوەی قەزاکە گوازراوەتەوە (کفری، ٢٠٢٢، ل٥٥)، تا جێگری دۆخی ناوخۆیی و گیروگرفت لەسەر سنوور وای کردووە گۆڕانکاری خێرا لە هێزی سەربازی دەوڵەتدا بکرێت، بۆ ئەوەیش لە (شوالی ١٣٠٣ك/ تەموزی ١٨٨٦ز) دا تابوری دووەمی ئالای (٤٥)ی سەڵاحیە بۆ سلێمانی گوازراوەتەوە، تابووری چوارەمی ئالای (٤٦)ی چەمچەماڵ جێگەی گرتووەتەوە (کەرکوك، ب١٢، ٢٠٢١، ل٥٨)، هەر لەچوارچێوەی ئەو بارودۆخەدا لە (حوزەیرانی ١٨٨٣)، حسێن ئاغا- بەرپرسی بلۆکی شەشەمی سوارە لە تابوری قەزاکە سەر بە زەبتیەی شارەزوور بە هۆی دەستگیرکردنی چەتەکانەوە لە پلەی پێنجەمی نیشانی مەجیدی خەڵاتکراوە (کفری، ٢٠٢٢، ل٥٧).

پەیوەست بە بارودۆخی ئەمنییەوە، ئاژاوەی نێوان هۆزەکانی سنوورەکە لە نێو خۆیاندا لە لایەکەوە، شەڕیان لەگەڵ کاربەدەستانی دەوڵەت لە لایەکی ترەوە، یەکێك بووە لەو گرفتەکانی چەند جارێك دووبارەبووتەوە، ئەوەیش بووەتە هۆی ژمارەیەك شەڕوکوشتار و قوربانیی گیانیی و ماددیی زۆری لێ کەوتووەتەوە، شەڕوشۆڕی

نێوان هۆزەکان وای کردووە دەوڵەت زۆرجار بە توندیی رووبەڕووی گرژییەکان ببێتەوە و بیر لە توندوتۆڵکردنی لایەنی ئاسایشی ناوخۆ بکاتەوە و ئەوانەیشی بەو کارانە هەستاون بە چەتە ناویان براوە، لە (٥ی ئەیلوولی ١٨٨٦) دا کاروانێك لە سەڵاحیەوە بۆ کەرکووك بە ڕێکەوتووە لە نزیك داقووق لە لایەن هەمەوەندەکانەوە پەلاماردراون، لە بەڵگەنامەیەکدا ئەو کارەی بە (چەتەگەری) ناوبردووە و لە ناوبردنیان لەلایەن دەوڵەتەوە بە پێویست زانراوە، هەروەها هۆزی کۆچەری جاف لە سنووری قەزاکە دا گەرمیان و کوێستانیان کردووە، هێرش و پەلامارەکانیان بە مەترسیی زانراوە و سنووردارکردنی پەلامارەکانیان بە پێویست زانراوە (کفری، ٢٠٢٢، ل٦١، ٦٤).

فرانسیس ریچارد مانسێل Francis Richard Maunsell (١٨٦١- ١٩٣٦)، شوێنەوارناس و کارمەندی هەواڵگیریی بەریتانیی، سەردانی ناوچەکەی کردووە و زانیاری نەبیستراو و دەگمەنی بۆ تۆمار کردووین، لە (٨ی ئایاری ١٨٨٨ز) دا هاتووەتە سنوورەکە، لە ڕێگای هاتنی بۆ کفری باسی چەند جێگا و گوندێکی کردووە، لەوانە: گوندی رەحیم وەرەقە Rahimurka گوندەکە لەلایەن هێرشبەرانی هەمەوەندەوە وێران بووە و خانووەکانی روخاون، بە کەمپێکی گەورەی کوردانی باجەڵان Baghilan لە دەشتایەکدا خەریکی کاری کشتوکاڵکردن بوون تێپەڕیوون و گەیشتوونەتە کفری، شوێنێکە شەش هەزار کەسی تێدا ژیاوە، لەگەڵ (١٢٠٠) خانوو، کەوتووتە دەمی گەروویەکی بچووکی چەمی قوشە چاپان the Chechapan River لێیەوە سەرچاوەی گرتووە، قەزاکە بە دیوارێکی نزم لە دۆخێکی خراپدا بووە و پێویستی بە نۆژەنکردنەوە هەبووە، دەور دراوە، لە دەوروبەری شارۆچکەکە ژمارەیەك باخی دارخورما و میوە هەبووە، جگە لەوانە، دەشتەکە بە تەواوی بێ درەخت بووە، هێڵی تەلەگرافی بەغداد- مووسڵ بەوێدا تێپەڕ بووە و نووسنگەی تەلەگرافیشی لێ بووە، قەزاکە خاوەنی بازاڕێکی بچووکی داپۆشراوە بووە، توانراوە بڕی گونجاو لە پێداویستییەکان، وەکو ئارد، خورما، میوەی ووشککراوە .. هتد، بۆ خەڵکەکەی دەستەبەر بکات، خانووەکانی لە بەرد و قوڕ دروستکراون، سەقفیان تەختە بووە. لە لای باشوور ژمارەیەک خانووی دوو نهۆمی لە گەچ دروستکراوو هەبووە Maunsell, ١٨٩٠, p.٧٠)).

کفری (سەڵاحیە)، لە (ئایاری ١٨٨٨ز) دا لە لای باکوورییەوە لە دەرەوەی شارۆچکەکە سەرایەکی بەردی تۆکمەی هەبووە، قائیمقام لەوێدا کاروبارەکانی راپەڕاندووە، تەنها (٥٠٠) سەربازی ئاسایی لە دەشتەکانی باشوور لە ئەرکدا بوون، (٣٠٠) ئەسپی باشیان هەبوو، لە (١٥) دەستەی سوارە پێکهاتبوون بۆ پاسەوانییکردنی رێگاوبانەکان، هەروەها نزیکەی (٥٠) سەربازی zaptiyahs لە ئەرکدا بوون، چونکە ڕێگاکە بەردەوام تووشی هێرش و پەلاماری هێرشبەرە هەمەوەندەکان و جەردەکان بووەتەوە، دانیشتوانی کفری زۆرینەیان کوردن، بەڵام لە نێویاندا ژمارەیەکی کەم عەرەب و جوولەکەیش هەبوون، سەبارەت بە جلوبەرگی خەڵکی قەزاکە، پاڵتۆی سپی قۆڵ درێژی کوردیی (کەوا و سەڵتە)، لەگەڵ کڵاوێکی هەستیاری ئێرانیی کە شێوەی کۆن بووە "کلە نامداب Kulah namdab" و پانتۆڵێکی شین لەبەر کراوە، مەودای دووریی نێوان ڕێگای کرمانشا- کفری (٣١٤میل /٥٠٥کم)، بەراورد بە ڕێگای نێوان سلێمانیی- کۆیەی سنجەق (٣٤٦میل/ ٥٥٦کم)، جگە لەوەی ئەو ڕێگایە سەخترە، بەڵام بە گشتی ڕێگای یەکەم باشتر بووە، هەروەها ڕێگای بەغداد بۆ سلێمانیی لە ڕێگای کفری و دەروازەی سەگرمەوە، هێڵێکی نزیك بووە، بەڵام ئەو ڕێگایە بە زەحمەت بەکارهێنراوە بە هۆی تێپەڕبوونی بە شوێنی نیشتەجێبوونی هەمەوەندەکان، چونکە هێرشیان بۆ سەر کاروانەکان کردووەMaunsell, ١٨٩٠, p.٧١)).

لە کۆتای سەدەی نۆزدە دا پرسی ناکۆکیی نێوان هۆزەکان بە یەکێك لە پرسە گرنگەکان دانراوە دەوڵەتی عوسمانیی پێوە خەریك بووە، بۆ بەرەنگاربوونەوەی ناکۆکیی و نا ئارامییەکان عوسمانییەکان ڕێگای جۆربەجۆریان گرتووەتەبەر بە جۆرێك لە هەندێك ناکۆکییدا ئەوپەڕی هێزی خۆیان بەکارهێناوە، لە بەشێکی تریان دا چاویان نوقاندووە (کەریم، ٢٠١٢، ل٢١٧- ٢٠١٨)، دەڤەرەکە ناکۆکیی و شەڕوشۆڕی زۆری نێوان هۆزەکانی بە خۆیەوە بینیوە، بە هۆی کێشەی کوشتنەوە ئەگەری رووبەڕووبونەوە لە نێوان هەردوو هۆزی (تاڵەبانیی و باجەڵان) وای کردووە لایەنی ئاسایش لە نێوان هەردوو قەزای سەڵاحیە و خانەقین دا لە (تشرینی دووەمی ١٨٨٨ز) دا توند بکرێتەوە و خاڵەکانی پشکنین تۆکمە بکرێن و ژمارە سوارەی سەربازیی بۆ (٢٠٠) سوارە زیاد بکرێن، لە (مایسی ١٨٩٢ز) دا لە نێو تیرەکانی (ڕۆغزایی و مکایەڵیی)ی هۆزی جاف لەگەڵ هۆزی داوودە و زەنگەنە دا ناکۆکیی درووستبووە، ناکۆکییەکان وای کردووە موتەسەریفی پێشووی کەرکووك- عەبدولوەهاب پاشا لەگەڵ ژمارەیەك فەرمانبەر بۆ کۆتایهێنان بە نا ئارامییەکان سەردانی هەریەك لە قەزای سەڵاحیە و ناحیەی کیل بکات (کفری، ٢٠٢٢، ل٦٥، ٨٩)، بارۆن ئیدوارد نۆڵدە Eduard von Nolde (١٨٤٩- ١٨٩٥)، گەڕیدەی ئەڵمانیی لە گەشتەکەیدا ئەو شەڕ و ناکۆکییەی باس کردووە "لە بەشی باکووری قەرەتەپە کێشەیەکی تایبەت پەیدا بووبوو، هەر دوو خێڵی زەنگەنە و جاف دانیشتووی ئەم دەورووبەرە لە نێو خۆیاندا بە شەڕ هاتبوون، هەوڵ و تەقەلای والی کەرکووك و نوێنەری هەردوو خێڵی بێ لایەنی هەمەوەند و داوودەیی بۆ ئاشت کردنەوەیان هییچ ئەنجامی نەبووە"؛ بە وتەی ئەو گەڕیدەییە توانیویەتی ئەو دوو هۆزە ئاشت بکاتەوە و ناکۆکییەکان بڕەوێنێتەوە (نۆڵدە، ب٢، ٢٠٠٤، ل١٨).

لە ساڵی (١٨٩٢ز) دا بارۆن ئیدوارد نۆڵدەی گەڕیدەی ئەڵمانی سەردانی ناوچەکەی کردووە، لە (٥ی ئایار) دا بەغدادی بەرەو کوردستان بە جێهێشتووە و لە (٩ی ئایار) گەیشتووەتە قەرەتەپە، زانیارییەکی گرنگی لەسەر سنوورەکە باس کردووە "ئەم ناوچەیە هییچ گومانی لێ ناکرێ کە ناوچەیەکی کوردییە"، سەرەتا لە ڕێگای حەمرینەوە هاتووەتە دەڤەرەکە، بەرزاییەکانی حەمرین کەوتوونەتە نێوان دەلی عەباس- گوندی قەرەتەپەوە، سەرباری بوونی جەدرمەی عوسمانی لە ڕێگاکەدا، بەڵام بۆ ڕێبوار و کاروانەکان سەلامەت نەبووە، بەرزاییەکانی حەمرین لە هەردوو شەڕی نێوان ساڵانی (١٨٨٦- ١٨٨٧)، نێوان ساڵانی (١٨٩٠- ١٨٩١)، دەوڵەتی عوسمانی و هۆزی هەمەوەن دا، پشت و پەنای هەمەوەندەکان بووە، زۆرجار چەکدارانی ئەو هۆزە ڕێگای بەغدا- مووسڵیان گرتووە، ئەو گەڕیدەیە وەك پیشەی هەمیشەی گەڕیدەکانی تر هەمەوەندەکانی بەچەتە و ڕێگر ناوبردووە، وای کردووە خودی دەوڵەت لەسەر کارەکانیان بێتە دەنگ، لە ساڵی (١٨٩٠) دا لە نزیك داقوق شەڕێکی سەخت بە سەرۆکایەتی جوامێر ئاغا و بە بەشداری (٢٢٠٠- ٢٤٠٠) تفەنگچی و(٢٠) هەزار چەکداری دەوڵەت روویداوە و شەڕەکە بۆ ماوەی ساڵێك درێژەی کێشاوە، بەڵام شەڕەکە لە بەرژەوەندی دەوڵەت کۆتایی هاتووە و جوامێر ئاغا خۆی بە دەستەوە نەداوە و چووەتە دیوی ئێران (نۆڵدە، ب٢، ٢٠٠٤، ل٩- ١٠، ١٧).

سەبارەت بە لایەنی کارگێڕیی قەزای سەڵاحیە، لە ساڵی (١٣٠٧ك/ ١٨٩٠ز) دا عەبدولعەزیز ئەفەندیی- قائیمقام، ئەحمەد ئەفەندیی- جێگری بووە، نەوەت و یەك گوند سەر بە قەزاکە بوون (عثمانیە، ١٣٠٧، ص٤٧٧)، بە پێی بەڵگەنامەیەك قائیمقامی قەزاکە بە هۆی بە هەدەردانی پارەوە لە کارەکەی دوورخراوەتەوە، ناوبراو لەو رووەووە سکاڵای لە دوورخستنەوەکەی کردووە، هەر بۆیە لە ساڵی (١٨٩١ز)، عەبدوڵڵا بەگ وەك قائیمقام خراوەتە

جێگەکـەی، ئەحمـەد ئەفەنـدی- جێگـری، ئیسـماعیل ئەفەندیـی- موفتـی، بەڕێوەبـەری دارایـی- عەبدوڵـڵا ئەفەندیـی، نووسـەری خۆیەتـی- خـزر ئەفەندیـی، هەروەهـا قەزاکـە ئەنجومەنێکـی هەڵبژێـرراوی هەبـووە، دادگای بەرایـی بریتـی بـوون لـە (مسـتەفا ئەفەندیـی- نووسـەری یەکـەم، عەلـی ئەفەندیـی- جێگـر، لەگـەڵ ژمارەیـەك كارمەنـد و ئەندامـی تـر، لەوانـە: خەلیـل ئاغـا، صاڵـح ئەفەندیـی، هەروەهـا ژمارەیـەك پۆسـتی تـری كارگێڕیـی هەبـوون، لەوانـە: سـاقی ئاغـا- ئەوقـاف، پۆسـتە- عیـزەت ئەفەندیـی، سـەبارەت بـە ناحیەکانـی سـەر بـە قەزاکـە تەنهـا نـاوی ناحیـەی قەرەتەپـە هاتـووە، حەسـەن تەحسـین ئەفەندیـی- بەڕێوەبـەر و سـاڵح ئەفەندیـی- نووسـەری ناحیەکـە بـوون، جگـە لەوانـە لـە سـاڵنامەی مووسـڵدا ئامـاژە بـە نـاوی ژمارەیـەك گونـد و شـوێن دراووە لەوانـە: زەنگئابـاد، محنەتـاوا، بیانلـو، كەشـكۆڵ، سـەیدەڵان، كۆكـز، حاجیلـەر، قەرەبـڵاخ، تلیشـان، سـەرقەڵا، ئاسـكی كفـری، كۆشـكی زەنگـی، وێرانەشـار، قـەڵای شـێروانە (شروانـە قلعەلـری) و ئیراهیـم سـەمین ... (موصـل، ١٣٠٨، ص١٢٩- ١٣٠، ١٤٢؛ كفـری، ٢٠٢٢، ل٨١).

ڤیتـال كوینێتـی Vital Cuinet فەرەنسـایی لـە سـاڵی (١٨٩١ز) دا كتێبێكـی بـە نـاوی (توركیـای ئاسـیەوی: جوگرافیـای كارگێڕیـی) لـە پاریـس بـە چـوار بـەرگ بڵاوكردووەتـەوە، لـە بەرگـی دووەمـی كتێبەكـە دا باسـی ویلایەتـە كوردییەكانـی دەوڵەتـی عوسـمانیی خراوەتـەڕوو، تێیـدا باسـی قـەزای سـەڵاحیە كـراوە و زانیاریـی لەسـەر ناوچەكـە تۆماركـراووە، زانیارییـەكان بـەو شـێوەیە دەسـتی پـێ كـردووە "قـەزای سـەڵاحیە یـان كفـری ئـەم قەزایـە یـەك ناحیـە و (١٥٨) ئاوایـی هەیـە، سـەر لەبـەری دانیشـتوانەكەی (١٤٠٠٠) كەسـە"، هەروەهـا ئەوەیـش خراوەتـەڕوو گەورەتریـن شـارە لـە نێـوان كەركـووك و بەغـدا دا، شـارەكە گریمانـەی زۆر هەیـە لەسـەر شـوێنێكی گرنگـی كۆنـدا درووسـت كرابێـت، لـە چەنـد كیلۆمەترێـك لـە باشـوورەوە، گردێكـی خۆڵـی لێیـە بـە نـاوی تـەل- چاهـان Tell- Chahan، بێگومـان بـۆ رۆژگاری كـۆن گەڕاوەتـەوە، دانیشـتوانەكەی بانگەشـەی ئەوەیـان كـردووە ئـەوە شـارێكی كـۆن بـووە، لـە ناوەنـدی قەزاكـە دا (٦٥٢٨) كـەس دانیشـتوون، لـەو ژمارەیـە (٨٠) كەسـیان جـوو بـوون و ئەوانـی تـر موسـڵمان بـوون، لـە رووی كارگێڕییـەوە قەزاكـە تەنهـا ناحیـەی قەرەتەپـەی پێـوە پەیوەسـت بـووە، ژمـارەی دانیشـتوانی (٧٥٠) كـەس بـوون، بـە پێـی زانیارییەكانـی ئـەو سـەرچاوەیە دانیشـتوانی ناحیەكـە هەموویـان موسـڵمانی شـیعە بـوون و بـە كاری كشـتوكاڵەوە خەریكبـوون (Cuinet, ١٨٩١, p.٨٦٤- ٨٦٥).

قەزاكـە لـە سـاڵی (١٣١٠ك/ ١٨٩٢ز)، پێكهاتـەی كارگێڕیـی گـۆڕانكاری ئەوتـۆی بەسـەردا نەهاتـووە، جگـە لـە مسـتەفا ئەفەندیـی لـە جێـگای قائیمقـام نـاوی هاتـووە، عەبدولقـادر ئەفەندییـش وەك جێگـری، پۆسـتەكانی تـر وەك پێشـتر ماونەتـەوە، بـە پێـی بەڵگەیەكـی عوسـمانیی، جارێكـی تـر ناحیـەی دووزخورماتـوو لـە (٢٩ی شـەعبانی ١٣٠٩ك/ ٢٩ی ئـازاری ١٨٩٢ز)، بـە قـەزای سـەڵاحیەوە بەسـتراوەتەوە و لـە مەركـەزی لیـوای كەركـووك لـە سـەنجەقی شـارەزوور جیاكراوەتـەوە، هەربۆیـە لـەو سـاڵەدا مسـتەفا ئەفەندیـی- بەڕێوەبـەر، مەحمـوود ئەفەندیـی- نووسـەری بـووە (موصـل، ١٣١٠، ص١٨٦، ١٨٨)، لـە سـاڵی (١٨٩٢ز) دا (١٢٠) گونـد سـەر بـە قەزاكـە بـوون، ژمـارەی دانیشـتوانی ناوەنـدی قەزاكـە (٢٥٠٠) كـەس بـوون، ژمارەیـەك بینـا هەبـوون، لەوانـە بینایـەكی حوكمـی، دوو قوتابخانـە و دوو مزگـەوت، ناوچەكـە بـە نـەوت و بـاج دەوڵەمەنـد بـووە و زۆربـەی گوندنشـینەكان لەكـورد پێكهاتـوون (MUSUL, ١٩٩٣, s٣٢).

لـە سـاڵنامەی مووسـڵی سـاڵی (١٣١٢ك/ ١٨٩٤ز) دا گەڵێـك زانیـاری بـە بایەخـی مێـژووی لەسـەر ناوچەكـە تێدایـە، لـە رووی پێكهاتـەی نەتەوەییـەوە هەریـەك لـە كـورد، توركـمان و عـەرەب پێكەوەژیـاون، كاربەدەسـتانی دەوڵـەت بریتیـی بـوون لـە: قائیمقامـی قەزاكـە- وەلیدەدیـن ئەفەندیـی، عـارف حیكمـەت ئەفەندیـی- جێگـر، ئیسـماعیل ئەفەندیـی- موفتیـی، بەڕێوەبـەری دارایـی- محەمـەد ئەفەندیـی، نووسـەری خۆیەتـی- خـزر ئەفەندیـی، وەك دەركەتـووە لـەو سـاڵەدا چەنـد

فەرمانگەیەکی گرنگی خزمەتگوزاریی لەقەزاکەدا بۆ راییکردنی ئیشوکاری هاوڵاتیان دامەزراون، لەوانە: رەگەزنامە فەرمانبەرێك (نفوس مأموری)، بە ناوی مبارك ئەفەندیی، لەگەڵ نووسەرێك بە ناوی عەلی ئەفەندیی بۆ دامەزراوە، هەروەها فەرمانگەی شارەوانی (بلدیە دائرەسی) ئیشوکارە خزمەتگوزارییەکانی راپەڕاندووە و سەرۆکەکەی- ئەمین ئەفەندیی بووە، جگە لەوەیش هەریەك لە (یوزباشی حەسەن ئاغا، ملازم ئەمین ئاغا و ملازم تۆفیق ئەفەندیی)وەك فەرمانبەری ئیشوکاری ناوخۆ (ضابطە مأموری) ناویان هاتووە، هەریەك لە عەلی بەگ- وەك بەڕێوەبەری ناحیەی دووزخورماتوو، ئەحمەد ئەفەندیی- وەك بەڕێوەبەری قەرەتەپە خزمەتیانکردووە، قەزاکە بە پیادە (٢٤) کاتژمێر لە کەرکووکەوە دوور بووە، لە رووی پێکهاتەی بینا و بازاڕەوە، لەناوەندی قەزاکە دا ژمارەی پێویست هەبوون، لەوانە: بینای حوکومیی- یەك، قشڵە- یەك، مزگەوت- دوو، قوتابخانە- دوو، تەکیە- دوو، قوتابخانەی روشدیە- یەك، قوتابخانەی سیپان- دوو، قاوەخانە- نۆ، دوکان- شەش سەدوحەفتاوپێنج، غومچی- شەش، گەرماو- دوو، ئاش- سێ و پێنج، پۆستە- یەك دانە بوون، شاکەل و شێروانە وەك دوو ناوچەی سنووری لەگەڵ ئێران ناویان هاتووە (موصل، ١٣١٢، ص١٦٩- ١٧١).

لە ساڵی (١٨٩٥ز) دا سەڵاحیە قەزایەکی رێکوپێکی بنیادنراوی خاوەنی ئاووهەوایەکی پاکوخاوێن بووە، بە پێی بیرەوەرییەکانی مێژوونوسیی کورد- محەمەد ئەمین زەکی بەگ (١٨٨٠- ١٩٤٨ز)، کاتێك لە سلێمانییەوە بە مەبەستی خوێندن بۆ بەغداد چووە بە ناوچەکە و قەزاکە دا تێپەڕیوە، لە رێگای سەنگاوەوە هاتووەتە خانی ئیبراهیم خانچی لە ناوچەی زەنگەنە، ئەو خانە نزیکەی (١٠- ١١) کاتژمێر لە سەڵاحیەوە دوور بووە، رێگاوبانی ناوچەکە تارادەیەك بۆ هاتوچۆ گونجاو نەبووە، بە تایبەت رێگری زۆر لە گوندەکان بە دیکراوە و زۆر تر پێداوستیەکانی وەك (شەکروچای و توتن) یان لە رێبواران وەرگرتووە، بە هۆی بوونی پاسەوان بۆ پاراستنی ئاسایشی رێگاوبانەکان هەندێکجار سەفەرەکان سەلامەتتر بوون، بە پێی بیرەوەرییەکانی ئەو مێژوونوسە لە قەزاکەدا ژمارەیەك بینا هەبوون، لەوانە: دوو حەمام، (٤- ٥) مزگەوت، بازاڕێکی گونجاو، (٤- ٥)قاوەخانە و ژمارەیەك لەخان و ئوتێل (مسافرخانە)، جگە لەوەش دەوروبەری قەزاکە باخی زۆری تێدابووە، لای سەرەوەشی گردی(باوەشاسوار) بە تەنیشتیدا چەمی (قوشەچاپان) تێپەڕیوە و رژاوەتە رووباری دیالەوە، دانیشتوانی ناوچەکەکە موسڵمان و شانبەشانی ئەوانیش ماڵی جوولەکەی تێدا بووە، خەڵکەکە بە زمانەکانی تورکیی، عەرەبیی و کوردیی دواون (زکی بك، ٢٠٠٩، ص٢٤١- ٢٤٢)، لە ساڵی (١٨٩٨ز) دا ئێدوارد فایفەری Eduard Pfeiffer ئەڵمانی لە کتێبەکەیدا (سەنجەقی سلێمانی Das Sandschak Suleimania)، قەزاکەی بە رێگای پێکەوە بەستراوی نێوان بەغداد و شارەزوور ناو بردووە، کاتێك گەشتیارەکان لە بەغدادەوە بە کفری گەیشتوون بە دوو رێگادا توانیویانە بگەنە شارەزوور، ئەویش بە رێگای ئیبراهیم خانچی- سەگرمە، ئەوی تریان لە رێگای قەرەداغەوە تا رادەیەك دوور تر لە چاو رێگاکەی تردا بووە، هەروەها قەزاکە لە رێگایەکی ترەوە بە کەناری گردۆڵکەکانی حەمرین بە درێژای چەمی نارین بۆ زانگاباد توانراوە بە بەغدادەوە پەیوەست بێت (Pfeiffer, ١٨٩٨, p.١٩).

جۆن گۆردۆن لۆریمەر (١٨٧٠- ١٩١٤)، دیپلۆماتکار و مێژوونووسیی بەریتانیی لە ساڵی (١٩١٠ز) سەردانی ناوچەکەی کردووە، پاشتر گەشتەکەی لە کتێبێك دا بە ناونیشانی (راپۆرتی گەشتێك بۆ ناوچە عەرەبییەکانی تورکیا و کوردستان نیسان- ئایاری ١٩١٠ REPORT ON A TOUR IN TURKISH ARABIA AND (KURDISTAN APRIL-MAY ١٩١٠, چاپکراوە، لە (١٩ی نیسانی ١٩١٠)، لە زەنگابادەوە بەرەو کفری (سەڵاحیە) چووە، لە رێگاکەدا، مەزاری

ئیبراهیم سەمینیان بینیووە، لێرەوە تا گەیشتوونەتە سەڵاحیە، بە ژمارەیەك گوندا گوزەرییان کردووە، ناو و ژمارەی ماڵەکانی تۆمارکردووە، لەوانە گوندەکانی: تەپەعەلی چل ماڵی کوردانیی زەنگەنە، گوندێکی سی ماڵی عەرەبنشین، زەرداو سەد و بیست ماڵی زەنگەنە، تلیشان چل ماڵی کوردانیی زەنگەنە، تاینا شەمە Tainashimah شەست بۆ حەفتا ماڵ بووە، رەحم مارکە Rahammarkah مەبەست گوندی رەحم وەرەقە سەد ماڵی زەنگەنەی لێ بووە (LORIMER, ١٩١٣, ٤.P).

بەپێی زانیارییەکانی ئێو ئەو راپۆرتەی سەرەوە، قائیمقامی کفری (سەڵاحیە) لەو دەمە دا محەمەد عەلی برای مەحموود پاشای سەرۆکی هۆزی جاف بووە، قەزاکە لە نزیکەی (٨٠٠) خانوو پێکهاتووە؛ بازاڕێکی باشی نزیکەی (٨٠) دوکانی هەبووە، لە ناساڵح (کانی خەڵوز the Nasalah coal) هەبووە، گوندی ناساڵح چل ماڵی کوردیی جافی تێدا نیشتەجێبووە، هەروەها لەو راپۆرتەدا زانیاریی و داتای وردی لەسەر ژمارەی سوارەی هۆزەکانی سنوورەکە تێیدا خراوتەڕوو، بە شێوەیەك کوردانیی هۆزی باجەلان، تا خانەقین، (١٥٠) سوارە، کوردانیی زەنگئاباد بە (٢٧٠) سوار دانراون، (٢٠٠) کەسیان زەند بوون، کوردانیی جافی سەڵاحیە، بە گەرمیان و کوێستانەوە خەریك بوون، بە شێکیان لە دەوڵەتی عوسمانیی و بەشێکی تریان لە وڵاتی ئێراندا بوون، وتراوە جەفەکانی دەوڵەتی عوسمانیی ژمارەیان کەمتر بووە، بەڵام هێشتا خاوەنی (٣٠٠٠) پیاوی سوار بوون، ئەمە رەنگە زیادەڕەوی تێدا کرابێت، لە بنەماڵەی بابان، مەجید پاشا، خاوەن زەوی بابانزادە، هەروەها ئیسماعیل حەقی بەگ، سیاسەتمەداری ناودار بووە (LORIMER, ١٩١٣, ٤.P- ٥).

ولایەتی مووسڵ لە سەرەتای سەدەی بیست دا، لە ساڵی (١٣٣٠ك/ ١٩١٢ز) دا پێکهاتەیەکی کارگێڕیی رێکوپێکی هەبووە و یەکە کارگێڕییەکان باشتر دامەزراوەتەوە، ولایەتەکە لە هەرسێ سەنجەقی (مووسڵ، سلێمانیی و کەرکووك) پێکهاتووە، سەنجەقی (لیوا) کەرکووك هەریەك لە قەزاکانی (کەرکووك، رەواندوز، کۆیە، رانیە، هەولێر و سەڵاحیە)ی لە خۆگرتووە، قەزای سەڵاحیەیش لە دوو ناحیە (قەرەتەپە، دووزخورماتوو)، لەگەڵ (١٥٦)گوند پێکهاتووە OSMANLI, ٢٠١٢, s١٦- ١٧, ٢٥))، بەرپرسانی ناوچەکە بریتیبوون لە هەریەك لە: قائیمقام- عاسم بەگ، جێگر- شێخ ساڵح ئەفەندیی، موفتیی- محەمەد سەعید ئەفەندیی، بەڕێوەبەری دارایی- ساڵح بەگ، نووسەری خۆیەتی- خزر ئەفەندیی، قەزاکە ئەنجومەنێکی بەڕێوەبردنی هەبووە بەشێکیان هەڵبژێردراون، هەریەك لە (محەمەد نافیع ئەفەندیی- مامۆستای یەکەمی روشدیە، محەمەد ئەفەندیی- مامۆستای دووەمی روشدیە) ناویان وەك مامۆستایانی روشدیە هاتووە وانەیان بە (١٩) قوتابی وتوەتەووە، هەریەك لە (بەهادین ئەفەندیی- مامۆستای یەکەمی سەرەتای "مکتب ابتدائی"، خەلیل ئەفەندیی- مامۆستای دووەمی سەرەتای) ناویان وەك مامۆستایانی سەرەتایی (ئیپتیدائیی) هاتووە وانەیان بە (١٤٦) قوتابی وتوەتەووە (موصل، ١٣٣٠، ص٢٦٧، ٢٦٩).

زانیاریی و داتاکان سەبارەت بە قەزاکە لە ساڵنامەی مووسڵی (١٣٣٠ك/ ١٩١٢ز) دا لە زۆر بواردا خراوەتەڕوو، لە رووی پێگەی کارگێڕیی و جوگرافیاییەوە ئەوە هاتووە: قەزای سەڵاحیە کەوتووەتە بەشی باشووری رۆژهەڵاتی لیواکە و لەگەڵ سلێمانی و بەغدا هاوسنوورە، شارۆچکەی (سەڵاحیە)ی مەڵبەندی قەزاکە کەوتووەتە دوورییی بیستوپێنج کاتژمێر لە ناوەندی لیوا لە دامێنی شاخی شاسوار، لە لای باشوور و رۆژئاواوە دەشتێکی فراوان بینراووە.

هاوینـان پلـەی گەرمیەکـەی کەمێـك زیـاد ئەبێـت، هـەر چەنـدە پلەکـەی دەگاتـە (٤٤) سـانتیگراد .بـەڵام هەواکـەی خۆشـە، هەروەهـا لـە رووی ڕێـڕەوی ئـاوی و زەویـوزارەوە، ئـەوە هاتـووە کەوتووەتـە نێـو حـەوزی رووبـاری (ئەدهـەم و دیالـە)، بـە گشـتی کەوتووەتـە سـەر زەویەکـی سـادە، بـەڵام لـە هەنـدێ شـوێندا چیـا و گـردی بجووکـی هەیـە و ڕێڕەوەکانـی رووباریـش زەویەکانـی قەزاکـە دابـەش ئەکەنـە سـەر ژمارەیـەك پارچـە زەویـی، هەریـەك لـە قەرەتەپـە و دووزخورماتـوو کەوتووەتـە سـەر پارچەیـەك زەوی سـەربەخۆ، تەنانـەت ئـەو زەویانەشـی راستـەوخۆ بـە قەزاکـەوە نووسـاون وەك: بەیـات، ئاسـکی کفـری، سـەرقەڵا، شـاکەل، شـێروانە، کـمار، قەرەبوڵاقلـەر، زەنگئابـاد و میحنەتئابـاد دابەشـبوونەتە سـەر چەنـد پارچەیـەك. زۆربـەی ناوچـە ناوبـراوەکان لـە ڕێـگای کەناڵـی دەسـتکرد و سروشـتیی ئـاوی رووبـارەکان و هەندێکیشـیان بـە ئـاوی بیـر ئاودێـری کـراون (موصـل، ١٣٣٠، ص٢٧٠، ٢٧١).

کەرتـی کشـتوکاڵ بایەخـی زۆری لـە سـاڵنامەکەدا هەبـووە، بـە گشـتی زەویەکانـی ناوچەکـە توانـای کشـتوکاڵییان هەبـووە و توانـراوە هەمـوو جـۆرە بەرهەمێـك پێبگەیەنـن، بـەڵام بـە هـۆی ئـەوەی تـا ئـەو دەمـە شـێوازی کۆنـی کشـتوکاڵ پەیڕەوکـراوە، هەروەهـا بـە ئەنـدازەی پێویسـتیش دانیشـتوانی نەبـووە، بۆیـە وەك پێویسـت سـوود لـە پیتوبەرەکەتـی سروشـتیی ناوچەکـە وەرنەگیـراوە، قەزاکـە لـە نـاوەوە و دەرەوە بـاخ و باخچەیەکـی زۆری هەبـووە، لـە ناوچەکانـی (سـەرقەڵا، قوشـە چایـان) کانـی هەڵقـوڵاون و لـە سـەرەوەی شارۆچکەکە لـە جۆگـەی کفـری بەیـەك گەیشـتون، کەناڵـە ئاویـەکان بـاخ و بێسـتانەکانیان ئاودێـری کـردووە، لـە باخەکانـدا داری بـەرداری جۆراوجـۆر هەبـوون، بـەڵام زۆربەیـان خورمـا، لیمـۆی تـرش و شـیرین، پرتەقـاڵ و لالەنگـی بـوون، ئەمـە جگـە لـە جۆرەکانـی بەروبومـی سـەوزەی زۆر بـە تـام هەبـوون، بـە گشـتی بەروبوومەکانـی قەزاکـە بریتـی بوونـە لـە: گەنـم، جـۆ، برنـج، کونجـی، هـەرزن، تووتـن، نـۆك، نیسـك، مـاش، گەنمەشـامی، پەمـوو و کەتـان، هەریـەك لـە بەروبومەکانـی (گەنـم، برنـج و پەمۆ)کـەی هـەم زۆر و هـەم کوالێتیـان بـەرز بـووە و بـە ڕێژەیەکـی زۆر بـۆ بەغـدا نێـردراون، بـە هـۆی ئـەوەی تریـی باخەکانـی قەرەتەپـە زۆر بـە تـام بـوون خواسـت لەسـەریان زۆر بـووە و بـەرەو بەغـدا بـراون (موصـل، ١٣٣٠، ص٢٧٠- ٢٧٣).

سـەبارەت بـە زمـان و پێکهاتـەی نەتەوەیـی ناوچەکـە و قەزاکـە نـووسراوە: "دانیشـتوانی قەزاکـە لـە عەشـیرەتەکانی عـەرەب و کـورد پێکدێـن، هەمووشـیان بـە کشـتوکاڵ و جووتیاریـەوە خەریکـن و ژمارەیـەك تورکیشـی تێدایـە، ئەندازەیـەك جوولەکەشـی لێیـە، هەرچەنـدە زمانـی ناوچەکـە تورکیـە، بـەڵام زۆربـەی خەڵکەکـە کوردیـی و عەرەبیـش ئەزانـن"، لـە رووی بازرگانیـی و پیشـەگەریی و ڕێگاوبانـەوە، بـە هـۆی ئـەوەی شارۆچکەکە لەسـەر ڕێـگای پۆسـتەی ئیستەنبوڵ- بەغـدا هەڵکەوتـووە، هەروەهـا ڕێگایەکـە بـۆ گەیشـتنی کەرکـووك و سـلێمانیی بـە بەغـدا، بازرگانییەکـەی فراوانـە، سـەبارەت بـە پیشەسـازییەکەی سـنووردار بـووە و تەنهـا ئـەو پیشـەگەرانەی تێـدا بـووە پێداویسـتیەکانی ناوچەکەیـان دابیـن کـردووە، وەك: جـۆڵا، ئاسـنگەر، دارتـاش و تەلارساز، بـە پشـت بەسـتن بـەوە هەندێـك لـە خەڵکەکـە بـە بازرگانیـی و کشـتوکاڵ و بەشـێکی کەمیشـی بـەپ یشـەگەرییەوە گوزەرانیـان دابیـن کـردووە، هـەر لـە سـاڵنامەکە دا تیشـکخراوەتە سـەر کانزاکانیـی ناوچەکـە، بـە شـێوەیەك لـە نزیـك شـارۆچکەکە دا کانـزای خەڵـووز هەبـووە و داهاتـی سـاڵانەی گەیشـتووەتە (١٠٠) هـەزار ئۆقیـە، لـە لایەنـی میرییـەوە بەڕێوەبـراوە و دەرهێـنراوە (موصـل، ١٣٣٠، ص٢٧٠- ٢٧١).

لـە رووی کارگێڕییـەوە سـاڵنامەکە زانیاریـی و داتـای وردیـی تێـدا تۆمـار کـراوە، بەشـێوەیەك قـەزای سـەلاحیە لـە (١٥٦) گونـد پێکهاتـووە، (٩١) گونـدی سـەر بـە ناوەنـدی شـارۆچکەکە، (٥٣) گونـدی سـەر بـە ناحیـەی قەرەتەپـە بـوون، (١٢)

گوندی تریش سەر بە ناحیەی دوزخورماتوون، لە رووی کەرتی خانووبەرەوە، نووسراوە: بیناکان هەندێکجار بە تەواوی و هەندێکجاریش بە نیوە لە بەرد درووستکراون و هەندێك بینای قوڕیشی هەبووە. بازاڕەکەی بە تەواویی لە بەردە و پشتەکەشی بە تاق داخراوە، بیناکان بۆ هەر دوو جۆری تایبەت و حوکومەتیی (گشتیی) و خێرخوازییەکان دابەشکراون، بە پێی داتاکان لەم رووە زانیارییەکان بەو شێوەیە هاتوون، دامەزراوەی خێرخوازیی و حوکومەتی (گشتیی) ژمارەییان (١٥)دانە بوون، بریتی بوون لە (مزگەوت- ٣، تەکیە- ٢، قوتابخانە- ٢، حەورا"کەنیسەی جوولەکە"- ١، مەکتەبی روشدی- ١، مەکتەبی سیپان- ٣، کۆشکی حکومەت- ١، قشڵە- ١، بەڕێوەبەرایەتی موڵکی میریی- ١)، هەر بە پێی زانیارییەکاتی نێو ساڵنامەکە شوێنی تایبەت و بازرگانیی و هی تریش ژمارەیان (١١٢٦) دانە بوون، بریتی بوون لە (ماڵ- ١٠٨٨، خان- ٤، قاوەخانە- ٩، دوکان- ٦٧٥، بۆیەخانە"خومچی"- ٦، حەمام- ٢، ئاش- ٣٥، باخچە- ٣٢، کێڵگە- ٢٧٥) (موصل، ١٣٣٠، ص٢٧١- ٢٧٣)، بەر لە یەکەم جەنگی جیهانیی واتا لە ساڵی (١٩١٤ز) دا پێکهاتەی کارگێڕیی قەزای سەڵاحیە وەك یەکێك لە قەزاکانی سەنجەقی کەرکووك لە لیوای مووسڵ دا بریتی بوون لە: قائیمقام- ئەمین بەگ، قازیی- ئەحمەد عزەدین ئەفەندیی، موفتیی- محەمەد سەعید ئەفەندیی، بەڕێوەبەری پۆستە- عەبدولقادر حیشمت (عثمانیە، ١٣٣٣- ١٣٣٤، ص٧٠١).

تەوەری دووەم: ناوچەی شێروانە (کەلار) لە نێوان ساڵانی (١٨٧٠- ١٩١٤ز)

بە هۆی هێڵی بەریەککەوتنی سنوورەکە، شەڕوشۆڕی نێوان هەر دوو دەوڵەتی عوسمانیی لە لایەک و شەڕوشۆڕی نێوان هۆزەکانی ناوچەکە بە تایبەتی لە لایەکی ترەوە، ناوچەی شێروانە لە رووی نیشتەجێبوونەوە بەردەوام گۆڕانی بەسەر دا هاتووە و تووشی کاولکاریی و وێرانی بووە، هەر بۆیە بە پێی یادەوەری لۆکاڵیی خەڵکی سنوورەکە و هەندێک سەرچاوەی هاوچەرخی مێژوویی، گوندی کەلاری کۆن (ئێستا یەکێکە لە گەڕەکە دێرینەکانی قەزای کەلار)، جارێکی تر ئاوەدانکردنەوەی بۆ نێوان ساڵانی (١٨٦٥- ١٨٧٠ز) بۆ بنەماڵەی (عەباس جەلیل کولی) لە هۆزی گێژ گەڕاوەتەوە، بەڵام لە هیچ بەڵگەنامەیەکی فەرمی دەوڵەت و بیرەوەریی و سەرچاوەیی کەسانی بیانیی هاتوونەتە ناوچەکە ناوی (کەلار) بەرچاو نەکەوتووە و ناوی (شێروانە)بەکارهاتووە، چونکە وەک پێشتر ئاماژەی بۆ کراووە، ناوی (گوندی شێروانە)، لە ناوچەکەدا بە روونی لە لایەن محەمەد خورشید پاشا وەک نوێنەری دەوڵەتی عوسمانی لە نێوان ساڵانی (١٨٤٨- ١٨٥٢ز) دا سەردانی ناوچەکەی کردووە، لە راپۆرتەکەی دا (رحلة الحدود بين الدولة العثمانية و إيران) هاتووە (باشا، ٢٠٠٩، ص١٩٠)، هەروەها لە ساڵنامەی ولایەتی بەغداد لە ساڵی (١٨٧٥ز) دا لە باسی سەرچاوەی ئاوی و رووبارەکان دا، کاتێك باسی رووباری دیالەی کردووە بە روونی ناوی زەوییەکانی شێروانە (شیروانە اراضیلرینی) وەك ناوچەیەکی ئاوەدان و کشتوکاڵیی سەر بە سەڵاحیە بردووە (بغداد، ١٢٩٢، ص١٥١).

شێروانە وەک گوندێکی ئاوەدانی سەر بە کفری (سەڵاحیە)، لێرە بە دواوە، نەخش و رۆڵی زیاتر لەسەر رووداوەکان دەرکەوتووە، هۆزی جاف زۆر تر روویان لە ناوچەکە کردووە و هەوڵی مانەوەیان داووە بە جۆرێك بتوانن نیشتەجێ بن (کەریم، ٢٠١٢، ل١٠٣)، لە پاش نەمانی دەسەڵاتی میرنشینی بابان لە لایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە چەندین نازناوی وەکو (پاشا و بەگ) بە سەرۆکی عەشیرەتەکان بۆ ئەوەی بە خۆیانەوە پەیوەستیان بکەن بە تایبەت بە سەرۆکەکانی هۆزی جاف بەخشراوە، لە وانەیش حەمەبەگ دەسەڵاتی بەسەر زۆرینەی هۆزەکەی دا لە ناوچەی شێروانە دا رۆیشتووە (نوار، ١٩٦٨، ص١٢١)، لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە دا جاف لە لایەن سێ کەسەوە

سەرۆکایەتیی کراون، ئەوانیش: محەمەد بەگی کەیخسرەو بەگ، محەمەد بەگی قادر بەگ و محەمەد بەگی ئەحمەد بەگ، محەمەد بەگی کەیخسرەو بەگ (حەمە پاشای جاف) لە هەموویان زیاتر دەسەڵاتی هەبووە (کەریم، ٢٠١٢، ل١٠٣).

لە ساڵی (١٨٧٣ز) دا لە سەردەمی ڕەوف بەگ- والی بەغداد توانراوە چەند هۆزێك نیشتەجێ بکرێن، یەك لەوانە (هۆزی جاف) بووە، بە زۆری روویان لە ناوچەکە کردووە، لە ساڵی (١٨٧٣ز) دا لە دەوڵەتی عوسمانیی ژمارەیەك کەس لە هۆزی جاف و دەستڕۆیشتی ناوچەی شێروانە پلەوپۆستیان هەبووە، لەوانە: حەمەپاشا ئەو دەمە قائیمقامی گوڵعەنبەر (هەڵەبجە) بووە، مەحمود بەگی حەمەپاشا لە پاش مردنی باوکی نازناوی (پاشا) ی وەرگرتووە، هەروەها ژمارەیەك کەسایەتی تری جاف پلەوپۆستیان پێ دراوە، وەك (بارام بەگ، قادر بەگ...) (العزاوی، ١٩٥٦، ص١٩- ٢٠)، لە (ڕەبیعی یەکەمی ١٢٩٠ك/ ئایاری ١٨٧٣ز) دا بەهۆی هەوڵدانی حەمەپاشای جاف بۆ نیشتەجێکردنی هۆزەکەی پلەکەی بوەتە میری میران و بووەتە ئەندامی ئەنجومەنی کارگێڕیی ولایەت (سلێمانی، ب٨، ٢٠١٩، ل٥٣)، لە نێوان ساڵانی (١٨٦٦- ١٨٧٤ز) دا هاتووەتە کەلار لە (قەڵای شێروانە) دا دانیشتووە (جاف، ٢٠١٣، ل٨٤٧)، لە سەردەمی ئەو سەرۆکەیاندا جافەکان بە سەربەخۆی ژیاون، حەمەپاشا جگە لە کاروباری سیاسیی، لە ماڵەکەی خۆي دا لە قەڵای شێروانە میوانداری شاعیر و ئەدیبانی کردووە و کۆڕی شیعریان بەستووە و لەو مەیدانەدا کێبەڕکیان کردووە (جاف، ٢٠١٠، ل١٢٩).

لە نێوان ساڵانی (١٨٧٤- ١٨٧٧ز) دا مەحمود پاشای کوڕی حەمەپاشا (١٨٤٦- ١٩٢١ز)، لە(٩کم) لە باکووری ڕۆژهەڵاتی کەلار (نزیک گوندی تازەدێی ئێستا) هەوارێکی بنیاد ناوە بە هەواری کانی چەقەڵ (قەڵای پاشا) ناسراوە و بەناوبانگە، بەڵام لەساڵی (٢٠١٠ز) دا لە لایەن بەڕێوەبەرایەتی شوێنەواریی گەرمیان بە فەرمی بە (کۆشکی مەحمودپاشای جاف) ناسێنراوە، کۆشکەکە لە رووی بیناسازییەوە لە بەشێکی سەرەکی و دوو بەشی لاوەکیی پێك دێت، زیاتر لە کاروانسەرا ئەچێت بەهۆی ئەو تایبەتمەندیانەی تێیدایە، ئەو کۆشکە چەندین بەشی لە خۆگرتووە، وەك (دیوەخان، چەند ژوورێک، پێشوازی و تەویلەخانە) (گەرمیان، ٢٠١٤، ل١١؛ کەریم، ٢٠١٤، ل٥٠- ٥٥)، بە هۆی زیادبوون و پەرەسەندی دەسەڵاتی سەرۆکەکانی جافەوە، نێوانیان لەگەڵ کاربەدەستانی دەوڵەت زۆرجار گرژیی تێکەوتووە، لە پاش گرژبوونی پەیوەندییەکانی نێوانی حەمەپاشای جاف لەگەڵ کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانیی، مەحمود پاشای کوڕی چەند جارێك هەوڵی داوە باوکی بۆ خاکی عوسمانیی بگەڕێنێتەوە، ئەوەیش پاش ئەوەی رووی لە ئێران کرد بوو، لە ساڵی (١٨٧٧ز) دا والی بەغداد دێتە "کانی چەقەڵ" بە مەبەستی دانووسان بۆ گەڕانەوەی حەمەپاشای جاف، مەحمود پاشا لە کۆشکە تازەکەی پێشوازی لە والی کردووە (کەریم، ٢٠١٤، ل٥٤).

حەمەپاشای جاف، شەش ساڵ لە قەڵای شێروانە دا ماوەتەوە (نەریمان، ١٩٨٩، ل٥)، هۆزی جاف لە کاتی هەوار گۆڕینی هاوین و زستانە دا، لە وەرزی زستان دا لە دەشتی شێروانە و شاکەل دا هەواریان خستووە "تا چاو بڕی کردووە ڕەشماڵی جاف بە دەوری قەڵای شێروانەدا بووە" (جاف، ٢٠١٣، ل٨٧٣)، لە ساڵی (١٨٨١ز) دا حەمەپاشای جاف گەڕاوەتەوە گەرمیان لە ناوچەی کفری دا لە کاتی راوشکار دا لە دەشتی برایم سەمین بە دەستی چەند کەسێکی کەریم وەیسی لە (تیرەی شاتری) لە هۆزی جاف کوژراوە، ئەوەیش پاش ئەوەی سەرۆکەکەیان (عەزیز

شـاوەیس) لـە لایـەن حەمەپاشـاوە بەندکـراوە لـە زینـدان گیانـی لـە دەسـت داوەوە و بـە گومـانی ئـەوەی دەرمانخـوارد کـراوە (زەکی بـەگ، ٢٠٠٥، ل٢٠٦)، پـاش کـوژرانی حەمـە پاشـا، سـەید موحسـن ئاغـا- سـەرۆکی سـەیدەکانی کفـری بـە هـاوکاری سـەیدەکان، تەرمـی پاشـایان بردووەتـە گۆڕسـتانی (سـەید خەلیـل) و بـە خـاک سـپێردراوە (علـی، ٢٠٢٢، ل١٠٢)، بـە کـوژرانی حەمەپاشـای جـاف شـەڕوئاژاوە ناوچەکـەی گرتووەتـەوە بـە تایبـەت هەڵهاتنـی شـاترییەکان بـۆ لای هەمەوەنـدەکان، پـاش چـوونی شـاترییەکان، شـەڕێك لـە نێـوان جـاف و هەمەوەندییەکان لـە ناوچـەی گل لـە نزیـك قـادر کـەرەم روویـداوە، لـە ناکۆکییەکانـدا عوسـمانییەکان پشـتیوانی جافیـان لـە دژی هەمەوەندییـەکان کـردووە، بـۆ ئـەو مەبەسـتە والی بەغـدا تەقـی پاشـا (١٨٨٠- ١٨٨٧ز) سـوپایەکی ناردووەتـە ناوچەکـە، بـەڵام بەهـۆی چـوونی هەمەوەنـد و شـاترییەکان بـۆ ناوچـەی زەهـاو لـە ئێـران هێچیـان پێنەکـراووە (کەریـم،٢٠١٢، ل٢٢٠- ٢٢١).

بـە پێـی راپۆرتێکـی نهێنـی لەژێـر نـاوی (تێبینێکانـی گەشـتێك بـە نـاو کوردسـتاندا لـە زسـتانی ١٨٨١- ١٨٨٢ NOTES OF A JOURNEY THROUGH KURDISTAN IN THE WINTER Of ١٨٨١-٨٢)، لـە لایـەن ئیـم. جـی. جێـراردی سـەرهەنگی ئینگلیـزەوە نـووسراوە، لـە (١٣ی نیسـانی ١٨٨٢ز) دا هاتووەتـە سـنوورەکە، زانیـاری سەرەنجڕاکێشـی تێـدا تۆمارکـراوە بـۆ یەکەمینجـارە بـە زمانـی کـوردی بڵاوئەکرێتـەوە، ئـەوەی تێـدا نـووسراووە "لـەو دیـوی رووبـاری دیالـە جافـی لێنیشـتەجێیە، هەواڵـی کوژرانـی محەمەدپاشـا- سـەرۆک جـاف، لـە لایـەن ئامۆزایەکـی گەنجیـەوە بـە نـاوی عەزیـز بـەگ، سـاڵانێک لەمەوبـەر باوکـی کوشـتبوو بڵاوکراوەتـەوە«، سەرسـوڕمانی هەواڵەکـە لـەوە دابـووە شـەو لـە ئۆردۆکـەی دا لـە (١٦) شـوێن چەقـۆی لێـدراوە و کەلوپەلەکانیـان تاڵانکـردووە، کوڕەکـەی محەمەدپاشـا لـە گوڵعەنبـەر هێرشـی کردووەتەسـەر خاکـی عەزیـز بـەگ و (٢٥) کەسـی لێکوشـتوون، لەوانیـش (١٥) کـەس کـوژراوە، هـەردوولا خۆیـان بـۆ شـەڕی زیاتـر ئامادەکـردووە و فیرقـەی عەزیـز بـەگ لـە چـاو ئەوانـی تـر دا لاواز تـر، بـەڵام دەوڵەمـە بـوون .(GERARD, ١٨٨٣, P.٤٧)

فرانسـیس ریچـارد مانسـێل، شـوێنەوارناس و کارمەنـدی هەواڵگیـری بەریتانیـی، لـە (٨ی ئایـاری ١٨٨٨ز)، هاتووەتـە سنوورەکە، ئاراسـتەی گشـتی بـەرەو باکووری رۆژئـاوا، لـە گونـدی (مەرکـەز Murkus) هوە بـەرەو رووبـاری دیالـە (سـیروان) هاتـوون، بـە دووریـی (٧٤) میـل گەیشـتووەنەتە سـاڵحی (Salahi)، گوندێکـی گـەورە بـووە، هـەر لەسـەر رێگایانـدا بـەرەو ئاراسـتەی رووبـاری دیالـە (سـیروان)، نـاوی ژمارەیـەك گونـدی تـری بـردووە، لەوانـە: شـێخ سـەعید Shaikh Said، حەمـەرلا Hamrala، باگـیلان Bagilan، گونـدەکان بـە چەنـد باخێکـی میـوە دەوره درابـوون، لـە نزیکـەی شـەش میلـەوە، ژمارەیـەك تـاوەری (قولـە) چاودێـری بەرزیـان بینیـووە، هەروەهـا هەندێـک گۆڕسـتان و شـوێنەواریی گونـدە وێرانبووەکانیـان بینیـووە، خانـووی گونـدەکان لـە خشـت دروسـت کرابـوون، ناوچەکـە بـە دەسـت هێرشـبەرانی هەمەوەنـد زۆر زەرەرمەنـد بـوون، لـە گونـدەکان دا زۆر ماڵـی وێـران بـوون، بـۆ نموونـە گونـدی شـێخ سـەعید نیـوەی وێـران بـووە، لـە کاتـی نزیکبوونەوەیـان لـە رووبـاری دیالـە (سـیروان)، بـە کەڵـەك یـان بەلـەم پەڕیونەتـەوە، زۆر بـە وردی باسـی پێکهاتـەی کەڵەکـی کـردووە: "کەلـەك یـان بەلـەم چوارچێوەیەکـی کەوانـەی، (٧) پـێ چوارگۆشـە ئەبـوو، بـە دە پێسـتی مـەڕ بـە یەکـەوە بەسـترابووەوە، دوو پیـاو پاڵیـان پێـوە ئەنـا و وەك رێنیشـاندەر بـوون لـە پشـتیانەوە بەسـەر ئاوەکـەدا مەلەیـان ئەکـرد، شـەپۆلی ئاوەکـە خێـرا و بـە گـوڕ بـوو، لـە هـەر پەڕینەوەیـەک دا کەڵەکەکـە (٦٠٠) مەتـری ئەبـڕی: ئـاژەڵ و ئەسـپەکان خۆیـان مەلەیـان ئەکـرد"، ئـەو کەڵەکـەی پێـی پەڕیونەتـەوە وەك باسـی کـردووە نـە گونجـاو و پێسـتەکان پێویسـتیان بـە نۆژەنکردنـەوە هەبـووە Maunsell, ١٨٩٠, p.٦٩)).

لەو سەرچاوەیە دا زانیارییەکی گرنگ سەبارەت بە قەڵای شێروانە و حەمەپاشای جاف خراوەتەڕوو، فرانسیس ریچارد مانسێل پاش بەجێهێشتنی کەناری راست بە چوار میل بە ئاراستەی باکوور دا، بەسەر دەشتێکی رووتەندا، گەیشتوونەتە گوندی (شێخ سەعید)، لە ناوچەیەکی چاڵای بچووکی کشتوکاڵیی، کە پانییەکەی سێ بۆ چوار میل بووە، هەندێک کێڵگەی بچووکی گەنم و جۆ و پەچەی ئاژەڵی بچووکیان بینیووە، دەشتەکە بەرەو باکووری رۆژهەڵاتی گوندەکە درێژ بووەتەوە، دەشتەکە شوێنێکی دڵخوازی هەواری زستانە بۆ کوردانیی جاف بووە، کە هۆزێکی گەورەن، لە هاویندا بۆ سەر زەوییە فارسەکان کۆچیان کردووە، بە وتەی مانسێل نزیکەی دوو هەفتە پێشتر واتا لە کۆتای مانگی نیساندا ناوچەکەیان بەجێهێشتووە، پەیوەست بە قەڵای شێروانە و حەمەپاشا، نووسیویەتی " لەسەر گردێکی رووتەڵ لە کەناری چەپ بینایەکی گەورەی بەردین هەیە، شوێنی نیشتەجێبوونی زستانەی محەممەد پاشا بەرپرسی جافەکان بووە، لە وەرزی هاوین دا لە سلێمانی ئەژی، شوێنەکە تاریک دەرئەکەوێت، لە هەر گۆشەیەکدا تاوەرێکی گۆڕاوی و پەنجەرەی درێژی زۆری هەیە، محەمەدپاشا پیاوێکە کاریگەری بەر چاوی لە سلێمانیی و ئەو ناوچەیە هەیە"، بەڵام ئەوەی جێگای سەرەنجە بە پێی زۆرێك لە سەرچاوەكان حەمەپاشا لە ساڵی (١٨٨١ز) دا لە ژیان دا نەماوە، ئەوەی لێرەدا باسکراوە، مەحموود پاشای کوڕی بووە کە جێگای گرتووەتەوە Maunsell, ١٨٩٠, ٦٩.p -٧٠)).

فرانسیس ریچارد مانسێل، وەك دەرکەوتووە رۆژێك لە شێخ سەعید ماوەتەوە (گوندی شێخ سەعید، پێ ئەچێت لە جێگای کەلار و شاکەل ی ئێستادا بوو بێت)، بە بەڵگەی ئەوەی هەر ئەو شوێنەوارناسە، باسی لە وەکردووە دووریی نێوان شێخ سەعید و کفری (٢٦میل/ ٤١کم) بووە، هەروەها ئەوەیشی خستووەتە روو، لە باکووری رۆژهەڵاتەوە، لە ژێر زنجیرەیەک گردی نزم و رووتەندا، (٥) میل لە دوورەوە، هەندێك وێرانەی رەنگ سپییان بینووە روویان لە بنارە رووتەکە کردووە، دیالە لە ناوچەکەدا بە (ئاب سیروان Ab-i-Sirwan) یش ناسراوە، ئەو ساڵە پێشبینی وەرزێکی باشی گەنم کراوە، بەڵام جرجەکان زیانیان بە بەروبومەکان گەیاند بوو، رۆژی (٩ی ئایار) کەشوهەوای ناوچەکە نا جێگیر و رەشەبا و هەورایی بووە، پلەی گەرما لە کاتژمێر پێنجی بەیانی (٦٥پلەی فەهرنهایت / ١٨پلەی سەدی)، بەڵام لە کاتژمێر پێنجی ئێوارە دا (٨٠ پلەی فەهرنهایت /٢٧پلەی سەدی) بووە، ئەو شوێنەوارناسە، هەمان رۆژ، گوندی شێخ سەعیدییان بە ئاراستەی رۆژئاوا بە جێهێشتووە دەستیان بە گەشتەکەیان بەسەر دەشتێکی چۆڵی درێژی (٦- ٨) میلدا کردووە، لە بەهار دا ئەو دەشتە گژوگیای باشی لێ رواوە، بەڵام ئەو کاتە وشک بووەتەووە Maunsell, ١٨٩٠, ٧٠.p))، بە پێی نەخشەیەکی بڵاونەکراوەی دەوڵەتی عوسمانیی لە ژێرناوی (خانقین)، لەئەرشیفخانەی عوسمانی پارێزراوە و ساڵی (١٣٣١ك/ ١٩١٣ز) ی لەسەرە، ناوی هەریەك لە گوندەکانی (مرکز، حمرالا، صلاحی، شیخ سعید، شیروان قلعەسی، شیخ سعید)هاتووە، لە هەردوو بەری ئاوی (اب شیروان)، گوندی شێخ سەعید هەبووە، لەنێوان شێخ سەعید بەرەو ئاراستەی کفری ناوی هیچ گوندێك یان ئاوەدانیەك نزیك رووباری سیروانی ئێستا نەهاتووە، هەر لە نزیك گوندی شێخ سەعیدی سەرووی قەڵای شێروانە بەرەو ئاراستەی باکوور بە کەناری رووباری سیروان دا (اب شیروان)، لەسەر نەخشەکە، ناوی چەند شوێنێك هاتووە، لەوانە: چقال خانی خرابە، جاف کرمزیر، قلعە تبە (خانقین، ١٣٣١، ژمارە: ٠٤٤٥).

پاش کوژرانی حەمەپاشا، مەحموودی کوڕی جێگەی گرتوەتەوەوە، بەرپرسانی عوسمانی لە بەغدادەوە هاتوونەتە ناوچەکە، لە ساڵی (١٨٩١ز) دا لە هەواری (کانی چەقەڵ) ی هەواری زستانەی بەگزادەی جاف پێشوازی لە نوێنەری والی بەغداد بە ناوی (سەید عەبدولحەمید) بە مەبەستی چوونی مەحمود پاشا بۆ ئەستەمبوڵ کردووە، بەڵام ئەو سەردانە سەری نەگرتووە، ئەوەیش بووەتە هۆی توڕەبوونی کاربەدەستانی بەغداد، بەو هۆیەوە مەحموود پاشا لە شاخی زمناکۆ لە نزیك دەربەندیخان لە کار بەدەستانی عوسمانیی بۆ ماوەی ساڵێك یاخیبووە، بە هۆی پروپاگەندە و فتوای مەلاکانی ئەو دەمەوە کار گەیشتووەتە ئەوەی هەڵگەڕانەوە لە دژی پاشا بەرپا ببێت، تەنانەت کوڕەکەی (کیخسرەو بەگ) و براکەی (وەسمان پاشا) لێی هەڵگەڕاونەتەوە (جاف، ٢٠١٤، ل٢٠- ٢١)، لە (زیلقعدەی ١٣١١ک/ مارتی ١٨٩٢ز) دا بە پێی بەڵگەیەکی عوسمانیی دەرکەوتووە نێوانی کوڕەکانی مەحموود پاشا و عوسمانی برای خراپ بووە، بۆیە کارەکانیان بە دڵسۆزی و خزمەت بۆ دەوڵەتی عوسمانیی هەژمارکراوە (سلێمانی، ب٨، ٢٠١٩، ل١٦١).

ئاوەدانی دەڤەرەکە وای کردووە گرنگی بە لایەنی جۆربەجۆری ژیان بدرێت، ئەوەتا لە شێروانە و شاکەل تەکیە هەبووە، لە لایەن شێخ محەمەد سەعید شاکەلییەوە بەڕێوەوە براوە، بە پێی بەڵگەنامەیەك لە (جەمادی دووەمی ١٣١٠)ك/ کانوونی یەکەمی ١٨٩٢ز)، لە وەزارەتی ناوخۆوە بۆ وەزارەتی ئەوقاف دەرچووە، ئاراستەی ئەنجومەنی کارگێڕیی ولایەتی مووسڵ کراوە جێبەجێ بکرێت، کەسێك بەناوی (شێخ محەمەد سەعید ئەفەندی) لە ساداتی بەرزنجە لە هەردوو گوندی (شاکەل وشێروانە) داوای کردووە هاوکاری مادی بکرێت لە ژێر ناوی (طعامیة: ئەو خواردنە دراوەتە هەژاران کە هاتونەتە تەکیەکە) لە تەکێکە دا مەلا و شێخی ناوچەکە سەردانیان کردووە (کفری، ٢٠٢٢، ل١٠٠). هەر پەیوەست بە بایەخی سنوورەکە بۆ دەوڵەتی عوسمانیی، گەرمیان و کوێستانی تیرەکانی جاف لە شێروانە دا وای خواستووە لە لایەن دەوڵەتەوە چاودێری بکرێن، لەو رووەوە بە پێی بەڵگەنامەیەکی عوسمانیی لە (جەمادی یەکەمی ١٣١١ك/ تشرینی یەکەمی ١٨٩٣ز) دا فەرمانێك ئاراستەی (سر عسكريه العالي) کراووە، سەبارەت بە دابینکردنی تیمێکی سەربازیی بۆ پاراستنی جافەکان لە ناوچەیەکدان بە ناوی (شێروانە)، تاوەکو گەڕاونەتەوە بۆ کوێستان و شوێنەکانی خۆیان (بەڵگەی بڵاونەکراوە، ١٣١١، ژمارە ٢٣٩٧/٣١٠).

لە ساڵنامەی مووسڵی (موصل ولايتی سالنامه)، ساڵی (١٣١٢ك/ ١٨٩٤ز) دا شێروانە و شاکەل وەك دوو ناوچەی سنووری لەگەڵ ئێران دا لەکفری (سەڵاحیە) دا ناویان هاتووە، لەگەڵیشیدا باس لە گوندەکانی سەیدخەلیل (سور خليل)، کوڵەجۆ کراوە، هاوکات باسی گەرمیان و کوێستانی هۆزی جاف خراوەتەڕوو لە شارەزوورەوە روویان لەو ناوچەیە کردووە، ئاماژە بەژمارەیەك تیرەکی جاف دراوە لەگوڵعەنبەر (هەڵەبجە) هوە روویان لە شێروانە و سەڵاحیە لە کاتی گەرمیان و کوێستاندا کردووە، لەوانە: مکایەڵی، شاتری، رۆغزایی، گەلاڵی، هارونی، نەورۆڵی ...، لە باسی جافەکانی شێروانە و کفری دا هاتووە، هەموویان شافیعی مەزهەبن و بە شێوەزارێکی تایبەت لە زمانی کوردیی ئەپەیڤن (موصل، ١٣١٢، ص٣٢١، ٣٣٢).

جۆن گۆردۆن لۆریمەر (١٨٧٠- ١٩١٤)، دیپلۆماتکاری بەریتانی وەك پێشتر ئاماژەمان بۆ کردووە، سەردانی ناوچەکەی کردووە، لە (١٨ی نیسانی ١٩١٠ز)، خانەقینی بەرەو زەنگئاباد بە جێهێشتووە, بەسەر هەریەك لە گوندەکانی (کاوازیی Kawazi، علیئاوا Aliyawah سەد ماڵی کوردی تێدا بووە، محەمەد شایەر بەگ Muhammad Shair Baig,

حوسێن Husain پەنجا ماڵی کوردیی تێدا بووە، لە باکووری خۆرئاواوە مەزاری باوەمەحموود لە سەرگردێك کە دوو باغی دارخورمای بە دەوری دا هەبووە، ئەمانە سەر بە مستەفا پاشای باجەڵان بوون، باوەپڵاوی Bawa Palau سەد و پەنجا ماڵی تێدا بووە، شێخ حەسەن Shaikh Hasan پەنجا ماڵی عەرەبیی تێدا بووە، لە باکووری رۆژئاوا بەرەو باکوور بە نزیکی (١٠)میل گردی سوری مرواریی Marwari Hill لە نزیك دەککە Dakkah هەبووە (LORIMER, ١٩١٣, P.١).

هەر لەو گەشتە دا گوندەکانی تر بە سەرکراونەتەوە، لەوانە گوندێکی سەر بە ئیبراهیم بەگی جاف کە کوردن بە دووریی (٢- ٣)میل لە گردی مرواریی، گوندەکانی تری وەك: مەحموود رۆستەم کورد بوون، وێرانە گوندێکی سەر بە مستەفا پاشای باجەڵان لەو ناوچەیە دا هەبووە، گوندی دەککە نزیکەی (٦٠)ماڵی جافی سەر بە ئیبراهیم بەگی تێدا بووە، گوندی قەرەبوڵاقی سەروو Upper Qarah Bülaq سی ماڵی کوردانیی تاڵەبانی سەر بە شێخ تەیبی تێدا بووە، هەروەها لە نزیکەی (٥) میلدا گوندی قەرەبوڵاقی گەورە لە (٥٠- ٦٠) ماڵ پێکهاتووە، لە (١٨ی نیسانی ١٩١٠)، بە هۆی کەڵەکی بچووك لە رووبارەکە پەڕیونەتەوە، پاش بڕینی یەك میل کەڵەکەکە لە شوێنێك بە ناوی کەشۆڵ Kashawul لەنگەری گرتووە بە ئاراستەی زەنگئاباد Zangabad رۆیشتووە، گوندی سەرەکیی زەنگئاباد لە نزیکەی (٢٠٠) ماڵی کوردانی زەنگئاباد پێکهاتووە، ژمارەیەکی کەم جولەکە لەوێ دا ژیاون، مزگەوت و باخچەیەکی شایستە لێرە هەبووە، لەو گوندە دا ئاودێریی لە دوو بەشە ئاوەوە کراوە، ناوچەکە خاوەنی بەرهەمی نایاب لە گوڵی جۆراوجۆر بووە، هەر لەو سنوورە دا ناو و ئاماری ماڵەکانی چەند گوندێکی تر تۆماکراوە، لەوانە: گوندەکانی (بان سندوق Ban Sandiq چل ماڵی کورد، شەیتاپانە Shaitapānah بیست و پێنج ماڵی کوردی زەنگاباد، گردی تەپەقران Tappah Qran بەرزییەکی سەرەنجراکێش وەك تەپۆڵکەیەکی سەردەمی بابلی یان ئاشووریی بووە، تازەشان Tazashan سی ماڵی زەندیی، حاجیلەر Häjilär حەفتا ماڵی زەندیی، گوندەکە موڵکی مەجید پاشای بابان لە سەڵاحیە دانیشتووە، کۆکز Kōkaz سی ماڵی زەندیی، تەپەچەرمی Tappah Charmi حەوت ماڵی زەندییان تێدا نیشتەجێ بووە، گردی شێروانە کەوتووەتە باکوور و باکووری رۆژئاوای سەڵاحییەوە (LORIMER, ١٩١٣, P.٢- ٣).

پەیوەندییەکانی هۆزی جاف و سەرۆکەکانیان لە ناوچەکە لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیی دا بەردەوام رێك و تەبا نەبووە، بە پێی بەڵگەیەك لە (رەمەزانی ١٣٢٦ك/ تشرینی یەکەمی ١٩٠٩ز)، جافەکان هێرشیان کردووەتە سەر دام و دەستگای حوکومەت، هەر لە چوارچێوەی ئەو نا ئارامییەی ناوچەکە دا، لە ساڵی (١٩١٢ز) دا ژمارەیەك ماڵ لە تیرەکانی (هاروونیی، بەیداغیی و ساداتیی)ی هۆزی جاف هاوڵاتیی عوسمانیی بوون و پێشتر چوونەتە خاکی ئێران لە زەهاو، لە لایەن سەیدساڵح رۆژ ئەفەندی لە گوندی پێبازی سەر بە قەزای سەڵاحیە نیشتەجێ بوون، داوایی گەڕانەوەی ئەو ماڵانەی کردووە (سلێمانی، ب٨، ٢٠١٩، ل٣٦٥،٣٩٧)، بەو شێوەیە دەرکەوتووە، ژیانی هاوڵاتیانی سنوورەکە لە نێوان هەر دوو دەوڵەتی عوسمانیی و ئێرانییدا لە پەژارە و نیگەرانی دا بووە، سەرباری خراپیی گوزەرانی خەڵکیی، بەڵام ناوچەکە بۆ دەوڵەتی عوسمانیی گرنگ بووە، ئەوەتا لە ناوچەی (پێباز) باوەنوور لە ساڵانی پێش یەکەم جەنگی جیهانیی لە ساڵی (١٩١٤ز)، دوو فیرقەی سەربازیی عوسمانیی لێبووە، ئەمەیش گرنگیی ناوچەکەی وەک ناوچەکی سەر سنووری دەرخستووە (دەلۆ، ٢٠١٠، ل٣٧).

ئەنجام

پاش جێبەجێکردنی توێژینەوەکە و وردبوونەوە لە داتا و زانیاریی سەرچاوە جۆربەجۆرەکان، بە تایبەت بەڵگەنامەکان، بە کۆمەڵێك ئەنجام گەیشتین، بەشێکیان زانیاریی نوێ و سەرنجڕاکێشن، لەوانە:

کفری، لە سەرچاوە جۆربەجۆرەکان دا بە تایبەت لە بەڵگەنامە فەرمیەکانی دەوڵەتی عوسمانیی دا، لە رووی کارگێڕییەوە هەر سێ ناوی (کفری، زەنگئاباد و سەڵاحیە)ی بۆ بەکارهاتووە.

بە هۆی گرنگیی ناوچەکە بۆ دەوڵەتی عوسمانیی، لە (٢١ی تشرینی دووەمی ١٨٥٣ز)، بە پێی بەڵگەنامەیەکی فەرمیی لە ناوچەکە دا سەنجەقێك بە ناوی (سەنجەقی زەنگئاباد) لە هەریەك لە (کفری، زەنگئاباد، قەرەتەپە و دووزخورماتوو) پێکهێنراوە، لەو مێژووە بەدواووە تا ساڵی (١٨٧٠ز) سنوورە کارگێڕییەکە بە ناوی (زەنگئاباد) هەوە بەردەوام بووە.

لەسەرەتای سەدەی نۆزدە دا ناوی (شێروانە)، لە سەرچاوەکان دا بەکارهاتووە، گەڕیدە و بیانییەکان هاتوونەتە ناوچەکە باسی شێروانەیان کردووە بە تایبەت لە ساڵی (١٨٢٠ز)، مستەر ریچ ناوی (گردی شێروانە)ی بردووە.

بە پێی زانیارییەکانی نێو راپۆرتێکی عوسمانیی لە نێوان ساڵانی (١٨٤٨- ١٨٥٢ز)، گوندی شێروانە ئاوەدان بووە.

خودی ناوی کفری بۆ دەسەڵاتدارانیی دەوڵەتی عوسمانیی مایەی نیگەرانی بووە، هەر بۆیە لە ساڵی (١٨٧٠ز)، بەدواوە ناوی کفری بۆ (سەڵاحیە) گۆڕاوە، بەڵام لەلایەن گەڕیدە و گەشتیارانەوە هەر ناوی (کفری) ی بەکارهاتووە.

بە پێی ساڵنامەی دەوڵەتی عوسمانی سەڵاحیە یەکێك بووە لە پێنج قەزاکەی سەنجەقی شارەزوور، بە گرنگییەوە لە پێکهاتەی کارگێڕیی سنوورەکە روانراوە.

لەو قۆناغە مێژووییە دا لە سنووری سەڵاحیە، کێشەوگرفت لە نێو هۆزەکاندا زۆر زیادی کردووە، بە تایبەت لەنێو هەر دوو هۆزی (جاف و هەمەوەند) دا، ئەمەیش وای کردووە دەوڵەت زۆرجار لایەنگری بکات و ئاگری شەڕی لە نێوانیان دا خۆش کردووە.

بەر لە جەنگی یەکەمی جیهانی، قەزای سەڵاحیە لە (١٥٦) گوند پێکهاتووە، (٩١) گوندی سەر بە ناوەندی شارۆچکەکە، (٥٣) گوندی سەر بە ناحیەی قەرەتەپە، (١٢) گوندی سەر بەناحیەی دووزخورماتوو بوون.

بەپێی یادەوەریی لۆکاڵیی خەڵکی سنوورەکە و هەندێک سەرچاوەی هاوچەرخی مێژوویی، گوندی کەلاری کۆن، دوایین ئاوەدانکردنەوەی بۆ نێوان ساڵانی (١٨٦٥- ١٨٧٠ز) بۆ بنەماڵەی عەباس جەلیل کولی گەڕاوەتەوە، بەڵام لە هییچ بەڵگەنامەیەکی فەرمیی دەوڵەت، ناوی (کەلار) بەرچاو نەکەوتووە و (شێروانە) بە کارهاتووە.

بە هۆی هاتنی تیرەکانی هۆزی جاف بۆ ناوچەی شێروانە وای کردووە زۆر تر سنوورەکە ئاوەدان ببێتەوە، هەرئەوەیش وای کردووە کەسایەتیەکانی هۆزەکە رۆڵیان هەبێت بە تایبەت هەریەك لە (حەمەپاشا، مەحموودپاشا) ی جاف.

کەسایەتییەکانی سنوورەکە بۆ گەڕیدە و بیانییەکان گرنگ بوون، بەرپرسێکی ئینگلیز، لە (١٣ی نیسانی ١٨٨٢ز) دا، هەواڵی کوژرانی محەمەدپاشا، لە لایەن ئامۆزایەکی گەنجیەوە بە ناوی عەزیز بەگ، بڵاوکردووەتەوە.

لە بەڵگەنامە و ساڵنامەی مووسڵ دا باسی ناوچەکەی زۆر تێدایە بە تایبەت هەریەك لە (شێروانە، شاکەل)، ناویان وەك دوو گوندی ئاوەدانی سەرسنوور هاتووە بۆ دەوڵەتی عوسمانیی گرنگ بوون.

لیستی سەرچاوەکان :

یەکەم// بەڵگەنامە

-بڵاونەکراووە:

-بە زمانی تورکیی عوسمانیی

(١٢٧٠)، مديرية ارشيفات رئاسة الجمهورية، ارشيفات العثمانية فى اسطنبول، الوثيقة المرقمة osmanli arsivi ,i.MVL ,١٣١٨٢/٠٠٣١٤.

(١٣١١)، مديرية ارشيفات رئاسة الجمهورية، ارشيفات العثمانية فى اسطنبول، الوثيقة المرقمة osmanli arsivi ,beo ,٢٣٩٧/٣١٠.

(١٣٣١)، مديرية ارشيفات رئاسة الجمهورية، ارشيفات العثمانية فى اسطنبول، الوثيقة المرقمة osmanli arsivi HRT .osmanli .٠٤٤٥

- بڵاوکراووە:

-بە زمانی کوردیی

(٢٠١٩)، سلێمانی لە بەڵگەنامەکانی عوسمانیدا ١٧٦٧- ١٩١٧، ئامادە وپێشکەشکردنی: نەوزاد یەحیا باجگر، و: ئاشتی رەحمان، ب٨، بڵاوکراوەکانی زانکۆی جیهان- خانەی بەڵگەکان: هەولێر.

(٢٠١٩)، کەرکووك لە بەڵگەنامەکانی عوسمانیدا ١٧٠٢- ١٩١٨، ئامادە وپێشکەشکردنی: نەوزاد یەحیا باجگر، و: ئاشتی رەحمان، ب١٢، بڵاوکراوەکانی زانکۆی جیهان- خانەی بەڵگەکان: هەولێر.

(٢٠٢٢)، کفری (سەڵاحیە) لە بەڵگەنامەکانی عوسمانیدا ١٨٤٧- ١٩١٨، ئامادە وپێشکەشکردنی: نەوزاد یەحیا باجگر، و: ئاشتی رەحمان، ب١٤، بڵاوکراوەکانی زانکۆی جیهان- خانەی بەڵگەکان: هەولێر.

-بە زمانی عەرەبیی

(٢٠٢٤)، إحصاء لعدد النفوس والخانات في شهرزور(كركوك) والموصل. عام (١٨٦٧م)، الدار السلطانية ومتصفح الوثائق العثمانية.

-بە زمانی تورکیی نوێ (لاتینی)

(١٩٩٣), MUSUL – KERKÜK İLE İLGİLİ ARŞİV BELGELERİ (١٥٢٥– ١٩١٩), Hazırlayanlar: İsmet DEMİR, Uğurhan DEMİRBAŞ, Hacı Osman YILDIRIM, T.C. BAŞBAKANLIK, DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığ: ANKARA.

(٢٠١٢), OSMANLI VİLAYET SALNAMELERİNDE MUSUL, Editörler: Cengiz EROĞLU Murat BABUÇOĞLU Orhan ÖZDİL, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi: ANKARA.

دووەم// بڵاوکراوەی فەرمی حکومیی

-بە زمانی تورکیی عوسمانیی

(١٢٦٣)، سالنامه (سالنامه دولت عليه عثمانيه)، طبعخانه عاهرەده باصلمشدر.

(١٢٦٦)، سالنامه (سالنامه دولت عليه عثمانيه)، طبعخانه عاهرەده باصلمشدر.

(١٢٧١)، سالنامه (سالنامه دولت عليه عثمانيه)، طبعخانه عاهرەده باصلمشدر.

(١٢٧٢)، سالنامە (سالنامە دولت علیە عثمانیە)، طبعخانە عاهرەدە باصلمشدر.

(١٢٧٣)، سالنامە (سالنامە دولت علیە عثمانیە)، طبعخانە عاهرەدە باصلمشدر.

(١٢٧٤)، سالنامە (سالنامە دولت علیە عثمانیە)، طبعخانە عاهرەدە باصلمشدر.

(١٢٧٦)، سالنامە (سالنامە دولت علیە عثمانیە)، طبعخانە عاهرەدە باصلمشدر.

(١٢٨٠)، سالنامە (سالنامە دولت علیە عثمانیە)، طبعخانە عاهرەدە باصلمشدر.

(١٢٨٣)، سالنامە (سالنامە دولت علیە عثمانیە)، طبعخانە عاهرەدە باصلمشدر.

(١٢٨٥)، سالنامە (سالنامە دولت علیە عثمانیە)، طبعخانە عاهرەدە باصلمشدر.

(١٢٩١)، سالنامە (سالنامە دولت علیە عثمانیە)، طبعخانە عاهرەدە باصلمشدر.

(١٢٩٢)، سالنامە (سالنامە ولایت بغداد)، مطبعە ولایت بغداد.

(١٣٠٧)، سالنامە (سالنامە دولت علیە عثمانیە)، طبعخانە عاهرەدە باصلمشدر.

(١٣٠٨)، سالنامە (سالنامە موصل ولایتی).

(١٣١٠)، سالنامە (سالنامە موصل ولایتی).

(١٣١٢)، سالنامە (سالنامە موصل ولایتی).

(١٣١٣)، سالنامە (سالنامە دولت علیە عثمانیە)، طبعخانە عاهرەدە باصلمشدر.

(١٣١٦)، سالنامە (سالنامە دولت علیە عثمانیە)، طبعخانە عاهرەدە باصلمشدر.

(١٣١٧)، سالنامە (سالنامە دولت علیە عثمانیە)، طبعخانە عاهرەدە باصلمشدر.

(١٣١٨)، سالنامە (سالنامە دولت علیە عثمانیە)، طبعخانە عاهرەدە باصلمشدر.

(١٣١٩)، سالنامە (سالنامە دولت علیە عثمانیە)، طبعخانە عاهرەدە باصلمشدر.

(١٣٢٠)، سالنامە (سالنامە دولت علیە عثمانیە)، طبعخانە عاهرەدە باصلمشدر.

(١٣٢١)، سالنامە (سالنامە دولت علیە عثمانیە)، طبعخانە عاهرەدە باصلمشدر.

(١٣٢٢)، سالنامە (سالنامە دولت علیە عثمانیە)، طبعخانە عاهرەدە باصلمشدر.

(١٣٢٣)، سالنامە (سالنامە دولت علیە عثمانیە)، طبعخانە عاهرەدە باصلمشدر.

(١٣٢٤)، سالنامە (سالنامە دولت علیە عثمانیە)، طبعخانە عاهرەدە باصلمشدر.

(١٣٢٥)، سالنامە (سالنامە دولت علیە عثمانیە)، طبعخانە عاهرەدە باصلمشدر.

(١٣٢٦)، سالنامە (سالنامە دولت علیە عثمانیە)، طبعخانە عاهرەدە باصلمشدر.

(١٣٣٠)، سالنامە (سالنامە موصل ولایتی).

(١٣٣٣- ١٣٣٤)، سالنامە (سالنامە دولت علیە عثمانیە)، طبعخانە عاهرەدە باصلمشدر.

سێیەم// نامەی ئەكادیمیی

-بە زمانی كوردیی

علی، تریفە عبدالسلام محمد (٢٠٢٢)، مێژووی هۆزی جاف لە سەردەمی محەمەد پاشای كەیخسرەو بەگی جاف (١٨٢٨ – ١٨٨١)ز، نامەیەكە پیشكەشی ئەنجومەنی كۆلێژی ئاداب لە زانكۆی سەلاحەدین كراووە، وەک بەشێک لە پێداویستیەكانی بە دەستهێنانی بڕوانامەی ماستەر لە مێژووی نوێ و هاوچەرخ: هەولێر.

وەلی، زاگرۆس ئەحمەد (٢٠٢٢)، کوردستان لە دیدی گەڕیدە و دیبلۆماتکارە بەریتانیەکان لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم، نامەیەکە پیشکەشی ئەنجومەنی کۆلێژی ئاداب لە زانکۆی سەلاحەدین کراووە، وەک بەشێک لە پێداویستیەکانی بەدەستهێنانی بڕوانامەی ماستەر لە مێژووی نوێ و هاوچەرخ: هەولێر.

-بە زمانی عەرەبیی

العباسي, مهدي صالح سعيد (٢٠٠٥), كركوك في أوخر العهد العثماني (١٨٧٦- ١٩١٤م), رسالة تقدم إلى مجلس كلية الاداب- جامعة الموصل- وهي جزء من متطلبات نيل شهادة الماجستير في التاريخ الحديث: الموصل.

چوارەم// کتێب

-بە زمانی کوردیی

جاف، حەسەن (٢٠١٤)، کەشکۆڵی مەحموود پاشای جاف، ب١، لە بڵاوکراوەکانی بنکەی ژین: بیروت.

جاف، خوسەرەو (٢٠١٣)، مێژووی هۆزی جاف، چ١، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی بەدرخان: هەولێر.

عزیز، سهیل خورشید (٢٠١٣)، مێژووی ناوچەی کفری لە کۆنەوە تا ساڵی ١٩٥٨، چ١، چاپخانەی یاد: سلێمانی.

کەریم، خالد مەحمود (٢٠١٢)، دەوڵەتی عوسمانی و عەشیرەتە کوردەکان لە کوردستانی باشوور ١٨٦٩- ١٩١٤، لە بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای هۆشیاری و پێگەیاندنی کادیران: سلێمانی.

کەریم، خالد مەحمود (٢٠١٩)، باشوری کوردستان لە کۆتاییەکانی سەردەمی عوسمانیدا، چ١، چاپخانەی کارۆ: سلێمانی.

نەریمان، مصطفی (١٩٩٤)، بیرەوەری یەکانی ژیانم، دەزگای رۆشنبیری وبڵاوکردنەوەی کوردی: بەغدا.

نوڵدە، بارۆن ئیدوارد (٢٠٠٤)، گەشتێك بە عەرەبستان و کوردستان و ئەرمەنستاندا، و: حەمید عەزیز، ب٢، چ١، بەڕێوەبەرایەتی چاپخانەی رۆشنبیری: هەولێر.

نەریمان، مصطفی (٢٠٠٧)، شۆڕشی ئیبراهیم خانی دەلۆ ١٩٢٠، چ٢، چاپخانەی رۆژ، لە بڵاوکراوەکانی کۆمەڵەی روناکبیری و کۆمەڵایەتی کەرکووک: کەرکووک.

-بە زمانی عەرەبیی

اوغلو، نجات کوثر (٢٠١٩)، كركوك بأقلام الرحالة ١٥٣٤- ١٩٧٦، دار الحكمة: لندن.

باشا، خورشيد (٢٠٠٩)، رحلة الحدود بين الدولة العثمانية وإيران، ت: مصطفى زهران، مراجعة: الصفصافى احمد قطورى، ط١، المركز القومى للترجمة: القاهره.

باقر، طه وفواد سفر (١٩٦٦)، المرشد الى مواطن الاثار والحضارة الرحله السادسه بغداد- حلبجه، اصدرتها مديرية الفنون والثقافة الشعبية فى وزارة الثقافة والرشاد: بغداد.

العزاوى، عباس (١٩٥٦)، تاريخ العراق بين احتلالين، مجلد٨، شركة التجارة والطباعة المحدوده: بغداد.

الكركوكلي، الشيخ رسول (دون سنة الطبع)، دوحه الوزراء فى تاريخ وقائع بغداد الزوراء، ت: موسى كاظم نورس، دار كاتب العربى: بيروت، مكتبة النهضة: بغداد.

النجار، جميل موسى (١٩٩١)، ولاية بغداد من عهد الوالى مدحت باشا الى نهاية الحكم العثمانى ١٨٦٩- ١٩١٧م، ط١، مكتبه مدبولى: القاهره.

نوار، عبدالعزيز سليمان (١٩٦٨)، تاريخ العراق الحديث من نهاية حكم داود باشا الى نهاية حكمه مدحت باشا، دار الكاتب العربى للطباعة والنشر: القاهرة.

-به زمانی فارسیی
راولینسـون، سرهـنری (۱۱۳٦۲)، سـفرنامه راولینسـون (گـذر از زهـاب بـه خوزسـتان)، ت: سـكندر امـان اللهـی بهارونـد، چ۱، انتشـارات اگاه: تهـران.
-به زمانی توركیی عوسمانیی
سامی، ش (۱۳۱۱)، قاموس الاعلام، دردنجی جلد، مهران مطبعه‌سی: استانبول.
-به زمانی بیانی (ئینگلیزی، فه‌ره‌نسی و ئه‌ڵمانی)
LORIMER, J. G (1913), REPORT ON A TOUR IN TURKISH ARABIA AND KURDISTAN APRIL-MAY 1910, PRINTED AT THE GOVERNMENT MONOTYPE PRES: SIMLA.
BUCKINGHAM, J. S. (1827), TRAVELS in MESOPOTAMA, VOL. II, HENRY COLBURN, NEW BURLINGTON STREET: LONDON.
CERNIK'S, INGENIEUR JOSEF (1876), TECHNISCHE STUDIEN-EXPEDITION DUECH DIE GEBIETE DES EUPHRAT UND TIGRIS, JÜSTÜS PERTHES: GOTHA.
Cuinet, Vital (1891), La Turquie d'Asie: géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure, Tome Deuxieme, ERNEST LEROUS: Paris.
FRASER, J. BAILLIE (1840), TRAVELS IN KOOEDISTAN, MESOPOTAMIA, VOL. L, RICHARD BENTLEY, NEW BURLINGTON STREET: LONDON.
GERAKD, M. G (1883), NOTES OF A JOURNEY THROUGH KURDISTAN. IN THE WINTER OF 1881-82, PRINTED BY THE SUPEE1NTENDENT OF GOVERNMENT PRINTING, INDIA: CALCUTTA.
Maunsell, L.F (1890), Reconnaissances in Mesopotamia, Kurdistan, North-West Persia, and Luristan from April to October 1888, Volume I, PRINTED AT THE GOVERNMENT CENTRAL PRINTING OFFICE: SIMLA.
Pfeiffer, Eduard (1898), Das Sandschak Suleimania und dessen persische Nachbarlandschaften zur babylonischen und assyrischen Zeit; geographische Untersuchungen unter besonderer Berŭcksichtigung militařischer Gesichtspunkte: LEIPZIG.
Rawlinson (1839), Notes on a March from Zahab at the foot of Zagros, along the mountains to Khuzzistan and from thene through the pruince of Luristan to Kirmanshah in the year 1836, The Royal Geographical Social Society of London Magazine, vol (9), London.
RICH, CLAUDIUS JAMES (1836), NARRATIVE of A RESIDENCE IN KOORDISTAN, Two Vol – Vol I, James Duncan Paternoster ROW: London.

پێنجەم// گۆڤار و ڕۆژنامە و بڵاوكراووە

-بە زمانی كوردیی
جاف، حەسەن (۲۰۱۰)، حەمەپاشای جاف و مەولەوی تاوەگۆزی ونامەیەكی بێ نوختە، ڕامان (گۆڤار)، ژمارە (۱٦۲).

کریم، محمد علی (٢٠٢٠)، قولەکانی سنووری کەلار و دەوربەری، یادی کەلار (بڵاوکراوە)، ژمارە (٤).

کەریم، محەمەد عەلی "شوێنەوارناس" (٢٠١٤)، کۆشکی مەحمود پاشای جاف، سۆبارتۆ (گۆڤار)، ژمارە (٨).

نەریمان، مصطفی (١٩٨٩)، گردی (شیروانە) سەیری سیروان، هاوکاری (رۆژنامە)، ژمارە (١١٢٧).

-بە زمانی عەرەبیی

خيالي، لقمان (١٩٩٥)، آثار عثمانية على ضفاف نهر سيروان، اتحاد (جريدة)، العدد (١٩٥).

زكى بك،محمد أمين (٢٠٠٩)، صفحات من دفتر ذكريات العلامة محمد أمين زكى بك، ت: خليل على مراد، ژين (مجلة)، العدد (١).

-بە زمانی تورکیی عوسمانیی

(١٢٨٠)، حوادث داخليه، تصوير افكار، عثمانلى غزنەسى، عدد (١٧٧).

پاشکۆ

ناوی قائیمقامەکانی زەنگئاباد و کفری و سەڵاحیە (١٨٥٣-١٩١٤ز)

لە رێگای بەڵگەی دروست و فەرمییەوە بە تایبەت ساڵنامەکانی (سالنامە دولت. موصل، بغداد)، توانراووە ناوی ژمارەیەك قائیمقامی سەنجەقی زەنگاباد، قەزای سەڵاحیە (کفری)، لە نێوان ساڵانی (١٨٥٣- ١٩١٤ز) دا بەو شێوەیەی خوارەوە ساغ بکەینەوە:

ز	ساڵ	ناوی قائیمقام	تێبینی
	1853	عومەر بەگ نەفتچیی	کفری ناوەندی سەنجەقی زەنگئاباد بووە
	1863	حسێن ئەفەندیی	پاشتر کراوەتە قائیمقامی رەواندز
	1864	محەمەد بەگی کوری کازم بەگ	کفری ناوەندی سەنجەقی زەنگئاباد بووە
	1874	عوسمان نوری ئەفەندیی	قائیمقامی سەڵاحیە
	1875	محەمەد ئاغا	یەحیا ئەفەندیی جێگری بووە
	1876	ئیسماعیل ئەفەندیی	
	1877	ئەحمەد ئەفەندیی	
	1879	مەجید بەگ	
	1882	عەزیز بەگ	
	1888	عەزیز ئەفەندیی	
	1892	عومەر زادە رەشید ئەفەندیی	
	1893	وەلیدەدین ئەفەندیی	
	1894	وەلیدەدین ئەفەندیی	
	1895	وەلیدەدین ئەفەندیی	
	1896	وەلیدەدین ئەفەندیی	
	1897	محەمەد ئەسیری ئەفەندیی	ساڵح ئەفەندیی جێگری بووە
	1898	مەجید ئەفەندیی	قەزای سەڵاحیە لە پلە (صنف) ی دووەدا بووە
	1899	روشدی ئەفەندیی	قەزای سەڵاحیە لە پلە (صنف) ی دووەدا بووە
	1900	روشدی ئەفەندیی	
	1901	روشدی ئەفەندیی	
	1902	رۆشدی ئەفەندیی	
	1903	محەمەد عەلی ئەفەندیی	
	1904	ئەحمەد سائیب ئەفەندیی	ناوی وەك جێگر (نائب) هاتووە، ناوی قائیمقام نەنووسراوە
	1905	خورشید بەگ	
	1906	خورشید بەگ	
	1907	عەبدولعەزیز بەگ	
	1908	محەمەد عەلی بەگ	قەزای سەڵاحیە کراوەتە پلە (صنف)ی یەك
	1909	محەمەد عاسم ئەفەندیی	
	1910	محەمەد عەلی بەگ	برای مەحموود پاشای سەرۆکی هۆزی جاف بووە
	1912	عاسم بەگ	
	1914	ئەمین بەگ	

بەڵگەنامە بڵاونەکراوەکان

بەڵگەنامەی ژمارە (١)، فەرمانی پێکهێنانی سەنجەقی زەنگئاباد

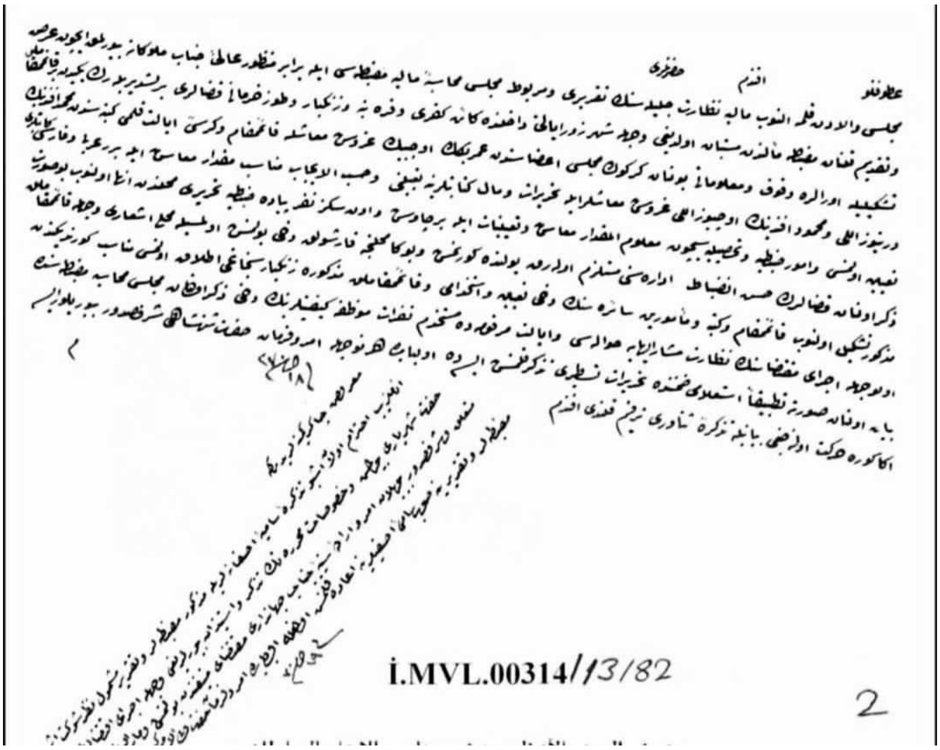
İ.MVL.00314/13/82

2

بەڵگەی ژمارە (٢)، گەرمیان و کوێستانی هۆزی جاف لە شێروانە دا

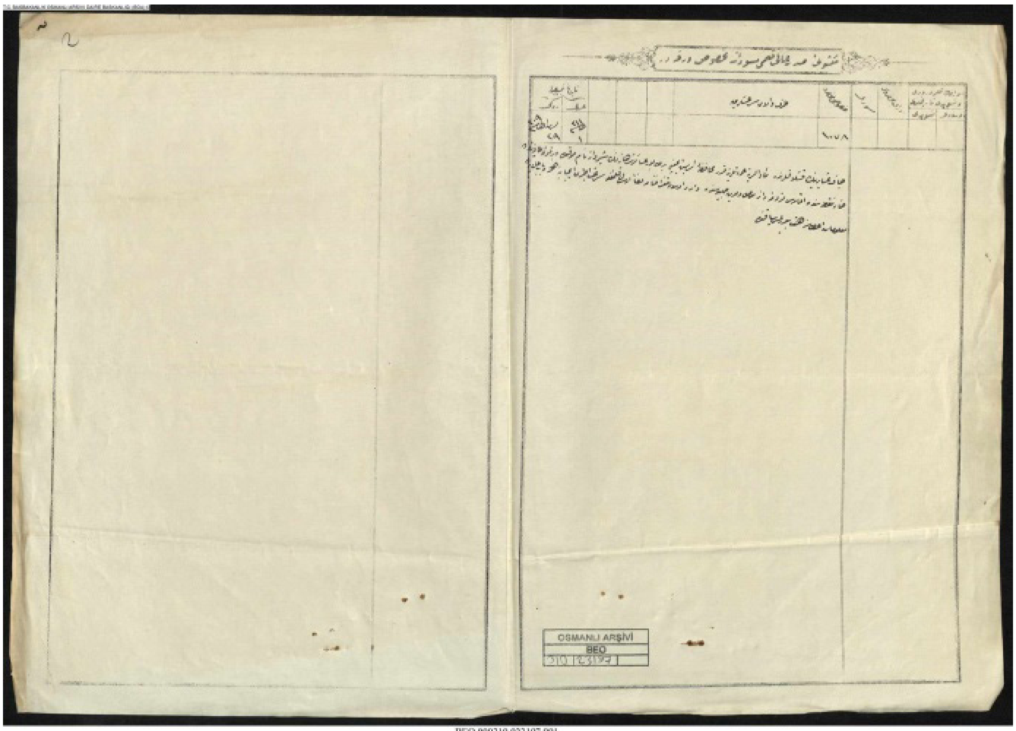

BEO.000310.023197.001

بەڵگەنامەی ژمارە (٣)، نەخشەی خانەقین

Abstract

Historical significance for the Garmian and Kurdistan's Kifri (Salahiya) and Kalar (Sherwana) regions is acknowledged. The region played a significant role in Ottoman relations, particularly with Iran. This study and we have done so in addition to the internal conflict, particularly among the Kurdish tribes in the region, in order to present the history of the region and discuss the developments between the years 18701914-. The research is entitled Kifri and Kalar region in the late Ottoman rule (18701914- AD), with the method of historical research (descriptive, analytical), based on a number of sources and original evidence, some of which are for the first We have discussed the history of the region and understand the important role of the research area in the events and developments There were, especially Kifri (Salahiya), an administrative and commercial center between Mosul and Baghdad. Most of the tourists who came to Kurdistan passed through the region and Kifri and their works told us about many aspects of life and civilization,

Keywords: Ottoman Empire, Kifri (Salahiya), Zangabad, Kalar (Sherwana).

Copyright © Open access article with CC BY-NC-ND 4.0

هەلۆیستێ نێڤدەولەتی و هەرێمی ژ جینۆسایدا رواندا یا سالا ١٩٩٤ «خواندنەکا مێژوویی و بەڵگەنامەیی»

م.د.کاروان صالح وەیسی*

*مامۆستا، پشکا دیرۆکێ، فەکۆلتیا زانستێن مرۆڤایەتی، زانکۆیا زاخۆ، هەرێما کوردستانێ- عێراق

salih.waisy@uoz.edu.krd

پۆختە:

جینۆسایدا رواندا ئێك ژ ترسناکترین جۆرێن جینۆسایدێ بوو ل ئەفریقا هاتیە روویدان، ئەڤ جینۆسایدە دهێتە نیاسین ب ئێکەمین جینۆساید، کۆ خەلکێ وەلاتەکێ ب دژی هەڤ رەگەزێن خۆ ئەنجامدابیت و دچیتە خانەیا هۆڤانەترین کریارا چەرخێ بیستێ دا. ژبەر هندێ ئەڤێ جینۆسایدێ دماوەیەکێ کورت دا ل جیهانێ رەنگڤە دا، دهەمان دەم دا، جڤاکێ نێڤدەولەتی هندەك جۆرێن جودا یێن هەلۆیستان هەمبەری ئەڤێ جینۆسایدێ پەیرەوکرن، کۆ دەربرین ژ بەرژەوەندیێن ئەوان ل ئەو وەلاتی دکرن. لەورا بفەر هاتیە دیتن ڤەکۆلینەك لدۆر ئەڤی بابەتێ گرنگ بهێتە نڤێسین. ئارمانجا سەرەکی یا ئەڤێ ڤەکۆلینێ دیارکرنا هووردەکارێن لپشت ئەوێ جینۆسایدێ و سیاسەتا دەولەتێن زلهێز مینا بەلژیکا، بەریتانیا، فەرەنسا و ویلایەتێن ئێکگرتیێن ئەمریکا هەمبەری ئەوێ رویدانێ ب چ رەنگ بوو.

دگەل نڤێسینا خۆ ئەڤ ڤەکۆلینە دێ هەولددەت بەرسڤا هندەک مژارێن ب رووداێ ڤە گرێدایی بدەت مینا ئەگەرێن رووداناا جینۆسایدکرنا رواندنا چ بوون؟ سیاسەتا وەلاتێن هەرێمی و نێڤدەولەتی بەرامبەری ئەڤێ رویدانا تراژدی چەوابوو؟ ئایە هەلۆیستێ رێکخراوێن نێڤدەولەتی نەخاسمە رێکخراوا نەتەوەیێن ئێکگرتی بەرامبەری پێشهاتێن ئەوێ جینۆسایدێ چ بوون؟. ئایە ئەڤێ رووداێ چ کاریگەری ل نەتەوەیێن رواند کرییە دا هزرێ دپێکڤە ژیانێدا بکەن؟.

کلیلە وشەکان: رواندا، هووتی، تووتسی، ئەفریقیا، جینۆسایدا، دەستهەلات، هەلۆیستی نێڤدەولەتیی و هەرێمیی.

Recieved: 17/9/2024
Accepted: 7/10/2024

E-ISSN: 2790525-X
P-ISSN: 27905268

پێشەکیی

وەلاتێ رواندا ئێک ژ ئەوان وەلاتێن کیشوەرێ ئەفریقیا بوو یێ ژ دەرئەنجامێ سیاسەتا داگیرکارییا رۆژئاڤایی لسەر سیستەمەکێ دکتاتۆری یێ تۆند دەستهەلاتا ئەوێ حوکم ل خەلکێ ئەوی وەلاتی دکر. ژئەنجامێ ئەوێ دکتاتۆریێ زۆلمەکا زۆر ل رەگەزێن ئەوی وەلاتی دهاتە کرن و بەردەوام شەروپێکدادانا دناڤبەرا ئەوان بەرپاڵدبوون، ئایدۆلۆژییا سیاسیی و شێوازێ تێگەهشتنا سیستەمێ سیاسیی یێ بریڤەبرنێ بۆشاییەك ستویر و بەرفرهە دناڤبەرا رەگەزێن رۆاندی دا پەیداکربوو، دەرئەنجامێن ئەوێ گەهشتبوون وی ڕادەیی کۆ تالاتییەك تاڵ و کەربگرتی ب سەر وەلاتیدا بهێت و ئێدی ڤەدیتنا رێکان ژبۆ چارەسەرکرنا هەڤرکیێن سیاسیی دناڤ سیاسەتمەدارێن ئەوێ دا بەرزەببوون و هەمی هزر ببوون بناغە و شەنگستێن تۆلڤەکرنێ برێکا کوشتن و قرکرنێ.

ژبەر ئەڤا لسەری ئاماژە پێهاتیە دان، ل ساڵا ١٩٩٤ێ، رواندا تووشی کارەساتەکا تراژدی یا ناڤخویی بوو، ئەڤ کارەساتا چەرگهەژێن دهێتە هژمارتن ب ئێك ژ هۆڤانەترین کریارێن جینۆسایدێ یێن چەرخێ بیستێ. سەرەڕای هندێ رێژهیا زۆرا کوشتیان، کوشتنا تووتسیان ژلایێ هووتوویان ڤە بوو، کۆ برێکا چەکێن سڤك وەك ساتۆر کۆ جۆرەکێ چەقۆکێ یێ پەحن و گرانە بۆ برینا قامیشێ شەکرێ و دەوەنی دهێنە بکارهینان و هەورەسا چەکێ سڤك ژی تێدا هاتیە بکارهینان. بەلێ دبیت ڕەهەندیێن ئەڤێ کارەساتێ ب «سڤکترین و بلەزترین»، جۆرێ جینۆسایدێن دیرۆکی بیت. هەژی یە بێژین دماوەیێ دوو سەد رۆژان دا، نێزیکی ملیۆنەك مرۆڤان بهوڤانەترین شێواز هاتبوون کوشتن.

بێگومان بوویەرێن ئەڤێ کریارا قرکرنێ ژ چەڤێن گرنگێن لاپەرێن دیرۆکا هەڤچەرخا جیهانێ و کێشوەرێ ئەفریقیا نن. ژبەرکۆ دبیت ئەڤ ئێکەمین ددیاردەبیت، کۆ خەلکێ مەدەینی یێن دناڤ ئێك وەلات دا دژیان، ئێک کەلتوور و زمان هەی رابن ب ئەنجامدانا ترسناکترین شێوازێ کوشتنێ بۆ رەگەزێ خو بخوو. یا زانایە، چەندین فاکتەرێن، سیاسیی ل پشت ئەڤێ کریارا هۆڤانە بن، هەروەسا ل ئەوی دەمیدا، هندەك ژ دەولەتێن زلهێز ب ئاشکەرایی چەك پێشکێشی هووتیان، واتە رژێما دەستهەلاتدار دکر ب دژی تووتسیان، هەتا گەهشتبوو ئەوی رادەیی کۆ دەولەتێن ئەورۆپی نەدهێلا تووتسی بچن دناڤ ئاخا ئەواندا. دهەمان دەمدا، بزاڤکرینە وێنێ ڕاسەقینە یێن بوویەرێن ئەڤێ کارەساتێ بۆ رایا گشتی یا جیهانێ نەڤەگوهێزن.

ئەڤجا لدۆیڤ دەرئەنجامێن ئەڤان پێزانێن ل سەری ئاماژە پێهاتیەدان، بفەر هاتیە زانین، ڤەکۆلینەك ل دۆر ئەڤی بابەتێ دیرۆکی یا پری روویدانێن تراژدی بهێتە تەرخانکرن، هەڵبەت ئارمانجا سەرەکی یا ڤەکۆلینێ شرۆڤەکرنا هەلۆیست و سیاسەتێن جڤاکێ نێڤدەولەتی و هەرێمی یە ژ ئەڤێ کریارا هۆڤانە، ژبەرکۆ ئەوی دەمیدا، چەندین دەولەتێن هەرێمیی و زلهێزێن نێڤدەولەتیی دگەل رێکخراوێن نێڤدەولەتیی رۆڵ دبوویەر و پێشهاتێن سیاسیی و لەشکەری دکریارێن ئەڤێ کارەساتێدا هەبوون.

دهەمان دەمدا، هەر دەولەت و رێکخراوەکێ لدۆیڤ پرەنسیپێن سیاسەتا خۆ یا دەرڤە و پەرژەوەندیێن خۆ یێن تایبەت ل ناڤەراستا ئەفریقیا سەرەدەری دگەل پێشهاتێن وەلاتێ رواندا دکرن. ژبەرهندێ ب فەر هاتیە دیتن، کۆ ڤەکۆلینەك زانستی لدۆر ئەڤی بابەتی بهێتە ئەنجامدان، ژبەرکۆ یا زانایە پێزانین ل سەر کێشوەرێ ئەفریقیا ب گشتی و جینۆسایدا رواندا ب تایبەتی زۆر دکێمن.

ئەڤ ڤەکولینە ژ پێشەکییەکێ، دەرازینك و پێنچ تەوەران پێك دهێت، پێشەکییا ڤەکۆلینێ شرۆڤەکرنەك کورت ددەت سەر وەلاتێ رواندا، هەروەسا باسێ گرنگی، ئاریشە، ئارمانج، رێباز و ژێدەرێن دڤەکۆلینێ دا هاتینە بکارهینان دکەت. د دەرازینکا خۆ دا، ئەڤ ڤەکۆلینە ئاماژێ دیاربوونا رهێن ڤێ جینۆسایدێ لدەڤ وەلاتێن زلهێز و فاکتەرێن

ل پشت ئەڤێ جینۆسایدێ دکەت. تەوەرێ ئێکێ یێ ڤەکۆلینێ روونکرنا ددەت سەر هەلۆیستێ وەلاتێ فەرەنسا لدۆر جینۆسایدا رواندا. تەوەرێ دووێ یێ ڤەکولینێ بەحسێ هەلۆیستێ وەلاتێ بەلژیکا هەمبەری ئەڤێ کریارا هۆڤانە دکەت، بەلژیکا یا بۆ ماوەیەکێ زۆر درێژ دەستهەلاتا ل ئەوی وەلاتی کربوو. د تەوەرێ خۆ یێ سییێ دا، ئەڤ ڤەکولینە بزاڤێ دکەت شرۆڤەکرنا ب ددەت سەر هەلۆیستێ ویلایەتێن ئێکگرتیێن ئەمریکا هەمبەری جینۆسایدا رواندا. تەوەرێ چوارێ، باسێ هەلۆیستێ بەریتانیا ژ کریارا قرکرنێ ل ئەوی وەلاتی دکەت. تەوەرێ پێنجێ یێ ڤەکۆلینێ ب هویری شرۆڤەکرنا ددەت سەر هەلۆیستێ رێکخراوا نەتەوەییێن ئێکگرتی هەمبەری ڤێ جینۆسایدێ. د تەوەرێ خۆ یێ شەشێ دا، ئەڤ ڤەکۆلینە بزاڤێ دکەت ب کویری و هووشیاری بەرێخۆ بدەت هەلۆیستێ وەلاتێن ئەفریقی بەرامبەری ئەڤێ جینۆسایدێ. دوماهیا ڤەکۆلینێ ئاماژێ ب ئەوان دەرئەنجامان ددەت یێن ڤەکۆلین گەهشتیێ.

دراستیدا، هەر بابەتەکێ ڤەکۆلین ل سەر بهێتە ئەنجامدان، بێ کێماسی نابیت، ئەڤجا ئاریشەیا کەفتیە رێکا ئەنجامدانا ڤەکۆلینێدا وەرگێران ژێدەران بوون. ژبەرکو ئەڤ بابەتە دگەل روویدانێن دی یێن جینۆسایدێ هاتیە نڤێسین و تێگەل کرن، ژبەر هندێ پێزانین لدۆر سنۆرداری کر بوون. هەرچەوابیت، مفا ژ کومەکا ژێدەرێن ب زمانێ ئنگلیزی هاتیە وەرگرتن.بۆ وێنە، بەلگەنامەیێن وەزارەتا دەرڤەیا ئەمریکا(Department of State) و ئەرشیڤێ ئاسایشا نەتەوەیی یێ ئەمریکا (The National Security Archives- NAS). دیسان راپۆرتا چاڤدێرییا مافێن مرۆڤی (Leave none to tell the story”: genocide in Rwanda)، دئەڤێ راپۆرتێدا، بوویەرێن گرێدایی ب بوویەر و پێشهاتێن جینۆسایدا روانە هاتینە شرۆڤەکرن، دراستیدا، ئەڤ راپۆرتە بکویری و هویری دۆیڤچوونێ ل سەر بوویەرێن ڤێ کریارێ کری یە و هەروەسا هەلۆیستێ هەرێمی و نێڤدەولەتی هەمبەری جینۆسایدا رواندا داینە خۆیاکرن.

هەروەسا مفایەکێ باش ژ پەرتووکا چەرخێ جینۆسایدێ: خواندنەکا رەخنەیی و تۆمارا ددیدەڤانێن (A century of genocide: critical essays and eyewitness accounts)، هاتیە وەرگرتن، کۆ کومەکا نڤێسەرێن بیانی نێڤسایە و د پشکەکا خۆدا، ئاماژە ب روویدانێن کارەستا رواندا کری یە و تێدا شرۆڤەکرن داینە سەر هۆکارێن ل پشت روودانا ئەڤێ بوویەرێ، دهەمان دەمدا، هەلۆیست و سیاسەتێن دەولەتێن هەرێمی و نێڤدەولەتی هەمبەری ئەڤێ بوویەرێ داینە دیارکرن. هەروەسا باسێ ئەوان پێنگاڤان کرییە، یێن کۆ ژلایێ دەولەتاڤە هاتینە ئەنجامدان ژبۆ راوەستاندنا ئەڤێ کریارا ب دژی مرۆڤایەتێ.

هەروەسا پەرتووکا ئادەم جوونس، (Genocide: A comprehensive introduction) دبەشەکێ پەرتووکا خۆدا، ناڤبری ئاماژە ب بوویەرێن بەری روودانا ئەڤێ کریارێ داینە و چەوا دەولەتێن هەرێمی سەرەدەری دگەل کرییە، ئەڤ ژێدەرە بەحسێ بوویەر و روویدانێن پشتی ئەڤێ کریارێ دکەت، هەروەسا زۆر بابەتێن گرنگ لدۆر هەلۆیست و سیاسەتا جڤاکێ نێڤدەولەتی لدۆر کوشتنا تووتسیان داینە دیارکرن. هەروەسا ژبۆ دەولەمەندکرنا ڤەکۆلینێ هندەك راپۆرتێن گرنگ یێن گرێدایی بڤی بابەتی هاتینە بکارهینان.

هەلبەت ژبۆ ئەنجامدانا ئەڤێ ڤەکۆلینێ رێبازەکا شرۆڤەکرنێ پێدڤیتن، ژبەر هندێ رێبازا ڤەکۆلینا «چوونیەتی ، پێداچوون و دۆیڤچوونا» بوویەرێن دیرۆکی بۆ ئەڤێ ڤەکۆلینێ هاتیە بکارهینان. چونکی ئەڤ رێبازە دێ هەمەرەنگیا بووجون و تێگەهێن هەلۆیست و سیاسەتا نێڤدەولەتی و هەرێمی لدۆر جینۆسایدا تووتسیان ژلایێ هوووتوویانڤە ل دەڤەرێ دیارکەتن، ژبەرکو ئەڤ رێبازە ب کویری و ب هویری بەرێخۆددەتن هەمی لایەنێن گرێدایی ب سەردەمێ جینۆسایدا رواندافە و چەوانیا دەربرینا هەلۆیستێ سیاسەتمەدار، نۆێنەر، بالیۆزخانە و ئارمانجێن ئەوان دێ ب ئاشکەرایی ددەت دیارکرن.

٢. کورتییەکا دیرۆکی لدۆر رواندا و جینۆسایدا ئەویٚ

رواندا دکەفیتە ڕۆژهەلاتێ کیشوەرێ ئەفریقیا و رووبەرێ ئەویٚ (٢٥٠٠٠) کیلومەترێن چوار گوشە یە، هەڤسنۆرە دگەل ئوگەندا(Uganda)، کۆمارا کونگۆیا دیموکرات (The Democratic Republic of Congo)، تانزانیا(Tanzania) و جیٚمکا وەلاتێ رواندا بۆروندی(Burundi) یە، کۆ خاسلەت و کێشەیٚن وەك یێن رواندا هەنە. رواندا وەلاتەکێ شاخاوی یە چوو دەروازێن ئاڤێ لێ نینن و ب نێزیکی (٢٠٠٠) کیلۆمەتران ژ بەندەرێن مۆمباسا (کینیاKenya) و دار ئەلسەلام (تەنزانیا) دیرە. (Yanagizawa-Drott,١٠,٢٠١٤)

رواندا، ئێك ژ هەژارترین وەلاتێن جیهانێ یە و چوو ژێدەرێن سرۆشتی لێ نینن، پتریا ئاکنجیێن وێ ٩٥٪ ل گوند و باژێران دژین، ژبۆ بدەستڤەئینانا پێدڤیێن ژیارا خۆ پشت ب کارێن چاندنێ دبەستن(Uvin, ٧٨,٢٠٠١). هەروەسا بەرهەمێن ئەوان ژبۆ ناڤخویی مۆز و پتاتێن شرینن و گرنگترین بەرهەمێن ئەوان بۆ دەرڤە چا و قەوەهنە. ل سالا ١٩٩٤ێ، ژمارا ئاکنجیێن ئەوێ دگەهشتە نێزیکی(٧,٢) ملیۆن کەسان، کۆ ب ئێك ژ قەرەبالغترین وەلاتێن ئەفریقیا دهێتە نیاسین. لدۆیڤ ئامارا سالا ١٩٩٤ێ، ئاکنجیێن رواندا ب سەر سێ ئەتیکێن جێواز دابەش دبوون، کۆ هووتوو ٨٥٪، تووتسی ١٤٪ و تووا ١٪ بوو(Batware,١٠,٢٠١٢; Caicedo,١١٣,٢٠١٠). هەژییە بێژین توا ئێکەمین گرۆپێ مرۆڤان بۆ ل رواندا ئاکنجی بووی، پشتی ئەوان هووتسی و پاشی تووتسی دهێن(African Biographics, ٥ April, ٢٠٢٤).

پشتی دابەشکرنا ئەفریقیا دناڤبەرا وەلاتێن رۆژئاڤیدا دناڤبەرا سالێن ١٨٩٥-١٩١٨ رواندا پارچەک بۆ ژ ئەلمانیا و پشتی شکەستنا ئەڵمانیا دشەرێ ئێکێ یێ جیهانێدا (١٩١٤-١٩١٨) رواندا بۆ پارچەک ژ داگێرکارییا بەلژیکا، لسەردەمێ دەستهەڵاتا بەلژیکیدا جوداهی دناڤبەرا تووتسی و هووتیان دا پتر دیار بوو. دەستهەلاتداریا بەلژیکی پشتەڤانیان تووتسیان ژلایێ سیاسیی، ئابووری و کۆمەڵایەتیڤە دکر، ل سالا ١٩٣٠ بەلژیکا فەرمانا دروستکرنا ناسنامەیان بۆ گرۆپێن رواندا دا و لسەر ناسنامەێن ئەوان رەگەزێ ئەوان دیاردکرن کا تووتسینە، هووتینە یان توانە. ل سالا ١٩٥٧ سەرکردێ هووتیان (گریگۆر کایباندا Gregoire Kayibanda) رابۆ ب دروستکرنا (پارتا بزاڤا رزگاریخوازا هوتوویی Hutu Emancipation Movement Party)، ئارمانجا ئەوێ دژایەتیکرنا دەستهەلاتا تووتسیان بوو و دا دیارکرن تووتسیان دڤێت دەستهەڵاتا خۆ لسەر هووتیان ب سەپینن(African Biographics, ٥ April, ٢٠٢٤). هەژییە ئاماژە بهندێ بهێتە دان هووتووی رێژەییا ٨٥٪ یا ئاکنجییێن رواندا پێکدهینن و ل سالا ١٩٥٩ هووتوویيان پاشایەتیا تووتسیان ژناڤبر و دەستهەڵات ل رواندا کر، ب ئەڤێ چەندێ چەندێ ب سەدان هزار تووتسی هاتنە کوشتن و ب هزاران تووتسی ئاوارەیی وەلاتێن جیران ب تایبەتی بۆرۆندی و ئوگەندا بوون (CIA, ٢٢ September, ١٩٧٢; B.B.C, ٤ April, ٢٠١٩). چونکی تووتسیان چ پۆستێن حکومی و لەشکەری وەرنەگرت و هاتنە پشت گوههاڤێتن، سەرەرای هندێ هەتا ئەوی دەمی ئەمریکا وەسا هزردکر دبیاڤێ سیاسیدا رواندا ئێک ژ ئارامترین وەلاتێن ئەفریقیا بوو (CIA, ١٤ November, ١٩٨٦). ئەڤە لدەمەکێدا بوو هۆزێن تووتسی ئەوێن ژ رواندا ئاوارەبووین بەردەوام بزاڤدکرن ب چن دناڤ رواندا و ب ئەڤێ چەندێ حکوومەتا رواندا هەست ب مەترسیێ دکر و حکومەتا رواندا حکومەتا بورۆندی ب ئەڤێ چەندێ تۆمەتبار دکر(CIA, ١٤ February, ١٩٦٤).

ب ئەڤی رەنگی هەڤرکی دناڤبەرا خەلکێ ئەوی وەلاتیدا پتر پەیدابوو و ب ئەڤی شێوەیی دیار دبیت رهێن جینۆسایدێ ل رواندا دزڤرن بۆ سەردەمێ داگیرکاریا رۆژئاڤایی ل ئەوی وەلاتی، چونکی ئەوان ل ئەوی دەمیدا دەست ب سیاسەتا دابەشکرنێ دناڤبەرا گرۆپێن نەتەوەیی ل ئەوی وەلاتی کربوو، لدەمێ ل چەرخێ بیستێ (کەش و هەوایێ گوهۆڕینا

رواندا) هاتیە پێش و ئەوێ دابەشکرنا دناڤ گرۆپێن نەتەوەی ل رواندا دەست ب گوهۆرینا کر و بەرەڤ تۆندوتێژیێ چوو و ل دووماهیێ ل سالا ١٩٩٠ کاودانێن رواندا تێکچوون(African Biographics, April ٥, ٢٠٢٤).

دناڤبەرا سالێن ١٩٩٠ تا ١٩٩٤ێ، دهاتە نیاسین ب قۆناغا دیموکراسیکرن و ئازادکرنا وەلاتێ رواندا، دبیت ستوین و فاکتەرێن سەرەکی یێن ئەڤێ چەندێ رەوشەنبیریێن ناڤخوەیی و هاریکارییا چەندین رێکخراوێن نێڤدەولەتی بیت، وەك هێمایەك بۆ گوهورینێن دئەوێ قۆناغا نۆی دا، ل ئەوی دەمیدا، پارتا دەستهەلاتدار ناڤێ خوو ژ بزاڤا شۆرەشگێری یا نەتەوەیی ژبۆ پێشڤەچوونێ (The National Revolutioary Movement for Development- MRND) بۆ بزاڤا نەتەوەیی یا کۆماری بۆ دیموکراسیکرن و پێشڤەچوونێ (The National Republican Movement for Demoracy Development- MRND-D) گوهوریوو(Batware,١٠,٢٠١٢; Yanagizawa-Drott,١٠,٢٠١٤).

ل تیرمەها سالا ١٩٩٠، سەرۆکێ رواندا (جۆڤینال هابیاریمانا١٩٧٣-١٩٩٤ juvénal habyarimana)، کومسیۆنەکا نەتەوەیی ژبۆ ئەنجامدانا جاکسازییان ڕاسپاردبوو. ئێك ژ گوهورینێن ئەڤێ کومسیۆنێ گوهورینا سیستەمێ سیاسیی ژ تاك حزبیا دکتاتۆری بۆ سیستەمەکێ فرە حزبی بوو. ژبەر هندێ ل سالا ١٩٩١، دورستکرنا پارتێن سیاسیی پارتێن ئوپۆزسیۆن بخۆڤە دیتبوون، کۆ دڤیا ل ئەوی دەمی و پێدا رۆلەکێ سەرەکی د سیاسەتێن رواندا دا بگێرن(Adelman, & Suhrke,٣٠,١٩٩٩).

بزاڤا کۆماری یا دیموکراسی (The Republican Democratic Movement-MDR) میراتگێرا (MRND-D) یا دەستهەلاتدار کۆ پارتا پارمیهوو توی یێ کۆمارا ئێکێ بوو، سەرۆکێ ئەڤێ پارتێ (فۆستین تواگیرا مونگو Faustin Vagraph Mungo)بوو، ئەندامێن ئەوێ ژ هووتوێن باشۆری بوون، کۆ ب شێوەیەکێ سەرەکی ژ دەڤەرێن بۆتارێ (Botare) و گیتاراما(Guitarama) هاتبوون(Davenport & Stam,١٣,٢٠٠٩).ئارمانجا سەرەکی یا ئەڤێ پارتێ دیموکراسیکرنا سیستەمێ سیاسیی یێ رواندا بوو، ب مەرجەکێ چوو پێنگاڤ نەهێنە هاڤێتن بۆ گڤاشتنکرنا سەر جەستێ دەستهەلاتا ڕهـایی یا هووتوییان ل ئەوی وەلاتی. ژبەرکۆ هووتوییان رێژهییا زۆرا رەهایی یا ئاکنجیێن رواندا پێك هینابوو. لەورا دێ بینن، ئەڤێ پارتێ چوو دژایەتی دناڤبەرا دیموکراسیکرن و دەستهەلاتا ڕهـایی یا هووتوییان دبەرەڤانیا رژێما خودان دەستهەلاتا هووتوی دا نەدیتبوون(Batware,١٠,٢٠١٢).

پارتا سۆشیال دیموکرات (The Social Democratic Party -PSD)، یا رواندا ب شێوەیەکێ سەرەکی ژ هووتوییێن باژێرنشین یێن ڕهوشەنبیر یێن باشۆری پێك هاتبوون، ئەڤێ پارتێ پشتەڤانیا دیموکراسی و پەیوەندیێن ئاشتییێ دناڤبەرا نەتەوەییان و سیاسەتا دیموکراسیکرنا نەتەوەییان دا ل ئەوی وەلاتێ هەژارێ هەرێما مەزنا ئەفریقیا دکر و دبنەرەت ژ MDR ببوو و پێگەهێ ئەوێ ل باشووری بهێز بوو (CIA, ٢٣ April, ١٩٩٣).

پارتا ئازادیخواز (The Liberal Party-PL)، پارتەکا تێکەلا زۆرینەیا هووتویە، کۆ نۆینەراتیا ژمارەکا زۆرا (پێکهێنەرێن هەڤژینێ دناڤبەرا هووتوی و توتسی) دکر، هندەك ژ ئەوان سەرکردایەتیا ئەڤێ حزبێ ژی دکر. ئەڤ پارتە ژلایێ رەوشەنبیر و نیمچە سەرمایەدارێن باژێرنشینێن چینێن ناڤەراست و سیاسەتمەدارێن ئابۆری یێن ئازادیخواز دهاتە پشتەڤانیکرن. هەروەسا ئەڤ پارتە ژلایێ (جەستن موگێنزیڤە Justin Mugenzi) دهاتە رێڤەبرن و ل باشووریێ رواندا زۆر بهێز بوو، هەڤپەیمان بوون دگەل (CIA MDR, ٢٣ April, ١٩٩٣;Neuberger,٧٦,٢٠١٧).

پارتا دیموکراتا ناڤەندی (Centrist Democratic Party- PDC)؛ یا رواندی پارتەکا سیاسیی یا هووتوویان بوو و گرێدایی کەنیسەیا کاتۆلیکی بوو، هەروەسا پەیوەندیێن بهێز دگەل دگەل پارتێن کریستیانی یێن ئەورۆپی وەك بەلژیکی، ئیتالی و ئەلمانی هەبوو (Reyntjens, ١٩٩٦, ٢٤٣). هەروەسا پارتا چەسپاندنا دیموکراسیێ (Alliance for

(Reinforcement of Demoracy-ARD) دگەل سێ پارتێن بچویک مینا CIA(MRND, CDR, ٢٣ April, ١٩٩٣).
هەڤپەیمانا بەرەڤانیکەر ژ کۆماریێ (Coalition for the Defence of Republic-DCR)، پارتەکا تۆندرەوا نەژادپەرستی یا هووتوویان بوو و هەڤپەیمانەکا بهێزا پارتا دەستهەلاتدار ل رواندا بوو(CIA, ٢٣ April, ١٩٩٣). ئەندامێن ئەڤێ پارتێ رۆلەکێ گرنگ د هاندان و ئەنجامدانا قرکرنا سالا ١٩٩٤ێ هەبوو(Davenport & Stam,١٥,٢٠٠٩). تشتێ سەیر ئەو بوو، کۆ دامەزرێنەرێ DCR، (ژان بۆسکۆ بارایاگویزا Jean Bosco Barayagwiza ١٩٥٠ -٢٠١٠)، کەسەکێ ئاست بلند بوو و ل زانکۆیێن ئەلمانیا و ئێکەتییا سۆڤییەتێ خواندبوو. بەری هینگێ، ناڤبری ئەندامێ بەرەیێ نیشتیمانی یێ رواندا (The Rwandan Patriotic Front- RPF) یا تووتسی بوو. بەلێ بارایاگویزا ئەڤ پارتە هێلا، بهانەیا ئەوی ئەو بوو، کۆ ئەڤ پارتە نەشێت چوو تشتان پێشکێشی هووتوویان بکەت و ئەوی دڤیا ب توندترین شێواز تووتسی ل رواندا بهێنە ژناڤبرن (Neuberger,٧٦,٢٠١٧). ل ئەوی دەمیدا RPF تارادەیەکێ بەرچاڤ یا نەرازیبوو ژ پێنگاڤێن حکومەتا رواندا دبیاڤێ جێبەجێکرنا پەیمانێن ئاشتیێدا و راگەهاندبوو دێ دەست ب شەری کەت ئەگەر بنەمایێن پەیمانا ئەوروشا نەهێنەجێبەجێکرن و دەست ب دروستکرنا حکومەتەکا هەڤپەیمانی دناڤبەرا هەمی نەتەوەیێن رواندا دا کەت (CIA, ١٤ March, ١٩٩٤) .

ل تەباخا سالا ١٩٩١ێ؛ ئێکەمین چوار پارتێن ل سەری ئاماژە پێهاتیە دان، بەرەیەکێ ئۆپۆزسیۆنێ پێک ئینابوو، کۆ دشیان دایە ب دیموکراسیکرن و سیاسەتا چەپرەوی یا پارتا دەستهەلاتدار بهێنە سالۆخەتدان(Reyntjens,٢٤٥,١٩٩٦). فشارێن نێڤدەولەتی و ناڤخوەیی بوونە ئەگەرێ پەیدابوونا پرۆسێسا دیموکراسیکرن و دامەزراندنا حکومەتەکا ئێکگرتی یا نیشتیمانی ل رواندا، کۆ هەر دوو (MRND-D) و بەرەیێ ئۆپۆزسیۆنێ یێ چەپرەو بخۆڤە دگرتن. چەندێن فاکتەرێن ناڤخوەیی و نێڤدەولەتی رۆل د پالدانا ئەڤان پارتان دا هەبوون، ژبۆ دورستکرنا ئەڤی بەرەیی (Neuberger,٧٧,٢٠١٧). هەتا لدەمێ ئەڤ پارتە چووینە دناڤ حکومەتێدا ژی ب ئۆپۆزسیۆن دهاتنە ناسین.

ب درێژییا ئەوی ماوەیی هابیاریمانا هەر ب سەرۆکێ رواندا مابوو(Davenport & Stam,٢٠,٢٠٠٩)، بەلێ پشتی هینگێ سەرۆکێ وەزیران، (دیسماس نسێنگیاریمیا Dismas Nsengiyaremye ٢ نیسان ١٩٩٢ -١٨ تیرمەها ١٩٩٣) و (ئاگاسێ ئۆلینگیامانا Agathe Uwilingiyimana ١٨تیرمەها ١٩٩٣- ٧ نیسانا ١٩٩٤، لدەستپێکا جینۆسایدا رواندا دهێتە کوشتن)، سەر ب (MRND-D) ئۆپۆزسیۆن بوو. درێککەڤتنامەیا هەڤپەیمانییان دا هاتبوو، پێدڤییە حکومەت ژ (٩) وەزیرێن ب سەر پارتا (MRND-D، ١٠) وەزیرێن دی ژ بەرەیێ ئۆپۆزسیۆن (٣ وەزیر بۆ هەر ئێك ژ MRD,PL, PSD و وەزیرەك بۆ PDC) پێك بهێت (Hintjens,٢٤٤,١٩٩٩).

ل سالا ١٩٩٢ێ، وەزیرێن بەرەیێ ئۆپۆزسیۆنێ پالدەرێن ئازادیخوازکرنێ دورستکر بوون، کارتێکرنەك گرنگ ل سەر دارشتنا سیاسەتێ دزۆر بیاڤان دا هەبوون، پارێزگەرێن تۆندرەو تەقە لێدکر و دکوشتن و ئەندامێن دناڤ ئەڤی بەرەیی ددانانن جهێن ئەوان، وەزیرێ پەروەردێ دەستەواژێن نەژادپەرستی تێکەلی سیستەمێ خواندنا بلند کر بوون، دئەنجامدا هێرشێن تۆندرەو ژلایێ هووتووییانڤە هاتنە ئەنجامدان، ئەڤ بزاڤە ژی بوو سنۆردارکرنا چالاکیێن ئاسایشا نەتەوەیی یا رواندا بوون(Neuberger,٧٧,٢٠١٧).

دهەمان دەمدا، ل خزیرانا سالا ١٩٩٢ێ، ل ژێر فشارا وەلاتێن هەڤسنۆر (بۆروندی، زائیر، تانزانیا و ئۆگەندا) و هەروەسا وەلاتێن هنارتێن هاریکاریێن مرۆڤایەتی وەك (ئەلمانیا ، بەلژیکا، فەرەنسا و ویلایەتێن ئێکگرتیێن ئەمریکا) و رێکخراوێن نێڤدەولەتی وەك (رێکخراوا نەتەوەیێن ئێکگرتی، رێکخراوا ئێکەتییا ئەفریقیا و بانکا جیهانی، پرۆسێسەکا ئاشتیێ دناڤبەرا حکومەتا رواندا و (RPF) دورستکر بوو(Ludlow,٧٧,١٩٩٩). بەلێ سەرۆکێ رواندا

چۆڤێناڵ هابیاریمانا و (MRND-D) ب دژی ئەڤێ پرۆسێ بوون. دئەنجامدا چوو ئەنجامێن باش ژئەڤێ پرۆسێسێ نەهاتنە پێش. ژبەر هندێ، کاودانێن سیاسیی یێن رواندا بەرەڤ هەستیاریێ و قرکرنەکا سەرانسەری چوون و خەلکێ هەست ب مەترسییەك ترسناك کر بوو(Hintjens,٢٤٩,١٩٩٩). ب رەنگەکێ ئاشکەرا خۆیا دبیت ژئەنجامێ فرەهـ حزبی و لێکتێنەگەهشتنا ئایدۆلۆژییا ئالۆز یا پارتیێن سیاسیی یێن ڕۆاندی دەرگەهێن مەترسیدار ژبۆ قەبیل نە کرنا ئێك و دوو دناڤ رەگەزێن جوودا جودا یێن رواندا پتر ڤەبوو و هزر ل تۆلڤەکرنێ نەک چارەسەرکرنا ئاریشەیێن سیاسیی کرن.

هەروەسا ل کانوونا دووێ یا ساڵا ١٩٩٣دەستهەڵاتا دکتاتوری یا رواندا بڕیاردا، کۆ پەرلەمانەکێ بەروەخت بهێتە هەلبژارتن و بەرەیێ ئۆپۆزسیۆن وەك حکومەتێ نوێنەرێن زۆرینەیان تێدا هەبن و ئەڤ پەرلەمانە جهێ پەرلەمانێ تاك حزبی یێ ئەوی وەختی بگریت(Neuberger,٧٧,٢٠١٧). هەرچەوابیت، پشتی ل ٦ نیسانا ١٩٩٤فرۆکەیا سەرۆکێ رواندا هابیاریمانا ل فرۆکخانەیا باژێرێ (کیگالی Kigali) کەڤتیە خوارێ و دئەنجامدا مری، دئەنجامدا کاودانێن رواندا پتر نەخۆش بوون و رەوش ژبن کونترۆلێ دەرکەڤت، سەرەڕای هندێ هێزێن ئاشتی پارێزێن رێکخراوا نەتەوەیێن ئێکگرتی (The UN Assistance Mission in Rwanda- UNAMIR) (هەولدان دگەڵ لەشکەرێ رواندا رەوشێ کونترۆڵ بکەن، بەلێ هەوڵێن ئەوان بێ ئەنجام بوون، چونکی لەشکەرێ رواندا نەهێلا هێزێن ئاشتی پارێزێن بچن دناڤ فرۆکخانەیێدا (Department of State, ٦ April, ١٩٩٤).

هەژی گوتنێ یە چەندین هۆکار ل پشت ڕویدانا جینۆسایدێ رواندا، هینگێ هووتیان ددا دیارکرن تووتسی ئەو داگیرکەرن یێن بەری سەردەمێ داگیرکارییا ئەوروپی و ب تایبەتی بەلژیکا و فەرەنسا دەستهەلاتا رواندا کونترۆلکری و هووتی دکرن کۆیلە. دیسان هووتیان خۆیا دکرن تووتسی گرۆپەکێ نامۆیە و چ مافێن یاسای ل ئەوی وەلاتی نین (African Boigraphics, ٥ April, ٢٠٢٤). پرۆسێسا دیموکراسی یا تا رادەیەکێ دیار سەرانسەری ئەفریقیا بخۆڤەگرتی، هەڤرکییا نەتەوەیان دکونترۆڵکرنا کاروبارێن دەولەتاندا، پێشهاتێن نەتەوەیان دناڤ دەولەتێن ئەفریقیا دا وەک تووتسی، هووتی و تۆا سەرەڕای هندی نەگرۆپێن نەتەوەی یێن ژ ئێک جودابوون، چونکی ئەو ب ئێک زمان دئاخڤن، ئێک ئایینێ هەی و لسەرانسەری رواندا دگەل ئێک دژیان و ژیانا هەڤژیینێ دگەل ئێکو دوو پێکهێنایە، هەرچەوابیت ئەڤە نەگرۆپێن نەتەوەیینە ژلایێ ئەنترۆپۆلۆژی ڤە، ئەو ناسنامەیا ڕۆاندییان پێکدهینن، هندەک دیار دکەن ئەڤ گرۆپە نەداهێنانا کارگێریێن داگیرکەرانن، ئەو بەری هاتنا داگێرکەران ل دەڤەرێ هەبوون، هەمی ڕۆاندییان دزانی ئەو ب چ گرۆپ ڤە مینا تووتسی، هووتی و تۆا ڤە گرێداینە و بەردەوام کێشە ل دۆر دەستهەڵات و داهاتێ وەلاتی دناڤبەرا ئەڤان گرۆپاندا هەبوو (Reyntjens,٢٤٢,١٩٩٦-٢٤٣).

هۆکارەێ دی ئەو شەر بوو یێ ژلایێ RPF ل ١ چریا ئێکێ ١٩٩٠ هاتیە ئەنجامدان، ئەڤ چەندە ژ ئەنجامێ شەرو نەئارامییا پرۆسێسا دیموکراسی هاتە پێش، دگەل ئەوێ پێلا «هەوایێ گوهورینێ» یا ب سەر ئەفریقیا دا هاتی. لدەمێ هێرش هاتیە ئەنجامدان، ژلایەکێڤە دیموکراسی، مافێن مرۆڤی و ڕۆڵێ یاسایێ و ژلایەکێ دیڤە، مافێن پەنابەرێن تووتسیێن کەڤن ڤەگەرن رواندان.هەرچەوابیت، ئەڤ هەر دوو مژارە دناڤ بابەتێن ناڤخۆیدا هاتبوون دیارکرن و هاتبوون پێشنیازکرن دگەل ڕۆاندییان بهێنە باسکرن، لیژنەکا تایبەت بناڤێ (لیژنا تایبەت بۆ خواندنا کێشەیێ پەنابەرێن رواندا) هەر ژ شۆباتا ١٩٨٩ هاتبوو بەرهەڤکرن و ل گولانا ١٩٩٠ ئێکەمین راپۆرتا خۆ بەلاڤکر(Reyntjens,٢٤٢,١٩٩٦-٢٤٣).

ئەڤ کێشەیێن هاتینە شرۆڤەکرن دیار دکەن کا چەوا ئاریشەیێن سیاسیی و تۆندوتیژییان تا ساڵا ١٩٩٠ ل ئەڤی وەلاتی ڕویدابوون و ئێک ژ ئارامترین و ئاشتیترین وەلاتێ ئەفریقیا دناڤبەرا نیسان و تیرمەها ١٩٩٤ برێکا ڕاگەهاندنا

نێڤدەولەتی ب ئێک ژ مەیدانا شەرێن نەتەوە و هۆزان هاتە وەسفکرن و ئەگەرێن ئەوێ تۆندوتیژیێ سیاسەت بوو (Reyntjens,۲٤۲,۱۹۹٦-۲٤۳). نوونەرێ RPF ل UN (کلۆد دووسایدی Claude Dusaidi) ل ۱۲ نیسانا ۱۹۹٤ دا دیارکرن هێزێن RPF چوونە دناڤ باژێرێ کیگالی و دگەل هێزێن حکومەتا رواندا کەڤتنە دشەریدا و دا دیارکرن دێ ل نێزیکترین وەختدا بارودۆخێن رواندا هێنە ئاسایکرن دیسان دەست ب رزگارکرنا وەلاتیێن بیانی هاتیە کرن و دهێتە پێشبینکرن دماوەیێ (۲٤) دەمژمێراندا هەمی بهێنە رزگارکرن(NSC, ۱۲ April, ۱۹۹٤). ل ئەوی دەمیدا نوونەرێ وەلاتێ جیک ل UN (کارێل کۆڤاندا Karel Kovanda) ئێکەمین دیپلۆماتکار بوو پەیڤا جینۆساید (Genocide Term) بۆ وەسفکرنا رویدانێن رواندا بکارهینای، ئەڤ دەدمەکێدا بوو ئەمریکا پێزانیێن زۆر باش لدۆر پێشهاتێن مەترسیدارێن رواندا هەبوون و چ هەلۆیست دیارنەکربوون (NSA, ۲ June, ۲۰۱٤).

رویدانێن جینۆسایدا رواندا یا دهێتە نیاسین ب (جینۆسایدا ب دژی تووتسیان The Genocide Against Tutsi) دناڤبەرا ۷ نیسانا ۱۹۹٤ تا ۱۹ تیرمەها ۱۹۹٤ بەردەوامبوون، واتە بۆ ماوەیێ (۱۰۰) رۆژان ڤەکێشا بوو، ژبلی ئاوارەبوونا ملیۆن کەسان پتر ژ میلۆنەکا تووتسیان هاتە کوشتن(B.B.C, ۷ April, ۲۰۲٤; Weerdesteijn,۲۰۱۹, ۲۲٤-۲۳۸). ل ۱۲ نیسانێ وەزیرێ بەرەڤانیا رواندا برێکا رادیۆێ پەیامەک بەلاڤکر و تێدا داخوازا ژناڤبرنا تووتسیان کر. ل ۱۸ تیرمەها ۱۹۹٤ RPF ئاگربەسەت راگەهاند و دیارکر دێ حکومەتەکا نەتەوەیی یا ئێکگرتی ل رواند دروست کەت و دێ ل ۱۹ تیرمەهێ (پاشتوور بیزیمونگو Pasteur Bizimgungu ۱۹ نیسانا ۱۹۹٤- ۲۳ ئادارا ۲۰۰۰) وەک سەرۆکێ رواندا هێتە هەلبژاردن (NSA, May ,۲۰۱٤)، ب ئەڤێ چەندێ RPF شیان سەرکەڤتنێ لسەر هێزێن سۆپایێ حکومەتا رواندا تۆمار بکەن و دەستهەلاتا رواندا کونترۆلکر و سیاسەتمەداریێ رۆاندی (پاوڵ کاگامێ Paul Kagame ۱۹تیرمەها ۱۹۹٤-۲۲ نیسانا ۲۰۰۰) بۆ سەرۆکێ دیفاکتۆێ (کارا) یێ رواندا (B.B.C, ۷ April, ۲۰۲٤; Weerdesteijn,۲۰۱۹, ۲۲٤-۲۳۸).

۳. هەلۆیستێ نێڤدەولەتی ژ جینۆسایدا رۆاند:

ل ئەوی دەمێ شەرێ ناڤخۆیێ رواندا رووداییی و گرۆپێن نەتەوەیی یێن رواندا ب تایبەتی تووتسی ب دژی هووتییان رابووین، دئەنجامدا جینۆسایدا رویدا، دەولەتێن زلهێزێن رۆژئاڤایی ب تایبەتی یێن ئەوروپی ئەوێن بەرژەوەندی ل ئەوی وەلاتی هەین، ل دۆیڤ بەرژەوەندیێن خۆ هەلۆیستێن خۆ ژ ئەوێ کۆمکۆژییا رواندا دەربری، هندەک وەسا ددا دیارکرن ئەو کێشەیەکا ناڤخۆییا رواندایە و پێدڤییە حکومەتا رواندا دناڤخۆدا ئەوێ کێشەیێ چارەسەر بکەت و هندەکان رۆنکرییە پێدڤییە ئەڤ کێشەیا رواندا برێکا جڤاکی نێڤدەولەتی بهێتە چارەسەرکرن. ل ئەڤێرێ دێ هەولدەین هەلۆیستێ ئەوان وەلاتێن زلهێز یێن بەرژەوەندی ل رواندا هەین دیار بکەین.

۳،۱. هەلۆیستێ وەلاتێ فەرەنسا لدۆر جینۆسایدا رواندا

هەلۆیستێ فەرەنسا ژ رویدانا رواندا یێن ساڵا ۱۹۹٤ لژێر کارتێکرنا مێژوو دژڤریت بۆ بەری رویدانێن ساڵا ۱۹۹۳، هەوێن سەربەخۆیا وەلاتێن ئەفریقیا ل ساڵێن ۱۹٥۰ و ۱۹٦۰ فەرەنسا هاتە پاڵدان وەک شکەستنا هێزا خۆ لدەڤەرێ شرۆڤە بکەت ، سەرۆکێن فەرەنسا هەر ژ سەردەمێ سەرۆکێ ئەوێ (چارلز ئاندرێ جۆزێف ماری دی گۆڵ Charles Andre Josehp Marie De Gaulle ۸ کانوونا دووێ ۱۹٥۹- ۲۸ نیسانا ۱۹٦۹) باوەری بهندێ هەبوو برێکا دەستهەلاتا لسەر ئەفریقیا دێ فەرەنسا پێگەهێ خۆ وەک هێزەکا جیهانی نیشانددەت و پێگەهێ خۆ ل UN دپارێزیت. فەرەنسا پەیوەندیێن بهێز دگەل رواندا هەبوو(White, ۲۰۱۲, ۱۲).

چوونا کویرا وەلاتێ فەرەنسا ل رواندا ب سێ رۆژان پشتی کونترۆلکرنا رواندا ژلایێ بەرەیێ نیشتیمانی یێ رواندا ل

١ چریا ئێکێ یا سالا ١٩٩١ێ، هات. پشتی ئەڤێ کونترۆلکرنێ، حکومەتا فەرەنسا ڕاستەوخۆ هێزەکا سەربازی یا ژمارا ئەوێ دناڤبەرا (٦٠٠تا١١٠٠) بۆ هاریکاریکرنا سەرۆکێ رواندا هابیاریمانا بۆ رواندا هنارت (٢٠٠٨,١٥,Kroslak). ب ئەڤی ڕەنگی دیار دبیت تاڕادەیەکێ زۆر فەرەنسا پشتەڤانیا ڕژێما هابیاریمانا ب دژی رەگەزێن دی یێن ڕۆاندی دکرن و دڤیا ڕژێما ئەوی ل سەر هەمی چومگێن دەستهەلاتێ و کارگێرییێن رواندا زال بیت.

ئەرکێ سەرەکی یێ ئەوێ هێزا فەرەنسا مەشقکرنا سۆپا و زێرەڤانێن پاراستنا سەرۆکێ رواندا، فێرکرنا تەکتیك و ستراتیژیان ب ستافێ گشتی یێ رواندا بوو، هەروەسا بنیاتنان و کاراکرنا پەیوەندییان و بەست و دورستکرنا موشەك، هاژوتنا فرۆکێن هەلیکۆتەر، کاراکرنا خالێن پشکنینێ، پاراستنا پایتەختی و ڤەکۆلینا دگەل زیندانیان بوو. ئەڤ شاندە ژلایێ ڕاوێژکارێ سەربازی یێ سەرۆکێ فەرەنسا (فرانسوا موریس ئادرین ماری میترانFrancois Maurice Adrien Marie Mitterrand ٢١ گولانا ١٩٨١- ١٧ گولانا ١٩٩٥) ڤە دهاتە رێڤەبرن (٢٠١٤,١٠,Wallis) یا ڕون و ئاشکەراییە ژبەرکۆ فەرەنسا بەرژەوەندیێن سیاسیی و ئابۆری لدەڤەرێ هەبوون، ژبەر هندێ هەر لدەستپێکا دیاربوونا پێشهاتێن ترسناك یێن ڕۆاندی، فەرەنسا ماتێکرنا دپێشهاتێن نازك و ترسناك یێن رواندا کربوون.

هەرچەندە، دراگەهاندانا حکومەتا فەرەنسا دا وەسا هاتبوو خۆیاکرن، کۆ ئەرکێ سەرەکی یێ هێزێن فەرەنسا پاراستنا هەڤوەلاتییێن فەرەنسا ل رواندا بوو. بەلێ دژیواری دا، ئەڤە ماتێکرنا فەرەنسا دکارووبار و بووبەرێن رواندا دا بوو و پتر ئاگرێ شەری دناڤبەرا تووتسیان و هووتوویان دا خوشکر بوو، ژبەر ئەوان هاریکارییێن بهێزێن حکومەتا فەرەنسا پێشکێشی هێزێن حکومەتا رواندا کرین، واتە ل ئەڤێرێ دیار دبیت ئەرکی فەرمی یێ ئەڤێ هێزا فەرەنسا هاریکاریکرنا حکومەتا رواندا بۆ شکاندنا بەرەیێ نیشتیمانی یێ رواندا بوو(٢٠٠٠,١١٠,McNulty). بێگومان هێزا فەرەنسا شیا ڕۆلەکێ گرنگ ل دیرێخستنا چەکدارێن یاخبووی دناڤبەرا سالێن ١٩٩١تا ١٩٩٣ێ دا ببینت. حکومەتا فەرەنسا دورپێچا رێکخراوا نەتەوەیێن ئێکگرتی برێکا پێشکێشکرنا چەکی ب حکومەتا رواندا شکاند و هێزا (Interahamwe)، مەشقکربوون، کۆ هێزەکا نەرێکخستی یا تۆندرەو ب سەر (MRND-D) ڤە بوو(Goose, & ١٩٩٤,٨٩,Smyth).

سەرەڕای هندێ، ئەرکێ سەرەکی یێ کارمەندێن فەرەنسا هاریکاریکرنا پرۆسێسا ئاشتیێ ل رواندا بوو، هەر رێککەفتنامەیەکا خزمەتگوزاری و هاریکاریکرنێ یا سەربازێن فەرەنسا ڕۆل تێدا هەیی پتر بۆ حکومەتا نەژادپەرستی یا ڕۆاندی ب مفابوو. (٢٠٠٨,١٥,Kroslak) ژبەر هندێ، هندەك دبێژن فەرەنسا دەستێوەردانەك دیپلۆماسی و سەربازی وەك ئامرازەکێ تەمامکەر ددیت ژبۆ هەماهنگیێ دگەل حکومەتا رواندا، لدەمەکێدا هندەکێن دی دبێژن، دەزگەهێن کارگێری یێن حکومەتا فەرەنسا دئەڤێ پرسێ دا ببوون دوو پشك، پشکەك وەزارەتا دەرڤەیا فەرەنسا بوو، کۆ وەسا هزردکر چارەسەریا سیاسیی ب مفایە و دەزگەهێن سەربازی یێن فەرەنسا دگەل چارەسەرییێن سەربازی بو(١٩٩٧,٢٨,McNulty).

لدۆیڤ ڕاپۆرتێن بالیۆزخانەیا فەرەنسا ل رواندا، ل ئەوی دەمیدا کۆ وەرزانە بۆ وەلاتێ خۆ فرێدکرن، تێدا دیارکری یە ئەو هێرشێن چەندین جاران دناڤبەرا سالێن ١٩٠٠تا ١٩٩٤، دا ل رواندا ڕوویدایێن بتنێ بانگەشەیێن سیاسیی بوون(٢٠٠٨,١٥,Kroslak). پشتی هینگێ، ل سالا ١٩٩٨ێ دا، ئەفسەرێن فەرەنسا ئەوێن بەرامبەری ئەنجوومەنێ ڤەکۆلینا یێ ئەنجوومەنێ نیشتیمانی یێ فەرەنسا هاتینە ڕاسپارد کرن دابوو دیارکرن، کۆ بتنێ سالێن بەری ١٩٩٤ێ، هایدارێ کریارێن سەربازێن سۆپایێ رواندا بوون، کۆ بەردەوام باسێ، « چارەسەرییا دوماهیێ»، دکر(٢٠٠٠,١١١,McNulty). ب ئەڤی ڕەنگی خۆیا دبیت بەری ڕوودانا جینۆسایدا رواندا، حکومەتا رواندا پلانا قرکرنا

تووتسیان بهویری دارشتبوو و ب بەردەوامی ب هایدارییا فەرەنسا و رێکخراوێن نێڤدەولەتی کار ل سەر پلانا خو داکر، داکو بشێوەیەکێ رێکخستی و لدەمەکێ گونجایدا دەست پێبکەت.

ل کانوونا ئێکێ یا سالا ١٩٩٣، هێزێن سەربازی یێن فەرەنسا ژ رواندا هاتنە ڤەکێشان، بەلێ دەستەیەکا راوێژکارێن سەربازی یێن فەرەنسا بۆ هاریکاریکرنا رژێما دەستهەلاتدار ل ئەوی وەلاتی مابوون. ئەو حکومەتا تۆندرەوا ل ٨ی نیسانا ١٩٩٤ێ، ل رواندا هاتیە دورستکرن، نەکو بتنێ فەرەنسا دان پێدان پێکر، بەلکو پێرۆزباهیی ژی لێکرن و پشتەڤانیا خۆ یا بەردەوام ب شێوەیەکێ ئاشکەرا بۆ دا دیارکرن (Melvern, & Caplan.,٢٠٠١, ١٧٦) ، هەژی یە بێژین بالیۆزێ فەرەنسا رۆلەك كاریگەر د دامەزراندنا ئەوێ حکومەتێدا هەبوو. ل ١١ نیسانا ١٩٩٤رۆژنامەڤانێ فەرەنسی (جێن فلیپ چوپێ Jean Philippe Ceppi) گوتارەک درۆژنامەیا ئازادیخواز یا رۆژانەیا فەرەنسی (French Daily Liberation Newspaper) بەلاڤکر و بۆ ئێکەمین جار پەیڤا (جینۆساید) بۆ شرۆڤەکرنێن رووداێن رواندا ل فەرەنسا بکارهینا(NSA, May, ٢٠١٤). د راستیدا هەرچەندە بەردەوام چەکێ فەرەنسا برێکا وەلاتێ زائیر دگەهشتە دەستێ سۆپایێ رواندا، حکومەتا فەرەنسا پێدڤی هەیڤەکێ بوو، واتە ل ٥ گولانا ١٩٩٤ێ، بفەرمی بریارا راگرتنا هنارتنا چەکی بۆ رواندا بدەت. بەلێ هەتا نۆکە گۆمانا دهندێدا کو ئەڤ بریارە ژلایێ پاریسڤە هاتبیت جێ بەجێکرن. (Callamard,١٦٢,٢٠١٧)

دپێنگاڤێن خودا، ژبۆ هاریکاریکرنا رژێما رۆاندی، جارەکادی، ل ٩ نیسانا ١٩٩٤، فەرەنسا بفرۆکەیان هێز بۆ ناڤ ئەڤی وەلاتی هنارتبوون، ئارمانجا فەرەنسا ژئەڤێ چەندێ ئەو بوو، کو خودان ناسنامەێن بیانی (سپی پیستێن ئەوروپی و نەئەوروپی) ژئەڤی وەلاتی دەرکەڤن و رزگار بکەن (Kroslak,١٥,٢٠٠٨) . تشتێ سەیر ئەو بۆ هێزێن فەرەنسا رێك ب ئەوان تووتسیان یێن هەڤژینی دگەل ئەورۆپیان پێك ئینایین نەدا بچن دناڤ فرۆکەیان دا، بەلێ ژمارەیەکا سەرکردەێن رژیما بەرێ دگەل رزگاربوویان بوون، هەروەسا فەرمانبەرێن رەگەزێن تووتسی ل بالیۆزخانەیا فەرەنسا بتنێ دهێلان کو بەرەڤانیێ ژخوو بکەن(Caplan,٤٥٠,٢٠١٣)، دئەنجامدا وەك دهاتە چاڤەرێکرن ئێك لدۆیڤ ئێکێ هاتنە کوشتن و لدۆر ئەوێن درەڤیان بوو خۆ لجهەکێ دگەریان داکو ژیانا خۆ بپارێزن ژ رژێما سەرتکوتکەرا رۆاندی، فەرەنسا داکۆکی لهندێ کربوو پێدڤییە دەڤەرەکا ئارام دناڤ رواندا یان لسەر سنوورێ ئەوێ بۆ وان بێهتە دورستکرن و لژێر جاڤدێرییا نەتەوەیێن ئێکگرتی بهێنە پاراستن(Newbury,٧٨,١٩٩٨). ل ١٢ نیسانا ١٩٩٤ێ، بالیۆزێ فەرەنسا بالیۆزخانەیا وەلاتێ خو ل رواندا دائێخست و پشتی بۆرینا دوو رۆژان دوماهیك سەربازێن فەرەنسا ئاڤاهیێ بالیۆزخانێ بجهێلان و برێکا فرۆکەیان بەرەڤ پاریس ب رێکەڤتن (McNulty,٣٠,١٩٩٧).

ل ١٢ نیسانا ١٩٩٤ نوونەرێ فەرەنسا(ژان بێرنارد مێریمێJean Bernard Merimee ١٩٩١-١٩٩٥) ل UN راگەهاند دبیت ل ١٣ نیسانێ فەرەنسا هێزێن خۆ ل رواندا ڤەکێشت، ل ئەوی دەمیدا هاتبوو پێشبینکرن ئەگەر فەرەنسا و بەلژیکا هێزێن خۆ ژ رواندا ڤەکێشن دێ ڤالاهییەکا مەترسیدار ل رواندا هێتە پێش، ژبەر هندێ ئەندامێن UN راگەهاندبوو پێدڤییە UN هزرێ دپلانەکێدا بکەت داکو ئەوێ ڤالاهییا هێزێن فەرەنسا و بەلژیکا پر بکەت دا چ کارەساتێن مرۆڤی ل ئەوی وەلاتی بهێنە رویدان (NAS, ١٣ April, ١٩٩٤).

ل ٢٢ نیسانا ١٩٩٤ێ، ژمارەیەك ژ سەرکردەێن رواندی یێن دەست د جینۆسایدێ دا هەین سەرەدانا فەرەنسا کر، کو وەزیرێ دەرڤە یێ رواندا، (جێرۆمی بیکامومپاکا Jérôme Bicamumpaka)، سەرکردەیێ (CDR) جین بۆسکۆ(Jean Bosco)، بارایاگۆیزا پرۆتایس زیگیرانێرازۆی (Barayagwiza protais zigiranyirazo) سەرکردێ «دەستەکا مرنێ» دگەل دبوون. سەرۆکێ فەرەنسا میتەران و وەزیرێ دەرڤەیێ فەرەنسا، (ئالان ماری جۆپێ Alain Marie Juppe ١٩٩٣-

١٩٩٥) سەرەڕای ئەوێ جینۆسایدا هینگێ ل رواندا پەیدابوو، ب شانازیڤە پێشوازی لێكربوو. ل ئەوی دەمیدا جەنێرال (جین پێری هوچۆن Jin Perry Hochon)، بەرپرسێ كاروبارێن هەوارهاتنا سەربازێن فەرەنسی ژبۆ رواندا بوو، ئامۆژگاری لێهاتبوون كرن وێنەێن كوشتیان بهێنە پاقژكرن و ژناڤبرن. (McNulty,١١٧,٢٠٠٠; Caicedo,١١٣,٢٠١٠) ژ ڤەڕێژا ئەڤێ چەندێ ب شێوەیەكێ زۆر رون ئاشكەرا دبیت حكومەتا فەرەنسا ئامۆژگاری ل هۆچۆنی كر بوون ئاستەنگان دورست بكەت و ببیتە رێگر درێكا چوونا ڕۆژنامەڤان و نوێنەرێن رێكخراوێن نێڤدەولەتی بۆ ناڤ رواندا ژبۆ نیشاندان و شرۆڤەكرنا بوویەرێن پێشهاتێن رواندا بۆ رایا گشتی یا جیهانێ و جڤاكێ نێڤدەولەتی.

هەروەسا فەرەنسا ل نەتەوەیێن ئێكگرتی پشتەڤانیا رواندا دكر، نۆێنەرێن فەرەنسا وەك نۆێنەرێن حكومەتا جینۆسایدكەر ل رواندا داكۆكی لهندێ دكر، كۆ یا ل رواندا دهێتە روویدان جینۆساید نینە، بەرۆڤاژی شەرەكێ مەدەنیە و پێدڤییە حكومەتا رواندا بخۆ ئەڤی شەری ب ڕاوەستینیت. تاوانا سەرەكی كەفتبوو سەر ملێن بەرەیێ نیشتیمانی یێ رواندا، لدۆیڤ گوتنێن ئەوان حكومەت و بەرەیێ نشتیمانی دكوشتارێ دا تێكەلی ئێك ببوون. (Hintjens,٢٥٠,١٩٩٩) . ژبەر هندێ ب هەمی شیانێن خوو حكومەتا فەرەنسا ب نۆێنەر و دیپلۆماتكارێن خۆڤە پشتەڤانیا حكومەتا رواندا دكر.

دگەل هندێدا، پشتی جینۆسایدێ حكومەتا فەرەنسا هاریكارییا هندەك كەسێن دەست د جینۆسایدێ دا هەین كربوو داكۆ رواندا بجهبهێلن و بەرەڤ وەلاتێن جیران یان ئەوروپا بچن و دناڤ ئەوان دا سەرۆك وەزیرێ بەرێ یێ رواندا، دیسماس نیسینگیاریمیی ئەندامێ هێزا (MDR) هووتووی یێ ئەوێ حكومەتا نۆی یا ل ٦نیسانا ١٩٩٤ێ هاتیە دامەزراندن، وەزیرێ بەرەڤانیێ،(ئۆگستین بیزاما Augustine Bizama)، دیرۆكتێرێ ڕۆاندی (ڤێردیناند ناهیمانا Ferdinand Nahimana) وەزیرێ خواندا بلند، ریڤەبەرێ ڕادیۆا (-Radio Television Libre Des Mille Collines RTLMC)، ڕاوێژكاری سەرۆكایەتێ و ژمارەكا دی یا وەزیرێن حكومەتێن بەرێ بوون(Straus,١٠,٢٠١٠).

خاما ئێكی یا بەرێ، (ئاگاسێ هابیاریمانا Agase Habyarimana) و برایێ ئەوێ، (سێرافین ڕۆابوكومبا Serafin Robukumba)، كەسایەتیەكێ دیارێ خێلی، هەتاكۆ مافێ پەنابەرایەتییا سیاسیی ل فەرەنسا پێهاتە دان و خانم هابیاریمانا كۆژمێ (٤٠) هزار دۆلارێن ئەمریكی ژی وەرگرتن. (Rothe, Mullins, & Sandstrom,٧٢,٢٠٠٨) بەرۆڤاژی، فەرەنسا رەتكر مافێ پەنابەرایەتیێ بدەت (٥) زارۆكێن سەرۆك وەزیرێ بێلایەنێن ب رەگەز هووتوی، پشتی هینگێ دگەل دەیك خو هاتنە كوشتن(Kroslak,٨٠,٢٠٠٢).

ل نیسانا ١٩٩٤، فەرەنسا «ناوچەیا پاراستیProtecting Area »، ل رواندا دورستكر بوو و بۆ ئەڤێ مەبەستێ (2555) سەرباز رەوانەیی باشۆرێ ڕۆژهەلات و باكۆرێ ڕۆژهەلاتێ رواندا كر بوون. هەروەسا داكۆ فەرەنسا هێزا خۆ ب هێزەك نێڤدەولەتی بینتە پێش، ڕابوو چەند سەربازێن مسری، سنیگالی، چادی، كینیا، بیساوی و مۆریتانی دگەل هێزێن خوو پشكدار كربوون، ئارمانجا سەرەكی یا فەرەنسا ژ ئەڤێ چەندێ ئەو بۆ جڤاكێ نێڤدەولەتی دیار بكەت ئەوێ ب شێوەیەكێ بهێز پشكداری د پاراستنا رواندا دا یا كری (Prunier,٢٨٥,٢٠١٧).ئەڤ پێنگاڤە ب ئۆپەراسیۆنا تۆركوازی (Operation Turquoise) ، هاتبوو نیاسین، كۆ ل ٢٢ خزیرانا ١٩٩٤، ئەنجوومەنێ ئاسایشا نەتەوەیێن ئێكگرتی رێك ب ئەڤێ هێزێ دابوو، لدۆیڤ گوتنا دەستهەلاتدارییا فەرەنسا مەبەستا ئەوێ دورستكرنا «ناوچەدارییا مری پارێز Death Protecting Area»، بۆ پاراستنا ئاكنجیێن مەدەنی و ڕاگرتنا ئەوێ كوشتارێ یاكۆ فەرەنسا نە ب جینۆساید بەلكۆ ب «پێكدادانا نەژادی Ethnic War»،دایە نیاسین. (Haspeslagh,٤٤٨,٢٠٠٣)

دراستیدا، ئەڤێ ئۆپەراسیۆنێ ئارمانجەكا دی ژی هەبوو، كۆ ئەو ژی گوهورینا ئەوێ كارڤەدانا نەچاڤەرێكری یا

نێڤدەولەتی بوو هەمبەری هەلۆیستێن فەرەنسا، یا زانایە رزگارکرنا حکومەتا بەروەختا رواندی و چەند بەشەکێن سوپایێ ئەوێ، واتە رێگرتنا هەمبەری سەرکەفتنا بەرەیێ نیشتیمانی و رێك خۆشکرن بۆ ژڤراندنا رێککەڤتنامەیا (ئەوروشا The Agreement of Arusha) و حکومەتا هەڤبەش بوو. (Melvern, & Caplan.,٢٠٠١, ١٧٦)ل ماوەیێ مانا خۆدا ل رواندا، هێزێن فەرەنسا نێزیکی (١٥) هزار تووتسی ل ناوچەدارییا پاراستی پاراستبوون. هەرچەندە حکومەتا جینۆساید کەرا رواندی، دەستەکا رادیۆا پەخشێن خوو دناڤ ناوچەدارییا پاراستنێ، سوپایێ رواندا و سەرکردەێن دقرکرنا تووتسییان دا ژی پاراستبوون. (Kroslak,٨٢,٢٠٠٤)

د کارگێرییا فەرەنسا دا، ئەڤ ئوپەراسیۆنە دناڤبەرا «بازان دا Hurry»، یاکۆ ژلایێ سەرۆکێ فەرەنسا فرانسوا میتران و راوێژکارێن سەربازی یێن (کریستیان کێسنۆت christian chesnot) سەرکردایەتیا ئەوان دکر کەفتبوو دناڤ مل ملانەك تۆندا و داخوازا رێکە چارەسەرییەك سیاسیی دکر و «کوتران»، کۆ ژلایێ سەرۆکێ وەزیران، (ئیدوارد باڵادیۆر Edouard Balladur ١٩٩٣-١٩٩٥) دهاتە رێڤەبرن، پێشنیازا ئۆپەراسیۆنا مرۆڤایەتییا سنۆرداری دکرن. پشتی ئۆپەراسیۆنا تۆکۆازی حکومەتا فەرەنسا ل سەر دۆژمنکارییا خۆ هەمبەری بەرەیێ نیشتیمانی یێ رواندی بەردەوام بوو. (Reyntjens,٢٤٧,١٩٩٦)

ل ١٦ خزیرانا ١٩٩٤ سەرۆک ئەرکانێ سوپایێ فەرەنسا (دۆمینیک ماری فرانسوا گالۆزۆ دی ڤیلپین Dominique Marie Francois Rene Galouzeau De Villepin ١٩٩٣-١٩٩٥) دپەیوەندییەکێدا دگەل جێگرێ وەزیرێ دەرڤە یێ ئەمریکا(نێلسۆن سترۆبریج تاڵبۆتێ سێێ Nelson Strobridge Talbott III ٢٣ شوباتا ١٩٩٤ - ١٩ کانوونا دووێ ٢٠٠١) راگەهاند وەزیرێ کاروبارێن دەرڤەیێ فەرەنسا ئالان ماری جۆپێ پلانەک بناڤێ (پلانا فەرەنسا بۆ مایتێکرنێ ل رواندا French Proposal for Intervention in Rwanda) یا ئامادەکری، ئارمانجا سەرەکی یا ئەڤێ پلانێ راوەستاندنا تۆندوتیژییانە ب شێوەیەکێ راستەوخۆ و ئەڤ مایتێکرنە دێ یا سنووردارکری و گرنگ بییت، دێ ئەوێ بۆشاهیا ئێمناهیێ یا ل رواندا هەی پرکەت تا هێزێن ئاشتیپارێزێن UN دهێنە رەوانەکرن، هەر وەلاتەکێ بڤێت دشێت پشکدارێ دئەڤێ پلانێدا برێکا هناردنا سەربازان، کەلوپەلان و پشتەڤانیا مەعنەوی و هاریکارێن مرۆڤایەتی تێدا بکەن، ئەڤ پلانە پێدڤی ب (٢) هزار سەربازان هەیە و دێ ئێکەم جار (٥٠٠) سەرباز بۆ ئەوان دەڤەرێن کاودانێن ئەوان نەخۆش دا ئەوی خەلکێ مەترسی لسەر ژیانا ئەوان هەی رزگار بکەن و ببنە سنوورێ وەلاتێن جیرانێن رواندا. دئەڤی چوارچووڤیدا ڤیلپیی دڤیا هەلۆیستێ ئەمریکا ژ رەوشا رواندا و پلانا فەرەنسا بزانیت. دبەرامبەردا تاڵبۆتی دا دیارکرن ئەمریکا هەمان هزرا حکومەتا فەرەنسا یا هەیی و دا دیارکرن پێدڤییە جڤاکێ نێڤدەولەتی ب زیترین وەخت هەلۆیستێ خۆ ژ رەوشا مەترسیدارا رواندا دیار بکەت (Department of State, ١٦ June, ١٩٩٤).

ل ١٨ تیرمەها ١٩٩٤ێ، پشتی رەڤینێ، حکومەتا جینۆسایدکەر هاتە دامەزراندن، نۆینەرێن ئەڤێ حکومەتا نوی بۆ کوومبوونا بلندا فەرەنسی و ئەفریقی ل (بیاریتز Biarritz) ل رۆژێن ٨ و٩ چریا دووێ یا ساڵا ١٩٩٤ێ، هاتیە سازدان. فەرەنسا بەردەوام فشار دئێخستنە سەر حکومەتا نوی داکۆ هەڤپەیمانییەك بەرفرەهە دگەل (MRNDD)، پارتا دەستهەلاتدارا رژێما بەرێ دورستبکەن(Hintjens,٢٥٦,١٩٩٩). ب درێژییا هاڤینا ١٩٩٤، حکومەتا فەرەنسا رووداێن رواندا ب (شەرێ ناڤخۆیی Internal War) وەسفدکر و داخوازا ئاگربەستێ بۆ راوەستاندنا ئەوی شەری دکر(White, ٢٠١٢, ١٤).

٣,٢. هەلۆیستێ وەلاتێ بەلژیکا هەمبەری جینۆسایدا رواندا

سەرەڕای هندێ بۆ وەلاتێن داگیرکاری ل ئەفریقیا هەین ب زەحمەت بوو بەشداریێ دهەوێن دابینکرنا ئێمناهییێدا ل داگیرگەهێن خۆ یێن کەڤن بکەن، بەلێ حکومەتا بەلژیکا ڕۆلەکێ کاریگەر دپشتەڤانیکرنا هێزێن ئاشتیپارێزێن UNAMIR گێرا و هێزێن سۆپایێ بەلژیکا ڕۆلەکێ بهێز دهێزێن UN دا گێرا. ژبەرکۆ بەری هینگێ وەلاتێ بەلژیکا پێزانینێن باش لدۆر پلانێن جینۆسایدێ ژلایێ هووتیان ب دژی تووتسیان هەبوون، ئەڤ پێزانینە ژلایێ کۆمکەرێ پێزانینێن هووتیڤە (ژان پییێر Jean Pierre) ئەوێ ل کانوونا دووێ ١٩٩٤ دگەل هەوالگیرییا بەلژیکی کاردکر پێهاتبوون دان(White,١٤,٢٠١٢-١٥).

ژبۆ پشتراستکرنا کاودانێن رواندا ل شۆباتا ١٩٩٤ وەزیرێ دەرڤەیێ بەلژیکا، (ویلی وێرنەر هوبێرت- ویلی کلیس Willy Werner Hubert -Willy Claes ٧ ئادارا ١٩٩٢- ١٠ چریا ئێکێ ١٩٩٤)، ب سەرەدانەکێ چوو باژێرێ کیگالی و لدەمێ زڤریە باژێرێ برۆسل ڤە، ڕاستەوخۆ سکرتێرێ گشتی یێ UN (پترۆس پترۆس غالیBoutros Boutros Ghali ١کانوونا دووێ ١٩٩٢- ٣١ کانوونا ئێکێ ١٩٩٦) ئاگەهدارکربوو، کۆ پێدڤییە بزیترین وەخت دەستهەلاتەکا بهێز ب هێزێن ئاشتیپارێزێنUNAMIR بهێتە دان داکۆ ڕەوشا ئەوی وەلاتی کونترۆل بکەن یان بهێنە ڤەکێشان.دیسان نوونەرێ بەلژیکا ل UN هەولدا هەمان داخوازا بگەهینتە بەرپرسێنUN، دبەرامبەردا بەرپرسێن UN گوتبووێ هێزێن ئاشتیپارێزێن UNAMIR هزرێ ل کێمترین مەزاختن و چاڤدێرییەکا سنووردارکری دکەن و هزر د بەرفرەهکرنا پێگەهێ ئەوێ دا ناهێتە کرن ((White,١٤,٢٠١٢-١٥. وەزیرێ دەرڤەیێ بەلژیکا، ویلی کلیس لدەمێ جینۆسایدا رواندای دابوو دیارکرن، « ئەم هایدارێ ڕادێ کوشتنێ بووین»، هەروەسا فەرماندێ هێزێن سەربازی یێن بەلژیکی ل رواند، دابوو ئاشکەرا کرن، « ئەگەر بەلژیکا ب پێدڤی شیابا هێزێن خۆ ل رواندا بهێلیت، مە دشیا خەلکێ ژ مرنێ رزگار بکەین». (Neuberger,١٦٠,٢٠١٧)

هەرچەندە، فەرەنسا بەرژهوەندیێن فرانکۆفۆنی ل رواندا هەبوو، ئارەزۆییا بەلژیکا، یاکۆ دناڤبەرا سالێن ١٩١٨تا ١٩٦٣ وەک داگیرگەهـ حوکمرانیا ئەڤی وەلاتی دکر، هەمان ئارمانج و بەرژهوەندیێن داگیرکارییا بەرێ هەبوون، کۆ دشیان دایە ب داگیرکەرییا نوی بهێتە سالۆخەت دان، ژبەرکۆ یا زانایە وەبەرهێنەران، کونترۆلا ل سەر لقێن مەزن، هەبوونا کومپانیێن بازرگانی و بەرفرەهبوون ل سەر بارزگانیا ناڤخوی، دابینکرنا چەك و ڕاهێنانێن سەربازی، کارێن مامۆستا و وانەبێژان دسیستەمێ پەروەردەیی یێ ناڤخوەیی دا و چالاکیێن مزگینەرێن ئایینی یێن بەلژیکی ل پتریا کەنیسەێن ئەڤی وەلاتیدا چالاکبوون، هەروەسا پەیوەندیێن کەسایەتییان دگەل چینا دەستبژێرا جڤاکی دا هەبوون (Kolodziej,١٢٥,٢٠٠٠).

ل نیسانا ١٩٩٤ێ، یەکەیەکا سەربازی یا بەلژیکی کۆ ژ (٤٠٠) سەربازان پێك دهات، تووشیroوویب رووبوونەکا مەزن دگەل هنارتێن هاریکارێن نەتەوەیێن ئێکگرتیUNAMIR بۆ رواندا بوون. (Kuperman,٩٩,٢٠٠٠) د ئەنجامدا، ل ٦ نیسانا ١٩٩٤ێ، ١٠ سەربازێن بەلژیکی هاتنە کوشتن، لدەمەکێدا، ب رەنگەکێ نەسەرکەفتی بزاڤا پاراستنا خانما سەرۆك وەزیرێ رواندا لدەمێ دڤیا ژ مالا خۆ بەرەڤ بنگەهەکێ نەتەوەیێن ئێکگرتی بچیت دهێتە شکاندن. دئەنجامدا، (٣) سەربازێن بەلژیکی دهێنە کوشتن و (٧) یێن دی هاتنە گرتن، پاشی ب تۆندی دهێنە ئەشکەنجەدان و کوشتن(Goose, & Smyth,٩١,١٩٩٤) .

ئەڤ کریارێن نەمرۆڤایەتی، بوونە ئەگەرێ هندێ، حکومەتا بەلژیکا ڕاستەوخۆ بریار دا هەمی هەڤوەلاتیێن ئەوێ ژ رواندا بدەرکەڤن و بالیۆزخانەیا خۆ ل ئەوی وەلاتی دائێخست. پشتی هینگێ چەند قەشە و سیاسەتمەدارێن

بەلژیکی ب سەرکەفتیانە رزگار دبن، هەروەسا حکومەتا بەلژیکا بکویری و هووشیاری هزر دڤەکێشانا هەمی هێزێن خۆ ژ UNAMIR کربوو(Akresh, & Walque,٣٤,٢٠٠٨). لەورا ب مەبەستا پاراستنا کەرامەتا خۆ هەمبەری خەلکێ بەلژیکا و جیهانێ، حکومەتا بەلژیکا ب هووشداری کار بۆ ڤەکێشا هەمی هێزێن خۆ ژ UNAMIR ل رواندا کاودان دهەلسەنگاندن، (ژبلی ئەڤێ چەندێ پێشنیازکر ئەو هێز ب شێوەیەکێ رێکخستی بهێنە بهێزکرن و رێنماییێن کارکرنێ بۆ بێهنە دەرکرن، بەلژیکا دزانی دێ ئەڤ داخوازییە ژلایێ بەریتانیا، فەرەنسا و ویلایەتیێن ئێکگرتییێن ئەمریکاڤە هێتە رەتکر.ژبەر هندێ ئێدی بەلژیکا نەدڤیا سەربازێن ئەوێ ل رواندا هەبن، ژبەر هندێ تایێ بەلژیکا یێ (Medecins Sans Frontiers)، لدەستپێکا روودانا جینۆسایدا رواندا ئەڤ وەلاتە بجهێلا بوو. (Chu, Rosseel, Trelles, , & Gielis ,,٤١١,٢٠١٠-٤١٤)

ل ٨ نیسانا ٩٩٤ نوونەرێ بەلژیکا ل UN (پاوڵ نۆتەردایم Paul Noterdame) بروسکەیەک بۆ وەزیرێ دەرڤەیێ بەلژیکا کلیسی ڤرێکر و تێدا دیارکربوو هێزێن ئاشتیپارێزێن UNAMIRب دروستی نەشیاینە ژیانا وەلاتیێن بەلژیکی ل کیگالی بپارێزن و رونکرییە دهەر حاڵەتەکێدا چەند ئەندامەکێن بەردەوامێن ئەنجوومەنێ ئاسایشا UN بۆ نۆتەردایمی دابۆ رونکرنا ئەنجوومەنێ UN چ گوهۆرینا دبەرنامێ هێزێن ئاشتیپارێزێن UNAMIR ناکەت، بنیاتێ بەرنامێ ئەوە لدۆیڤ گوهۆرینا پێشهاتێن سیاسیی بچن. شکەستنا بەرنامێ ئەوێ هێزێ دێ بیتە ئەگەرێ پەیدابوونا چەندین ئاستەنگان درێکا جێبەجێکرنا ئەویدا. هەروەسا هندەک ئەندامێن رۆژئاڤایی یێن ئەنجوومەنێ UN پرسیارا مافێن پاراستنا هێزێن ئاشتیپارێزێن UNAMIR دئەوان بارودۆخێن نەخۆشێن ل ئەوی دەمیدا دکەن (Senat de Belgique, ٦ December, ١٩٩٧; Department of State, ٨ April, ١٩٩٤).

دناڤبەرا ٩تا ١٤ نیسانا ١٩٩٤؛ سۆپایێ بەلژیکا ب هێزەکا (٨٥٠) سەربازی دەست ب ئۆپەاسیۆنەکێ ژبۆ دەرکرنا هەڤوەلاتیێن سپی پیست ل رواندا دەستپێکر بوو(Kuperman,١٠٠,٢٠٠٠). بەلێ رەتکر تووتسیان رزگاربکەن کۆ بۆ پاراستنا ژیانا خوو دەرڤین، هەتا کۆ ئەوێن بۆ دەزگەهێن بەلژیکی ژی کاردکرن و پەیوەندی دگەل بەلژیکا هەبوون، بەلێ بەلژیکا هەمان هەلۆیستێ فەرەنسا بەرامبەری تووتسیان بکارهینان و نەهێلا ئێک تووتسی بتنێ ژی دگەل ئەوان بچیت (Caplan,٤٥٥,٢٠١٣). ڤەکێشان بەلژیکا ژ رواندا کارتێکرنەکا نەراستەوخۆ ل سەر هەلۆیستێ ئەمریکا ل رواندا هەبوو، ئێك ژ دیپلۆماتکارێن ئەمریکا پرسیار کر بوو کا چەوا ویلایەتیێن ئێکگرتیێن ئەمریکا خۆ تێکەلی پرسێن رواندا کر بوو، لدەمێدا ڤۆناغەك وەسا خراب بوو، کۆ وەل بەلژیکا کربوو رواندا بجە بهێلیت سەرەرای هندێ بەلژیکا زۆر مافێن تایبەت و بەرژەوەندی ل ئەوی وەلاتی هەبوون (Bradol, & Le Pape,٨٩,٢٠١٧). لدەمێ حکومەتا بەلژیکا هێزێن خۆ ژ رواندا ڤەکێشاین، ژئەگەرێ فشارا رایا گشتی یا خەلکێ بەلژیکا نەبوو، دراستیدا، پشتی (١٠) سەربازێن بەلژیکا هاتینە کوشتن راپرسییەکا ل بەلژیکا هاتبوو ئەنجامدان، تێدا ٤٨٪ ژ خەلکێ بەلژیکا پشتەڤانیا مانا هێزێن سەربازی یێن بەلژیکا ل رواندا کربوو و هەروەسا داخوازا دووبارە بهێزکرنا ئەوان ژ حکومەتا بەلژیکا هاتبوو کرن. (Melvern, & Caplan,.,٢٠٠١, ١٧٦) ئەڤە لدەمەکێدا ٤٠٪ ژ پشکداران دگەل ڤەکێشانێ بوون، هەتا ژبەر ئەگەرێن هەبوونا ڤۆربانێن زێدەتر ل پاشەرۆژێ،راپرسییەکا دی ل هەرێما (فلە مەنگی) هاتبوو ئەنجامدان، تێدا ٥٥٪ ژ ئەوان کەسێن راپرسی دگەل هاتیە ئەنجامدان پشتەڤانیا هێزێن ئاشتی پارێز کربوو، دا کۆ بشێن بەرەڤانیێ ژ تووتسییان بکەن. دگەل هندێدا، د راپرسیێ دا ٨٠٪ ژ پشکداران ب دژی بهێزکرنا هێزێن سەربازی یێن بەلژیکا ل رواندا بوون(Neuberger,١٦٢,٢٠١٧).

دگەل هندێدا، لژنا لێپرسینا پەرلەمانێ بەلژیکی، نەدڤیا گوهدارییا ئەوان سەربازێن ژ رواندا هاتین بکەتن و ڤیانا

مانا ئـەوان ل روانـدا هەبـوو، داکـۆ سـنۆرەکێ بـۆ ئـەوێ کومەلکوژیـێ دانیـت و بەلـێ رێـك ب سـەربازێن بەلژیکـی نەهاتبـوو دان ئەڤـان جـۆرە کاران ئەنجامبـدەن(Kuperman,۱۰۲,۲۰۰۰). پشـتی هینگـێ، کۆلۆنێـل (لـۆك مارشـال Majior Luke Marshall) بەرپرسـێ فەرماندەییـا کیـگالی یـا سـەر ب هێزێـن UNAMIR ل سـەردەمێ جینۆسـایدا روانـدا ڕاگەهاندبـوو، کـۆ، «د چـوو بارودۆخـان دا نابیـت ئەڤـی وەلاتی بجـه بهێلیـن»، ئەڤە بیروبۆچوونا ناڤبری بـوو و بـەردەوام ئـەڤ چەنـدە دگـوت سـەرکردێن وەلاتـێ خـۆ تاکـۆ لدەمـێ بریـارا سیاسیی تایبـەت ب UNAMIR دەرچـووی. ناڤبری هزردکـر، کـۆ دڕاسـتیدا پێدڤییـە سـەرکردەێن سیاسـیی یێـن UNAMIR زانیبـا کـۆ ڤەکێشـانا UNAMIR دا ژیانـا هـزاران ژن، زەلام و زارۆکان کەفیتـە بـەر مرنـەکا ڕاسـتەقینە(Tadjo,۳۸۳,۲۰۱۰).

دڤێت ئاماژە بهنـدێ بدەیـن، کـر ئـەو هێزێـن بەلژیکی یێـن ژ رواندا هاتینە ڤەکێشـان، باشـترین، رێکخسـتیترین، مەشـقترین و پرچەکتریـن هێزێـن نەتەوەییـن ئێکگـرتی ل روانـدا یـا دنـاڤ هـزران گـران دا بـوون. هەروەسـا پێزانێـن بەرفرەهـە لـدۆر جهێـن چیـای یێـن روانـدا و هەلکەفتێـن دنـاڤ روویـدان هەبـوون(Kuperman,۱۱۲,۲۰۰۰). دوماهیـك جـار وەك دەسـتهەلاتەکا داگیرکـەری ل روانـدا، بەلژیـکا پێزانیـن لـدۆر وردەکاریـن ئەڤـی وەلاتی هەبـوون، وەك بەنگلادیـش کـۆ بهێـزێ پشـکداری د UNAMIR دا کربـوو، هـەژی یـە بێژیـن فەرەنسـا ئـەڤ پێزانینـە لـدەڤ نەبـوون. دناڤبـەرا تیرمەهـا ۱۹۹٤ێ تـا تەباخـا ۱۹۹٥ێ، حکومـەت ژلایـێ سـەرکردێ میانـرەوێ (MDR)، (فۆسـتین تواگیـرا مونگـوا faustin twagiramungu)، رێڤەبـەرێ نڤێسـینگەها (RPF) ل برۆکسـل و بەرەیـێ چـوار پارتێـن ئۆپۆزسـیۆنێ بـوو(Neuberger,۱٦۳,۲۰۱۷).

۳,۳. هەلۆیستێ ئەمریکا هەمبەری جینۆسایدا رواندا

بەرهنگارییا حکومەتـا روانـدا ب دژی ژناڤبرنـا نەرازیبوونێـن ئایینـی ئێـك ژ ئـەوان مەترسـیێن بەردەوامبـوو ئەمریـکا ل روانـدا ژێ دترسـیا، سـەرەڕای هنـدێ رێژەییـا ۹۰٪ یـا ئاکنجیێـن روانـدا لسـەر مەزهەبـێ کاسـولیکی بـوون و پەیوەندییێـن زەلامێـن ئایینـی دگـەل حکومەتـا روانـدا دخـۆش بـوون، دگـەڵ هندێـدا حکومەتـا روانـدا بـەردەوام ژ هنـدێ دترسـیا مافێـن تایبەتێـن گرۆپەکـێ بچویکـێ مەسـیحیان دێ ببتـە ئەگـەرێ دروسـتبوونا ئاسـتەنگان درێـکا دیارکرنـا ناسنامەیا ڕۆاندیـان دا. بەرپرسـێن ئەمریکا ل روانـدا هزردکـر ئەڤـە ئێـك ژ ئەگەریـن تێکچوونـا ڕەوشـا سیاسـیی یـا روانـدا بـوو(CIA, ١٤ November, ١٩٨٦).

ل ۱۹ ئـادارا ۱۹۹۹٤ جێگـرا وەزیـرێ دەرڤەیـێ ئەمریـکا بـۆ کاروباریـن ئەفریقیـا (پرۆدێنـس بۆشـنێل Prudence Bushnell ۱۹۹۳- ۱۹۹٦) دگـەل بەرپرسـێ دۆسـەیا کاروباریـن ئەفریقیـا ناڤەراسـت (ئارلیـن رێنـدەر Arlene Render ۱۹۹۳-۱۹۹٦) بـۆ پالدانا حکومەتـا روانـدا ژبـۆ چارەسـەرکرنا کێشـەیێن خـۆ یێـن سیاسـیی سـەرەدانا روانـدا کـرن و تـا ۲۳ ئـادارێ مابـوون ل کیـگالی، بەلـێ هەولێـن ئـەوان دبـێ ئەنجـام بـوون (NAS, May ,۲۰۱٤). دڕاسـتیدا، کوشـتنا دەهـ سـەربازێن بەلژیکـی ل روانـدا، ٦ی نیسـانا ۱۹۹٤ێ، زەنگـەك بـوو ژبـۆ ئەمریـکا دەربـارەی پەیرەوکرنـا سیاسـەتا نەمایتێکرنـێ ، کـو دا تـووشی روی ب روییوونـەکا ترسـناك وەك ئـەوا ل سـۆمال تـووش بوویـێ نەبیـت، دهەمـان دەمـدا، دبیـت ترسـا شـەرەکێ درێـژ خایەنـێ، یـێ پشـتی شـەرێن ڤێتنـام و عێـراق- کۆێتـێ لـدەڤ پەیدابـوو، کـۆ واشـنتۆن هـزر دکـر دێ بهەمـان ڕەنـگ قۆربانیێـن زێـدە دەت و مەبلەخەکـێ زۆرێ پارەیـی و چـەکی لـێ مەزێخیـت، دبەرامبـەردا چ بەرژەوەنـدی و مفاییـن بـاش بـۆ ئەمریـکا تێـدا نابـن، ژبـەر هنـدێ ئەمریـکا نەدڤیـا خـۆ تێکـەلی ئەڤـێ بوویـەرێ بکـەت، دبەرامبـەردا بـەردەوام دۆیڤچوونـا پێشـهاتێن روانـدا دکـر و هەلۆیسـتێ خـۆ ب رێـگا ڕاگەهانـد و دامـو دەزگەهێـن خـۆ ل دۆر جینۆسـایدا روانـدا رۆندکـر(Burkhalter, ۱۹۹٤, ٥١).

ل ۷ نیسـانا ۱۹۹٤ (سـەنتەرێ نیشـتمانی یـێ ڤەکۆلینێـن وێنەیـان-The National Photograpic Interpretation Center

NPIC) یێ ئەمریکا دڕاپۆرتەکا خۆدا دابۆ دیارکرن ڕێکێن رەڤینێ ل فرۆکخانەیا کیگالی هاتینە گرتن و چوو ڕێکێن رەڤینێ ل دەورووبەرێن بالیۆزخانەیا ئەمریکا نەهاتبوون گرتن. ئەڤ ڕاپۆرتە ئەوێ چەندێ نیشان ددەت هەر لدەستپێکا پێشهاتێن رواندا ئەمریکا چاڤدێرییا رۆژێن دەستپێکا جینۆسایدا رواندا دکر(NPIC-٩٤١٤, ٨ April, ١٩٩٤).

ژلایەکێ دیڤە نوونەرا ئەمریکا ل UN (مادلین جانا کۆربێل ئۆلبرایتMadeleine Jana Korbel Albright ٢٧ کانوونا دووێ ١٩٩٣- ٢١ کانوونا دووێ ١٩٩٧) دبەڵگەنامەیەکێدا بۆ وەزارەتا دەرڤەیا ئەمریکا دایە دیارکرن هێشتا فرۆکخانەیا کیگالی ڤەکرییە و یا دبن کونترۆڵا هێزێن بەلژیکا و فەرەنسا دا، هەرچەوابیت، چوو تشت ل UN دیارنینە بڕیارەکێ لدۆر پێشهاتێن رواندا بدەت، چونکی تاڕادەیەکێ ئارامی یا ب سەر کیگالیدا هاتی و چوو مەترسی لسەر هێزێن ئاشتیپارێزێن UNAMIR نینە، ئەڤە دەرڤەتەکا زێرینە پێنگاڤ بۆ ڤەگوهاستنا هێزێن ئاشتیپارێزێن UNAMIR بهێتە هاڤێتن، ژبەرکۆ هەر دەمێ فەرەنسا و بەلژیکا ژ ئەوی وەلاتی هاتنە ڤەکێشان دێ گەلەک بزەحمەت بیت هێزێن ئاشتیپارێزێن UNAMIR بهێنە ڕزگارکرن (Department of State, ١٢ April, ١٩٩٤).

ل ٧ نیسانا ١٩٩٤ بالیۆزێ ئەمریکا ل رواندا (دیڤید پاوڵ ڕاوسۆن David Paul Rawson ١٩٩٣-١٩٩٦) ڕاگەهاند ڕەوشا پشتی ناڤخۆیی یا رواندا گەلەک یا تێکچووی ب ڕۆژا ل پێش چاڤێن ئەوان خەلکێ دهێتە کوشتن و ئەو نەشێن چ بکەن، ژبەر هندێ کارگێرییا کلنتۆنی بڕیارا دائێخستنا بالیۆزخانەیا ئەمریکا ل کیگالی دا (Olson, ٢٠٠٢, ١١) و ل ١٠ نیسانا ١٩٩٤ێ، بالیۆزێ ئەمریکا دەرگەهێ بالیۆزخانەیا ئەمریکا ل پایتەختێ رواندا کیگالی دائێخستبوو، بێکو بزاڤێ ژبۆ رزگارکرنا فەرمانبەرێن خۆ یێن تووتسی و کەسێن نێزیکی خوو ئەنجامبدەتن. (Burkhalter, ١٩٩٤, ٤٩) ل ١٦ نیسانا ١٩٩٤ێ، دبێ دەنگ و نەدەربرینا هەلۆیستەکێ مرۆڤایەتی لدۆر ئەوێ کارەسات و غەمبارییا لسەر تووتسیێن رواندا ژلایێ هووتوویانڤە هاتییە ئەنجامدان، دیپلۆماتکارێ ویلایەتێن ئێکگرتیێن ئەمریکا، (ئالیسۆن دی فۆرگێس Alison D. Forges)، گوتبوو بالیۆزێ بەلژیکا، کۆ: «جهێ رازیبوونێ نینە خەما پرسەك مرۆڤایەتی»، وەك ئالاڤەکێ بۆ ئهنانا هێزێن ئاشتی پارێز و ئاسایش پارێزیێ ل رواندا بهێتە بکارهینان، ئەگەر ئەڤ هەلۆیستە بهێتە بکارهینان، چالاکیێن دی یێن ئاشتی پارێزان کار پێناهێتە کرن. ناڤبری ئێك ژ ئەوان بیانیانبوو یێ بۆ ئێکەمین جار دان پێدان ب جینۆسایدا رواندا کری(Cohen, ٢٠٠٧, ٧٢).

ل ئەوی دەمیدا هەوڵ دهاتنە دان هێزێن ئاشتیپارێزێنUN ژ وەڵاتێ رواندا بهێنە دەرکرن، دئەڤی چوارچووڤەیدا ئەندامێ ئەنجوومەنێ ئاسایشا نەتەوەیی یێ ئەمریکا (The US National Security Council- NSC)و بەرپرسێ دۆسەیا مافێن مرۆڤی بۆ ئەفریقیا، ئاسیا و رۆژهەڵاتا ناڤین یێ کارگێرییا (بێل کلنتۆنWilliam Jefferson Clinton or Bill Cilnton ٢٠ کانوونا دووێ ١٩٩٣-٢٠ کانوونا دووێ ٢٠٠١) (ئێریک شوارتز Eric Schwartz)دنامەیەکێدا بۆ ئەنداما ئەنجوومەنێ ئاسایشا نەتەوەی یا کارگێرییا کلنتۆنی (سۆزان ئەلیزابێس رایس Suzan Elizabeth Rice ١٩٩٣-١٩٩٧) و ئەندامێ ئەنجوومەنێ ئاسایشا نەتەوەیی یێ ئەمریکا بۆ کاروبارێن ئەفریقیا (دۆناڵد ک. شتاینبێرگ Donald K. Steinberg ١٩٩٣-١٩٩٥) دایە ڕونکرن ڕێکخراو چاڤدێرییا مافێن مرۆڤی داخواز ژ ئەمریکا کرییە ب دژی دەرکرنا هێزێن ئاشتیپارێزێن UNAMIR ڕاوەستین و ئەڤێ ڕێکخراوێ وەسا دایە دیارکرن هێزێن ئاشتیپارێزێن UNAMIR نێزێکی (٢٥) هزار رۆاندییان دپارێزن و ئەگەر ژ رواندا هاتنە دەرکرن دێ ئەڤ وەلاتە ب شێوەیەکێ ڕاستەوخۆ بیتە قۆربانێ جینۆسایدێ و لدووماهیێ داخوازا دیارکرنا هەلۆیستێ کارگێرییا کلنتۆنی کربوو (NSA, ١٩ April, ١٩٩٤).

دهەمبەری ئەڤا لسەری ئاماژە پێهاتیە دان، سەرۆکێ ئەمریکا، بێل کلنتۆن، هەلۆیستەکێ بەرژەوەندیخواز دابوو دیارکرن، ئەوی ڕاگەهاندبوو، کۆ: « ئەم نەشێن هەمی تەڤینێن ناکوکیێن مەدەنی و چەکداری، نەژادپەرستی ب

سادەیی ب هنارتنا هێزێن خۆ بۆ ناڤ دا چارەسەر بکەین»، بێل کلنتۆنی پێشنیاز کربوو، کۆ ل ئەگەرێن هەر دەستێوەردانەکێ دا د هەر مل ملانەیەکا نەژادپەرستی یا جیهانێ دا، پێدڤییە پشت ب بەرژەوەندیێن ئەمریکا بەبەستین، ب تایبەتی لدەمێ دکەڤنە مەترسیێ دا. (Burkhalter, ١٩٩٤, ٤٧) ل ئەڤێرێ دیار دبیت کارگێرییا بێل کلنتۆنی ل دوێڤ بنەماێن بەرژەوەندیێن خۆ سەرەدەری دگەل پێشهاتێن رواندا دکرن.

ژ ئەڤێ گۆتارا سەرۆکێ ئەمریکا دیاردبیت، کۆ ویلایەتێن ئێکگرتیێن ئەمریکا دەست دروویدانێن ئەوی دەمی یێن رواندا دا نەبوون. سەرۆکێ ئەمریکا کلنتۆنی، د هەوێن هەلبژارتنێن سالا ١٩٩٢دا، سۆپاسیا پابەندبوونا وەلاتێ خۆ ژبۆ دەستێوەردانا مرۆڤایەتی ل وان دەڤەرێن جیهانێ یێن تووشی کارەساتێن تراژدی بووین کربوو و ئەڤە ژی رادەیێ هووشیاریێ دەربرینا هەلۆیستێ دژی دەستێوەردانا ویلایەتێن ئێکگرتیێن ئەمریکا ل رواندا بوو، هەژی یە بێژین، ویلایەتێن ئێکگرتیێن ئەمریکا هێزێن دەریایی ژبۆ رزگارکرنا هەڤوەلاتیێن خۆ ل رواندا نەهنارتبوون، بەلکۆ ئەورویپیان لجهێ ئەوێ ئەڤ کارە ئەنجام دابوون. (Burkhalter, ١٩٩٤, ٤٩)

ل ٢١ نیسانا ١٩٩٤ێ، ل کوومبوونا ئەنجوومەنێ ئاسایشا نەتەوەێن ئێکگرتی دا، نوونەرا ویلایەتێن ئێکگرتیێن ئەمریکا ب تەمامی پشتەڤانیا خۆ ژ بۆ ڤەکێشا هێزێن ئاشتی پارێز یێن نەتەوەیێن ئێکگرتی ژ رواندا دیارکر، هەژی یەبێژین، ویلایەتێن ئێکگرتیێن ئەمریکا رەتکر بوو پشکداریێ تێدا بکەت، لدوماهیێ بریار هاتە دان، کۆ ئەو هێز بهێتە بچوویکرن و ژمارا سەربازێن ئەوێ بۆ (٢٥٠) بهێتە کێم کرن و ئەمریکا دژی بەرفرەهکرن و سنووری چالاکیێن ئەڤێ هێزێ راوەستیا بوو (Neuberger,١٦٥,٢٠١٧).

ل ٢٢ نیسانا ١٩٩٤ بەرپرسێ ئەنجوومەنێ ئاسایشا نەتەوەیی یێ ئەمریکا (وێلیام ئەنتۆنی کیرسۆپ لیک William Anthony Kirsopp Lake ٢٠ کانوونا دووێ ١٩٩٣-١٤ ئادارا ١٩٩٧) ل کوچکا سپی دگەل بەرپرسێ چاڤدێرییا مافێن مرۆڤی یێ رواندا (مۆنیگێ مۆجاوامەریجیا Monigue Mujawamarijia) کومبوو، لیکی دابۆ دیارکرن شەرێ مەدەنی و کۆمکۆژیا خەلکێ مەدەنی پشتی مرنا سەرۆکێ رواندا هابیاریمانا خەلکێ جیهانێ سەرسوورمان کرییە، لەورا پێدڤییە هەمی دامودەزگەهێن پەیوەندیدار و بەرپرسێن لەشکەری شەری ب دووماهیی بینن، هەروەسا ئەمریکا داخوازێ ژ لەشکەرێ رواندا و RPF دکەت بزیترین وەخت ئاگربەستێ راگەهینن و دەست ب دانووستاندنێن ئاشتیێ بکەن، ئەمریکا پشتەڤانیا هەولێن هەمی سەرکردەێن نێڤدەولەتی ئەوێن بەردەوام دهەولاندانداندا ژبۆ ڤەدیتنانا رێکێن ئاشتیێ و داخوازێ ژ خەلکێ دەڤەرێ دکەت پشتەڤانیا ئەوان بکەن، ئەمریکا ئامادەیە لدوێڤ بنەماێن رێککەڤتنامەیا ئارۆشا بەشداریێ دئەڤێ چەندێدا بکەت، ژبەرکۆ بنەماێن ئەوێ رێککەڤتنامەیێ یێن دانووستاندنێن ئاشتیێ و بەشداریکرنا دەدەستهەلاتێدا هاتینە پشت گوهاڤێتن و نەهاتینە جێبەجێکرن (Department of State, ٢٢ April,١٩٩٤). لدەمێ ل ١٧ گولانا ١٩٩٤؛ بریار هاتیە دان هێزەکا دێ یا نەتەوەیێن ئێکگرتی بناڤێ (UNAMIR II) رەوانەی رواندا بکەت(Neuberger,١٦٥,٢٠١٧).

بو ماوەیێ دوو هەیڤان، حکومەتا ویلایەتێن ئێکگرتیێن ئەمریکا یا بێل کلنتۆنی رەتکر، ئەوا ل رواندا روویدایی ب (جینۆساید) سالۆخەت بەدەت. دراستیدا، وەزارەتا دەرڤەیا ئەمریکا نەدهێلا ئەندامێن ئەوێ ژی ئەڤی دەستەواژەیی بکاربینن، ئارمانجا سەرەکی یا کارگێرییا بێل کلنتۆنی ژئەڤێ چەندێ ئەو بوو، داکۆ حکومەتا ئەوێ نەچارنەبیت لدوێڤ رێککەڤتنامەیا نەتەوەیێن ئێکگرتی بۆ رێگرتن و سزادانا تاوانێن جینۆسایدێ هەلۆیستەکێ بگرت بەر. ژبەر ئەڤان فاکتەران، بەردەوام بەحسێ، شەر، شەرێن ناڤخوەیی، مل ملانەیا ناڤخویی، توندرەویی، تێکدەری، نەسەقامگێری و بهێز باسێ کریارێن جینۆسایدێ دکرن(Neuberger,١٦٥,٢٠١٧).

د بەرسڤا داخوازییەكا رێكخراوا جاڤدێرییا مافێن مرۆڤی بۆ هندێ كۆ ویلایەتێن ئێكگرتیێن ئەمریكا ئەڤێ پەخشێ جینۆسایدكەر راگریت، وەزارەتا دەرڤەیا ئەمریكا لیژنەكا شارەزا دبیاڤێ یاسایدا پێك ئینابوو، لدووماهیێ گەهشتە هندێ كۆ كارەكێ ب ئەڤی رەنگی دێ بیتە ئەگەرێ بن پێكرنا رێمكەڤتنامەیێن جیهانی و بنەمایێن ئازادییا دەربرینا هزروبیران. بەرپرسێن پینتاگۆنێ ب ئەڤی رەنگی هزرێن خو دابوون دیاركرن: « ئەم ل پینتاگۆنێ لدۆیڤ ئەڤێ هەلبژارتنێ چووین ژبۆ راگرتنا پەخشێن ل پشت ئەڤێ كریارێ، مە دگەل هەڤكیڤێن خوو دانووستاندن ل دۆر ئەڤێ چەندێ كرن و گەهشتینە ئەڤێ بریارێ، كۆ راگرتنا ئەڤی پەخشی چوو كارتێكرنا خۆ نابیت و دهەمان دەمدا، بەرنامەیەك تێچوویەكێ زۆر پێدڤێت و ئەو ئارمانجێن راوێژكارێن ئەنجوومەنێ ئاسایشا نەتەوەیی یا ئەمریكا پێ هەین ب گرتنا ئەوێ بدەستڤە ناهێن» (Neuberger,٢٠١٧,١٦٧).

دا رێككەڤتنامهیێن یاسایێن نێڤدەولەتی كارێ راگرتنێ برێكا ئاسمانی و ئەردی ئالۆز كەن، هەروەسا زنجیرا چیایان دا كاریگەرییان هەردوو رێكان كێم دكەن. هەروەسا پنتاگۆن راگەهاندبوو، (Commando Solo) كۆ سەربازەكێ ئاسمانی یێ نشتیمانی بوو، تاكە رێكا راگرتنێ بو كۆ ژلایێ وەزارەتا بەرەڤانیڤە بهێتە ئامادەكرن. كۆژمێ تێچوونا هەر فرینەك ئەوێ ب (٨٥٠٠) دۆلاران خەملاندبوو و ژبەر شیان ئەوێ یێن سنۆرداركری یێن بەرەڤانیكرنێ ژخۆ پێدڤی دەڤەرەك نیمچە پاراستی هەبوو(Samantha,٢٠٠١,١٠٦).

دئەڤی بیاڤیدا، ل ٥ گولانا سالا ١٩٩٤؛ جێگرێ وەزیرێ بەرەڤانیێ یێ ویلایەتێن ئێكگرتیێن ئەمریكا بۆ كاروبارێن سیاسەتا بەرەڤانیێ، (فرانك جۆرج ویسنەرێ دووێ Frank George Wisner II ١٩٩٣-١٩٩٤) د نامەیەكێدا بو راوێژكارێ جێگرێ ئەنجوومەنێ ئاسایشا نەتەوەیی، (سامۆێل ریچارد ساندی بێرگەری Samuel Richard “Sandy Berger” ٢٠ كانوونا دووێ ١٩٩٣- ١٤ ئادارا ١٩٩٧) خۆیاكر بوو: « باشترە ئەگەر ئاسمان بۆ هاریكاریكرنا رواندا ژبۆ كێمكرنا بارگرانییا خۆارنێ بهێتە بكارهینان». ئەندامەكێ پلە بلندێ پنتاگۆنێ، دبەرسڤا جێگرێ وەزیرێ دەرڤەیێ ئەمریكا بۆ كاروبارێن ئەفریقیا پرۆدێنس بۆشنێل، كۆ داخوازا راگرتنا پەخشێ رادیۆا جینۆسایدكەران كربوو، دیاركر بوو، كۆ: « رادیۆ خەلكێ ناكوژن، بەلكۆ خەلك خەلكێ دكوژن»(Power,٢٠١٧,١٠٣).

ل ٢٥ گولانا ١٩٩٤، ئاخڤتنكەرێ وەزارەتا دەرڤەیا ئەمریكا راگەهاندبوو، حكومەتا ئەمریكا یا ڤەكۆلینا ئەنجام ددەت داكۆ بزانین كا ئەو روویدانێن ل رواندا روویداین جینۆسایدە یان نە. بەلێ ماوەیەكێ درێژ ڤەنەكێشا، ل ١٠ خزیرانا ١٩٩٤؛ رۆژنامەیا نیۆیۆرك تایمز (The New York Times)، سەرنجا رایا گشتی لدۆر رێنمایێن وەزارەتا دەرڤە یا ئەمریكا یێن بۆ دیپلۆماتكارێن خۆ ل سەرانسەری جیهانێ دەركرین راكێشا بوو، تێدا هاتبوو، كۆ وەزیرێ دەرڤە یێ ویلایەتێن ئێكگرتیێن ئەمریكا، (وارن مینۆر كریستۆفەر Warren Minor Christopher ٢٠ كانوونا دووێ ١٩٩٣- ١٧ كانوونا دووێ ١٩٩٧)، دیاركر بوو، كۆ پەیڤا «جینۆساید»، گونجایترین دەستەواژە بوو ژبۆ روویدانێن رواندا بهێتە بكارهینان. (Chari, ٢٠١٠, ٣٤٢)

دووبارە ویلایەتێن ئێكگرتیێن ئەمریكا رەتكر پشكدارێ د رویدانێن رواندا دا بكەت، ب مەبەستا كێمترین پشكداری، بەرپرسێن ئەمریكا رازەمەندی ل سەر هنارتنا (٥٠)ی ئۆتۆمبێلێن سەربازی هەلگر یێن گۆلەنەبر (APC)، كۆ (٧) هەفتی پێچوون تاگەهشتنە دەڤەرێ، لدووماهیێ ڤرێكرنە ئۆگەندا ل شوینا رواندا. سەرەرای هندێ، ل ٢٦ گولانا ١٩٩٤ێ، ویلایەتێن ئێكگرتیێن ئەمریكا دورپێچا ئابۆری ل سەر هەردوو ئالیان دا واتە حكومەتا جینۆسایدكەر و بەرەیێ نیشتیمانی دا سەپاند بوو(Samantha,٢٠٠١,١٠٥). ب ئەڤی شێوەیی بەرپرسێن ئەمریكا بریار دابوو هیچ جۆرەكێ خزمەتگوزاریێن سەربازی نەفرێكەن،بەلێ ئەڤێ چەندێ هەمی بیاڤ بخۆڤە نەدگرتن، بەلكۆ بەرپرسێن

ئەمریکا رەتکربوو پەخشێ رادیۆا جینۆسایدکەران (RTLMC) براوەستینیت. سەرەرای هندێ، پنتاگۆنێ کەلۆپەلێن پێدڤی بۆ ئەڤی بۆاری هەبوون و ئەڤ کارە ب دەستێوەردانا سەربازی نەدهاتە هژمارتن(Straus,11,2010).

ژلایەکێ دیڤە ئەندامێ NSC یێ ئەمریکا شتاینبێرگی ل ١٦ خزیرانا ١٩٩٤ دبرۆسکەیەکێدا بۆ کلنتۆنی دایە دیارکرن ئەو گەلەک ژ بەردەوامیا بارودۆخێ کارەساتبارێ رواندا دترسن و ئەڤە لدەمەکێدابوو ئەمریکا کۆژمێ (٦٨) ملیۆن دۆلار بۆ هاریکاریێن مرۆڤایەتی مینا خوارن، دەرمان، بەتەنی و پێدڤیێن دی بۆ پەنابەرێن رواندا تەرخانکربوون و بۆ ئەڤێ مەبەستێ رۆژانە سێ جاران فرۆکێن بارهەلگرێن ئەمریکا دچن دناڤ دەولاتێ برۆندیدا، ب ئەڤێ چەندێ ئەمریکا پشکا شێری دهاریکاریێن مرۆڤایەتیدا بۆ رواندا دکەت و ئەڤ هاریکاریێن ئەمریکا بووینە ئەگەرێ رزگارکرنا ژیانا هزاران خەلکێ رواندا لسەرانسەری وەلاتێن هەڤسنۆرێن رواندا. هەروەسا ئەمریکا تیمەکا هاریکاریێن کارەساتان بۆ دابەشکرنا هاریکاریێن مرۆڤایەتی هنارتیە ئەوی وەلاتی ، دهەمان دەم دا واشنتۆن هاریکاریا هێزێن ئاشتیپارێزێن نێڤدەولەتی دبیاڤێ بەرقرارکرنا ئێمناهیێدا ل رواندا دکەت(NSC, ١٦ June, ١٩٩٤).

ویلایەتێن ئێکگرتیێن ئەمریکا، چوو پێنگاڤ ژبۆ راوەستاندنا جینۆسایدێ نەهاڤێتبوون، بەلکۆ پەیوەندیێن خۆ دگەل حکومەتا جینۆسایدکەر پاراست بوون. لدەمێ ١٥ تیرمەها ١٩٩٤ێ، بەرەیێ نشتیمانی یێ رواندا، حکومەتا جینۆسایدکەر ل سەر دەستهەلاتێ لادایی و هەمی دەستهەلات ل رواندا کرینە دبن کونترۆلا خۆ ڤە، پشتی بۆرینا (٣) هەیڤان ژ روودانا جینۆسایدێ، حکومەتا ئەمریکا بالیۆزخانەیا رواندا ل واشنتۆن دائێخست و فەرمانبەرێن ئەوێ دەرکرن. نۆێنەرێ ویلایەتێن ئێکگرتیێن ئەمریکا ل نەتەوەیێن ئێکگرتی پشتەڤانیا خۆ ژ بۆ لادانا نۆێنەرێن رواندا ژ ئەنجوومەنێ ئاسایشا نەتەوەیێن ئێکگرتی دەربریبوو(Samantha,١٠٦,٢٠٠١).

سەرەرای هندێ کارگێریا بێل کلنتۆنی سیاسەتا نەماتێکرنێ پەیرەوکربوو، ژمارەیەکا دەنگێن جێواز بەرامبەری روویدانێن رواندا ل ئەڤی وەلاتی دهاتە بیستن. هندەکان وەك بەری نۆکە ئاماژە پێهاتیە بێ دوو دلی پشتەڤانیا سیاسەتا نەماتێکرنێ، ل سەر بنەمایێ ئەوێ گوتنێ یا دیاردکر، کۆ دەستێوەردانا پێش وەخت ژی چوو بەرژەوەندیێن نیشتیمانی ویلایەتێن ئێکگرتیێن ئەمریکا تێدا نینن»، کۆ ئەو ژی ژ سەرۆکێ ئەمریکا، بێل کلنتۆن، وەزیرێ دەرڤە، جێگرێ ئەوی، جێگرێ وەزیرێ بەرەڤانیێ، راوێژکارێ ئاسایشا نیشتیمانی، سەرکردێ ئۆپۆزسیۆنێ ل ئەنجوومەنێ پیرانێ کۆماری، (بۆب دۆلی Bob Dolly) بوون(Burkhalter, ١٩٩٤, ٥٠).

ل ویلایەتێن ئێکگرتیێن ئەمریکا چوو کۆمەلێن تووتسیان نەبوو، ژبەر هندێ چوو فشار دەستێوەردانێ دئەڤی بیاڤی نەبوون. ئەندامێن گونگرێسێ ئەمریکی یێن رەگەز ئەفریقی دهەلۆیست وەرگرتنێ دا دپێناڤێ تووتسیان دا شکەستێ ئینابوون. دهەمان دەمدا، ل ئەوی سەردەمیدا مژویلی قەیرانا هایتی بوون، کۆ ل ئەوان نزیکتر بوون. دئەڤی چوارچووڤەیدا، رایا گشتی یا ئەمریکیان فشار نەئێخستنە سەر حکومەتا خوو ژبۆ دەستێوەردانێ و راوەستاندنا ئەوێ کارەساتا تراژدی یا جەرگ هەژینا وەلاتێ رواندا تووش بوویێ(Neuberger,١٦٨,٢٠١٧).

دگەل ئەڤێ چەندێدا، هەرچەوابیت ژمارەکا ئەندامێن کونگرێسی و بەرپرسێن حکومەتێ داخواز ژ کارگێریا بێل کلنتۆنی کربوو، کۆ مایتێکرنێ دکاروبارێن رواندا دا بکەت، داکۆ رێکێ ل جینۆسایدێ بگریت، لدووماهیێ ئەڤ داخوازییە ژی سەرکەفتی نەبوون، کۆ ئەڤە دناڤ دابوون، بەرپرسێ نڤێسینگەها وەزارەتا دەرڤە بۆ کاروبارێن ئەفریقیا، رێڤەبەرێ ئەنجوومەنێ ئاسایشا نیشتیمانی بۆ ئەفریقیا و بەرپرسێن ئەنجوومەنێ پیران و لیژنا ئەنجوومەنێ نۆێنەران بۆ کاروبارێن ئەفریقیا بوون(Burkhalter, ١٩٩٤, ٥١). چ پالدەرێن سەرەکی یێن ئەڤی هەلۆیستێ نەدەستێوەردانێ یا ویلایەتێن ئێکگرتیێن ئەمریکا بوون؟ بدوماهیك هاتنا شەرێ سار، ئەمریکا

چـوو جۆرێـن بەرژەوەندیێـن نیشـتیمانی، نـە ل سـەر ئاسـتێ سـتراتیژی یێـن سـەربازی، نـە ل سـەر ئاسـتێ سیاسـەتەکا نێڤدەولـەتی و نـە لسـەر ئاسـتێ ئابـووری ل رواندا نەبـوون. هەروەسـا کارگێرییـا ئەمریـکا نەدڤیـا هەڤبەشـەکا دی یـا سـۆمالی دورسـت بیـت(Neuberger,١٦٨,٢٠١٧).

یـا گرنگـە ل ئەڤێـرێ ئامـاژێ بهنـدێ بدەیـن کـۆ پشـتی جینۆسـایدا روانـدا بوویـە ڕاسـتیەك ڕاسـتەقینە ویلایەتێـن ئێکگرتیێـن ئەمریـکا هـزاران سـەربازێن خـۆ ڤرێکرنـە وەلاتـێ زائیـر و روانـدا ژبـۆ دابینکرنا خـۆارن، ئـاڤ و خزمەتگوزاریێـن تەندورسـتی بـۆ ئـەوێ ژمـارا زۆرا پەنابەرێـن ڕۆانـدی (Neuberger,١٧١,٢٠١٧). ب شـێوەیەکێ گشـتی و ڕون خۆیـا دبیـت کارگێرییا بێـل کلنتـۆنی هەلۆیسـتێ بەرژەوەندیێـن ئەمریکا گرتبـوو بـەر، ئـەوی بـاش دزانی ئەمریکا چ بەرژەوەنـدی ل رواندا نیـن دا بهێتـە پالـدان پشـکداریێ ب هێـزێ تێـدا بکـەت و لدووماهیـێ لژێـر فشـارا ئەندامێـن کونگرێـسی و ئەنجوومەنـێ نوونـەران و بەرپرسـێن کارگێرییـا خـۆ، کلنتـۆن نەچـار بـوو دبیاڤـێ هاریکاریێـن مرۆڤیـدا هاریکارییـا خەلکـێ رواندا بکـەت.

٣,٤. هەلۆیستێ بەڕیتانیا و هۆڵەندا ژ جینۆسایدا رواندا

هەلۆیسـتێ بەڕیتانیـا ژ کێشـەیێن روانـدا ئـەوە، کـۆ ئـەڤ وەلاتـە نەتومەتبـارە و نەقۆربانیـدەرە، هەلۆیسـتێ بەڕیتانیـا ژ پێشـهاتێن روانـدا پـتر ل ئەنجوومەنـێ ئاسایشـا UN دیـار دبیـت. ل ٥ نیسـانا ١٩٩٤ ل دۆر پێشـهاتێن روانـدا نوونـەرێ بەڕیتانیـا ل (The UK Mission to the UN- UKUN) UN (دیڤیـد هیـو ئەلکسـەندەر هانـایDavid Hugh Alexander Hannay ١٩٩٠-١٩٩٥) بـۆ وەزارەتـا دەرڤەیـا وەلاتـێ خـۆ و نڤێسـینگەها کۆمانۆێلـس (Foreign and Commonwealth office- FCO) ئـەوان ل ئەنجوومەنـێ ئاسایشـا UN دایـە دیارکـرن بەڕیتانیـا هەمـان هەلۆیسـتێ ئەمریـکا ل دۆر هەبوونا هێزێـن ئاشـتیپارێزێن UNAMIR ل روانـدا و بەڕیتانیـا لسـەر شـێوازێ نـوی یـێ دەسـتهەڵاتا UNAMIR رازییـە (NAS, ٦ April, ١٩٩٤).

ل ئێڤارییـا ٦ نیسـانا ١٩٩٤ برێـکا پەیوەندیـێ واشـنتۆن لەنـدەن ل دۆر مرنـا سـەرۆکێ روانـدا ئاگەهدارکـر و ب ئەڤـێ چەنـدێ دانووسـتاندن دناڤبـەرا نوونەراتیـا بەریتانیـا ل بازێـرێ کامپـاڵا (Kampala) پایتەختـێ ئۆگەنـدا (Uganda) و FCO ل لەنـدەن دەسـتپێکرن، لدۆیـڤ پێزانینێـن ئـەوان دیارکرین»روانـدا کەڤتبـوو دمەترسییەکا زۆر ترسـناکدا»، ئـەوان ئەگەرێـن ئەڤـێ چەنـدێ زڤرانـدن بـۆ ئـەوێ ڤالاهییـا سیاسـیی یـا ژ ئەنجامـێ کوشـتنا سـەرۆکێ روانـدا هاتینەپێش(Cameron, ٢٠١٢, ٧٧). لـەورا ل ١٢ نیسـانا ١٩٩٤ UKUN دیڤیـد هیـو ئەلکسـەندەر هانـای دا دیارکـرن:» پێدڤییـە ب شـێوەیەکێ هوشـیار هـزرێ ل هنـدێ بکەیـن کا چ بکەیـن، چ ئاسـتەنگ درێـکا هاریکاریکرنـێ دا نیـن. دگـەل هندێـدا تشـتێ ژ هەمیـان گرنگـتر ئـەوە وەلاتێـن جیـران بهێنـە پاڵـدان ب شـێوەیەکێ بهێـز چارەسـەرییەکا سیاسـیی بـۆ کێشـەیا روانـدا ببینـن، ئـەڤ باشـترین پێنگاڤـە پشـتەڤانییا ئـەوێ بکەیـن، چونکـی هێزێـن ئاشـتیپارێزێن UNAMIR ژ کیـگالی بهێنـە ڤەکێشـان یـان نـە ئـەو هـەر نەشـێن رێگرییـێ ل کوشـتنا ب کـۆم ل گونـدا بکـەن «(NSA, ١٢ April, ١٩٩٤).

ژلایەکـێ دیڤـە UKUN ل ١٣ نیسـانا ١٩٩٤ دا دیارکـرن چـوار هەلبـژاردن یێـن لبـەر UN هەیـن ب ئەڤـی ڕەنگـێ ل خـوارێ دیارکری:

هێزێـن خـۆ یێـن ئاشـتیپارێز ل روانـدا بهێلیـت و دەسـتهەڵاتەکا نـۆی پـێ بهێتـە دان، پێدڤییـە بارودۆخێـن دەڤـەرێ بەرچاڤ بهێنــە وەرگرتن.

ڤەکێشـانا بتەمامـی، هینگـێ ئەندامـێ UN دشـێن ئەڤـێ چەنـدێ قەبـوول بکـەن ئەگـەر بارودۆخێـن ئێمناهیـێ ل ئـەوی وەلاتی دهاریـکار بـن. ئەڤـێ چەنـدێ دێ کاریگەرییـا خـۆ لسـەر UN دبیاڤـێ هەوێـن دابینکرنـا ئێمناهیـێ ل ئەفریقیـا هەبیـت.

دانا دەستهەڵاتێ ب ئەوان هێزان یێن ل رواندا هەر تشتێ دشیان دابیت ئەنجامبدەن داکۆ سەروەرێ ل رواندا بزڤرینن ڤە. سەرەڕای هندێ یا رون و ئاشکەرایە کا چ تشت دئاستەنگە درێکا هێزێن ئاشتیپارێزێن UNAMIR، چونکی مەترسی لسەر ژیانا ئەوان یا هەی.

پێشنیازا وەلاتێ ئەنگۆلا بهێتە جێبەجێکرن و هێز ل رواندا بهێنە کێمکرن بتنێ گرۆپێن بچویک یێن چاڤدێرێن مەدەنی، ئەڤ گرۆپە دشێن رۆلەکێ گرنگ بگێرن. سەرەڕای هندی ئەڤ هەلبژاردنە پێدڤی هزرکرنەکا زۆرن، بەلێ ئارمانج ژ ئەوان ئەوە بزیترین وەخت بڕیار لدۆر ئەڤێ چەندێ بهێتە دان(NAS, ١٣ April, ١٩٩٤).

هەروەسا ل ١٤ نیسانێ هانای دا دیارکرن هێزێن ئاشتیپارێزێن UNAMIR نەشێن ئارمانجێن خۆ یێن پاراستنا خەلکێ مەدەنیێ رواندا بدەستڤەبینن (NSA, ١٤ April, ١٩٩٤). ل ١٦ نیسانا ١٩٩٤ UKUN دیڤید هیو ئەلکسەندەر هانای دکومبوونەکا ئەنجوومەنێ ئاسایشا UN لدۆر چارەنڤیسێ هێزێن ئاشتیپارێزێن UNAMIR دا دیارکرن ئەمریکا باوەری بهندێ نینە، کۆ هێزێن ئاشتیپارێزێن UNAMIR چ رۆلی ل رواندا بگێرن، ئەمریکا پشتەڤانیا بڕیار حکومەتا بەلژیکا دکەت یا تێدا رونکری پێدڤییە UNAMIR بزیترین وەخت ژ رواندا بهێنە ڤەکێشان، دبەرامبەردا جێگرێ نوونەرا ئەمریکا ل UN (ئێدوارد ئێس واکەر جونیۆر Eward S. Walker Jr ١٩٩٣-١٩٩٤) ئاماژە ب ئەڤێ چەندێدا ئەمریکا ب دژی هندێ یە هێزێن ئاشتیپارێزێن UNAMIR دباروذۆخەکێ هەستیاردا ل رواندا بهێلیت، پشتی هینگێ هانایی دابۆ دیارکرن نوونەرا ئەمریکا مادلین ئۆلبرایتێ خۆیاکربوو حکومەتا بەلژیکا ئەو لدۆر مەترسییا لسەر هێزێن ئاشتیپارێزێن UNAMIR هایدارکربوون، هەروەسا ئەوان (واتا ئۆلبرایت و واکەر) ژ هندێ دترسیان هەر پێنگاڤەکا خەلەت ژلایێ ئەوانڤە بهێتە هاڤێتن دێ بیتە ئەگەرێ پەیدابوونا ئالۆزییان ل رواندا و دووماهی پێنگاڤا ئەمریکا بۆ پشتەڤانیکرنا ئاشتیێ ل دەڤەرێن دی یێن ئەفریقیا ب تایبەتی پشتی تووشی ئەوێ سەربۆرا تالا ل سۆمال تووش بووین . واکەری رونکربوو هێزێن سۆپایێ رواندا ئەگەرێ بەردەوامبوونا تۆندوتیژیان و نەئارامیا ئەوی وەلاتینە(NSA, ١٦ April, ١٩٩٤).

پشتی هێزێنRPF ب هێزێ کریارێن جینۆسایدێ ب دووماهی هینایـن و ئارامی ل رواندا بەرقرارکری ، حکوومەتا بەریتانیا بریاردا (٦١٥) سەربازێن خۆ رەوانەی رواندا بکەت، ئەڤ کریارە ب (هەوا گابریل Operation Babriel) ژ تەباخ تا چریا دووێ ١٩٩٤ بەردەوام بوو، ئەرکێ ئەڤێ هێزێ یێ سەرەکی پێشکێشکرنا هاریکاریێن نۆژداری، چاککرنا ئۆتۆمبێلێن خرابی و دروستکرنا رێک وبانان بوو. هەروەسا شاندەکێ FCO گەهشتە رواندا و نوونەراتییا دیپلۆماسی یا بەریتانی ل رواندا هاتە دروستکرن و رواندا بۆ ئێک ژ بهێزترین وەلاتان ل کیشوەرێ ئەفریقیا یێن هاریکاریێن بەریتانیا بۆ دهاتنە رەوانەکرن(Melvern& Williams, ٢٠٠٤, ١١).

هەژی گوتنێ یە وەلاتێ هۆڵەندا وەک بەریتانیا ب درێژییا رویدانا جینۆسایدا رواندا هەلۆیستێن سرۆشتی دیار دکرن و بەردەوام هەلۆیستێن خۆ ل ئەنجوومەنێ ئاسایشا نەتەوەیێن ئێکگرتی دەردبرین، هەلۆیستێن هۆڵەندا یێن فەرمی ب شێوەیەکێ گشتی دگەل وەلاتێن دی یێن زلهێز مینا ویلایەتێن ئێکگرتیێن ئەمریکا، فەرەنسا، بەلژیکا و بەریتانیا بوون، پتریا هەلۆیستێن ئەوێ دگەل یێن فەرەنسا بوون دڤیا کێشەیا رواندا دناڤبەرا حکومەت و RPF ب ئاشتیانە بهێنە چارەسەرکرن(Douma, ٢٠٠٠, ٤٤).

٤.هەلۆیستێ رێکخراوێن نێڤدەولەتی ژ جینۆسایدا رواندا

ل ئەڤی تەوەریدا دێ هەولدەین رۆنکرنا بدەین لسەر هەلۆیستێ گرنگترین رێکخراوێن نێڤدەولەتی یێن رۆلەکێ گرنگ دپێشهاتێن جینۆسایدا رواندا گێراین و ب تایبەتی دێ باسێ هەلۆیستێ رێکخراوا نەتەوەیێن ئێکگرتی هەمبەری

جنۆسایدا رواندا کەین، چونکی هەر ژ دەستپێکا ڕوودانا جینۆسایدا رواندا ئەڤێ ڕێکخراوا ب ڕێکا ئەندامێن خۆ یێن ناڤدەولەتی ب تایبەتی بەرێتانیا، بەلژیکا، ئەمریکا و فەرەنسا و هندەک وەلاتێن ئەفریقی هەوڵێن بهێز بۆ راوەستاندنا ئەڤێ کارەساتا تراژدی دابوون.

٤,١. سیاسەتا رێکخراوا نەتەوەیێن ئێکگرتی هەمبەری جینۆسایدا رواندا

گرنگترین رێکخراوا نێڤدەولەتی یا ڕۆڵەکێ گرنگ و کاریگەر دماوەیێ ڕویدانا جینۆسایدا رواندا گێرایی ڕێکخراوا نەتەوەیێن ئێکگرتی بوو، لەوڕا دێ بینن هەر ل ٦ تەباخا ١٩٩٣ێ، لدۆیڤ بەندێن ڕێککەڤتنامەیا ئەروشای ، بریارا دورستکرنا هێزەکا نەتەوەیێن ئێکگرتی بۆ ئاشتی پارێزی و ئاسایشپارێزی ل رواندا هاتبوو دان(Magnarella,٢٠٠٥,٨٠٥).

هەر دوو ئالیان داخوازا ڕهوانەکرنا ٨٠٠٠هزار سەربازان بۆ رواندا کروو، فەرماندی کەندی یێ هێزێن نەتەوەیێن ئێکگرتی، (جەنێراڵ ڕۆمیۆ دالایەر General Romeo Dallaire)، پێشنیازا هنارتنا (٤٥٠٠) سەربازان کربوو، ویلایەتێن ئێکگرتیێن ئەمریکا پێشنیازا (٥٠٠) سەربازان کربوو و لدوماهیێ ئەنجوومەنێ ئاسایشا نەتەوەیێن ئێکگرتی رێك ب (٢٥٤٨) سەربازان دا بچن رواندا(Barnett,٢٠٠٢,٢٠).

ل چریا ئێکێ ١٩٩٣ لدەمێ ئەنجومەنێ ئاسایشاUN بریار بۆ هنارتنا نوونەراتییا خۆ ل رواندا دای ، ب ئەڤێ چەندێ پشتی بۆرینا (٢٠) سالان ژ دەستهەلاتا دکتاتۆری بۆ بەرپرسا سەرەکی یا گوڕانکارییان بۆ دیموکراسی و دابەشکرنا دەستهەلاتێ ل رواندا، ژ ئەنجامێ ئەڤێ چەندێ چارەنڤیسێ رواندا لسەر هاریکاریێن ئەندامێن UN و نوونەرێ ئەوێ مابوو، رواندا دا دیارکرن بریارێن UNچارەنڤێس و پاشەرۆژا خەلکێ رواندانن و بریارێن ئەوێ دووماهی هێڤیینە بۆ سەرکەفتنا دانووستاندنێن ئاشتیێ لسەر چەکی(Melvern & Williams, ٢٠٠٤,٦).

دئەڤێ کریارێدا، ئەڤ هێزە ب UNAMIR ل کانوونا ئێکێ یا سالا ١٩٩٤ێ؛ گەهشتنە رواندا و بتنێ ژ (١٢٦٠) سەربازان پێك دهات. ئەڤ هێزە ژ سەربازێن (بەلژیکی، فەرەنسی، ئوسترالی، زائیری، ئوگەندی، مسری، گانیایی و بەنگلادیشی) پێك هاتبوون (Klinghoffer,١٩٩٨,٣٣). ئەڤ هێزە ب تەمامی نەهاتبوون پرچەککرن و دبن چاڤدێرییا ئۆتۆمبێلێن سەربازهەلگر یێن گۆلەنەبر، نەبوونا ئۆتۆمبێلێن هەوارهاتنێ، کێمیا تەقێن چەکی، کێمیا خۆارن و کێمیا پێدڤیێ، تەندورستی و دەرمانان دناڵین. هەروەسا ئەنجوومەنێ ئاسایشی ئەو ڕاسپاردە ژێ کێمکربوون، ئەوێن ل ڕێککەڤتنامەیا ئەروشای بڕیار ل سەر دایی، کۆ ئەنجامێن کارەساتبار لدۆیڤ خۆ هێلابوون(Barnett,٢٠٠٢,٢٠).

برێکا نۆێنەرێن خۆ و رێکخراوێن چاڤدێرییا مافێن مرۆڤی ل رواندا، جڤاکێ نێڤدەولەتی ب سەرۆکاتییا رێخکراوا نەتەوەیێن ئێکگرتی باش هایداری رووێدانێن رواندا بوو کا بەرەڤ چ ئارستە دچوون. ل تەباخا سالا ١٩٩٣ێ، نڤێسینگەها نەتەوەیێن ئێکگرتی ل رواندا هووشداری دابوو، کۆ پێشهاتێن ئەنجامدانا جینۆسایدێ ل رواندا ب شێوەیەکێ زۆر ئاشکەرا دیار بووینە، ل کانوونا ئێکێ یا سالا ١٩٩٣ێ، چەند ڕاپۆتەکێن باوەرپێکری ژلایێ ئەفسەرێن ڕواندی گەهشتبوون دەستێ، جەنێرال دالایەر، کۆ تێدا ئاماژە ب دارشتنا پلانەکێ ژبۆ ئەنجامدانا جینۆسایدێ ل رواندا هاتبوو دان(Ballet, , Mahieu, , & Radja,٢٠٠٧,٤١).

ل ١١ کانوونا دووێ سالا ١٩٩٤ێ فەرماندێ هێزێن ئاشتیپارێزێن UNAMIR (جەنێرال دالایەر General Dallaire)، لدۆر ئەڤان راپۆرتێن هەوالگیری یێن باسێ ئامادەکاریێن جینۆسایدێ هەمبەری کوشتنا تووتسیان ل باژێرێکیگالی دکرن، سکرتێرێ گشتی یێ رێکخراوا نەتەوەیێن ئێکگرتی پترۆس غالی هایدار کربوو(CIA, ١٨ September, ١٩٩٨; Tadjo,٢٠١٠,٣٨٣). دئەڤان بەلگەنامەیان دا پێزانین لدۆر تۆمارکرنا ناڤێن تووتسیان تێدابوون، کۆ بۆ چارەسەرییا

دووماهیێ ئامادەكربوون (CIA, ١٨ September, ١٩٩٨). دالایەر ئاماژە بهندێ دایە ژێدەرێن پێزانینان كو لژێر ناڤێ (جین پێریJane Perry) بوون، ئەندامەكێ بەرێ یێ هەوالگێریا سەرۆكێ رواندا بوو، سەرۆكێ رواندا گوتبووێ پیلانەك بۆ كوشتنا تووتسیان دارشتبوو، كو لەزاتیا ئەنجامدانا ئەوێ دگەهیتە (٣٠٠٠) تووتسیان د ئێك دەمژمێر دا(Klinghoffer,٣٣,١٩٩٨) .

دهەمان دەمدا، جین پێری دالایەر لدۆر پیلانا كوشتنا ژمارەكا سەربازێن بەلژیكی یێن ب سەر نەتەوەیێن ئێكگرتی ڤە ئاگەهدار كربوو، كو ئارمانج ژێ ئەو بوو فشارێ ب ئێخنە سەر بەلژیكا بلەز خو ژدەڤەرێن رواندا ڤەكێشن(Power,٨٩,٢٠١٧). هەژی یە بێژین ئەڤ پیلانە، ل ٦نیسانا ١٩٩٤، ژلایێ حكومەتا رۆاندیڤە هاتبوو ئامادەكرن. دئەڤان بەلگەنامەیان دا هاتیە دیاركرن دالایەری داخوازا بەرفرەهكرنا چوارچوڤێ دەستهەلاتا هێزا نەتەوەیێن ئێكگرتی ب دەستهەلاتا دەست ب سەرداگرتنا چەكێ كربوو(Ballet, , Mahieu, , & Radja,٤٥,٢٠٠٧) . هەروەسا لدەمێ فرۆكەیا سەرۆكێ رواندا ل كیگالی كەڤتی هێزێن ئاشتی پارێزێن UN بەرەڤ ئەوی بازێری چوون، بەلێ هێزێن لەشكەری یێن رواندا نەهێلا هێزێن UN بچن دناڤ بازێریدا و دیسان لەشكەرێ رواندا هێزێن ئاشتی پارێزێن بەلژیكی یێن UN ل خالا پشكنینا فرۆكخانەیێ ژ چەك كرن(Department of State, ٦ April, ١٩٩٤).

هەمی داخوازیێن جەنێرال دالایەر ژلایێ جێگرێ سكرتێرێ گشتی یێUN بۆ پاراستنا ئاشتیێ (كۆفی عەتا عەنان Kofi Atta Annan ١ ئادارا ١٩٩٣- ٣١ كانوونا ئێكێ ١٩٩٦) یێ رەگەز گانی (ئیقبال رێزكا Iqbal Rizka)، هاتبوون رەتكرن، كو ل ئەوی دەمیدا، وەك رێڤەبەرێ پشكا چالاكیێن ئاشتیپارێزیێن نەتەوەیێن ئێكگرتی كار دكر. هەروەسا بەلگەنامە و داخوازیێن دالایەری بۆ ئەنجوومەنێ ئاسایشێ نەفرێكر بوون. سكرتێرێ گشتی یێ ئەنجوومەنێ ئاسایشا نەتەوەیێن ئێكگرتی، پتروس غالی یێ مسری، دڤیا پتر گرنگیێ ب راپۆرتێن نوێنەرێن خو یێن سیاسیی ل رواندا (جاكیسی رۆگەر بۆهبوهێ كامیرونی Jackie Roger Bohbuhe Cameroon) بدەت، كو هەڤپەیمانێ رژێما رواندا بوو(Leitenberg,٦,١٩٩٤).

لدەمێ تێكچوونا پەیوەندییان، پەیوەندی ب هێرشێن ب كۆمەلێن دژی تووتسیان هەبوون. ژئەگەرێ ئەوێ سەربۆرا دناڤبەرا چریا دووێ ١٩٩٣ و نیسانا ١٩٩٤، پەیدابووی، دبیت پیلان دارێژەرێ جینۆسایدێ هزرا هندێ كربیت، كو هێزێن نەتەوەیێن ئێكگرتی بێهێز و بێ دەستهەلات بن، ئەڤە ژی ببیتە ئەگەرێ هندێ ئەو هزر ل هندێ بكەن ئەڤ هێرشە نە بوو سەر ئەوان بوو(Melvern, ١٠٠,٢٠٠١). دراستیدا، ئەگەر ئەڤێ ئەزموونێ بهەلسەنگینین، دێ ب ئاشكەرایی دیار بیت هێزێن نەتەوەیێن ئێكگرتی دپاراستنا تووتسیاندا شكەستێ هینا بوو، ب رادەیەكێ وەسا كو تووتسی لبەر چاڤێن ئەوان دهاتنە كوشتن. هەرچەندە، زێرەڤان بۆ پاراستنا سەركردەێن میانرو دانابوون. لدەمێ گەهشتنا چەكداران ب مەبەستا كوشتنێ، ئەوان زێرەڤانا سەركردەێن هووتووی بتنێ بجهـ دهێلان(Neuberger,١٧٥,٢٠١٧).

ژلایێ خوڤە، جەنێرال دالایەر بلەز داخوازا زێدەكرنا هێزێن نەتەوەیێن ئێكگرتی كربوون، ئارمانجا ئەوی ژئەڤێ چەندێ ئەوبوو بشێن چەكێ ژناڤببەت، كوشتنێ راوەستینیت و پەخشێ رادیوا RTLMC راگریت(Misser., & Jaumain, ١٩٩٤, ٧٣). بەلێ هەمی داخوازیێن ئەوی ژلایێ بەشێ كریارێن ئاشتی پارێزیا نەتەوەیێن ئێكگرتی هاتنە رەتكرن و چەندین رێنمایێن ئاشكەرا بوو دەركر بوون، داكو خو ژ بكارهینانا هێزێ دوویر بكەت، سەربازێن خو نەئێخیت مەترسیا ژناڤبرنا چەكێ، دهەلویستێ راگرتنا پەخشێ رادیو فەرمان پێدابوو، كو هندی بشێت بێلایەنیا خو بپارێزیت(Straus,١٠,٢٠١٠).

ل ئـەوی دەمیـدا، کۆڤی عەنـان یێ رژدبـوو ل سـەر هنـدێ زێدەکرنا ئەڤێ هێزێ تێچوویەکێ زێدە پێدڤێت و ویلایەتێن ئێکگرتیێـن ئەمریـکا پشـتەڤانیا ئەڤـێ چەنـدێ نەکربـوو. لجهـێ هنـدێ، پشـکا ئاشـتیپارێزا نەتەوەیێـن ئێکگـرتی داخـواز ژ دالایـەری کربـوو، کـۆ هاریکارییـا فەرمانبەرێـن نەتەوەیێـن ئێکگـرتی بکـەت، تاکـۆ دگـەل هێزێـن خزمەتگـوزاری یێـن دی یێـن وەلاتێـن ئەوروپـا ژ ئەڤـی وەلاتی دەرکەڤـن. لدەمـێ کوشـتن ل رواندا گەهشـتیە بڵندتریـن ئاسـت، نەچـوو دەزگەهێـن نەتەوەیێـن ئێکگـرتی و نـە چـوو ئەندامێـن ئەنجوومەنـێ ئاسایشـێ هـزر لهنـدێ نەکـر بـوو، کـۆ نۆێنەرێـن روانـدا ژ نـاڤ ئەڤـی ئەنجوومـەنی دەر بکـەن(Neuberger,۱۷۷,۲۰۱۷).

ل ۱۱ نیسـانا ۱۹۹٤ بەرپرسییێن UN ب شـێوەیەکێ نهێنـی گوتبـوو بەرپرسـێن بەلژیـکا، فەرەنسـا و ئەمریـکا، سـکرتێرێ گشـتی یـێ UN ڕونکرییـە پێدڤییـە هێزێـن ئاشـتیپارێزێن UNAMIR ئەوێـن ژمـارا ئـەوان دگەهیتـە (۲۵۰۰) سـەربازان، کـۆ (۱٦) ژ ئـەوان هاتبـوو کوشـتن ژ روانـدا بهێنـە ڤەکێشـان ئەگـەر ئاگربەسـت نەهێتـە ڕاگەهانـدن، چونکـی ئەگـەر بـەردەوام ببـن کیـگالی دبیـت بـەردەوام بهێنـە کوشـتن (CIA, ۱۱ April, ۱۹۹٤). ل ۱۲ نیسـانا ۱۹۹٤، ئەنجوومەنـێ ئاسایشـا نەتەوەیێـن ئێکگـرتی بڕیـارا کێمکرنـا UNAMIR ژ(۱۲٦۰) سـەربازان بـۆ (۲۵۰) سـەربازان دابـوو. سـکرتێرێ گشـتی یـێ نەتەوەیێـن ئێکگـرتی نەبتنـێ پشـتەڤانیا ڤەکێشـانا هێزێـن خـۆ ل سەرانسـەری روانـدا کربـوو، بەلکـۆ فشـارەك زێـدە ئێخسـتبوو سـەر کەسـایەتیا جەنێـرال دالایـەر ب مەرەمـا ڤەکێشـان و بجـه هێلانا دەڤـەرێ. بەلـێ دالایـەری ژبـەر هۆکارێـن رەوشـتی رەتکـر ئەڤـێ چەنـدێ بکـەت(Barnett,۳۵,۲۰۰۲). ل ١٤ نیسـانێ، سـکرتێرێ گشـتی یـێ UN دوو هەڵبـژاردن پێشـکێشی ئەنجوومەنـێ ئاسایشـا UN کـرن و تێـدا دیارکربـوو بتنـێ دوو هەلبـژاردن یێـن لـبەر UN هەیـن هێزێـن خۆیێـن ئاشـتیپارێز لUNAMIR روانـدا بهێلیـت، بهێزکرنـا هێزێـن ئاشـتیپارێزێن UNAMIR ل جهـێ ئـەوان یێـن نۆکـە و دانـا دەسـتهەلاتێ ب هێزێـن بەلژیکـی یـان ڤەکێشـانا رێژەکا دیـار هێزێـن UNAMIR و هێلانا نوونـەرێ تایبەتـێ UN و دگـەل سـتاڤێ پێدڤـی و هێـزەکا (۱۵۰) کـەسی بـۆ پاراسـتنا نوونەراتییـا UN ل روانـدا (NAS, ١٤ April, ۱۹۹٤). ۳۰ نیسـانا ۱۹۹٤ێ، سـەرۆکێ ئەنجوومەنـێ ئاسایشـێ داخـوازا قەدەغەکرنـا چەکێ بـۆ هـەر دوو ئالیـان کـر بـوو و بڕیـارا ۹۱۸ ل ۱۷ گولانـا ۱۹۹٤ێ، بـۆ ڤـێ مەرەمـێ دەرکـر بـوو(Barnett,۳۵,۲۰۰۲). دماوەیـێ دانووسـتاندنێن خـۆدا دەربـارەی روانـدا، ل ۲۱ نیسـانێ، ۳۰ نیسـانێ و ۱۷ گولانـا ۱۹۹٤ێ؛ یێـن کـۆ ژلایـێ ئەنجوومەنـێ ئاسایشـێ ڤـە هاتینـە سـازکرن. سـێ کۆمەلێـن وەلاتـان کـۆ پێکەهـێ هەڵوێسـتێ وان لـدۆر پرسـا روانـدا جێـواز بـوون (Neuberger,۱۷۷,۲۰۱۷).

یـا زانایـە کـۆ بـەری ۱۷ گولانـا ۱۹۹٤ێ، ئەنجوومەنـێ ئاسایشـا نەتەوەیـی بڕیـار دابـوو (۵۵۰۰) سـەربازان بـۆ روانـدا UNAMIR هەلوەشـاندبوو. دئەڤـی خالێـدا،   چـوو وەلاتێـن نـە ئەفریقـی ئارەزوییـا هنارتنـا سـەربازان بـۆ هێـزا نەتەوەیێـن ئێکگـرتی نەبـوو، دهەمـان دەمـدا، ئـەو چەنـد وەلاتێـن کێـم ئەفریقـی یێـن رازیبوویـن هێـزێ ڤرێکـەن، داخـوازا قەرەبوویـەکا ئابووری یـا زۆر دکـر، دئەنجامـدا، کاریگـەری ل ئـەوێ پرۆسێسـا خاڤـدا، هێزێـن نەتەوەیێـن ئێکگـرتی نەشـیان چـوو تووتسـیان رزگار بکـەن (Neuberger,۱۷۷,۲۰۱۷).

هـەژی یـە ئامـاژێ بهنـدێ بدەیـن، ل ئـەوی ماوەیـدا، بـەردەوام نۆێنەرەکـێ روانـدا ل ئەنجوومەنـێ ئاسایشـێ ئامـادە دبـوو، دهەمـان دەمـدا، وەزیـرێ دەرڤـە یـێ روانـدا و سـەرکردێ (CDR)، کـۆ ئەندەزیـار و سەرپەرشـتێ جینۆسـایدێ بـوو، ژبـۆ ئامادەبوونا دانووسـتاندنا ١٦-١٧ گولانا ۱۹۹٤ یاUN ، ب ئاشـکەرایی گەهشـتبوون نیۆیـۆرك. یا روون و ئاشـکەرایە کـۆ نـە چـوو کەسـان ژ وەلاتێـن ئەندامێـن نەتەوەیێـن ئێکگـرتی و نـە چـوو بەرپـرس و دەزگەهێـن ویلایەتێـن ئێکگرتیێـن ئەمریـکا رێـك لێنەگـرت و بزاڤنەکربـوون ل فرۆکخانەیـێ دەستەسـەر بکـەن (Barnett,۳۸,۲۰۰۲).

بـۆ ماوەیـێ چەندییـن هەیڤـان نەتەوەیێـن ئێکگـرتی خـۆ ژ پۆلینکرنـا کوشـتارا روانـدا ل ژێـر نـاڤێ، «جینۆسـاید»،

ڤەددزی، پۆلینکرنا تشتەکێ ب ئەڤی ڕەنگی دا سەرنجا رایا گشتی بۆ لایێ ئەوان دامەوو دەزگەهان ڕاکێشیت ییێن ژ هەلویست وەرگرتنێ شکەستن ئینایێن. لدوماهیا خزیرانا ١٩٩٤ێ، دەستەواژێ جێنۆساید لدەمێن جودا جودا لدۆر رواندا هاتیە بکارهینان (٢٠١٧,١٧٨,Neuberger).

ل ٨ چریا دووێ ١٩٩٤ ئەنجوومەنێ ئاسایشا نەتەوەیی ییێ UN (٩٥٥) یا ژ (٣٢) بەندان پێکدهات بۆ چارەسەرکرنا هەمی ئاریشەیێن رواندا دەرکر(٩٥٥/UNSCS/RES, ٨ November, ١٩٩٤). ژلایەکێ دیڤە؛ ل کانوونانا ئێکێ ١٩٩٤ لیژنا بلندنا پەنابەران یا UN(The UN High Commissioner for Refugees-UNHCR) دایە دیارکرنRPF تاوانێن کوشتنێ ب دژی هووتسیان ییێن ئەنجامدان دیسان و هووتسیان ژی کریارێن جینۆسایدێ ئەنجامداینە دهەمبەردا RPF نەرازیبوونا خۆ ڕاگەهاند و دیارکرن و ڕێک ل هێزێن بۆ ئەنجامدانا ڤەکۆلینان ل دەڤەرێن جینۆساید لسەرانسەری رواندا لێهاتیە ئەنجامدان گرتن، هێزێن RPF ئاگر بەردابوو ئۆتۆمبێلەکا هێزێن ئوسترالیی یا UN، ئەگەرێن ئەڤێ چەندێ دزڤریت بۆ هندێ UN ڕەتکربوو ڤیدیویەکا هێزێن تووتسی ییێن وێنەیێن زاڵگەهەکا هێزێن RPF گرتین (CIA, ٥ December, ١٩٩٤).

٥. هەلویستێ وەلاتێن ئەفریقی بەرامبەری جینۆسایدا رواندا

سەرەڕای هندێ ل ئەوی دەمێ جینۆسایدا رواندا ڕویدا پتریا وەلاتێن کیشوەرێ ئەفریقیا کەڤتنە دمەترسێدا و تا ڕادەیەکێ زۆر نەئارام دناڤ وەلاتێن هەڤسنۆرێن رواندا پەیدابوون، چونکی پێلێن پەنابەرێن رواندا گەهشتبوون دناڤ ئەواندا، دگەل هندێدا لدۆر پێشهاتێن رواندا، نە چوو وەلاتێن کێشوەرێ ئەفریقیا و نە ڕێکخراوا ئێکەتییا ئەفریقی(The Organisation of African Unity- OAU) چوو هەلویست لدۆر پرسا رواندا دەرنەبرییوون، کۆ ببیتە جهێ شانازیێ بۆ کێشوەرێ ئەفریقیا(٢٠٠٧,٧,Alozie). سەرەڕای هندێ بەری هینگێ چەندین هووشداری لدۆر تێکچوونا ڕەوشا ناڤخۆییا رواندا و ڕوودانا شەری دناڤبەرا خەلکێ رواندا دا بۆ UN ڤرێکربوون(NAS, May ٢٠١٤) .
هەروەك ژمارەکا زۆرا ئەوان وەلاتێن بەری نۆکە لدۆر ئەڤێ چەندێ ئاماژە پێهاتیە دان، ڕێکخراوا ئێکەتییا ئەفریقی، کۆ ل ئەوی دەمیدا،سەرۆکێ مسرێ (محەمەد حوسنی موبارەک ١٤ چریا ئێکێ ١٩٨١- ١١ شوباتا ٢٠١١) سەرۆکاتیا ئەوێ دکر. ناڤبری ڕەتکربوو دچوارچوڤێ جینۆسایدێ باسێ ڕوویدانێن رواندا بکەن (٢٠٠٧,٧,Alozie).

د ڕاستیدا، ل ناڤەراستا ساڵا ١٩٩٤ێ، ئەڤێ ڕێکخراوێ بتنێ ڕێك دابوو، سەرۆکێ ڕژێما جینۆسایدکەرا رواندا یا بەروەخت (سیۆدۆر سندیکوبوابۆ Theodore Sindikubwabo٩نیسانا ١٩٩٤- ١٩ تیرمەها ١٩٩٤) درێککەڤتنامەیا لوتکا ڕێکخراوا ئێکەتییا ئەفریقیا ل تونس، نوێنەراتیا رواندا بکەت. بەشداربووێن کونفرانسی ڕوویدانێن رواندا ب، «تاوانێن دژی مرۆڤایەتییCrime against Humanity»، سالۆخەت دان، بێکۆ ئاماژێ ب ئەنجامدەرێن جینۆسایدێ و بێ شرۆڤەکرنا دەربارەی جینۆسایدێ ب شێوەیەکێ ڕاستەوخۆ بدەن(٢٠٠٣,٨١٥,Kioko).

هەروەسا کۆمەلا ئەفریقیا ل نەتەوەیێن ئێکگرتی، کۆ ژ هەمی وەلاتێن ئەفریقیا ئەندام ل نەتەوەیێن ئێکگرتی هەبوون، دکارکرنێدا ب شێوەیەکێ گشتی بۆ ڕاکرتنا جینۆسایدێ شکەستن هینابوون. هەرچەندە، ل ١١ نیسانا ١٩٩٤، داخوازا ئاگربەستێ کربوو، و ل ٢١نیسانا ١٩٩٤، دژی کێمکرنا UNAMIR ، راوەستیا بوون (٢٠١٧,١٨٢,Neuberger). ل ئەنجوومەنێ ئاسایشا نەتەوەیێن ئێکگرتی، وەلاتێ نایجیریا ئێك ژ ئەوان وەلات بوو، نە ئامادەبوو هێرشێ بکەت سەر حکومەتا جینۆسایدکەرا رواندا و نە حکومەتا رواندا ب جینۆسایدکەر سالۆخەت دابوو. ئەڤ لدەمەکێدا، ژلایێ خۆڤە، جیبۆتی ل سەر پشتەڤانیکرنا خۆ بۆ رواندا لدەمێ قەیرانێ دا بەردەوام بوو(٢٠٠٧,٨,Alozie).

ژلايەكێڤە وەلاتێـن بۆرۆنـدى و روانـدا هنـدەک تايبەتمەندیێـن دابوونەريـت و ڕەگەزێـن مرۆڤـان یێـن وەک هـەڤ یێـن هەیـن، دگـەل هندێـدا مێژوويا سیاسـیی و سیاسـەتا ئـەوان یـا ناڤخۆیـی ب شـێوەیەکێ بەرچـاڤ ژێـک جێـوازن، هـەر ژ سـاڵا ١٩٩٣ و پێـدا ب جینۆسـایدکرنا بـێ دەنـگ هاتیـە وەسـفکرن و نێزیکـی (٢٠٠) هـزار تووتسـی و هووتیـان ل ئەڤـی وەلاتی هاتبـوون کوشـتن، ئـەو ڕویدانێـن ل سـاڵا ١٩٩٤ ل روانـدا هاتینـە پێـش و بووینـە ئەگـەرێ جینۆسـایدێ ل ئـەوى وەلاتی ڕێژەیـەکا زۆرا پەنابـەران بـەرەڤ بۆرۆندیڤـە چـوون و کارتێکرنـەکا زۆرا هەسـتیارکرە سـەر پێشـهاتێن سیاسـیی یێـن ناڤخۆیـی ل بۆرۆنـدى، چوونا پەنابەرێـن هـووتی ل باشـوورێ ڕۆژئاڤایـێ روانـدا بـۆ بۆرۆنـدى مەترسیەکا زێدەتـر ئێخسـتە سـەر ڕژێـما سـەربازی یـا بۆرۆنـدى، ژبـەر هنـدێ لدەمـێ دەرفـەت بـۆ ڕژێـما بۆرۆنـدى هاتینـە پێـش ب شـێوەیەکێ ڕاسـتەوخۆ بڕیـارا دەرکرنـا ئـەوان پەنابـەران دا، دیسـان ئاریشـەیێن کەمپێـن پەنابـەران ل ڕۆژهەڵاتـێ زائیـر، لەشـکەرێ بۆرۆنـدى نەچارکربـوو بەرێخۆبـدەن دەڤەرێـن نێزیکـی ئـەوان کەمپـان داکـۆ پشـتەڤانیا هێزێـن هەڤپەیمانێـن ئازادیخوازێـن دیموکـراسی یـا ڕۆانـدى (The Allaince de forces Democratidues pour la liberation du congo/Zaire- AFDL) ب سـەرۆکاتیا لـۆران کابیـلا (Laurent Kabila) یێـن هێزێـن ئێکگرتیێـن روانـدا (The Rwandan Patriotic Army- RPA)پشـتەڤانیا ئـەوان دکـر بکـەن دا کەمپـان لاواز بکـەن و هەولێـن دژایەتیکرنـێ ژناڤببـەت (Douma, ٢٠٠٠, ٣٢).

ژلایەکـێ دیڤـە، هنـدەك وەلاتێـن ئەفریقـی وەك کینیـا و ب تایبـەتی وەلاتـێ سیشـێل(Seychelles)، هەتـا ٦ نیسـانا ١٩٩٤ێ، ب هنارتنـا چەکـێ هاریکارییـا حکومەتـا روانـدا دکـرن(Kioko,٢٠٠٣,٨٢٠). ژلایەکـێ دیڤـە کۆمـارا کونگۆیـا دیموکرات ب درێژییا دەستهەلاتا هابیاریمانا هەتا ئەنجامدانا کریارا جینۆسایدێ پشتەڤانیا ڕژێما ئەوى دکر، دڕاسـتیدا سـەرۆکێ زائیـر(مۆبۆتـۆ سێسـێ سـێکۆMobutu Sese Seko ٢٧ چریـا ئێکـێ ١٩٧١- ١٦ گولانـا ١٩٩٧) پەیوەندیێـن مافێـن تایبـەت دگـەل ڕژێـما هابیاریمانا هەبـوون، ژبەرهنـدێ مۆبۆتـۆی شـەرێ دەسـتکەفت و بەرژەوەندییـان دگـەل جڤاکـێ نێڤدەولـەتی، ئەکتەرێـن ناڤخۆیـی و دەولەتێـن جیرانێـن روانـدا مینـا ئۆگەنـدا، بۆرۆنـدى دکـرن (Douma, ٢٠٠٠, ٣٣).

وەلاتـێ تانزانیـا (Tanzania) ب شـێوەیەکێ بـەردەوان هەوڵـدا چارەسـەرییەکا ئاشتییان دناڤبـەرا لایەنێـن پەیوەندیدارێـن روانـدا دا بهێتـە ئەنجامـدان، هەروەسـا بـەردەوام ب شـێوەیەکێ بهێـز بزاڤدکـرن پەنابەرێـن هـووتی ژ تانزانیـا بهێنـە دەرکـرن، ژبەرکـۆ هەمـی پەنابەرێـن هـووتی نەزڤریبـوون روانـدا (Douma, ٢٠٠٠, ٣٣). هەروەسـا وەلاتـێ کینیـا و زائیـر ڕێـك لبـەر تووتسـیان ژبـۆ دەربازبوونـا سـنۆران بـۆ نـاڤ خـودا گرتبـووت و هەتـا کینیـا ئـەو پەنابەرێـن شـیان ل سـنۆران دەربازبـن و خـۆ رزگار بکـەن ڕاسـتەوخۆ ڕادەسـتێ بکوژێـن وان کربـوون. ل ئەڤـی چوارچووڤەیـدا، گرنگـە نەئەنجامدانا چالاکیێـن مرۆڤایـەتی ژلایـێ سـێکۆچا ئەفریقێـن ئەندامێـن ڕێکخـراوا نەتەوەیێـن ئێکگـرتی بێێخینـە سـتۆیێ، ڕوو پـترۆس پـترۆس غـالی یـێ مـسری، کـۆڤی عەنـانی گانیایـی و جاکیـس ڕۆجـەر بۆهبوهـی یـێ کامیـرۆنی، کـۆ چـوو پێنگاڤێـن رژد ژبـۆ ڕێگرتنـا ئەڤـێ جینۆسـایدێ نەهاڤێتبـوون. هـەژی یـە بێژیـن، ل ئـەوی دەمیـدا سـەرکردێن حکومەتـا ڕوانـد بـەرەڤ وەلاتێـن دەڤـەرێ ڤـە چـوون ژبـۆ پاراسـتنا ژیانا خـوو (Neuberger,١٨٣,٢٠١٧).

وەلاتـێ ئۆگەنـدا ڕۆڵەکـێ گرنـگ دشـەرێن روانـدا دگێـرا و لدەمـێ پێشـهاتێن روانـدا بـەرەڤ پێشـڤەچووین سـەرۆکێ ئۆگەنـدا (یۆڤێـری کاگۆتـا موسـێڤینی ناترسـێت Yower Kaguta Museveni Tibuhaburwa ١٩٨٦-) پشـتەڤانیا تووتسـیان کـر، چونکـی ئـەوی هزردکـر ئـەو قـەرداری ئـەوان، ژبەرکـۆ لدەمـێ ژناڤبرنا ڕژێـما (میلتـون ئوبـۆتی Milton Obote ١٢ کانوونا ئێکـێ ١٩٨٠- ٢٧ تیرمەهـا ١٩٨٥) تووتسیان پشـتەڤانیا ئـەوی کربـوو، ب شـێوەیەکێ بـەردەوام ئۆگەنـدا و ب تایبەتـی سـەرۆکێ ئـەوێ موسـێڤینی ب پشـتەڤانیکرنا RPA ددەستپێشـخەرییا قۆناغێـن شـەرێ روانـدا دهاتـە تۆمەتبارکـرن، بەڵگەنامـە وەسـا نیشـانددەن موسـێڤینی لـدۆر ئێکەمیـن پێنگاڤـا شـەری یـا RPA هاتبـوو ئاگەهدارکـرن، بەلـێ چ تشـت لـدۆر چالاکیێـن

ئەوێ دیارنەكربوون، هەرچەوابیت، ژبەركۆ پتریا هەڤاڵ و دۆستێن ئەوی سەركردێن RPA بوون ، ئەوی هەلۆیستەكێ نەرم بەرامبەری چالاكیێن ئەوان دیاركربوو (Douma, ٢٠٠٠, ٣١).

ب كورتی دشێن بێژێن دقۆناغێن خۆ یێن ١٠٠ ڕۆژیدا جینۆسایدا رواندا كاریگەرییەكا زۆر خراب كرە سەر خەلكێ رواندا، دئەنجامێ ئەڤێ كرپارێدا رێژەیەكا زۆرا خەلكێ رواندا هاتە كوشتن و پەنابەری وەلاتێن هەڤسنۆرێن خۆ بوون، دگەل هندێدا لژێر كاریگەرییا ئەڤێ جینۆسایدێ ئێدی خەلكێ رواندا ب تایبەتی تووتسی و هووتی هاتنە پالدان و هزر ل هندێدا كر ب كوشتنا خەلكێ مەدەنی كێشەێن سیاسیی ل وەلاتێ رواندا ناهێنە چارەسەركرن بەرۆڤاژی دێ وەلاتێ رواندا هێتە وێرانكرن و دێ پێكڤە ژیان ل ئەوی وەلاتی بزەحمەت كەڤیت، ژ ڤەرێژا ئەڤێ چەندێ گرۆپێن نەتەوەی یێن ڕۆاند تووتسی، هووتی و توا هزر ل ئەنجامدانا دانووستاندنا بۆ ڕاگرتنا شەری و دارشتنا ستراتیژییان بۆ ئاڤاكرنا رواندا داكو ئێدی خوینا خەلكێ رواندا ب دەستێن ئەوان بخۆ نەهێتە رشتن و پێنگاڤان بۆ سیستەمێ رێڤەبرنا وەلاتی ب شێوەیەكێ یەكسان دا رێژن و ب ئەڤێ چەندێ سیاسەتمەدارێن رواندا شیان سەركەڤتنێ بدەستڤە بهینن و شەرێ ناڤخۆیی براوەستینن، ل ژێرێ ڤەرێژا ئەوێ لێكتێگەهشتنا دناڤبەرا گرۆپێن نەتەوەیی یێن رواندا هاتیە دروستكرن ئێدی رواندا ب شێوەیەكێ بەرچاڤ پێنگاڤ بۆ بهێزكرنا سیستەمێ حوكمڕانیا یەكسان و دیموكراسی هاڤێتن و ب شێوەیەكێ زۆر بەرچاڤ ئەڤی سیستەمی سەركەڤتن بدەستڤەهینایە.

٦.. دەرئەنجام

پشتی ڤەكۆلین لسەر ئەڤی بابەتی هاتیە ئەنجامدان، چەندین راستی و دەرئەنجامیێن دیرۆكی یێن گرنگ هاتینە ڤەدیتن.

وەلاتێ رواندا بۆخۆ سەربۆرەكا زۆر باش ژ هەڤركییا ناڤخۆی و جینۆسایدا تووش بوویێ وەرگرتییە، پشتی ئەڤێ روودانێ خەلكێ وەلاتێ رواندا دگەل دەستهەڵاتدارێن ئەوێ واتە حكومەت و لایەنێن سیاسیی و گرۆپێن ئەوێ یێن نەتەوەیی پەنابەرە بەر رێكێن دانووستاندن و چارەسەركرنا كێشەێن خۆ برێكێن ئاشتیێ، ب ئەڤێ چەندێ پرۆسێسا دیموكراسیێ ل ئەوی وەلاتی دەست پێكر و ڕۆژ ب ڕۆژێ بەرەڤ پێشڤە چوو، خەلكێ ئەوی وەلاتی ب پشتەڤانیا سیاسەتمەدارێن گرۆپێن خۆ یێن نەتەوەیی شیان لسەر هەڤركیێن و شەرێن ناڤخۆیدا زاڵ بن و رێكێ لبەر كوشتنا خەلكێ خۆ بگرن.

وەلاتێ رواندا ژ سێ ئەتكێن هەڤركیدار یێن بهێز هاتبوو كونترۆلكرن و هەر ئێكێ ژلایێ خۆڤە دڤیا ببتە خۆدان هێز و دەستهەلات. سەرەڕای هندێ سەركردێن هەر دوو ئالیان چەندین دانووستاندن لدۆر پێكئینانا حكومەتەك هەڤپشك درێڤەبرنا كاروبارێن كارگێری دا و لدۆر ئەڤێ چەندێ چەندین رێككەڤتنامە مۆركرینە، بەلێ پێشهاتێن سیاسیی یێن رواندا، كاوادانێن وی بەرەڤ ئاراستەێن خراب برینە. دئەنجامدا شەرێن ئەوان تراژدی دناڤبەرا خەلكێ ئەوێ ڕویداینە. دئەنجامدا، جینۆسایدا ساڵا ١٩٩٤، هووتوویان ب دژی تووتسیان ئەنجامدا، د ماوەیێ ١٠ حەفتیان دا، نێزیكی نیڤ ملیۆن تووتسی هاتنە كوشت و ژناڤبرن. هەژی بەبێژین دەستپێكا بوویەرێن ئەڤێ رووداناتراژدی دزڤرن بۆ ساڵا ١٩٩٣.

ل ساڵا ١٩٩٣، روویدانێن دەستپێكرنا جینۆسایدێ بۆ دەولەتێن ل سەر دەمێ بۆری حوكم ل ئەوی وەلاتی دكرن ب رێكا دیپلۆماتكارێن ئەوان بۆ دیار ببوون، ب تایبەتی وەلاتێ بەلژیكا، لەوڕا هەر ژدەستپێكا رووداناا ئەڤێ جینۆسایدێ، حكومەتا بەلژیكا ئامادەكاریێن خۆ ژبۆ هنارتنا هێزەكێ بۆ ئەڤی وەلاتی كربوو. ژبەركۆ دەستهەلاتدارییا بەلژیكا هێشتا وەك داگیرهەك خۆ بەرێخۆ ددا ئەڤی وەلاتی و نەدڤییا بەرژهوەندیێن ئەوێ ل ئەوی وەلاتی بكەڤنە

بەرمەترسیێ. بەلێ تشتێ سەرنجراکێش، ئەوە کۆ بەلژیکا دڤیا هێزێ بناڤێ هێزا نەتەوەیێن ئێکگرتی ژبۆ دابینکرنا ئاشتی پارێزی و ئاسایش پارێزیێ ڤرێکەت ئەوی وەلاتی، دبەرامبەر دا، چەك پێشکێشی چەکدارێن هووتووی دکرن و پێشوازییا سەرکردێن ئەوان دکرن. دبەرامبەردا، نەدهێلا پەنابەرێن تووتسی بەرەڤ سنۆرێ ئەوێ بچن و لدەمێ بالیۆزخانەیا خۆ ل ئەوی وەلاتی گرتی، ئەو فەرمانبەرێن تووتسی یێن ل بالیۆزخانەیا ئەوان کاردکرن هێلان بتنێ، داکۆ بەرەڤانیێ ژخۆ بکەن. دئەنجامدا، هەمی هاتنە کوشتن. ژلایەکێ دیڤە، بەلژیکا ب ئۆپۆراسیونەکێ رابوون ژبۆ رزگارکرنا سپی پیستان ل رواندا.

پشتی بۆرینا چەند رِۆژهکان ژ روودانا جینۆسایدێ، فەرەنسا ڕاستەوخۆ هێزەکا سەربازی ئامادەکر و ڕهوانەی رواندا کربوو. ل ئەوی دەمیدا، حکومەتا فەرەنسا ڕاگەهاندبوو، ئەرکێ سەرەکی یێ ئەوێ هێزێ پاراستن و رزگاکرنا هەڤوەلاتیێن فەرەنسایە و هاریکاریکرنا سۆپایێ رواندایە. بەلێ دژیۆارێ خۆدا، ئەرکێ سەرەکی یێ ئەوێ هێزا فەرەنسا شکاندنا بەرەیێ نیشتیمانی یێ رواندا بوو، هەروەسا پاراستن و ڕزگارکرنا بیانێ،سپی پیست بوو، ژبۆ ئەڤێ چەندێ هێز بفرۆکەیان رەوانەیی ئەوی وەلاتی کربوو. هەرچەوابیت، فەرەنسا سیاسەتەك مرۆڤایەتی یا ڕاستەقینە دڤی بیاڤی دا پەیرەو نەکربوو. ژبەرکۆ وەك بەلژیکا نەدهێلا ئەو تووتستێن هەڤژینی دگەل ئەورۆپیان پێك ئینایین سوارێ فرۆکێن ئەوێ ببەن. دهەمان دەمدا، لدەمێ بالیۆزخانیەیا خۆ ل ئەوی وەلاتی دائێخستی، ئەو تووتسیێن بۆ بالیۆزخانەیا وان کاردکر، هێلان بتنێ و چوون. دئەنجامدا، ئەو تووتستی ئێك لدۆیڤ ئێکێ هاتنە کوشتن ژلایێ چەکدارێن هووتوویانڤە.

لدەستپێکا روودانا جینۆسایدێ ل رواندا، کارگێریا ئەوی دەمی یا ویلایەتێن ئێکگرتیێن ئەمریکا، ڕاگەهاندنەك بەلاڤکربوو و تێدا بێ لایەنیا خۆ ژ پشتەڤانیکرن و دەستێوەردانا پێشهاتێن جینۆسایدا رواندا بۆ رایا گشتی یا هەڤوەلاتێن خۆ و جیهانێ ڕاگەهاندبوو. چونکی ئەمریکا چوو بەرژەوەندیێن ستراتیژی ل ئەوی وەلاتی نەبوون. لەوڕا لدەمێ هێزێن ئاشتی پارێز و ئاسایش پارێزێن ب سەر نەتەوەیێن ئێکگرتی بۆ رواندا هاتینە رەوانەکرن، کارگێرییا ئەمریکا رەتکر بوو ب هێزێ پشکداریێ دگەل بکەت، لجهێ هندێ هێزێن خۆ ڤرێکرنە ئوگەندا داکۆ پێزانینا لدۆر ئەڤێ جینۆسایدێ بدەستڤە بینن. ئەگەر بهویری و کویری بەرێخۆبدەینێ، دێ بینن، کارگێرییا ئەمریکا سیاسەتا (رێڤی) ل ئەوی دەمیدا هەمبەری جینۆسایدا ڕواند پەیرەوکری. چونکی لدەمێ بالیۆزێ ئەمریکا بالیۆزخانەیا خۆ ل رواندا گرتی، فەرمانبەرێن تووتسی و کەسایەتێن نێزیکی خۆ هێلان بتنێ. دهەمان دەمدا، کارگێریا ئەمریکا بۆ دوو هەیڤان دەستەواژێ جینۆساید بۆ بوویەرێن ل رواندا روویداین بکارنەئینا بوو.

دماوەیێ روودانا جینۆسایدا رواندا وەلاتیێن بەڕیتانیا و هۆڵەندا پتر پشتەڤانیا UN دکر و هەلۆیستێن خۆ ل دۆر روودانێن رواندا ل ئەنجوومەنێ ئاسایشا نەتەوەیێن ئێکگرتی دیاردکرن، بەڕیتانیا وەسا هزردکر چ بەرژەوەندی ل رواندا نینن تا مایتێکرنێ دپێشهاتێن ئەوی وەلاتیدا بکەت، بەڕیتانیا و هۆڵەندا دڤیا دچوارچووڤەیێ بەرنامە و بریارێن UN دا ڕۆڵێ خۆ ل رواندا بگێریت. لەوڕا ب درێژییا ماوەیێ جینۆسایدا رواندا ئەوان هەلۆیستێن خۆ ب بێ لایەنی دیاردکرن. سیاسەتا رێکخراوا نەتەوەیێن ئێکگرتی وەك سیاسەتا وەلاتێن ل سەری ئاماژە پێهاتیە دا دچوو. سەرەڕای هندێ، نەتەوەیێن ئێکگرتی باش ئاگەهداری پێشهاتێن وەلاتێ رواندا هەر ژساڵا ١٩٩٣ێ بوو. لەوڕا ئەندامێن ئەوێ داخوازکر هێزێن ئەوێ یێن ئاشتی پارێز و ئاسایش پارێز بۆ ئەڤی وەلاتی بهێنە ڕهوانەکرن. بەلێ جێوازی دەربارەی ئەوێ ژمارا دهێتە ڤرێکرن دناڤبەرا ئەوان دا هەبوو. هەرچەوابیت، لدووماهیێ هێزەکا نەتەوەیێن ئێکگرتی ژ هێزێن بەلژیکی، فەرەنسی، زائیری، ئوگەندی، مسری، گانیایی و بەنگلادیشی.. هتدتر بۆ ئەوی وەلاتی هاتنە رەوانەکرن. یا

زانەيا ئـەڤ هێـزە پـرى كێـماسى بـوو ژلايـێ پێدڤيێـن سـەربازى و شـيانانڤە، ژبەركـو ئەڤـێ هێـزێ شكەسـتن دپاراسـتنا تووتسـيان دا ئينابـوو تـا ئـەوى ڕادەيـى تووتسـى لبـەر چاڤێـن وان دهاتنـە كوشـتن و ئـەوان چـوو كارڤـەدان لـدۆر ئەڤـێ چەنـدێ نەبـوو. هەروەسـا ئەندامێـن ئەنجوومەنـێ ئاسايشـا نەتەوەيێـن ئێكگـرتى ببـوون دووبـەش، ژلايەكـێ ڤـە ئەندامێـن بەردەوامێـن ئەڤـى ئەنجوومـەنى رۆسـيا، چيـن و ويلايەتێـن ئێكگرتيێـن ئەمريـكا بـێ لايـەن مابـوون، ژلايەكـێ ديڤـە، فەرەنسـا و بەريتانيـا دگـەل ئەندامێـن نـە بـەردەوام وەك نايچێريـا، ئەسـپانيا، بەرازيـل و پاكسـتانێ پشـتەڤانيا جينۆسـايدێ دكـر.

ل سـەردەمێ جينۆسـايدا روانـدا وەلاتێـن كێشـوەرێ ئەفريقيـا و رێكخـراوا ئێكەتيـا ئەفريقيـا چـوو هەلۆيسـت لـدۆر ئەڤـێ رووبدانـێ دەرنەبرييـوون، هەروەسـا رێكخـراوا ئێكەتييـا ئەفريقـى ياكـۆ پتريـا وەلاتێـن ئەفريقيـا تێـدا ئەنـدام رەتكربـوو، كـۆ دەسـتەواژێ جينۆسـايد بـۆ رووبدانێـن روانـدا بكاربينـن، دهەمـان دەمـدا، دكوومبوونـا لۆتكەيـا ئێكەتييـا ئەفريقيـدا پێشـوازى ل سـەرۆكێ ڕژێـما جينۆسـايد كـەرا روانـدا هاتبـوو كـرن. لـەورا ب ئەڤـى شـێوەيى ديـار دبيـت، كـۆ پتريـا وەلاتێـن ئەفريقيـا پشـتەڤانيا جينۆسـايدكەرێن روانـدا دكـر، چونـكى پتريـا ئـەوان سـەركردێن رۆل دجينۆسـايدا روانـدا هەيـن بـەرەڤ وەلاتێـن ئەفريقيـا وەك كينيـا، كاميـرۆن چـوو بـوون. ديسـان وەلاتيێـن ئەفريقيـا ل دۆيـڤ بەرژەوەنديێـن خـۆ سـەرەدەرى دگـەل پێشـهاتێن روانـدا دكـرن و دترسـيا ڤەرێـژا رووددانێـن روانـدا كارتێكرنـێ ل وەلاتييێـن ئـەوان ژى بكـەن و ب دژى دەسـتهەلاتێن ئـەوان رابـن.

٧. پاشبەند

پاشبەندێ ژمارە ١

ناسنامەيێن دەستهەڵاتداريیا بەلژيكى بۆ گرۆپێن نەتەوەيێن رۆاندى جێكرين

(Department of State, ٦ April, ١٩٩٤).

پاشبەندێ ژمارە٢

پلانا فەرەنسا بۆ مایتێکرنێ ل رواندا

DEPARTMENT OF STATE (FR) 06.17. '94 19:04 NO. 1460120896 PAGE 3

~~SECRET/NODIS~~

DRAFT

DRAFT

EXECUTIVE SECRETARIAT
Operations Center

MEMORANDUM OF TELEPHONE CONVERSATION

DATE: Thursday, June 16, 1994

TIME: 1915 EDT

PARTICIPANTS: **The Deputy Secretary and French FM Chief of Staff de Villepin**

SUBJECT: French Proposal for Intervention in Rwanda

The Deputy Secretary, at the request of the Secretary, telephoned the Quai d'Orsay to return Foreign Minister Juppe's call. In Juppe's absence, the Deputy Secretary spoke with Juppe's Chief of Staff, de Villepin.

De Villepin told the Deputy Secretary that Juppe wanted to discuss the French proposal to intervene militarily in Rwanda. De Villepin said the French are concerned that the massacres in Rwanda are continuing while the international community attempts to mobilize an expanded UNAMIR force. He said UNSYG Boutros-Ghali has been trying everything possible to expand the force quickly, but the French anticipate that this will not occur for several weeks, and that the cease-fire which the Rwandan Patriotic Front (RPF) and interim GOR announced in Tunis June 15 will not be implemented.

De Villepin said that, given this context, the GOF feels it is not possible to wait any longer to deploy a force in Rwanda to stop the killing. France is seeking to fill the gap until the expanded UNAMIR force being assembled can arrive in Rwanda. Therefore, France is proposing to provide troops for immediate deployment, with the cooperation of the major EU nations, African nations, and any other countries which wish to assist or participate, including the U.S. The force would go within the framework and with the support of the UN. De Villepin stated that Boutros-Ghali has signaled his support for this initiative. The French see a number of possible options for securing the UN's explicit approval, such as through a UNSC resolution, or through a letter from Boutros-Ghali to the President of the UNSC.

De Villepin said that this proposal is not rigid, and can evolve as necessary in its implementation. He stressed that the goal is to stop the violence immediately and that this intervention would be for the limited time necessary to fill the gap until the arrival of the expanded UNAMIR force. Countries wishing to participate could contribute men, materiel, logistical support, or even humanitarian aid. A maximum of 2,000 men are needed, with a first stage deployment of 500 troops to go into the areas where the worst massacres are occurring, and to begin evacuating those people most at risk to the countries bordering Rwanda.

~~SECRET/NODIS~~
DECL: OADR

CLINTON LIBRARY PHOTOCOPY

DECLASSIFIED IN PART
PER E. O. 13526

DEPARTMENT OF STATE (FR) 06.17. '94 19:04 NO. 1460120896 PAGE 4

~~SECRET/NODIS~~

De Villepin asked the Deputy Secretary what the U.S positions are on the situation in Rwanda in general, and the French proposal in particular.

The Deputy Secretary thanked de Villepin for his clear presentation of the French proposal. He said the U.S. shares the GOF's outrage, anguish, and impatience over the situation in Rwanda, and agrees that the international community must react quickly. The Deputy Secretary said the U.S. is doing everything possible to expedite the deployment of the expanded UNAMIR force, and gave as an example the preparations for delivery of 50 armored personnel carriers, which may start arriving in Rwanda as soon as June 22.

E.O. 13526, 1.4(d)

De Villepin stated that the GOF contacted both parties on June 16 to make clear that France has no political agenda, and was proposing this intervention on purely humanitarian grounds. The Deputy Secretary then asked how soon the GOF thought troops could be on the ground under this proposal. De Villepin said deployment by June 20 or 22 is feasible; he thought the urgent dispatch of the troops was of the greatest importance. On the subject of the UN, de Villepin repeated that it is imperative tho make this intervention a coordinated mission sanctioned by the UNSC, and said that France feels it is on the same wavelength as Boutros-Ghali.

The Deputy Secretary asked which nations, particularly African nations, might be willing to participate. De Villepin answered that the GOF was in contact with Senegal, Benin, and Ghana, which appeared ready to contribute troops; he felt that, based on discussions France had at the OAU summit in Tunis, there would not be a problem in getting African support. E.O. 13526, 1.4(d)
E.O. 13526, 1.4(d)
France and the developing nations consider the situation nothing less than horrendous, and are ready to intervene to stop the carnage.

The Deputy Secretary said he appreciated de Villepin's position, and promised to pass the information on to the Secretary, in order that the Department may respond to Paris in full by early June 17. De Villepin expressed his thanks, and hoped the U.S would be able to help with coordination in the UN, as well as to participate in the intervention.

The call concluded at 1731 EDT.

Drafted:MPZorick Approved:GNSibley

~~SECRET/NODIS~~
DECL: OADR

CLINTON LIBRARY PHOTOCOPY

(١٩٩٤ ,June ١٦ ,Department of State)

پاشبەندێ ژمارە٣

بەڵگەنامەیا پشت ڕاستکرنا مرنا سەرۆکێ رواندا و ڕێگرییا هێزێن رواندا ل هێزێن ئاشتیپارێزێنUN بۆ باژێرێ کیگالی

DECONTROLLED/UNCLASSIFIED

Item Subject: Plane Crash

RELEASED IN FULL

April 6, 1994

Rwanda

[illegible]

DECONTROLLED/UNCLASSIFIED

DECONTROLLED/UNCLASSIFIED

[illegible]

(١٩٩٤ ,April ٦ ,Department of State).

پاشبەندێ ژمارە ٤

برۆسکەیا نوونەرێ بەلژیکا لUN بۆ وەزیرێ دەرڤەیێ بەلژیکا کلیسی

[Cited in 1997 Belgian Senate Commission of Inquiry into Rwanda - Document législatif n° 1-611/7, available: www.senate.be]

Le 8 avril, à 0 heure 06 GMT, M. Noterdaeme adresse au Ministre Claes le télex n° 623 suivant :

« 1. Le Conseil de sécurité a adopté ce soir une déclaration présidentielle relative aux récents événements survenus au Rwanda. Cette déclaration invite le Secrétaire général à faire rapport au plus tôt au Conseil sur les circonstances ayant entraîné la mort des Présidents du Burundi et du Rwanda.

Le Conseil condamne la reprise des combats au Rwanda et la mort des 10 soldats belges.

Il demande aux forces armées rwandaises et aux autres factions que toutes les mesures soient prises pour renforcer la sécurité à travers le pays.

Le Conseil, extrêmement préoccupé, demande au Secrétaire général de faire rapport et de prendre les mesures nécessaires pour assurer la sécurité du personnel de l'ONU.

Enfin le Conseil appelle toutes les parties et factions à ne pas recourir à la violence et à respecter la sécurité de la population civile et des communautés étrangeres vivant au Rwanda.

2. Suite à ma discussion avec le Secrétaire général de notre Département, je vais essayer de vous redessiner le cadre conceptuel dans lequel pensent et agissent les diplomates de l'ONU. La MINUAR est une opération de maintien de la paix. Les Nations Unies ont ainsi 17 opérations de maintien de la paix regroupant 70 000 peacekeepers. Les mandats de ces opérations, à de très rares exceptions près, confient aux casques bleus le maintien de la paix dans le cadre d'un processus de paix agréé par les parties. Pour respecter sa mission, l'ONU est donc amenée à observer une neutralité maximale. On a vu, en Somalie (une opération pourtant sous le Chapitre VII), où pouvait mener une politique trop volontariste faisant fi de cet objectif de neutralité.

En d'autres termes, l'ONU a toujours adopté une gestion prudente en matière de maintien de la paix et ce pour au moins 4 raisons :

éviter de créer dans une opération un précédent qui ne manquerait pas d'avoir des répercussions sur d'autres opérations de maintien de la paix (OPM);

éviter de prendre position contre une partie, sous peine de perdre sa neutralité et d'etre mis dans une position militaire difficile;

s'agissant d'OPM, elles sont en effet équipées de faibles moyens défensifs et constituées pour observer et établir la confiance plutôt que pour des missions offensives;

tout risque inconsidéré en la matière peut donc mettre les casques bleus dans une position difficile vis-à-vis de parties supérieures en nombres et en armes.

3. C'est dans ce contexte qu'il faut analyser l'action des casques bleus au Rwanda. Comme le relèvent les directives adressées aux pays contribuant à la MINUAR, la présence militaire de l'ONU doit contribuer à la sécurité du pays, contrôler le respect des cessez-le-feu, le cantonnement des troupes, enquêter à la requête des parties, assister à la coordination de l'aide humanitaire...

Dans les circonstances actuelles, les troupes de l'ONU ne peuvent qu'essayer de rassurer, par leurs mouvements et leurs patrouilles, les populations.

Elles doivent aussi assurer la protection des NU et de ses agences. Cela peut apparaître comme état peu, mais de nouveau, l'ONU n'a pas les moyens en troupes et en armes pour faire grand chose de plus.

4. J'ai informé ce soir le sous-SecGen pour les OPM (M. Riza) de l'état d'esprit des autorités belges à l'issue du Conseil des Ministres. J'ai notamment souligné l'incompréhension qui résulterait d'un manque de protection par les casques bleus belges de civils belges en danger de mort. M. Riza a exprimé sa compréhension face à ce probleme politique sensible. Il a cependant attiré mon attention sur le problème grave et sérieux que causerait une action unilatérale (hors-mandat) de contingents belges (sous l'autorité de l'ONU) visant à s'occuper du rapatriement de leurs concitoyens. M. Riza m'a suggére de chercher à modifier le mandat de la MINUAR. Je pourrais donc demain sonder quelques membres du Consécur sur une possible priorité (lorsque le besoin s'en fera sentir) du rapatriement de toutes les communautés étrangères.

5. En tout état de cause, plusieurs membres permanents du Conseil m'ont déjà informé que le Conseil ne transformera pas le mandat actuel de la MINUAR (peacekeeping) en un mandat d'imposition de la paix (peace enforcement). Le mandat original était destiné à accompagner un processus politique. Son effondrement fait perdre beaucoup de son sens au maintien de la force. Plusieurs membres occidentaux du Conseil s'interrogent d'ailleurs sur l'utilité, dans les circonstances actuelles, du maintien de la MINUAR. »

(Senat de Belgique, ٦ December, ١٩٩٧; Department of State, ٨ April, ١٩٩٤)

پاشبەندێ ژمارە ٥

بڕیارا ٩٥٥ یا ئەنجوومەنێ ئاسایشا نەتەوەیێن ئێکگرتی

UNITED NATIONS

S

Security Council

Distr.
GENERAL

S/RES/955 (1994)*
8 November 1994

RESOLUTION 955 (1994)

Adopted by the Security Council at its 3453rd meeting, on 8 November 1994

The Security Council,

Reaffirming all its previous resolutions on the situation in Rwanda,

Having considered the reports of the Secretary-General pursuant to paragraph 3 of resolution 935 (1994) of 1 July 1994 (S/1994/879 and S/1994/906), and having taken note of the reports of the Special Rapporteur for Rwanda of the United Nations Commission on Human Rights (S/1994/1157, annex I and annex II),

Expressing appreciation for the work of the Commission of Experts established pursuant to resolution 935 (1994), in particular its preliminary report on violations of international humanitarian law in Rwanda transmitted by the Secretary-General's letter of 1 October 1994 (S/1994/1125),

Expressing once again its grave concern at the reports indicating that genocide and other systematic, widespread and flagrant violations of international humanitarian law have been committed in Rwanda,

Determining that this situation continues to constitute a threat to international peace and security,

Determined to put an end to such crimes and to take effective measures to bring to justice the persons who are responsible for them,

Convinced that in the particular circumstances of Rwanda, the prosecution of persons responsible for serious violations of international humanitarian law would enable this aim to be achieved and would contribute to the process of national reconciliation and to the restoration and maintenance of peace,

* Reissued for technical reasons.

95-14097 (E)

/...

(RES/SCS/UN955, ٨ November, ١٩٩٤)

٨. لیستا ژێدەران:

٨,١ بەڵگەنامەێن ئەمریکی یێن نەبەلاڤکری:

٨,١,١. بەڵگەنامەیێن ئاژانسا ناڤەندییا هەوالگێرییا ئەمریکا

Rwanda: RPF at Odds with International Organizations, Directorate of Intelligence, the central ,١٩٩٤ ,CIA
.١٩٩٤ ,December ٥ ,intelligence agency, Washington., D.C

Rwanda: Tutsi Military Poised to Attack, Directorate of Intelligence, the central intelligence ,١٩٩٤ ,CIA
.١٩٩٤ ,April ١١ ,agency, Washington., D.C

Rwanda: Hutu Hardliners Challenge Peace Process, Africa Review, Directorate of Intelligence, ,١٩٩٣ ,CIA
.١٩٩٣ ,April ٢٣ ,the central intelligence agency, Washington., D.C

Rwanda: RPF Patience Growing Thin, Africa Review, Directorate of Intelligence, the central ,١٩٩٣ ,CIA
.١٩٩٣ ,April ٢٣ ,intelligence agency, Washington., D.C

Rwanda: Struggling to overcome Genocide Past, Intelligence Report, Directorate of Intelligence, ,١٩٩٨ ,CIA
١٩٩٨ ,September ١٨ ,the central intelligence agency, Washington., D.C

Tensions high between Rwanda and Burundi, Intelligence Report, central Intelligence Agency ,١٩٦٤ ,CIA
.١٩٦٤ ,February ١٤ ,office of current Intelligence, the central intelligence agency, Washington., D.C

Burundi: The Long, Hot Summer, Intelligence Weekly Summary Special Report, Directorate of ,١٩٧٢ ,CIA
١٩٧٢ ,September ٢٢ ,Intelligence, the central intelligence agency, Washington., D.C

Rwanda: Qasis of Stability, Intelligence Afirca Review Report, Directorate of Intelligence, the ,١٩٨٦ ,CIA
١٩٨٦ ,November ١٤ ,central intelligence agency, Washington., D.C

٨,١,٢.بەڵگەنامەیێن وەزارەتا دەرڤەیا ئەمریکا

Death of Rwanda and Burundi Presidents in plane crash outside Kigali, from AF- ,١٩٩٤ ,Department of state
.١٩٩٤ ,April ٦ ,Prudence Bushnell to the department of state, Washington., D.C

Statement by the Press Secretary, from the Office of the Press Secretary, Department ,١٩٩٤ ,Department of state
.١٩٩٤ ,April ٢٢ ,of state, Washington., D.C

French Proposal for Intervention in Rwanda, from Executive secretariat operations ,١٩٩٤ ,Department of State
.١٩٩٤,June ١٦ ,center to deputy secretary, department of state (Strobe Talbott), Washington., D.C

TFRWOL: Future of UNAMIR and French Roles in Rwanda, from the US) ,١٩٩٤ ,Department of state
,.mission to the UN (Madeleine Albright) to the Secretary of state, department of state, Washington., D.C
.١٩٩٤ ,April ١٢

Security Council on UNAMIR, from the Belgian mission to the UN (Paul ,١٩٩٤ ,Department of state
٨ ,.Noterdaeme) to the Belgian Foreign Minister (Willy Claes), Department of State, Washington., D.C
.١٩٩٤ ,April

٨,١,٣.بەڵگەنامەیێن ئەرشیڤێ نەتەوەیی یێ ئەمریکا
Pull-Out of UNAMIR, Memorandum from Eric P. Schwartz (SCHWARTZ) to Suzan Rice and ,١٩٩٤ ,NSA
.١٩٩٤ ,April ١٩ ,Donald Steinberg, Department of state, Washington., D.C
Rwanda, Cable from David Hannay, UKUN to the UKFCO, United Kingdom Freedom of ,١٩٩٤ ,NSA
.١٩٩٤ ,April ١٦ ,Information Request, Department of State, Washington., D.C
Rwanda, Cable from David Hannay, UKUN to the UKFCO, United Kingdom Freedom of ,٤١٩٩ ,NSA
.١٩٩٤ ,April ١٢ ,Information Request, Department of State, Washington., D.C
Rwanda, Cable from David Hannay, UKUN to the UKFCO, United Kingdom Freedom of ,١٩٩٤ ,NSA
.١٩٩٤ ,April ١٤ ,Information Request, Department of State, Washington., D.C
Rwanda, Cable from David Hannay, UKUN to the UKFCO, United Kingdom Freedom of ,١٩٩٤ ,NSA
.١٩٩٤ ,April ١٣ ,Information Request, Department of State, Washington., D.C
Rwanda, Cable from David Hannay, UKUN to the UKFCO, United Kingdom Freedom of ,١٩٩٤ ,NSA
.١٩٩٤ ,April ٦ ,Information Request, Department of State, Washington., D.C
National Security Archive Electronic Briefing ,١٩٩٤ Inside theUN Security Council: April- July ,٢٠١٤ ,NSA
gwu.edu/NSAEBB/.edited by Michael Dobbs, (online) available at: https://nsarchive٢ ,Book, N٠,٤٧٢
/NSAEBB٤٧٢
Briefing book, ١٩٩٣-١٩٩٠ International Decision- Making in the Age of Genocide: Rwanda ,٢٠١٤ ,NAS
.٢٠١٤ ,volume I, Department of state, Washington., D.C, May

٨,١,٤.بەڵگەنامێن ئەنجوومەنێ ئاسایشا نەتەوەی یێ ئەمریکا
Points for POTUS With Members, Memorandum from Donal K. Steinberg (STEINBERG) to ,١٩٩٤ ,NSC
.١٩٩٤ ,April ١٩ ,President William Clinton, Department of State, Washington., D.C
Rwandese Patriotic Front, Memorandum from ANNAN, UNATIONS, NEW YORK TO BOOR- ,١٩٩٤ ,NSC
.١٩٩٤ ,April ١٩ ,BOOB DALLDIRE, UNAMIR, Department of State, Washington., D.C

٨,١,٥.پەرتووکخانەیا بێل کلنتۆنی
Runway Blocked, telegram from the National Photographic Interpretation Center to the ,١٩٩٤ ,٩٤\١٤-NPIC
.١٩٩٤ ,April ٨ ,.department of state, Department of State, Washington., D.C

٨,١,٦.بەڵگەنامەیێن ب زمانێ فەرەنسی
Commission d'enquête parlementaire concernant les événements du Rwanda., ,١٩٩٧ ,Senat de belgique
.١٩٩٧ ,December ٦ ,.RAPPORT FAIT AU NOM DE LA COMMISSION D'ENQUÊTE PAR MM

٨,١,٧. بەڵگەنامەیێنUNSC
٣٤٥٣rd Meeting , the adopted by the security council at (١٩٩٤) ٩٥٥ Resolution ,١٩٩٤ ,٩٥٥/UNSCS/RES
١٩٩٤ ,November ٨ ,United Nations Digital Library, New York

٨,٢.نامەیێن زانستی

Rwandan Ethnic Conflicts: A historical look at Root Causes. Unpublished master's .(٢٠١٢) .Batware, B .thesis). Peace and Conflicts Studies, European Peace University, Austria

Kagame's Ruse in Rwanda: The Debilitating Role of Authoritarianism in Rwanda and .(٢٠٢١) .Grajeda, M. M .(Its Impact on Long Term, Sustainable Development (Master's thesis, Chapman University

Rwanda genocide: US responses to a similar situation (Doctoral dissertation, Fort ١٩٩٤ .(٢٠٠٢) .Olson, K .(Leavenworth, KS: US Army Command and General Staff College

University of Northumbria at .١٩٩٤ The UK's Response to the Rwandan Genocide of .(٢٠١٢) .White, D. J .(Newcastle (United Kingdom

٨,٣.پەرتووک:

the path of a genocide: The Rwanda crisis from Uganda to Zaire. .(١٩٩٩) .(.Adelman, H., & Suhrke, A. (Eds .Transaction Publishers

Rwandan ١٩٩٤ Armed conflict and schooling: Evidence from the .(٢٠٠٨) .Akresh, R., & De Walque, D .genocide. The World Bank

.days of the Rwandan crisis ١٠٠ What did they say? African media coverage of the first • .(٢٠٠٧) .Alozie, E. C

.Eyewitness to a genocide: The United Nations and Rwanda. Cornell University Press .(٢٠٠٢) .Barnett, M

.One-hundred days of silence: America and the Rwanda genocide. Rowman & Littlefield .(٢٠٠٧) .Cohen, J

.٢٠٠٩ ,٦ ,What really happened in Rwanda? Miller-McCune, October .(٢٠٠٩) .Davenport, C., & Stam, A. C

.Rwanda: History and hope. University Press of America .(٢٠٠٩) .Ensign, M. M., & Bertrand, W. E

.Negotiating genocide in Rwanda: The politics of history. Springer .(٢٠١٧) .Jessee, E

.Routledge .(١٥٦-١٣١ .The Arusha peace process. In The Path of a Genocide (pp .(٢٠١٧) .Jones, B. D

.The international dimension of genocide in Rwanda. Springer .(١٩٩٨) .Klinghoffer, A

,The responsibility of external bystanders in cases of genocide: The French in Rwanda .(٢٠٠٢) .Kroslak, D .University of Wales, Aberystwyth .١٩٩٤-١٩٩٠

France's policy towards Africa: Continuity or change? In Africa in International Politics .(٢٠٠٤) .Kroslak, D .Routledge .(٩٤-٧٣ .(pp

.The French Betrayal of Rwanda. Bloomington: Indiana University Press .(٢٠٠٨) .Kroslak, D

Genocide in the" Land of a Thousand Hills". Equinox Publishing :١٩٩٤ Rwanda .(٢٠١٧) .Neuberger, R. B .Limited

.The Rwanda crisis: History of a genocide. Columbia University Press .(١٩٩٧) .Prunier, G

Operation Turquoise: A Humanitarian Escape from a Political Dead End. In The path of .(٢٠١٧) .Prunier, G

Routledge .(٣٠٦-٢٨١ .a genocide (pp

.Rwanda and RTLM Radio Media Effects .(٢٠١٠) .Straus, S

.Silent accomplice: the untold story of France's role in the Rwandan genocide. IB Tauris .(٢٠١٤) .Wallis, A

.Movements and Campaigns .(١٩٧٣-١٩٦٤) The US Anti-Vietnam War Movement .(٢٠١٠) .Zunes, S., & Laird, J

٨,٤.گۆڤار

Destabilising identity structures: The impacts of domestic .(٢٠٠٧) .Ballet, J., Mahieu, F. R., & Radja, K Rwanda genocide. International Journal of Social ١٩٩٤ and international policy programs in the .(٢/١)٣٤ ,Economics

The UN Security Council, indifference, and genocide in Rwanda. Cultural .(١٩٩٧) .Barnett, M. N .(٤)١٢ ,Anthropology

Humanitarian aid, genocide and mass killings: Médecins Sans Frontières, .(٢٠١٧) .Bradol, J. H., & Le Pape, M .٩٧–١٩٨٢ ,the Rwandan experience

The question of genocide: The Clinton administration and Rwanda. World Policy .(١٩٩٤) .Burkhalter, H. J .(٤)١١ ,Journal

Revista Análisis Internacional (Cesada a partir .١٩٩٤-١٩٩٠ Conflict mapping: Rwanda .(٢٠١٠) .Caicedo, J. P .(١) ,(٢٠١٥ de

.State Crime Journal .١٩٩٤ British state complicity in genocide: Rwanda .(٢٠١٢) .Cameron, H

Genocide of the Tutsi of Rwanda. Centuries of Genocide: Essays and Eyewitness ١٩٩٤ The .(٢٠١٣) .Caplan, G .٤ ,Accounts

Genocide of the Tutsi of Rwanda. Centuries of Genocide: Essays and Eyewitness ١٩٩٤ The .(٢٠١٣) .Caplan, G .٤ ,Accounts

Rwanda ١٩٩٤ Representation or misrepresentation? The New York Times's framing of the .(٢٠١٠) .Chari, T .(٤)٨ ,genocide. African Identities

Surgeons without borders: a brief history of surgery at .(٢٠١٠) .Chu, K., Rosseel, P., Trelles, M., & Gielis, P .(٣)٣٤ ,Medecins Sans Frontieres. World journal of surgery

.(٢)٣٥ ,Rwanda: the perils of peacemaking. Journal of Peace Research .(١٩٩٨) .Clapham, C

The Netherlands and Rwanda. A case study on Dutch Foreign Policies and Interventions .(٢٠٠٠) .Douma, P (in the contemporary conflict history of Rwanda. Conflict Policy Research Project (CPRP

Arming genocide in Rwanda. Foreign Affairs .(١٩٩٤) .Goose, S. D., & Smyth, F

and the study of international relations. Review of International ١٩٩١–١٩٩٠ The Gulf war .(١٩٩٤) .Halliday, F .(٢)٢٠ ,Studies

.(٣)٧ ,Safe Havens in Rwanda: Operation Turquoise. Journal of Refugee Law .(٢٠٠٣) .Haspeslagh, S

genocide in Rwanda. The journal of modern african ١٩٩٤ Explaining the .(١٩٩٩) .Hintjens, H. M
.(٢)٣٧ ,studies

The right of intervention under the African Union's Constitutive Act: From non-interference .(٢٠٠٣) .Kioko, B
.(٨٥٢)٨٥ ,to non-intervention. International Review of the Red Cross

Trends: The United States Peace Operation in Somalia. The public opinion .(٢٠٠٠) .Klarevas, L. J
.(٤)٦٤ ,quarterly

The Great powers and genocide: lessons from Rwanda. Pacifica Review: Peace, .(٢٠٠٠) .Kolodziej, E. A
.(٢)١٢ ,security & global change

.١١٨-٩٤ ,Rwanda in retrospect. Foreign Affairs .(٢٠٠٠) .Kuperman, A. J

International incompetence produces genocide. Peacekeeping & :١٩٩٤ ,Rwanda .(١٩٩٤) .Leitenberg, M
.٦ ,(٦)٢٣ ,International Relations

Humanitarian intervention and the Rwandan genocide. Journal of Conflict .(١٩٩٩) .Ludlow, D. R. L
.(١)١٩ ,Studies

The background and causes of the genocide in Rwanda. Journal of International .(٢٠٠٥) .Magnarella, P. J
.(٤)٣ ,Criminal Justice

France's role in Rwanda and external military intervention: A double .(١٩٩٧) .McNulty, M
.(٣)٤ ,discrediting. International Peacekeeping

.(٢-١)٣٣ ,French arms, war and genocide in Rwanda. Crime, law and social change .(٢٠٠٠) .McNulty, M

Missing the story: The media and the Rwandan genocide. Contemporary Security .(٢٠٠١) .Melvern, L
.(٣)٢٢ ,Policy

A people betrayed: the role of the West in Rwanda's genocide. International .(٢٠٠١) .Melvern, L., & Caplan, G
.(١)٥٦ ,Journal

Rwandan ١٩٩٤ Britannia waived the rules: The Major government and the .(٢٠٠٤) .Melvern, L., & Williams, P
.(٤١٠)١٠٣ ,genocide. African Affairs

.(٥-٤)٢٣ ,Rwanda: Death by radio. Index on Censorship .(١٩٩٤) .Misser, F., & Jaumain, I

.(١)٤٥ ,Ethnicity and the Politics of History in Rwanda. Africa Today .(١٩٩٨) .Newbury, C

.(١)٤١ ,Understanding genocide. African Studies Review .(١٩٩٨) .Newbury, D

Disarming Somalia: the contrasting fortunes of United States and Australian .(١٩٩٧) .Patman, R. G
.(٣٨٥)٩٦ ,African affairs .١٩٩٣–١٩٩٢ ,peacekeepers during United Nations intervention

.(١)٥٦ ,An American Dilemma. The Journal of Military History :١٩٧٣-١٩٦٤ ,Vietnam .(١٩٩٢) .Pickett, W. B

Power, S. Bystanders to Genocide: Why the United States Let the Rwandan Genocide Happen. Atlantic
.٢٨٨ ,Monthly

.(٣)٩ ,Rwanda: genocide and beyond. Journal of Refugee Studies .(١٩٩٦) .Reyntjens, F

The Rwandan genocide: International finance policies .(٢٠٠٨) .Rothe, D. L., Mullins, C. W., & Sandstrom, K
.٨٦-٦٦ ,(١١٣) ٣)٣٥ ,and human rights. Social Justice
Bystanders to a genocide: Why the United States let the Rwanda tragedy happen. The .(٢٠٠١) .Samantha, P
.(٢٠٠١ Atlantic Monthly (September
(١)١ ,Rwanda's Arusha Accords: A Missed Opportunity. Undercurrent .(٢٠٠٤) .Scorgie, L
Could the Rwandan genocide have been prevented? Journal of Genocide .(٢٠٠٤) .G. H ,١ Stanton
.(٢)٦ ,Research
The US in the Persian Gulf: From rapid deployment to massive .(١٩٩١) .Stork, J., & Wenger, M
.(١٦٨) ,deployment. Middle East Report
.٣٨٨-٣٧٩ ,(٤)٨ ,Genocide: the changing landscape of memory in Kigali. African Identities .(٢٠١٠) .Tadjo, V
.(٣)٣ ,Reading the Rwandan genocide. International Studies Review .(٢٠٠١) .Uvin, P
The Rationality and Reign of Paul Kagame. In Perpetrators of International Crimes: .(٢٠١٩) .Weerdesteijn, M
.Oxford University Press .(٢٣٨-٢٢٤ .Theories, Methods, and Evidence (pp
Propaganda and conflict: Evidence from the Rwandan genocide. The Quarterly .(٢٠١٤) .Yanagizawa-Drott, D
.(٤)١٢٩ ,Journal of Economics
٨,٥.گۆڤارێن بزمانێ فەرەنسی
L'inculcation De L'idéologie Du Génocide Sous Le Régime De Grégoire .(٢٠١٣) .Hitimana, J., & Kadafi, A
.٢٢ ,Journal of Oriental and African Studies .(١٩٧٣-١٩٦١) Kayibanda Au Rwanda
٨,٦.ژێدەرێن ئەلیکترونی:
online)) ,٢٠٢٤ ,April ٥ ,An honest Explanation of the Rwanda Genocide, retrieved .(٢٠٢٤) .Afirca Biographics
.(٢٠٢٤ ,August ١٠ :١٨٠s (Visiting date=Avilable at: https://www.youtube.com/watch?v=xM٣tg٠edQ٣E&t
the United States Information Agency, Biography: Ambassador Donald Steinberg Special Representative of the President and Secretary of State for Global Humanitarian Demining, (online), available https://usinfo.
.(٢٠٢٤ ,August ١٥ :org/usia/usinfo.state.gov/topical/pol/arms/zarchives/steinbio.htm (visiting date
online), available at:) ,٢٠٢٣ ,Susan Rice , retrieved, fall ,٢٠٢٣ ,Harvard Kennedy Scholl institute of politics
.(٢٠٢٤ ,August ١٤ :https://iop.harvard.edu/fellows/susan-rice (Visiting date
online), available at: https://) ٢٠١٩ ,April ٤ Days of Slaughter, retrieved ١٠٠ Rwanda Genocide .(٢٠١٩) .B.B.C
.(٢٠٢٤ ,August ١٨ visiting date) ٢٦٨٧٥٥٠٦-www.bbc.com/news/world-africa

Copyright © Open access article with CC BY-NC-ND 4.0

چەمکە میتافۆرییەکان لە دەقە شیعرییەکانی مەولەویی دا

م.ی. سەروەر سەعدوڵڵا ساڵەح

بەشی زمانی کوردی - کۆلێژی پەروەردە -زانکۆی چەرموو -هەرێمی کوردستان

Sarwar.sadulla@chu.edu.iq

پوختە:

لە کۆنەوە شاعیران و ئەدیبان و نووسەرە داهێنەرەکان، میتافۆریان وەکو شێوازێکی ئاخاوتن و پتریش بە مەبەستی بەدیهێنانی هەندێك ئامانجی هونەریی و بەرجەستەکردنی کاریگەریی ڕەوانبێژییانە لە ئاخاوتن و لە دەقی نووسراودا بەکارهێناوە. لە بەرانبەر تیۆروانینی دێرین و کوندا بۆ میتافۆر، ڕووانگەیەکی تر هەیە بە ناوی زانستی زمانی درکپێکردنەوە، کە خاوەنی دیدێکی تەواو جیاوازە بۆ میتافۆر و پێی وایە ئەو سیستەمە واتاییەی، کە مرۆڤ لەگەڵی ڕاهاتووە و ڕۆژانە لەگەڵیدا ئەژی و تەنانەت بەپێی ئەو سیستەمەش بیر ئەکاتەوە، لە بنەڕەتدا تێکەڵ بە میتافۆرە. هەر بۆیە، مرۆڤ لە ڕێگەی ئەزموونکردن و تێگەیشتنی شتێك، بەهۆی جۆر، یان بابەت و شتگەلێکی دیکەوە لە جەوهەری میتافۆر ئەگات. میتافۆریش کار لەسەر بوار ئەکات، کە ئەوانیش (بواری سەرچاوە) و (بواری مەبەست)ن. ئەنجامی توێژینەوەکە نیشانی ئەدات لە دەقە شیعرییەکانی مەولەوییدا بە چەشنێك کاری نەخشەی میتافۆرەکان لە بواری سەرچاوەوە بەرەو بواری مەبەست چنراوە، کە بەهۆی بواری سەرچاوەوە تێگەیشتن لە ڕووبەر و پانتایی ئەزموونی مرۆڤ ئاسان بێت، بواری مەبەستیش ئەبێتە ئەو چەمکەی ، کە شاعیر هەوڵی ڕاڤەکردنی دەدات. لەگەڵ ئەوەشدا شاعیر بەشێوەیەکی زۆر داهێنەرانە بۆ گوزارشتکردن لە دیوی ناوەوەی خۆی و دنیای دەرەکیی، چەندین چەمکی میتافۆری لە وێنەی (ئاڕاستەیی، پێکهاتەیی، بوونناسیی)ی بەکارهێناوە، بەرچاوترینیان بەکارهێنانی میتافۆری چەمکیی ئاڕاستەییە.

کلییلە وشەکان: زانستی زمانی درکپێکردن، سیمانتیکی درکپێکردن، میتافۆر، مەولەویی.

Recieved: 13/9/2024
Accepted: 12/10/2024

١/ پێشەکیی:

یەکێك لە لقەکانی زانستی زمان، زانستی زمانی درکپێکردنە، بەگشتیی ئەم زانستە لە دەیەی (١٩٧٠)، بە داوە بووە جێی بایەخ و سەرنجی توێژەرانی بواری زمان و ناوەندە زمانەوانییەکان، مێژووی لەدایکبوونی ئەم زانستە بۆ هەوڵەکانی زمانەوانانی وەك لاکۆف و تالمی و لانگەکار ئەگەڕێتەوە. زمانەوانانی درکپێکردن و بەتایبەت لیکاف زانیاریی زمانیی لە بیرکردنەوە جیاناکاتەوە و لەسەر ئەو باوەڕیە، کە زانیاریی زمانیی تایبەتمەندیی هەموو مرۆڤێکە. (Lakoff and Johnson: ٢٠٠٣). ئەم زمانەوانانە میتافۆر بە کەرەستەیەکی گونجاو و بەکەڵك بۆ دەرخستن و نیشاندانی بیرکردنەوەی مرۆڤ و زمان ئەزانن. میتافۆر لە زانستی زمانی درکپێکردندا، ئەزموون و تێگەیشتنی بوارێکی چەمکییە لەسەر بنەمای چەمکێکی تر، ئەوەیشی لە میتافۆری چەمکییدا روو ئەدات پێی ئەوترێت نەخشەکێشان (Mapping)، لەم نێوەندەدا لاکۆف و جانسۆن میتافۆری چەمکییان بەسەر سێ جۆردا (ئاڕاستەیی، پێکهاتەیی، بوونناسیی)دا، پۆلێن کرد.

سەید عەبدولڕەحیم، ناوسراو بە مەولەویی یەکێکە لە شاعیرە دیارەکانی کورد، کەسێکە پەروەردەی ناو خانەقانە و حوجرەکانەوە، بەم هۆیەشەوە ئاشنایەتییەکی زۆری لەگەڵ زانستە ئایینییەکان و زمانی عەرەبیی و عیرفاندا هەیە. لەم توێژینەوەیەدا هەوڵ دراوە بە شێوازێکی نوێ ئاوڕ لە دەقە شیعرییەکانی مەولەویی بدرێتەوە، بەتایبەت شیکردنەوەی بەشێك لەو میتافۆرە چەمکییانەی، کە لە دیوانەکەدا هەن و ڕەنگیان داوەتەوە.

٢/ هۆی هەڵبژاردنی ناونیشانی توێژینەوەکە:

زانستی زمانی درکپێکردن بەراورد بە قوتابخانە و ڕێبازە زمانیی و ئەدەبییەکانی پێش خۆی، تیڕوانینێکی تەواو جیاواز بۆ چەمکی میتافۆر ئەخاتە روو. پێی وایە میتافۆر ئەوەندەی دیاردەیەکی پەیوەستە بە پرۆسەکانی بیری مرۆڤەوە، ئەوەندە هونەرێکی زمانیی نییە، بەلای ئێمەوە ئەم دیدە نوێیە جێی سەرنج و هەڵوێستەلەسەرکردن بوو. ئەمەیش هۆکاری سەرەکیی هەڵبژاردنی ناونیشانەکە بوو.

٣/ میتۆدی توێژینەوەکە:

لەم توێژینەوەدا ڕێبازی (وەسفیی- شیکاریی) بەکارهێنراوە، تا بەهۆیەوە بتوانرێت هەندێك لەو چەمکە میتافۆرانەی، کە هەن بخرێنە ڕوو، هەر وەکو ئەوەی لە بەشێك دەقە شیعرییەکاندا ڕەنگیان داوەتەوە.

٤/ پرسیاری توێژینەوەکە: توێژینەوەکە هەوڵ ئەدات وەڵامی ئەم پرسیارانە بداتەوە:

١. بۆچی زانستی زمانی درکپێکردن، دید و بۆچوونەکانی قوتابخانەی دێرینی سەبارەت بە میتافۆر خستە ژێر پرسیارەوە و لە بەرانبەردا تێورێکی نوێ و کاریگەریی بە ناوی تیۆری میتافۆری چەمکیی هێناوە ئاراوە؟

٢. بۆچی مەولەویی پەنا ئەباتە بەر بەکارهێنانی میتافۆری چەمکیی؟، شاعیر چۆن مامەڵەی لەگەڵ ئەو میتافۆرانە کردووە؟

٣. ئەو میتافۆرانەی، کە لە دەقە شیعرییەکانی مەولەوییدا هەن کامانەن، پاشان کام جۆریان زۆرترین ڕێژەی بەکارهێنانی هەیە؟

٤/ بونیادی توێژینەوەکە:

جگە لە پێشەکیی و خستنەڕووی میتۆدی توێژینەوەکە، توێژینەوەکە لە پوختەیەکی تیوری دەربارەی زانستی زمانی درکپێکردن، سیمانتیکی درکپێکردن، میتافۆری چەمکی و جۆرەکانی پێکهاتووە. بەشی پراکتیکیش بۆ لێکدانەوە و شیکردنەوەی میتافۆرەکان لە دەقە شیعرییەکانی مەولەوییدا تەرخان کراوە. لە کۆتایی توێژینەوەکەشدا راسپاردە و پێشنیاز، لەگەڵ ئەو ئەنجامانەمان خستووەتەڕوو، کە لە دووتوێی توێژینەوەکەدا پێی گەیشتووین، لەگەڵ خستنەڕووی لیستی سەرچاوەکان و وەرگێڕانی پوختەی توێژینەوەکە بۆ هەردوو زمانی عەرەبیی و ئینگلیزیی.

٥/ زانستی زمانی درکپێکردن linguistic cognitive:

لە زمانی ئینگلیزییدا بۆ درکپێکردن زاراوەی (cognitive) و لە زمانی فارسییدا زاراوەی (شناختی) و لە زمانی عەرەبییشدا زاراوەی (الادراك)ی بۆ بەکارهاتووە. لە زمانی کوردییشدا چەند زاراوەیەکی وەك (مەعریفی، زانینیی، درکپێکردن)ی بۆ بەکارهاتووە، بەڵام لە نێو ئەو زاراوانەدا، لەم توێژینەوەدا زاراوەی لە بری زاراوەی زانینیی، درکپێکردن پەسەندکراوە، چونکە زاراوەی زانینیی راستەوخۆ وەرگێڕاوی زاراوە فارسییەکە (شناختی)یە.

زانستی زمانی درکپێکردن خاوەنی ڕووانگە و تێڕوانینی ئەزموونکراو و جیاواز لە قوتابخانە و ڕێبازەکانی پێش خۆیەتی، زمانەوانانی ئەم بوارە وەك ئامێری ڕێکخستن و جێبەجێکردنی کردەکان و گواستنەوەی زانیاریی لە زمانیان ڕووانیوە. لەم گۆشەنیگایەوە لە زانستی زمانی درکپێکردندا شیکردنەوەی شارەزایی و چەمکی کەتیگۆرییە زمانەوانییەکان گرنگییەکی سەرەکیی هەیە و زمان وەك دامەزراوەیەکی سەربەخۆ لێیَ ناکۆڵرێتەوە، بەڵکو وەك ڕەنگدانەوەی چەمکە گشتییەکان، ڕێساکانی بەپۆلکردن، میکانیزمەکانی بەپێواژۆکردن و کاریگەرییە ژینگەیی و شارەزاییەکان لێی کۆڵراوەتەوە. بڕوانە: (Geeraerts& Cuyckens, ٢٠٠٧: ٣-٥)، (گۆنا عومەر عەبدوڵڵا، ٢٠٢٣: ٦).

لە قوتابخانەی بەرهەمهێناندا، کە چۆمسکی رابەرایەتی ئەکرد، سینتاکس بە چەقی لێکۆڵینەوە زمانییەکان دائەنرا. جیاواز لەمە هەر لەم قوتابخانەیەدا زمان وەك مۆدیلێکی سەربەخۆ تەماشاکراوە و وەك دامەزراوەیەکی سەربەخۆش لە ئاوەزدا لێی کۆڵراوەتەوە، بەڵام زانستی زمانی درکپێکردن سەرلەبەری ئەم بۆچوونانە ڕەت ئەکاتەوە و خەجت لە ناسەربەخۆیی ئاستەکانی زمان ئەکاتەوە، وەك لایەنی (دەنگ و فۆنیم/ لایەنی فۆنۆلۆجیی، مۆفۆلۆجیی و سینتاکس، لایەنی ڕێزمان، سیمانتیك و پراگماتیك، لایەنی واتا). ڕاستییەکی تر، کە پەیوەستە بە زانستی زمانی درکپێکردنەوە و شیاوی ئاماژەبۆکردنە ئەوەیە، کە ((لەم قوتابخانەدا زمان دۆخی نێوەندگیریی لە نێوان ئاوەز و واقیعدا ئەگێڕێت. لەم ڕووانگەیەوە زمان وەك کۆگایەکی کۆزانینی جیهانی و کۆکراوەی کەتیگۆرییە واتادارە داڕشتەکراوەکان بینراوە، کە لە مامەڵەکردن لەگەڵ شارەزاییە نوێیەکان و هەڵگرتنی زانیاریی دەربارەی کۆنترینیان یارمەتیمان ئەدات.)). (گۆنا عومەر عەبدوڵڵا، ٢٠٢٣: ٦). ئەم قوتابخانەیە زمان تێهەڵکێشی گشت توانا درکپێکراوەکانی مرۆڤ ئەبینێت، واتە زمان تەنها لە یەك سەرچاوەوە هەڵنەقوڵاوە، بەڵکو سەرجەم تواناکانی مرۆڤ پێکەوە زمانیان خوڵقاندووە. ئەمەش وا ئەکات، کە زمان ڕۆڵی ناوەندیی لە نێوان ئاوەزی مرۆڤ و ئەزموونەکانی لە جیهاندا ببینێت، بەم پێیە زمان پردی پەیوەندییە لە نێوان ئاوەز و شارەزایی و ئەزموونی مرۆڤ لەو جیهانەدا، کە تێیدا ئەژین. (شاهۆ ساڵح حەمە حسێن، ٢٠٢٣: ٣). هەر بۆیە، لایەنی ژینگە و دەوروبەر، لایەنی ڕۆشنبیریی و کۆمەڵایەتیی و دروونیی، لەگەڵ هەموو ئەزموون و توانستەکان کاریگەرییان لەسەر درکپێکردنی مرۆڤ هەیە. کەواتە ئەتوانرێت، بگوترێت ئەرك و ئامانجی زانستی زمانی درکپێکردن وەرگرتنی زانیاریی و ئاشکراکردنی واتایە، مرۆڤ لە ڕێگەی ئەزموون و تواناکانییەوە کۆمەڵێك

زانیاریی ئەگاتە ئاوەزێ، هەوڵ ئەدات رێکیان بخات، لە ئاکامدا بەچەمککردن دێتە ئاراوە. دواتر پرۆسەی درکپێکردن لە ئاوەزدا روو ئەدات، کە خۆی لە پەیوەندیکردنی واتا و بەکارهێنانی زماندا ئەبینێتەوە. کەواتە ((زانستی زمانی درکپێکردن بە تێڕوانینێکی ئەزموونگەرییانە پێی وایە، کە ناتوانرێت لێکۆڵینەوە لە ئاوەزی مرۆڤ، کە مەبەست لێی زمانیشە بکرێت بە دابڕاویی و دوور لە شارەزایی مرۆڤ)). (کاروان عومەر قادر، ٢٠١٢: ٩٨). ئەم قوتابخانەیە سەرجەم لێکۆڵینەوەکانی لەسەر دوو لقی سەرەکیی بنیات ئەنێت، کە دواتر قوتابخانەکەش لە رێگەی ئەم دوو لقە گرنگەیەوە رەگی خۆی داکوتاوە، ئەوانیش بریتیین لە (رێزمانی درکپێکردن، سیمانتیکی درکپێکردن)، لەم توێژینەوەیەدا تەنها جەخت لە سیمانتیکی درکپێکردن کراوەتەوە، کە لە خوارەوەدا ئاماژەی پێ دراوە.

٦/ سیمانتیکی درکپێکردن cognitive semantic:

سیمانتیکی درکپێکردن لقێکە لە لقەکانی زانستی زمانی درکپێکردن، بۆ یەکەم جار وەك زاراوە لاکۆن لە توێژینەوەیەکدا بە ناوی (cognitive semantic)، خستیە ڕوو. زمانەوانانی زانستی زمانی درکپێکردن ئاماژە بەوە ئەکەن، کە لەم قوتابخانەیەدا لێکۆڵینەوە لە واتا زیاتر گرنگی پێدراوە، نەك رێزمان. (محمد راسخ مهند، ١٣٨٩: ٢١). لایەنێکی تر، کە ئەم قوتابخانەیە پێداگیریی لەسەر ئەکات ئەوەیە، کە بابەتی سەربەخۆبوونی زمان لە پرۆسە هزرییەکانی دیکەی مرۆڤ لە ئارادا نییە. بە جیادانانی شیکردنەوەی زمانیشی بەلاوە پەسەند نییە، چونکە ناکرێت زمانێك لەڕووی سینتاکسەوە تاوتوێ بکرێت و بە پشتگوێخستنی واتای ئەو یەکانەی توێژینەوەیان لەسەر ئەکرێت بە ئاکامێکی پەسەند بگەین. (رووخسار نەبی مەقەید، ٢٠٢٢: ١٩٣). کەواتە خاڵی جیاکەرەوەی ئەم قوتابخانە لە قوتابخانەکانی پێش خۆی ئەوەیە، کە ئاستەکانی زمان لە یەك تر جیا ناکاتەوە و باوەڕی وایە هەموو ئاستەکان یەك پاکێجن و پێکەوە یەکتر تەواو ئەکەن. جگە لە ئەمە لایەنی واتایی گرنگییەکی زۆری پێدراوە، چونکە لە هەموو ئاستەکانی تری زماندا واتا ئامادەیی هەیە. راستییەکی تر ئەبیزرێت، کە قوتابخانەکە وای ئەبینێت، کە واتا گرێدراوی لایەنی ئەزموون و شارەزایی و ئاگایی مرۆڤە، کە لە رێگەیەوە پرۆسەی بەچەمککردن دێنێتە ئاراوە، بە چەمککردنیش لە میللەتێکەوە بۆ میللەتێکی تر ئەگۆڕێت.

لە کۆی هەموو ئەوانەی خرایە ڕوو دەتوانرێت، بگوترێت سیمانتیکی درکپێکردن بریتییە لە کۆمەڵێك تیۆری پەیوەندیدار بە لایەنی رێزمان و واتا کار بۆ گەیاندنی واتا ئەکەن، هەر یەکە و لە روانگەیەکی چەمکیانە مۆدێلێك پێشکەش ئەکات، لە جیاتی پشتبەستن بە تەنها بە واتای وشە (کرۆکە واتا)، پشت بە بەکارهێنانی وشەکان دەبستێت لەناو کۆنتێکست و دەقدا، لە بارودۆخێکی دیاریکراو لە کات و شوێنی بەکارهێنانی وشەکان لەلایەن بەکارهێنەرەکان و بە رەچاوکردنی بارودۆخی کلتوریی و کۆمەڵایەتیی تاك و کۆمەڵ، بە کۆی گشتیی ئەمانە کۆزانیاریی ئینسکلۆپیدیایی پێك ئەهێنن و لەگەڵ تایبەتمەندییە (سیماتیکی، سینتاکسیی، مۆرفۆلۆجیی، فۆنۆلۆجیی) ی وشەکاندا دارشتە چەمکییەکان دائەرێژن. (شیلان ڕەحیم ئیبراهیم، ٢٠١٩: ٤٥). هەر بۆیە لەم قوتابخانەدا واتای سیمانتیکیی و پراگماتیکیی لەیەك جیا ناکرێتەوە، ئەم جیانەکردنەوەیش ئەبێتە هۆکاری پێکهاتنی دارشتەی چەمکیی.

سیمانتیکی درکپێکردن تاکە تیۆر و رێباز نییە، بەڵکو خاوەنی چەند دیدی جیاوازە، کە لە بنەڕەتدا چەند سیمایەکی هاوبەش کۆیان ئەکاتەوە و هەر ئەم سیما هاوبەشانەش بنەما سەرەکییەکانی ئەم تێڕوانینە پێك ئەهێنن، کە (Evans and Green)، لە چوار بنەمای سەرەکیی خستوویانەتە ڕوو، بەم شێوەیە:

١. ڕۆنانی چەمکیی ڕۆنانێکی بەرجەستە کراوە.

٢. ڕۆنانی واتا، ڕۆنانێکی چەمکییە.

٣. نواندنی واتا، ئینسکلۆپیدیاییە.

٤. پێکهاتەی واتایی بەچەمککردنە.

٥. واتا لە گۆڕان و نوێبوونەدایە (داینامیکییە)، نەرم و نیانە.

٦. واتای زمانیی لە ڕووانگەی جیاوازەوە سەرچاوە ئەگرێت. (Evans and Green, ٢٠٠٦: ١٥٦).

٧/ میتافۆری چەمکیی Conceptul metaphor:

لاکۆف و جانسۆن لە هەشتاکانی سەدەی بیستەمدا کتێبێکیان لە ژێر ناوی (ئەو میتافۆرانەی لەگەڵیان ئەژین Metaphor We Live By)، بڵاوکردەوە، کە لەو کتێبەدا بۆچوون و دیدی دێرین و کلاسکیان لەسەر میتافۆر ژێر پرسیارەوە، بەم هەنگاوەیان توانیان ئاڕاستەیەکی نوێ بۆ میتافۆر بهێننە ئاراوە. ئەمەش بووە هۆکاری ئەوەی، کە توێژەران بە چاوێکی جیاواز و تازە مامەڵە لەگەڵ میتافۆردا بکەن.

ئەو دوو پێشەنگە پێیان وابوو ئەو سیستەمە واتاییەی، کە مرۆڤ لەگەڵی ڕاهاتووە و ڕۆژانە لەگەڵیدا ئەژی و تەنانەت بە پێی ئەو سیستەمەش بیر ئەکاتەوە، لە بنەڕەتدا تێکەڵ بە میتافۆرە، هەروەها ڕەتی ئەکەنەوە، میتافۆر تایبەت بکرێت بە شاعیران و نووسەران و ئەو کەسانەی، کە سەرقاڵی توێژینەوەی ڕەوانبێژیین، بەڵکو لە بەرانبەردا میتافۆر بە پێداویستییەکی زمان ئەزانن و جەخت ئەکەنەوە، کە میتافۆر بە شێوەیەکی سروشتیی ناخودئاگا بەرهەم دێت و دەرئەکەوێت. (Lakoff, and Johnson, ١٩٨٠: ٥٢). کەواتە خاڵی جیاکەرەوەی ڕووانگەی نوێ/ دێرین و لاکۆف و جانسۆن لەوەدا خۆی ئەبینێتەوە، کە :

١. میتافۆر لە ڕووانگەی دێریندا تایبەتە سنورێکی دیاریکراوی هەیە و تایبەتە بە وشە، بەڵام لە ڕووانگەی نوێدا سنورێکی فراوانی هەیە و تایبەتە بە چەمك.

٢. میتافۆر لە ڕووانگەی دێریندا سروشتێکی ئاگاییانەی هەیە، بەڵام ڕووانگەی نوێدا بە شێوەی نائاگا بەرهەم دێت.

٣. میتافۆر لە بۆچوونی دێریندا تایبەتە بە کەسانی دیاریکراو، بەڵام ڕووانگەی نوێ سەرلەبەری ئەم بۆچوونە ڕەت ئەکاتەوە و پێی وایە، میتافۆر تایبەتە بە هەموو ئاخێوەرێك، کە خاوەنی ئاوەز و زمان بێت.

ئەکرێت ئەو ڕاستییەیش ببگوترێت، کە چەمکە کۆنکرێتییەکان، بێ میتافۆرەکان پوخت نین، بۆ نموونە (عەشق)، بێ میتافۆر عەشق نییە و واتاکانی هەموو میتافۆرن، وەك: (شێتیی، سەرنجڕاکێشان، هاوسۆزیی، میهرەبانیی و هاوشێوەکانی). (زهرە هاشمی، ١٣٨٩: ١٢٣). دەکرێت پەنجە بۆ ڕاستییە ڕابکێشرێت، کە کاری میتافۆر دروستکردنی زمانێکی تازە و کاریگەرترە، لەگەڵ ئەمەیشدا میتافۆر ئەبێتە هۆی گەشەسەندن و دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگی زمان، هەر بۆیە هیچ زمانێکی زیندوو پەیدا نابێت، بێ میتافۆر بژی و بتوانێت هەڵبکات و گوزارشت لە دیاردەکان بکات .

یەکێکی تر لە تیۆرە گرنگ و بایەخدارەکانی زانستی زمانی درکپێکردن، سکێمای وێنەییImage) schema)، بە پێویستی ئەزانین ئاماژەیەکی کورت و خێرای پێ بدرێت. ئەم تیۆرە بۆ یەکەم جار لەلایەن جانسۆنەوە خرایەڕوو، جانسۆن ئەو ڕاستییەی ئاشکرا کرد، کە ئەزموون و توانستە بەرجەستەکراوەکانی مرۆڤ هۆکاری پەیدابوون و دەرخستنی سکێمای وێنەییە لە سیستەمی چەمکی ئاخێوەردا، بە واتایەکی تر سکێما وێنەییەکان لە سیستەمی چەمکی مرۆڤدا لە ڕێگەی ئەزموونی هەستپێکراو و مامەڵەی مرۆڤ لەگەڵ ژینگەی دەوروبەردا بەرهەم ئەهێنرێن.

٨/ بواری سەرچاوە و بواری مەبەستsource domain and   target domain:

میتافۆری چەمکیی لە بنەڕەتدا ئەزموون و تێگەیشتنی بوارێکی چەمکییە لەسەر بنەمای چەمکێکی تر، ئەوەی لە لە میتافۆری چەمکییدا روو ئەدات پێی ئەوترێت نەخشەکێشان (Mapping)، ئەم زاراوەیە بەکاردێت بۆ مەبەستی نیشاندان و خستنەڕووی ئەو پەیوەندییە ئۆرگانییەی، کە لە نێوان هەردوو چەمکی سەرچاوە و مەبەستدا هەیە، کە پرۆسە میتافۆریان بەسەردا هاتووە. کەواتە کۆڤێچێش بۆ تێگەیشتنی پەیوەندیی نێوان هەردوو مەوداکە بوونی سیستەمێکی هاوچەشن بە گرنگ ئەزانێت، لەبەرئەوەی مێشکی مرۆڤ لەسەر بنەمای ئەزموون و سیستەمی چەمکی خۆی هاوچەشنیی بەرهەم ئەهێنێت لە نێوان توخمە چەمییەکانی بواری سەرچاوە و توخمە چەمکییەکانی بواری ئامانج.)کوچش، ١٣٩٣: ٢٠)، کەواتە بوارە چەمکییەکان دوو کۆمەڵەی جیاوازن و لەسەر بنەمای سیستەم کار ئەکەن، واتە لە نێوان هەردوو بواری سەرچاوە و بواری مەبەستدا جۆرێك لە پێکەوەیی و گونجاندن، ئەو پێکەوەیی و گونجاندنە پێی ئەوترێت نەخشەکێشان، وەك لەم خشتەیەدا دەرخراوە:

خشتەی ژمارە (١)، پێکهاتنی بواری مەبەست و بواری سەرچاوە

لێرەدا نموونەیەکی نەخشەکێشان (Mapping)، لە نێوان بواری سەرچاوە و بواری مەبەست لە میتافۆری چەمکیی (خۆشەویستیی گەشتە)، Kovecses, ٢٠١٠: ٣))، وەرئەگرین و لە خشتەیەکدا ئەیخەینە بەر دەست:

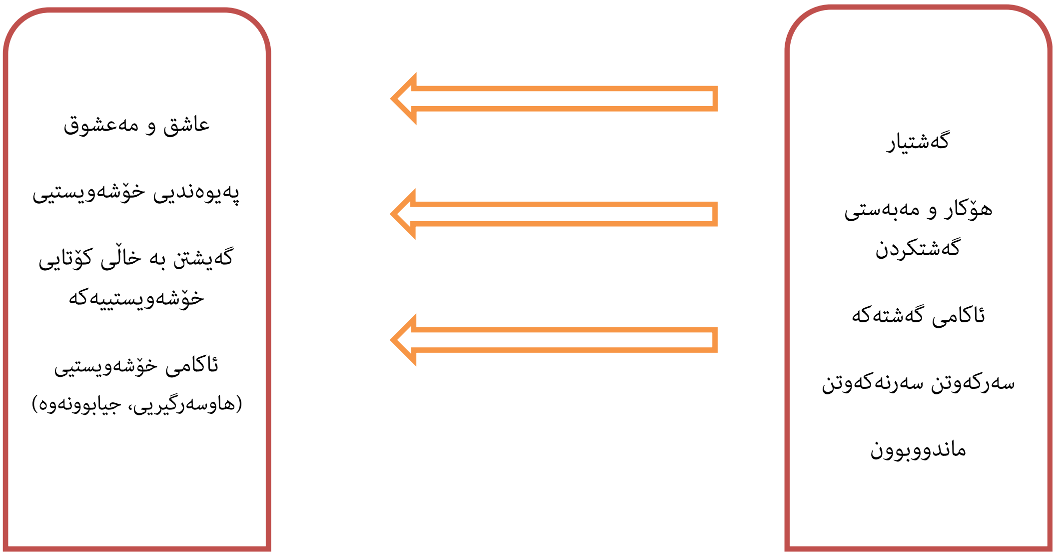

خشتەی ژمارە (٢)، نەخشەکێشانی میتافۆری چەمکیی (خۆشەویستیی گەشتە).

بواری سەرچاوە (گەشت)   نەخشەکێشان   بواری مەبەست (خۆشەویستیی)

خاڵێکی گرنگ، کە پەیوەندیدارە بە پێکهاتەی میتافۆڕی چەمکییەوە ئەوەیە، کە بە شێوەیەکی سروشتیی ئەو چەمکانەی ئەبستراکتن، واتە بوونێکی فیزیکییان نییە بەزۆری چەمکی ئامانجن، لە بەرانبەردا ئەو چەمکانەی، کە بوونێکی فیزیکییان هەیە چەمکی سەرچاوەن. (Kovecses,٧:٢٠١٠ -٢٨))، وەك ئاماژەی بۆ کرا، بواری سەرچاوە بوارێکی کۆنکرێتییە، کە مرۆڤ بەهۆی گوزارشتە میتافۆرییەکانەوە لە بوارێکی چەمکی دیکە ئەدوێت، بواری مەبەستیش ئەبستراکتە. کۆڤێچێش، کە یەکێکە لە پێشەنگەکانی بواری میتافۆڕی چەمکیی، دیارترین و باوترین بوارەکانی سەرچاوە و ئامانج نیشان ئەدات، لەم خشتەیەی خوارەوەدا ئەیانخەینە بەر دەست:

خشتەی (٣)، نموونەی بوارەکانی سەرچاوە و مەبەست

بواری چەمکی سەرچاوە	بواری چەمکی ئامانج
جەستەی مرۆڤ، تەندروستی، گیاندراران، ڕووەکەکان، بینا و تەلارەکان، ئامراز و ئامێرەکان، وەرزش و یاریکردن، گەرمیی و ساردیی، کەشوهەوا، پارە و مامەڵەی ئابوریی، خواردن و چێشتدروستکردن، ڕووناکیی و تاریکیی، هێز و جووڵە و ئاڕاستەکان.	سۆز، ئارەزوو، ئاکار، بیرکردنەوە، کۆمەڵگە و نەتەوە، سیاسەت و پەیوەندییە مرۆڤایەتییەکان، پەیوەندیکردن، کات، ژیان و مەرگ، ڕووداو و کردارەکان.

٨/ جۆرەکانی میتافۆرە چەمکییەکان The types of conceptual :

لاکۆف و جانسۆن بە پێی تایبەتمەندیی هەردوو بواری چەمکی سەرچاوە و مەبەست، چەند جۆرێك لە میتافۆری چەمکییان دەستنیشانکردووە، لە خوارەوە بەکورتیی جۆر و پێناسەکانیان ئەخەینەڕوو:

میتافۆری ئاڕاستەییOrientational metaphor: بە بڕوای لاکۆف و جانسۆن خواستنی ئاڕاستەیی ئەوەیە، کە واتاکان بە پێی (ئاڕاستە/لایەن)ی فیزیکی و داکەوتنیان لە شوێندا وەك: ژێر، ژوور، بەر، دوا، قووڵ، تەنك، و ناوەندی/ پەراوێزی ڕێك ئەخات. ئەم بۆچوونەیان لەوێوە سەرچاوەی گرتووە، جەستەی مرۆڤ شوێنمەند و شوێنگرە و کردەوەی جەستە لەگەڵ دەرەوەیدا پەیوەندیی هەیە.(Lakoff, and ١٩٨٠ :Johnson)، ئەبێت ئەو خاڵە ڕەچاو بکرێت، کە میتافۆرە ئاڕاستەییەکان بە شێوەی ویست و ڕێکەوتن نین، بەڵکو لە ڕێگەی ئەزموونی فیزیایی مرۆڤەوە دروست ئەبێت. زۆر جار میتافۆرە ئاڕاستەییەکان جگە لە بنەمای شوێن، پەیوەندیدارن بە بیرۆکەی کاتەوە، چونکە کات هەڵگری جووڵەیە، وەك: (شەو و ڕۆژ چاوەڕوانم)، لێرەدا میتافۆری چەمکیی کاتەکانی شەو و ڕۆژ هەڵگری جووڵەیەکی فیزیکیی ئاڕاستەیی بەردەوامن.

لاکۆف و جانسۆن لەسەر ئەو باوەڕن، کە میتافۆر لەگەڵ ئەزموونی مرۆڤدا تەواوکەری یەکترن و ناتوانرێت ئەزموون لە میتافۆر جیابکرێتەوە، بەم پێیە بنەمای ئەزموونی لە میتافۆری ئاڕاستەییدا وەك لە هێڵکارییەکەی خوارەوەدا نیشان دراوە، چەقی سەرەکیی میتافۆرە. چەند نموونەیەك لە میتافۆری ئاڕاستەیی ئەخەینە ڕوو:

* شادیی ئاڕاستەی سەرەوەیە، بەڵام دڵتەنگی ئاڕاستەی خوارەوەیە.

* ئاگایی ئاڕاستەی سەرەوەیە/ ڕاستە، بەڵام نائاگایی ئاڕاستەی خوارەوەیە/ چەپە.

* بێداربوون ئاڕاستەی دەرەوەیە، بەڵام خەوتن ئاڕاستەی ناوەوەیە.

* بوێریی ئاڕاستەی سەرەوەیە، بەڵام ترس ئاڕاستەی خوارەوەیە.

* حەسانەوە ئاڕاستەی سەرەوەیە، بەڵام ماندوویێتیی ئاڕاستەی خوارەوەیە.

لاکۆف و جانسۆن ئەوەیان خستە ڕوو، کە بنەمای ئەزموونیی لە میتافۆرە ئاڕاستەییەکاندا، چەقی میتافۆرە، ئەزموونیش لە کتلوورێکەوە بۆ کلتوورێکی تر ئەگۆڕێت. (لاکۆف، جانسۆن، ١٣٩٩: ٤٧).

خشتەی ژمارە (٤) بنەمای ئەزموونیی میتافۆری ئاڕاستەیی

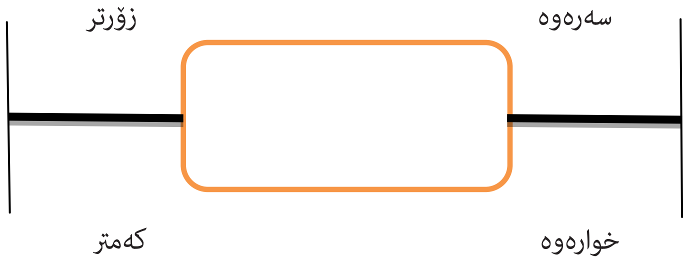

٢. میتافـۆری دروسـتەیی Structural metaphor: ئەوانـەن، کـە تیانانـدا چەمکێـك لـە ڕووانگـەی چەمکێکـی دیکـەوە بـە شـێوەی میتافـۆر دەرئەخرێـت. لـەم جـۆرە میتافـۆرەدا بـواری سـەرچاوە میکانیـزم و چوارچێوەیـەك بـۆ بـواری مەبەسـت ئەڕەخسـێنێت، هەتـا لـەم ڕێگەیـەوە توانـای تێشگەیشـتی زیاتـر بـۆ بـواری مەبەسـت فەراهـەم بکرێـت. لـە جۆرەکانـی تـری میتافـۆردا (ئاڕاسـتەیی و بوونناسـیی)، بەشـێوەیەکی گشـتیی میتافـۆر لەسـەر بنەمـای لێکچوونـی نێـوان ئەزمـوون کار ئـەکات، کـە مـرۆڤ لـە شـتە فیزیاییـ، ژینگـەی دەوروبـەر و جووڵـەی جەسـتەوە وەری گرتـووە، لـە کاتێکـدا لـە میتافـۆری پێکهاتەییـدا ڕامـان لەسـەر ئەزمـوون و تێگەیشـتنە کۆمەڵایەتیـی و کلتوورییەکانـە، دیـارە ئـەم ئەزموونانەیـش لـە کلتوورێکـەوە بـۆ کلتوورێکـی تـر ئەگۆڕێـت. (Lakoff and Johnson: ٢٠٠٣). بـۆ نموونـە کاتێـك ئەگوترێـت (بیرۆکـەکان خۆراکـن)، مـەرج نییـە لـە هەمـوو کلتوورێـك و زمانێکـدا ئـەم بیرۆکەیـە هێنـدە گرنـگ بێـت و مامەڵـەی خۆراکـی لەگەڵـدا بکرێـت. زیاتـر ئـەم جـۆرە میتافۆرانـە، تایبـەت بـەو کۆمەڵگەیانـەن، کـە لـەڕووی پرسـی ڕۆشـبیریی و کلتوورییـەوە لـە ئاسـتێکی بـەرزان.

لاکـۆف لـە کتێبـە بەناوبانگەکەیـدا (ئـەو میتافۆرانـەی، کـە لەگەڵیـان ئەژیـن)دا، پەنچـە بـۆ ئـەو ڕاسـتییە درێـژ ئـەکات، کـە هـزری مـرۆڤ خـۆی لـە خۆیـدا سروشـتێکی میتافۆریانـەی هەیـە، نموونـەی میتافـۆری چەمکـی پێکهاتەیـی (مشـتومڕ جەنگـە)، ئەخاتـە ڕوو و پێـی وایـە ئـەم جـۆرە ڕووانینـە لـە هزرێکـەوە سـەرچاوەی گرتـووە، کـە خاڵـە لێکچوونەکانـی نێـوان مشـتومڕ و جەنـگ ئەبینێـت و توانـای درککردنـی هەیـە. هـەر میتافۆرێکـی پێکهاتەیـی لـە سـێ پێکهێنـەری وەك (بـواری سـەرچاوە، نەخشەکێشـان، بـواری مەبەسـت)، پێکدێـت. بڕوانـە: (Lakoff and Johnson: ٢٠٠٣).

٣. میتافـۆری بوونناسـییOntological metaphor: میتافـۆری بوونناسـی یەکێکـی تـرە لـە جۆرەکانـی میتافـۆر، پەیدابوونـی ئـەم میتافـۆرە بەهـۆی ئەوەوەیـە، کـە ئەزموونـی فراوانـی مـرۆڤ لەگـەڵ شـتە فیزیکییـەکان، بەتایبـەت لەشـی مـرۆڤ خـۆی، بنەمـای ژمارەیەکـی زۆری ئـەم جـۆرە میتافۆرانـەن. میتافـۆری بووناسـییدا چەمکـە ئەبسـتراکتەکان لـە وێنـەی هەسـت و سـۆز، بیرۆکـەکان، ڕووداو و چالاکییـەکان، لـە ڕێگـەی قـەوارە و بوونـە فیزیکیـی و ماددییەکانـدا مامەڵـەی لەگەڵـدا کـرا، ئیـدی ئەتوانیـن ئـەو چەمکـە پۆلێـن بکەیـن، یـان بـڕ و چەندییەکـەی دیاری بکەیـن و تەنانـەت تێبفکرێـن و لێکدانـەوەی بـۆ بکەیـن. هەڵبەتـە لەشـی مـرۆڤ نزیکتریـن ئـەو ئۆرگانەیـە، کـە لـە خـودی خۆیـەوە نزیکـە، هـەر بۆیـە زیاتـر نـاوی ئـەو ئۆرگانـەی هێنـاوە و بـەکاری بـردووە بـۆ وەسـفکردن، یـان دەرخسـتن ئـەو شـتانەی ویسـتوویەتی باشـتر تێیـان بـگات و لێیـان وردبێتـەوە. کەواتـە ئەگـەر بـە مێـژووی کۆنـی مرۆڤـدا بچینـەوە، ئەبینیـن لەشـی مـرۆڤ خـۆی وەك مـەودای سـەرچاوە بەکارهاتـووە بـۆ وێناکـردن و چەمکاندنـی بـوارە پـتر ئەبسـتراکتەکانی ئامانـج. (هۆشـەنگ فـاروق جـەواد، ٢٠٢٢: ٥٠).

لاکـۆف و جانسـۆن بەشـێوەیەکی گشـتیی میتافـۆری بووناسـییان بەسـەر سـێ بەشـدا پۆلبەندیـی کـردووە، کـە ئەمانـەن میتافـۆری بوونناسـیی (بـوون و مـاددە، کۆنتەینەر/دەفـر، مرۆڤانـدن).

میتافۆری بوونناسیی (بوون و مادده):

ئەم جۆرە میتافۆرە زۆر گرنگ و پێویستە بۆ ئەوەی بەباشی لە بابەتێك بگەین و بتوانین بەشێوەیەکی ئەقڵانی مامەڵە لەگەڵ ئەزموون و مرۆییەکاندا بکەین. لاکۆف و جانسۆن ئاماژەیان بە (هەڵئاوسان قەوارەیە)، کردووە، کە نموونەیەکە لەم جۆرەی میتافۆر و بەرجەستەکراوی ئەو میتافۆرە چەمکییەی خوارەوەن. (Lakoff and Johnson: ٢٠٠٣) بڕوانە: (هۆشەنگ فاروق جەواد، ٢٠٢٢: ٥٢).

* هەڵئاوسان گوزەرانی خەڵکی خراپ کردووە.

* ئەگەر هەڵئاوسان بەردەوام بێت، کەسمان بە زیندوویی دەرناچین.

* ئەبێت شەڕی هەڵئاوسان بکەین و لە ناوی ببەین.

* کڕینی زەوی باشترین ڕێگایە بۆ زاڵبوون بەسەر هەڵئاوساندا.

وەك پێشتر ئاماژەی پێدرا میتافۆرە چەمکییەکان لە کلتوورێکەوە بۆ کلتوورێکی تر، یاخود لە کۆمەڵگەیەکەوە بۆ کۆمەڵگایەکی تر یەکسان و وەك یەك نین. بوونی میتافۆرەکەی سەرەوە (هەڵئاوسان قەوارە)، ئەگەڕێتەوە بۆ ناو ئەو کۆمەڵگانەی، کە لەناو دۆخی هەژاریین و ڕووبەڕووی قەیرانی هەڵئاوسان بوونەتەوە.

میتافۆری بوونناسیی (دەفر/ کۆنتەینەر): ئەم جۆرە میتافۆرە دەربارەی دیاردەکان و شتەکانی دەوروبەرە، کە بێ قەبارەن و بوونی ناوەکیی و دەرەکییان نییە. وەها لێك ئەدرێنەوە، کە هەڵگری قەبارە و بوونی ناوەکیی و دەرەکیی بن. (Lakoff and Johnson, ٢٠٠٣: ٢٥)، وەك:

* لەناو کێشەیەکی زۆر گەورەدایە. (کێشە وەك دەفر).

* دڵم وا تەقی. (دڵ وەکو دەفر).

* چووەتە ناو بیرکردنەوەیەکی قووڵەوە. (بیرکردنەوە وەك دەفر).

میتافۆری بوونناسیی (مرۆڤاندن): لەم جۆرە میتافۆرەدا چەمکە ئەبستراکتییەکان، کە تایبەتمەندیی مرۆڤیان نییە، مامەڵەی مرۆڤیان لەگەڵ دەکرێت و وەك مرۆڤ وێنا ئەکرێن، لەم ڕێگەیشەوە ئەتوانرێت زۆرێك لەو ئەزموونانەی، کە پەیوەست بە دیاردە نامرۆییەکانەوە، پاڵنەر، تایبەتمەندیی و چالاکییە مرۆییەکانەوەن درك بکرێن. (Lakoff and Johnson, ٢٠٠٣: ٢٥)، وەك:

* دەستی ڕۆژگار دای بەسەریاندا. (ڕۆژگار وەك مرۆڤ).

* ڕۆژێك بێت، ئەم ئازارە ئەمکوژێت. (ئازار وەك مرۆڤ).

* باوێشکی ئەشکەوت. (ئەشکەوت وەك مرۆڤ).

٩/ شیکاریی میتافۆرە چەمکییەکان لە شیعرەکانی مەولەوییدا:

لەم بەشەدا هەوڵ ئەدەین، هەندێك لە چەمکە میتافۆرییەکانی دەقە شیعرەکانی مەولەویی ڕاڤە بکەین.

١. میتافۆری ئاڕاستەیی: لەم جۆرە میتافۆرەدا واتاکان بە پێی (ئاڕاستە/لایەن)ی فیزیکیی و داکەوتنیان لە شوێندا وەك: ژێر، ژوور، بەر، دوا، قووڵ، تەنك، ناوەند، یان پەراوێز ڕێك ئەخات. ئەم بۆچوونە لەوێوە سەرچاوەی گرتووە، کە جەستەی مرۆڤ شوێنمەند و شوێنگرە و کردەی جەستە لەگەڵ دەرەوەییدا پەیوەندیی هەیە. لە بەشی پێشوودا ئەوە باسکرا، کە میتافۆر کار لەسەر بوار ئەکات، کە ئەوانیش (بواری سەرچاوە) و (بواری مەبەست)ن، بە چەشنێك وا دەرئەکەوێت کاری نەخشەی میتافۆرەکان لە بواری سەرچاوەوە بەرەو بواری مەبەست چنرابن. وا ئەکات بەهۆی بواری سەرچاوەوە تێگەیشتن لە رووبەر و پانتایی ئەزموونی مرۆڤ ئاسان بیت، بواری مەبەست ئەبێتە ئەو چەمکەی ، کە

نووسەر، یان قسەکەر هەوڵی ڕاڤەکردنی ئەدات. کەواتە بواری مەبەست و سەرچاوە، ئەکەینە بنەما بۆ ڕاڤەکردنی چەمکە میتافۆرییەکانی شاعیر.

پەی چێش؟ مەیل لەیل پیریش مەحاڵەن

سەنەی باڵغیش صەد هەزار ساڵەن   (دیوانی مەولەویی، ١٣٧٨: ٧٦).

بە وردبوونەوە لە بەیتەکەی سەرەوە دەرئەکەوێت، (مەیل لەیل)، مەودای سەرچاوەی دەقەکەی پێکهێناوە، شاعیریش (مرۆڤ)، بواری مەبەستی سازکردووە. (مەیل لەیل)، کە بەشێکە لە عەشقی خودا ئەو ئاڕاستە فەزاییە، کە چەشنی میتافۆری ئاڕاستەیی (ناوەوە بۆ دەرەوە)ی هەڵگرتووە. لەگەڵ ئەوەشدا بە تێڕامان و وردبوونەوە لە دەقەکە ڕوون ئەبێتەوە، کە (مەیل لەیل)، بە واتای سیمانتیکیی بەکارنەهێنراوە، بەڵکو هەڵگری واتای میتافۆرە و چەمکی (گەنجیی) لە ئەستۆ ئەگرێت. لێرەدا ئەگەڕێینەوە بۆ پیشاندانی ئەو هێڵکارییەی لاکۆف و جانسۆن، کە بۆ وێناکردنی میتافۆری چەمکیی ئاڕاستەیی دایان هێنا:

خشتەی ژمارە (٥)، میتافۆری چەمکیی ئاڕاستەیی (گەنجیی).

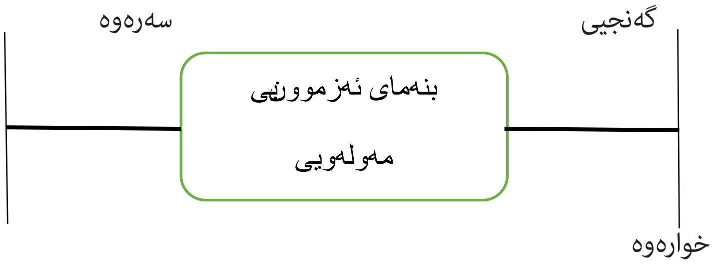

من وێم زانوو بی ئەمریم کەردەن

أطاعەی فەرمان عەبدیم نەبەردەن

عورم سەراپا غەرق غەفڵەتەن

زاد ئاخرم بار خەجڵەتەن

بەڵام مشیۆ تۆ وە فەضڵەکەی وێت

کردەی من نەبۆ بەهانە پەرێت   (دیوانی مەولەویی، ١٣٧٨:٦١).

مەولەویی یەکێکە لەو شاعیرانەی، کە مامەڵەیەکی زۆری لەگەڵ چەمکی شەرمدا کردووە. لێرەدا بەستەری میتافۆری ئاڕاستەیی لە وشەی (خەجڵەت/ شەرم)دایە، کە چەشنی (ئاڕاستەی خوارەوە)، و چەمکی (زەبوونیی)، ئەگرێتە خۆی. خەجاڵەتیی/ شەرمی مەولەویی لەوەدایە، کە بێ فەرمانی خوای کردووە، نەیتوانیوە فەرمانەکانی، کە لەسەر شانیەتی جێبەجێ بکات. بۆیە پارچە نغرۆیەکە لەناو بێئاگایی و غەفڵەتدا، هەروەها لە دەقەکەدا چەمکی (غەفڵەت) هاتووە، ئەویش خۆی لە میتافۆری چەمکیی ئاڕاستەییدا ئەبینێتەوە و جۆری ئاڕاستەکەیشی بۆ (خوارەوە)یە.

خشتەی ژمارە (٦) میتافۆری چەمکیی ئاڕاستەیی (غەفڵەت و شەرم).

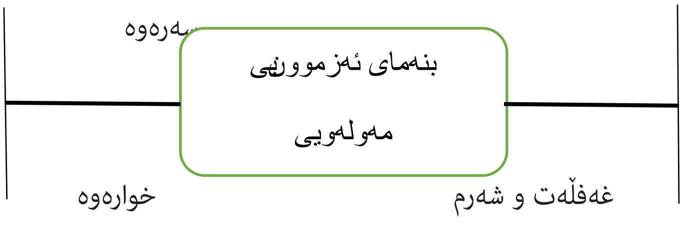

هەر چیت دابو پێم یەك یەك دامەوە

حیساب حەشرت وا وە لامەوە (دیوانی مەولەویی، ١٣٧٨: ٥٣٣).

مەولەویی لەم دەقە شیعرەدا باس لە بابەتی مردن و هاتنی قیامەت ئەکات و مردنیش لای ئەم شاعیرە واتای چەمکی بێباکیی و بێمنەتیی هەڵئەگرێت، واتە بەستەری میتافۆری ئاڕاستەیی لە وشەی (قیامەت)دا، چڕبووەتەوە و ئاڕاستەکەی (خوارەوە)یە. شاعیر بێمنەت و بێباکە بەوەی، کە خودا هەرچی لەم دنیا کاتییەدا پێ داوە و لێی وەرگرتووەتەوە، ئەمەش لوتکەی خوداپەرستیی و دنیانەویستیی مەولەویی دەخاتە ڕوو. وێڕای بوونی میتافۆری ئاڕاستەیی، دەرئەکەوێت لە دەقەکەدا جۆرێکی تر لە میتافۆری چەمکیی بوونناسیی هەیە و لە وشەی (مردن)دا چڕکراوەتەوە، واتە (مردن وەك دەفر)، وێنا کراوە.

خشتەی ژمارە (٧) میتافۆری چەمکیی ئاڕاستەیی (قیامەت).

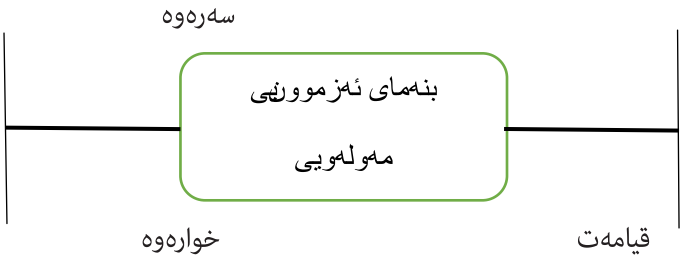

ئاماوە وەهار، وەها شادی

بۆی عەتر نەسیم غونجەی ئازادی

خێڵ خانەی خەفەت بار نیەش کەردەن

مەینەت ڕۆ نیان وەماوای مەردەن

خەم وێنەی کەمان قامەت خەم بیەن

هەوارگەی قەدیم نە دەسش شیەن (دیوانی مەولەویی، ١٣٧٨: ٣٨).

لە نێو ئەو دەقەی سەرەوەدا بەستەری میتافۆری چەمکیی ئاڕاستەیی لە وشەی (خەمئاوابوون)دا، چڕبووەتەوە، ئاڕاستەی (سەرەوە) و چەمکی (شادیی/ بەختەوەریی)، لەخۆئەگرێت.

خشتەی ژمارە (٨) میتافۆری چەمکیی ئاڕاستەیی (خەمئاوابوون).

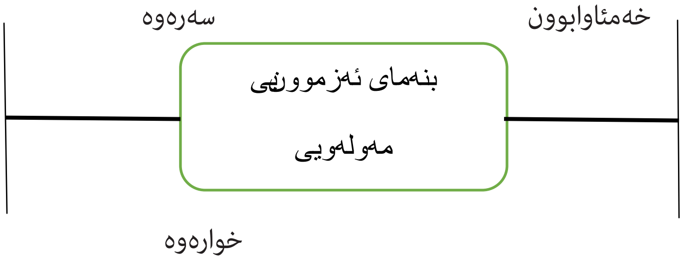

هەر کەس تەوەلود دووبارەش نیەن

هەڵبەت سەعادەت ستارەش نیەن (دیوانی مەولەویی، ١٣٨٧: ٢٥٩).

لە نموونەکەی سەرەوەدا، میتافۆری چەمکیی لە هەر یەکە لە وشەی (تەوەلود/ لەدایکبوون)دایە، جۆری میتافۆرەکەش ئاڕاستەییە و ئاستی (سەرەوە)، لەخۆئەگرێت و هەڵگری چەمکی (شادیی/ بەختەوەریی)یە. بەو پێیەی شاعیر ئاماژە بۆ جۆرێکی تری لەدایکبوون ئەکات، کە جیاوازە لە لەدایکبوونەکە ئاسایی و سروشتییەکە و هەموو کەس پێیدا ناڕوات و ئەزموونی ناکات، بەڵکو ئەمە تەنها ئەزموونێکە، مەولەویی خاوەندارێتیی ئەکات.

خشتەی ژمارە (٩) میتافۆری چەمکیی ئاڕاستەیی (تەوەلود).

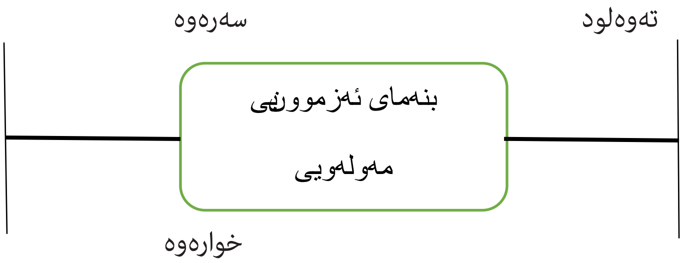

ئیمشەو هەم خەمان وەنەم سەرداوە

سەر تا پای تەنم ئایر وەرداوە (دیوانی مەولەویی، ١٣٨٧: ١٩).

لە دنیای ئەزموون و بیر و ئەندێشەی مرۆڤدا وشەی (ڕۆژ/ سبەینیان)، لە ئاستی (سەرەوە) جێ ئەگرێت، لە بەرانبەردا وشەی (شەوان)، ئاڕاستەی (خوارەوە) لەخۆئەگرێت و هەڵگری چەمکی (بێداریی/ بێقەراریی)یە. جێی ئاماژەیە، کە مەولەویی بە یەکێك لەو شاعیرانە ئەژمێردرێت، کە چەمکی (شەو)، زۆرترین ڕەنگدانەوەی لە دەقە شیعرییەکاندا هەیە، بێگومان ئەم دیاردەش ئەگەڕێتەوە بۆ ئەزموون و مامەڵەی تایبەتی شاعیر لەگەڵ شەودا.

خشتەی ژمارە (١٠)، بنەمای ئەزموونیی میتافۆری ئاڕاستەیی (شەو).

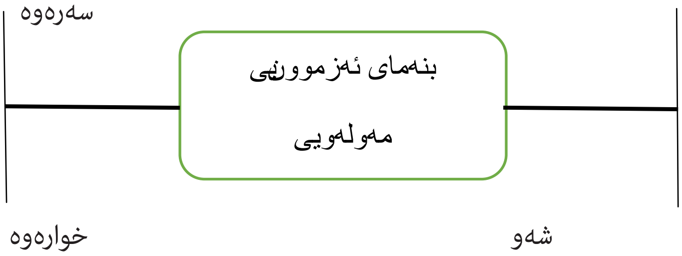

دایم دل ڕەنجوور هیجران یارم

زنجیر جەفای زوڵف نیگارم (دیوانی مەولەویی، ١٣٨٧: ١٩).

میتافۆری چەمکیی ئاڕاستەیی ئەم دەقە بریتییە لە وشەی (هیجران)، کە ئاڕاستەی (خوارەوە) و چەمکی (نائارامیی)، ئەگرێتەوە. لە بەرانبەردا وشەی (ویساڵ)، کە لە دەقەکەدا نەهاتووە، ئاڕاستەی (سەرەوە) و چەمکی (بەختەوەریی و شادیی)، پێك ئەهێنێت.

خشتەی ژمارە (١١)، بنەمای ئەزموونیی میتافۆری ئاراستەیی (هیجران).

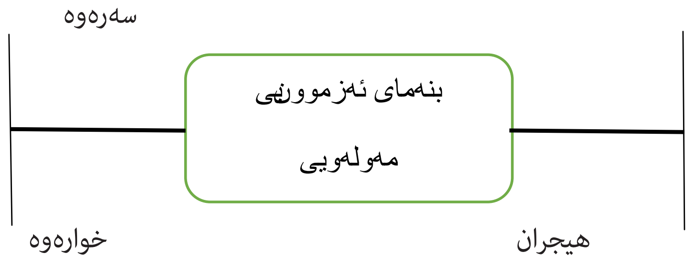

٢. میتافۆری پێکهاتەیی: ئەوانەن، کە تیاناندا چەمکێك لە رووانگەی چەمکێکی دیکەوە بە شێوەی میتافۆر دائەڕێژرێت. هەڵبەتە توانای ئەو میتافۆرە پێکهاتەییە بۆ گرێدانی دوو شتی تەواو جیاوازە بۆ خەیاڵی مرۆڤ ئەگەڕێتەوە، چونکە لێکچوون و جیاوازییەکان لە رێگەی خەیاڵ و بیرکردنەوەی مرۆڤەوە دێتە کایەوە، وەك:

وە نسیوت بۆ سەرمایەی ئیمان

نەوی وە ڕێش خەند سوخریەی شەیتان (دیوانی مەولەویی، ١٣٧٨: ٨٧).

بە وردبوونەوە لە میتافۆری پێکهاتەیی (ئیمان سەرمایە)یە، ئەو راستییە بەرجەستە ئەبێت، کە (ئیمان)، وەکو یەکەیەکی ئەبستراکتی بواری مەبەست، لە رێگەی ئەزموونکردنی (سەرمایە)وە، کۆزانیاریی بەرجەستە ئەکرێت. بە واتایەکی تر زۆرترین کۆزانیاریی لە (ئیمان)دا، کە بواری مەبەستە، بەهۆی چۆنییەتی مامەڵەکردن لەگەڵ (سەرمایە)دا، کۆبووەتەوە. واتە بەهۆی (سەرمایە)وە، کە بواری سەرچاوەیە بەرجەستەی (ئیمان)، کە کراوە. لێرەدا نەخشەکێشانی (Mapping)، لە نێوان بواری سەرچاوە و بواری مەبەست لە میتافۆری چەمکیی (ئیمان سەرمایە) دا روون ئەکەینەوە:

خشتەی ژمارە (١٢)، نەخشەکێشانی میتافۆری چەمکیی (ئیمان سەرمایەیە).

بواری سەرچاوە (سەرمایە) نەخشەکێشان بواری مەبەست (ئیمان)

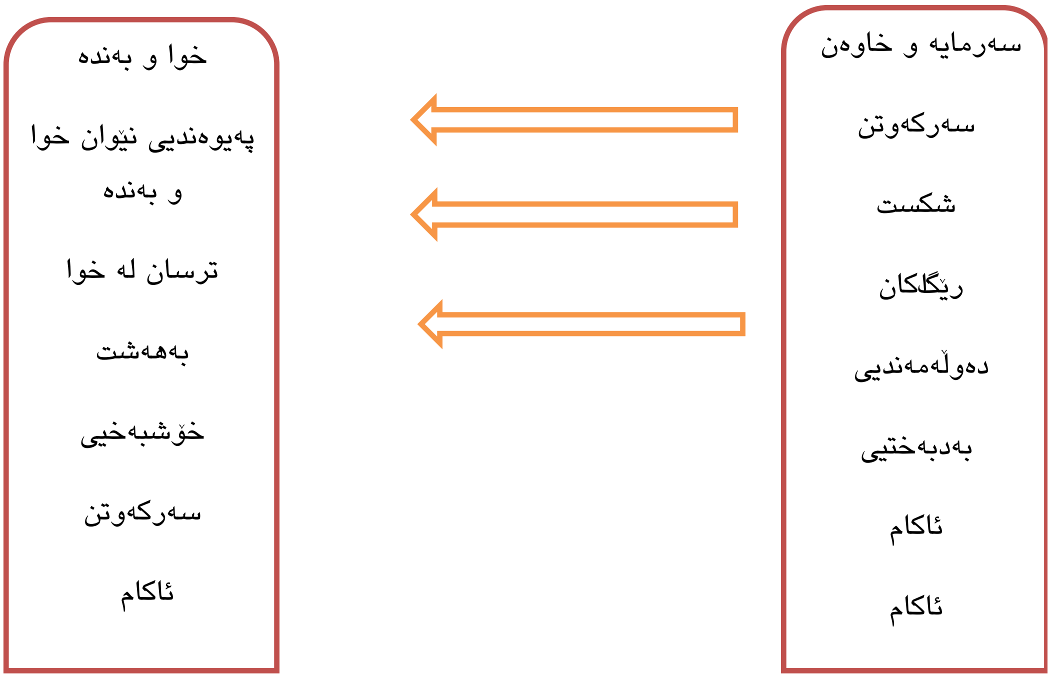

سوود سەرمایەی عەقیدەکەی وێت

وەر نە من لافاو تاوانان بەردەم   (دیوانی مەولەویی، ١٣٧٨: ٢٤).

میتافـۆری چەمکیـی پێکهاتەیـی دەقەکـەی سـەرەوە بریتییـە لـە (تـاوان سـەرگەردانییە)یە، ئـەو راسـتییە بەرجەسـتە ئەبێـت، کـە (تـاوان)، بـواری مەبەسـتە و بەهـۆی (لافـاو)وە، کـە بـواری سـەرچاوەیە، وێنـا کـراوە. دیـارە پەیوەندیـی و گونجاندنێـك لـە نێـوان (تـاوان و لافـاو)دا هەیـە و ئەبێتـە نەخشـەکێشـان Mapping))، :

خشتەی ژمارە (١٣)، نەخشەکێشانی میتافۆری چەمکیی (تاوان لافاوە).

بواری سەرچاوە (تاوان)   نەخشەکێشان   بواری مەبەست (لافاو)

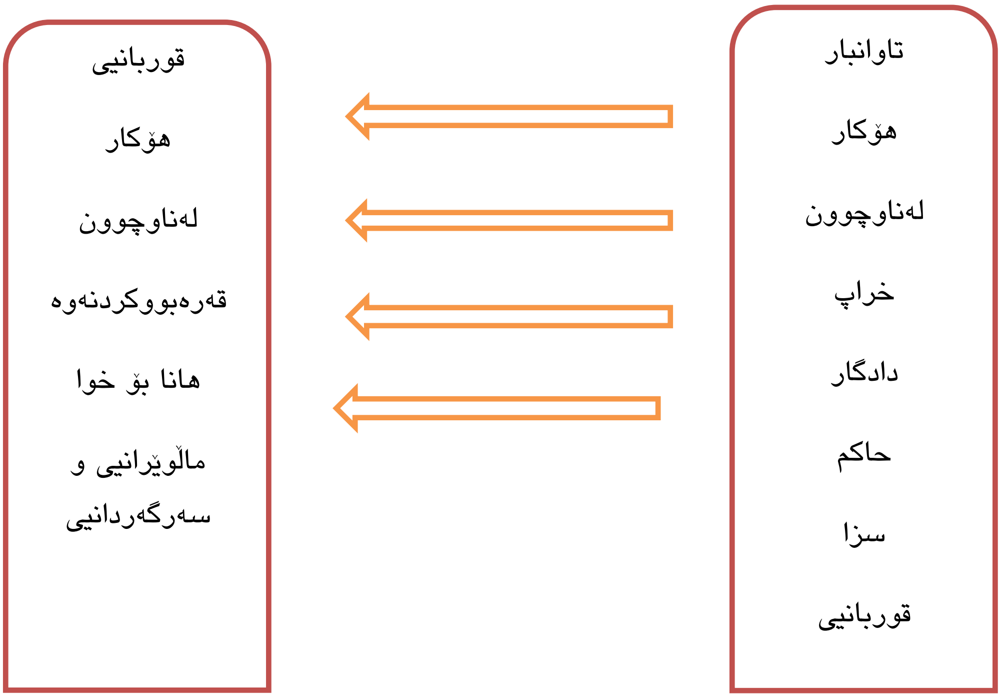

میتافـۆری بوونناسـیی: لـە میتافـۆری بوونناسـییدا چەمکـە ئەبسـتراکتەکان لـە وێنـەی هەسـت و سـۆز، بیرۆکـەکان، رووداو و چالاکییـەکان، لـە رێگـەی قـەوارە و بوونـە فیزیکیـی و ماددییەکانـەوە مامەڵـەی لەگەڵـدا کـرا، ئیـدی دەتوانیـن ئـەو چەمکـە پۆلبەندیـی بکەیـن، یـان بـڕ و چەندێتییەکـەی دیـاری بکەیـن و تەنانـەت تـێ بفکرێـن و لێکدانـەوەی بـۆ بکەیـن. وەك پێشـووتر نیشـان درا ئـەم جـۆرەی میتافـۆر بەسـەر سـێ جـۆردا پۆلێـن کـراوە، ئەوانیـش بریتیـن لـە (میتافـۆری بوونناسـیی بـوون و مـاددە، میتافـۆری بوونناسـیی کۆنتەینەر/دەفـر، میتافـۆری بوونناسـیی مرۆڤانـدن). لێـرەدا نموونـەی شـیعرییان بـۆ ئەهێنینـەوە.

١. میتافۆری بوونناسیی بوون و ماددە:

کوورەی ئارەزوو جۆش سەختشەن

ئای بێ مەیل، دەخیل وەختشەن   (دیوانی مەولەویی، ١٣٧٨: ٤١٠).

پـاش تەماشـاکردنی دەقـە شـیعرییەکە، ئـەوە درك ئەکرێـت، کـە کـۆدی دەقـە شـیعرییەکە لـە (کـوورەی ئـارەزوو)دا، چڕبووەتـەوە، بەجۆرێـك (کـوورە)، بـواری سـەرچاوە و (ئـارەزوو)، بـواری مەبەسـتە. بـەم پێیـە (ئـارەزوو)، بـە هێـمای (أ) و (کـوورە) کـە ئامێـرە، بـە هێـمای (ب)، ئەنوێنرێـن و پاسـاودان بـۆ دیاریکردنـی بوارەکـە بهێنرێتـەوە: ئـارەزووی گەیشـتن بـە

دیدارت، بەجۆرێكە، وەك كـووره جۆشـی سـەندووە، بۆیـە شـاعیر داوا لـە مەعشـوقەكەی ئـەكات بـە هانایـەوە بێـت، تاوەكو ئـارەزووی گـەرم و پرجۆشـی دامركێنـەوە.

نەك چون من وضوو وە هووناو ئەستە

خەم سیواك، نمای مەینەتان بەستە

نیشتەی گۆشەی تار نماز خانەی دەرد

روو نە پای میحراو هەناسان سەرد (دیوانی مەولەویی، ١٣٧٨: ١٥٤).

لێرەدا كـۆدی دەقە شـیعرییەكە لـە چەمكـی میتافـۆری (خـەم سـیواك)دا، چربووەتـەوە. بەجۆرێـك، كـە میتافۆرەكـە لـە بەردەوامـی بەكارهێنانـی سـیواك لەلایـەن موسـڵمانانەوە سـوودی لـێ وەرگیـراوە، واتـە لـە لێكچوونـی بەردەوامیـدا وەك یەكـن. لێرەدا (سـیواك)، بـواری سـەرچاوە و (خـەم)، بـواری مەبەسـتی پێـك ئەهێنـن. بـەم پێیـە (خـەم)، بـە هێـمای (أ) و (سـیواك) كـە كەرەسـتە، یاخـود ئامێـرە، بـە هێـمای (ب)، ئەنوێـرێـن و پاسـاودان بـۆ دیاریكردنـی بوارەكـە ئەهێنێتـەوە. لـە بەشـی تیۆریـدا ئامـاژە بـەوە درا، كـە بـوارە چەمكییـەكان دوو كۆمەڵـەی جیـاوازن و لەسـەر بنەمـای سیسـتەم كار ئەكـەن، واتـە لـە نێـوان هـەردوو بـواری سـەرچاوە و بـواری مەبەسـتدا جۆرێـك لـە پێكەوەیـی و گونجانـدن هەیـە، ئـەو پێكەوەیـی و گونجاندنـە پێـی ئەوترێـت نەخشەكێشـان، وەك لـە پەیوەندیـی نێـوان وشـەی (خـەم و سـیواك)، بـە ئاشـكرا دەركەوتـووە، لەگـەڵ ئەوەشـدا میتافـۆرە چەمكییـەكان لـە هەمـوو زمـان و كلتوورێكـدا یەكسـان و وەك یـەك نیـن، بـۆ نموونـە (سـیواك)، تایبەتـە بـەو نەتەوانـەی، كـە پەیـرەوی ئایینـی ئیسـلام ئەكـەن و موسـڵمانن، وەك لـە خشـتەكەدا نیشـان دراوە:

خشتەی ژمارە (١٤)، نەخشەكێشانی میتافۆری چەمكیی (خەم سیواكە).

بواری سەرچاوە (سیواك)   نەخشەكێشان   بواری مەبەست (خەم)

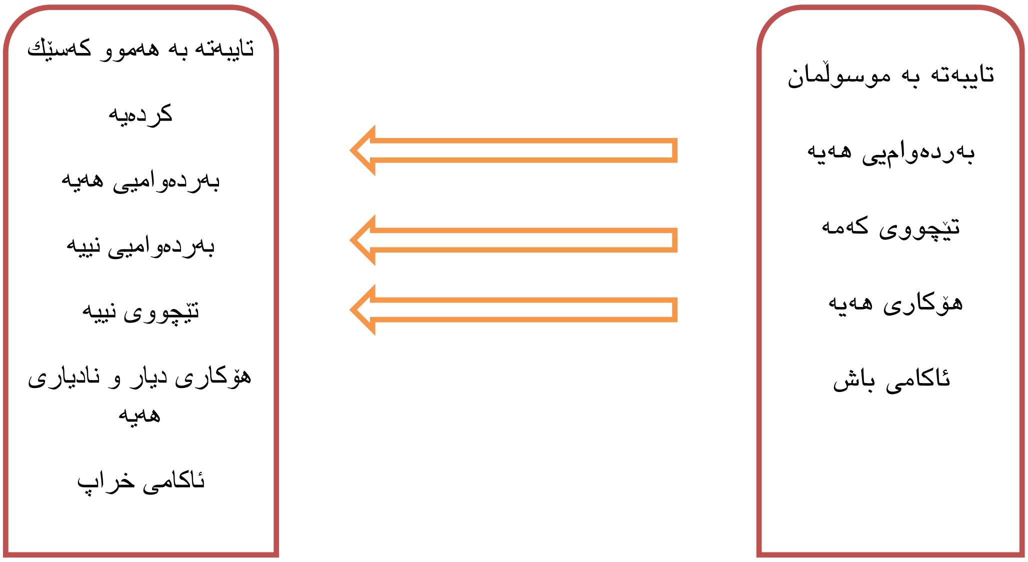

نمونەی دل شووشە بۆ ئیرە دەبیت.

٢.میتافـۆری بوونناسـیی كۆنتەینەر/دەفـر: بوونـی ئـەم جـۆرە میتافـۆرە بـۆ ئـەوە ئەگەرێتـەوە، زۆر جـار مـرۆڤ بـە پێـی ئـەو شـارەزایی و ئەزموونـەی هەیەتـی، وەك دەفرێـك مامەڵـە لەگـەڵ شـتەكانی دەوروبـەری خۆیـدا ئـەكات، وەك لـە نموونەكـەی خـوارەوەدا دەرئەكەوێـت:

جلیوەی جەلای جام دڵەی پڕ جە گەرد

فەرمات پەی تەزبێع ها ڕەوانەم کرد (دیوانی مەولەویی، ١٣٧٨: ١٥٤).

ئەو کۆدە شیعرییەی، کە لەم دەقەدا چڕبووەتەوە بریتییە لە (دڵی پڕ گەرد/ دڵی پڕ خەم)، بە چەشنێك (خەم)، بواری سەرچاوە و (دڵ)، بواری مەبەستی پێکهێناوە. لێرەدا (دڵ)، بە هێمای (أ) و (خەم)، بە هێمای (ب)، ئەنوێنرێن و پاساودان بۆ دیاریکردنی بواری ئەهێنرێتەوە. دڵی شاعیر، کە بواری مەبەستی میتافۆرەکەی پێکهێناوە، وەك دەفرێك تەماشای کراوە، کە هەندێك جار خەم تیی ئەچێت و بەهۆیەوە کەسە خەمبار و نیگەران ئەبێت، ئەم لایەنە ئەبستراکتە بۆئەوەی زیاتر روون بێتەوە، خراوەتە ناو چوارچێوەیەکی دەفرییەوە و هەر لەوێوە ئاشنایی لەگەڵ ئەم چەمکە پەیدا ئەبێت.

کۆز سۆچیای دەروون پڕ دەرد

ماڵات شادیم یەکسەر قڕان کەرد (مەولەویی، ١٣٧٨: ٤١٩).

میتافۆری چەمکیی بوونناسیی دەقەکە بریتییە لە (دەروونی پڕ لە دەرد)، بەجۆرێك (دەروون دەفرە) و شوێنی کۆبوونەوەی ئازار و ناخۆشییە، بە چەشنێك دەرد بواری سەرچاوە و دەروو بواری مەبەستی میتافۆرەکە پێك ئەهێنێت.

٣. میتافۆری بوونناسیی مرۆڤاندن: ئەم جۆرە میتافۆرە تایبەتمەندییەکی ئاخاوتنە، کە تیایدا شتێك، یان بوونێکی فیزیکیی وەکو مرۆڤ وێنا ئەکرێت. ئەم جۆرە میتافۆرە لەم دوو نموونە شیعرییەدا بەرجەستە بووە:

پەشێو وێنەی وێم نیشتەبێم خەجڵ

دیم شادی وەس دا ئە دەروازەی دڵ

واتم نامانی هەرگیز های چێشەن

لەب بەردەوە چێش نامەیێ پێشەن (دیوانی مەولەویی، ١٣٧٨: ١١٠).

بەو پێیەی سیفەتی (دواندن)، کردەیەکە لە بنەڕەتدا تایبەتە بە مرۆڤ، هەر هەمان سیفەتیش بە (شادیی)، دراوە، کە ناوێکی واتاییە و خۆی هێزی ئاخاوتنی نییە. کۆدی دەقە شیعرییەکە بریتییە لە (شادیی مرۆڤە)، بەجۆرێك (مرۆڤ)، بواری سەرچاوە و (شادیی)، بواری مەبەستی میتافۆرەکە پێك ئەهێنێت.

خشتەی ژمارە (١٥)، میتافۆری چەمکیی بوونناسی/ مرۆڤاندن (شادیی وەك مرۆڤ).

بواری سەرچاوە	بواری مەبەست
مرۆڤ	شادیی

چەپگەرد پەی دووریت شانا مۆرەی نەرد

وە ظاهر (بانە ش وە بەهانە کەرد (دیوانی مەولەویی، ١٣٧٨: ٨).

روونە، کە سیفەتی (هەڵدان)، کردەیەکە تایبەتە بە مرۆڤ، ئەتواندرێت ئەو راستییە دەربخرێت، لە نموونەکەی سەرەوە، هەمان سیفەت بە (گەردوون)، دراوە، کە خۆی هێزی کردەی هەڵدانی نییە. کۆدی چەمکە میتافۆرییەکە بریتییە لە (گەروون وەك مرۆڤ)، بەجۆرێك (مرۆڤ)، بواری سەرچاوە و (گەردوون)، مەودای مەبەستی میتافۆرەکە پێك ئەهێنێت.

خشتەی ژمارە (١٦)، میتافۆری چەمکیی بووناسی/ مرۆڤاندن (گەردوون وەك مرۆڤ)ە.

بواری سەرچاوە	بواری مەبەست
مرۆڤ	گەردوون

پێشنیار و راسپاردە:

١. نووسین و تەرخانکردنی توێژینەوەی زیاتر پەیوەست بە دەقە شیعرییەکانی مەولەویی و بەستنەوەیان بە رێباز و تیۆرەکانی زانستی زمانەوە.

٢. لێکدانەوە و راڤەکردنی چەمکی میتافۆرییەکانی نێو دەقە شیعرییەکانی شاعیر، بەتایبەت میتافۆری چەمکیی (عەشق، کات، شوێن، ژیان و مردن).

٣. لێکدانەوەی دەقە شیعرییەکانی مەولەویی بە پێی تیۆری ئاوێتە، کە یەکێکە لەو تیۆرە نوێیانەی ئەمڕۆ و ئەکرێت لە بواری شیکردنەوە دەقی شیعرییدا بەسوود بێت.

ئەنجام:

لە کۆتاییدا بەو ئەنجامە گەیشتین، کە:

١. زانستی زمانی درکپێکردن بە یەکێك لە زانستە گرنگ و پڕبایەخی نێو لێکۆڵینەوەی زمانەوانیی دائەنرێت، سەرنجی زمانەوانانی بە لای خۆیدا راکێشاوە، تا لێکۆڵینەوەکانیان بۆ ئەم پێشکەش بکەن. میتافۆری چەمکیی یەکێکە لەو تیۆرە نوێ و کاریگەرانەی زانستیی درکپێکردن، کە لایەن لاکۆف و جانسۆنەوە رابەرایەتی دەکرا، ئەو پێشەنگانە میتافۆر بە پێداویستییەکی زمان ئەزانن و جەخت ئەکەنەوە، کە میتافۆر بەشێوەیەکی نائاگایانە بەرهەم دێت. میتافۆریش لە سێ پێکهێنەری وەك (بواری سەرچاوە، بواری مەبەست، نەخشەکێشان) پێك دێت، خودی نەخشەکێشان ئەبێتە خاڵی یەکانگیریی و پەیوەندیی نێوان هەردوو بوارەکە.

٢. بەکارهێنانی چەمکە میتافۆرییەکان لە دەقە شیعرییەکانی مەولەوییدا، تەنها لایەنی هونەریی و جوانکاریی لەخۆ ناگرن، بەڵکو ئەرکێکی گرنگتر لەخۆ ئەگرن، ئەویش ئەوەیە، کە شاعیر لە رێگەی چەمکانەوە گوزارشت لە دنیابینیی، ئەزموون و دیوی ناوەوەی رووداو و شتەکانی دەوروبەر و ژینگەکەی ئەکات. ئەنجامی توێژینەوەکە نیشانی ئەدات، کە مەولەویی مامەڵەیەکی زیرەکانە و داهێنەرانەی لەگەڵ زماندا کردووە و بەهۆیەوە چەندین میتافۆری چەمکیی بەرهەم هێناوە، بەشێك لەو چەمکانەیش بریتیین لە میتافۆری چەمکیی عیرفانیی، وەك (ئایین، ئیمان، قیامەت، شەو، سیواك، دڵ، هیجران، خەم، تاوان، غەفڵەت، شەرم، گەنجیی، شادیی و بەختەوەریی)، بەکارهێنانی ئەم چەمکانەیش، ئەگەڕێتەوە بۆ ئەزموون و شارەزایی عیرفانیی مەولەویی.

٣. هەموو میتافۆرە چەمکییەکان لە شیعری شاعیردا بەرجەستە کراون، لەوانە میتافۆری چەمکیی (ئاڕاستەیی، پێکهاتەیی، بووناسیی)، لەو نێوەندەیشدا میتافۆری چەمکیی ئاڕاستەیی رێژەیەکی بەرچاوی بۆ خۆی تەرخان کردووە، کە چەشنی ئاڕاستەی (خوارەوە، سەرەوە، ناوەوە بۆ دەرەوە)، هەڵئەگرێت.

سەرچاوە:

سەرچاوە کوردییەکان

- رووخسار نەبی مەقدید (٢٠٢٢)، فرەواتایی لە چاووگی (خواردن، گرتن)، لە زمانی کوردییدا، گۆڤاری توێژەر، ژمارە (٢).

-شاهۆ ساڵەح حەمە حوسێن (٢٠٢٣)، درکپێکردنی وێنای وێنەیی وشەی لێکدراو لە ڕێزمانی کوردییدا، نامەی ماستەر، زانکۆی سلێمانیی.

- شیلان رەحیم ئیبراهیم (٢٠١٩)، نەخشاندنی کۆزانیاریی وشەیی لە فەرهەنگی ئاوەزییدا، نامەی دکتۆرا، زانکۆی سلێمانیی.

- کاروان عومەر قادر (٢٠١٢)، سیستەمی درکپێکردن وەك بنەمایەکی ڕێزمانی کوردیی، گۆڤاری زانکۆی سلێمانیی، بەشی (B)، ژمارە (٣٤).

مەلا عەبدولکەریم مودریس (١٣٨٧)، دیوانی مەولەویی، چاپی یەکەم، چاپخانەی کوردستان، سنە (کوردستان).

- گۆنا عومەر عەبدوڵڵا (٢٠٢٣)، تۆڕبەندی ڕێزمانی وشە لە زمانی کوردییدا، نامەی دکتۆرا، زانکۆی سلێمانیی.

- هۆشەنگ فاڕووق جەواد (٢٠٢٢)، پوختەیەکی تێوری میتافۆرە چەمکییەکان و پەیڕەوکردنی بەسەر هەندێ ئیدیۆمی کوردییدا، گۆڤاری ئەکادیمیای کوردیی، ژمارە (٤٩).

سەرچاوە فارسییەکان:

- جرج لیکاف و مارك جانسون (١٣٩٩)، استعارەهایی که باور داریم، مترجم: راحله گندمکار، نشر علمی، تهران.

- زهره هاشمی (١٣٨٩)، نظریه استعاره مفهومی از دیدگاه لیکاف، مجله ادب پژوهشی، شماره دوازدهم، تابستان.

- کوچش (١٣٩٣)، مقدمەای کاربردی بر استعاره، ترجمه شیرین پور ابراهیم، انتشارات سمت، تهران.

- محمد راسغ مهند (١٣٩٨)، درآمدی بر زبان شناسی شناختی، نظریه و مفاهیم، تهران.

سەرچاوە ئینگلیزییەکان:

- Evans, Vyvyan and Melanie Green (٢٠٠٦), Cognitive Linguistics: A Complete Guide, Edinburgh University Press.

- Geerarts, D. & Cuyckens, H. (٢٠٠٧), The Oxford handbook of Cognitive Linguistics, Oxford University Press, New York.

- Kovecses, Z. (٢٠١٠), Metaphor: A practical introduction. Oxford: Oxford, University Press.

- Lakoff, G. and M. Johnson. (١٩٨٠), Metaphor We Live By. Chicago: The University of Chicago Press.

Lakoff, G. and M. Johnson. (٢٠٠٣), Metaphor We Live By. Chicago: The University of Chicago Press.

مفهوم الإستعارة في أشعار المولوي

ا.م. سرور سعدالله صالح

جامعة جرمو

الملخص

منذ القدم، استخدم الشعراء والأدباء والكتاب والمبدعون الاستعارة غالباً كأسلوب المحادثة،علاوة على ذلك بهدف تحقيق بعض أهداف الفنية وبيان تأثير البلاغي في كل من كلام ونص المكتوب. مقابلاً من النظرة القديمة للاستعارة،

يوجد مفهوم آخر الذي يسمى بالإدراك اللغوي، له رؤية مختلفة تماما لمفهوم الاستعارة وهم يرون أن النظام الدلالي الذي اعتاد عليه الناس يوميا، ويعيشون معها حتى يفكرون من خلالها وهو في الأساس مخطلة بالاستعارة. لذلك أن الانسان من خلال خبراته و فهمه للأشياء وذلك بسبب النوع أو الموضوع وأشياء الاخرى يفهم من مضمون الاستعارة، ومن هذا المنطلق تعمل الاستعارة على المدى، وهي المدى المصدر و المدى الغرض، و تعرض نتيجة هذا البحث أن النصوص الشعرية للمولوي أن عمل خريطة الاستعارة كانت على شكل من المدى المصدر إلى المدى الغرض . من خلال المدى المصدر نفهم من الحجم و المساحة الخبرات الانسان بسهولة، ويكون المصدر الغرض مفهموم الذي يحاول الشاعر تحليلها. على رغم من ذلك أن الشاعر يبدع في التعبيرعن الجانب الداخلي والعالم الخارجي من خلال عدة مفاهيم مستعارة مثلا (الاتجاهية، الصوابية، البنيوي، الوجودية) وأبرزها استخدام المفاهيم الاتجاهية.

الكلمات المفتاحية:

(الادراك اللغوى، الادراك الدلالي الاستعارة، للمولوي).

Metaphorical concepts in the Mawlawy's poems cognitive

Abstract

From the past, the poets and creative writers, used metaphor as a way of utterance. They intended to realize some aims of art and embody the role of rhetoric in the speech and writing. Opposite of the classical view of metaphor, there is another view of metaphor that is cognitive linguistics. Which is totally a different view of metaphor, they believe the systematic meaning that people deal with and use it daily and even think according to the system, basically combined with metaphor. So, people through experience and understanding of something, because of other themes can understand the core of the metaphor. In this aspect, metaphor works on the ranges which are resource range and intention range. The result of the research shows that in the Mawlawy's poems, the metaphorical ranges go from resource range to intention range. Because of the resource range, understanding the experience of the human could be easy, the intention range is a concept that the poet tried to analyse. Besides the poet in a creative way realized the internal and external world of himself. He used some metaphorical concepts such as direction, structure , existence. The most noticeable one is the metaphorical concept of direction.
Keywords: cognitive linguistics, cognitive semantics, metaphor, Mawlawy.

Copyright © Open access article with CC BY-NC-ND 4.0

نەرمەگوتار و کاریگەرێتیی لەسەر وەرگر (هەڵبژاردنی پارێزگاکان- کەرکووك) بە نموونە

م.ی. بەهادین محەمەد عەبدولرەحمان
پەیمانگای تەکنیکی سلێمانی/ بەشی تەکنیکی میدایا
Bahaddin.abdulrahman@spu.edu.iq

پ.دڵشاد عەلی محەمەد
بەشی میدیا- کۆلێجی کارگێڕیی-زانکۆی پۆلیتەکنیکی سلێمانی/
Bahaddin.abdulrahman@spu.edu.iq

پوختە:

توێژینەوەی بەردەست، سەبارەت بە بابەتێکە پەیوەستە بە نەرمەگوتار و ئەو کاریگەرێتیانەی لەسەر وەگر دای ئەنێت. بە بۆچوونی شارەزایانی بواری راگەیاندن، نەرمەگوتار یەکێکە لە هۆکارە بەهێزەکانی قایلکردنی وەرگران بەو ناوەرۆکەی ئاراستەی ئەکرێت. واتە ئەونەرمەگوتارانەی کە کۆی راگەیاندنەکان بۆ کاریگەرێتیی دانان ئاراستەی وەرگرانی ئەکەن. توێژینەوەکە ئامانجەکانی خۆی لە دوو خاڵدا چڕکردۆتەوە، جەختکردنەوە لەسەر ئەوکاریگەرێتیانەی کە نەرمەگوتارەکان، لەسەر وەرگرانی دایان ئەنێت و، پەیبردن و دۆزینەوەی ئاستی ئەو کاریگەرێتیانەی کە ئەو نەرمەگوتارانە لەسەر وەرگران دایان ئەنێت.

ئەم توێژینەوەیە، توێژینەوەیەکی وەسفییە و بە گونجاو زانراوە بۆ کارکردن لەسەری تا بەهۆیەوە پەی بە وردەکاریی بگۆڕەکان و پەیوەندییەکانی نێوانیان ببرێت کە خۆی لەو فەزا بارگاویەدا ئەبینێتەوە، بارگاوی بە کاریگەرێتیی دوو لایەنەی نێوان نێرەر و وەرگر، لە رووماڵیشدا راپێوینامەی بنکۆڵکاریی بۆ گەیشتن بە ئەنجامەکان پەیڕەو کراوە، کە تێیدا پشت بە دەنگدەرانی کورد لە پارێزگای کەرکوک بەستراوە. وەک مشتی کۆمەڵی توێژینەوەکە لەو هەڵبژاردنەدا، کە لە پارێزگاکانی عێراقدا (٢٠٢٣) کردووە و تێیدا بەشداربوون. لە کۆمەڵی توێژینەوەکەشدا (١٠٠) کەس وەک (مشت) بۆ توێژینەوەکە وەرگیراوە، لە هەردوو رەگەز.

گرنگترین دەرەنجامەکانیش بریتین لە یەکەمیان بێ هێزیی کاریگەرێتیی نەرمەگوتارەکان لەسەر بەرتوێژان بۆ جوڵاندنی لایەنداربوونیان (انتما)، بۆ چوونە پای سندووقەکانی دەنگدان بۆ هەڵبژاردن لەو شارەدا. لای وەرگرەکان، دووەمیشیان راگەیاندنی کۆمەڵایەتییی زۆرترین پشکی بۆ وەرگرتنی گوتارەکان هەبووە. بە بەراورد بەکۆی ئامرازەکانی تری راگەیاندنەکان، لە هەڵمەتی هەڵبژاردنی پارێزگاکاندا، لە شاری کەرکوک لەساڵی(٢٠٢٣)دا.

کلییلە وشەکان: (نەرمەگوتار، کاریگەرێتیی، وەرگر، هەڵبژاردن).

Recieved: 7/9/2024
Accepted: 2/10/2024

E-ISSN: 2790525-X
P-ISSN: 27905268

پێشەکیی:

توێژینەوەی بەردەست، ئاماژە بە کاریگەرێتییەکانی نەرمەگوتارەکان ئەکات کە بۆ ئامانجێکی دیاریکراو ئاڕاستەی وەرگران ئەکرێت لای گوتارنێرانەوە، توێژینەوەکە جەخت لەسەر ئەوە ئەکاتەوە، ئەو نەرمەگوتارانە لە رووی: چەمک، مێژوو، تایبەتمەندیی، جۆر و شێوازی بەکارهێنانەوە شیی بکاتەوە.

هەروەها بەدوای ئەو ناڕوونیی و لێڵیانەوەیە کە لەئارادان دەربارەیان، تا وەڵامێکی زانستییانەیان بۆ بدۆزێتەوە، کاتێک گوتارەکان وەک کاڵایەک لە کەناڵەکانی راگەیاندنەوە بۆ ئامانجێکی دیاریکراو جا (ئەرێنیی یاخود نەرێنیی) بن، ئەخرێنەڕوو لەوێدا نەرمەگوتارەکان وەک کردەی کاریگەرێتیی لەسەر وەرگر کاریان لەسەر ئەکرێت.

ئەکرێ نەرمەگوتارەکان لە رێگای؛ گوتاری دەروونیی، رووناکبیریی، کۆمەڵایەتیی، ئابووریی، رامیاریی و ئایدۆلۆژییەوە بخرێتەڕوو. بەمەبەستی قایلکاریی لە رێگەی رەهەندەکانی کاریگەرێتییەوە (ناسەنیی، رەفتەنیی و سۆزەنیی)یەوە، تا بەرەو ئاڕاستەیەکیان بەرێت کە گوتارنێر وەک ئامانجێك پێشتر دیاری کردووە.

لە نەرمەگوتاردا، بەپێچەوانەی سەختی جەنگەوە کە مەبەست لەوە داگیرکردنی جوگرافیاییە کە لە رێگەی پەلاماردان و توندوتیژیەوە. ئەو لە هەوڵی داگیرکردنی جوگرافیایی (کولتووری، رووناکبیریی، بیرکردنەوە و بڕیاردان، بەرژەوەندییە جیاجیاکاندایە، بەبێ توندوتیژی بۆ ئامانجێکی دیاریکراو لە ژینگەیەکی کۆمەڵایەتیی دیاریکراودا).

توێژینەوەکە هەوڵ ئەدات ئەو ناڕوونیی و لێڵیانەی کرۆکی ئەو نەرمەگوتارانە لە ژێر کاریگەرێتیی کات و شوێن و رەهەندەکانی کاریگەرێتیی دا (ناسەنیی، رەفتەنیی و سۆزەنیی)دا، روون بکاتەوە و لە رێگەیانەوە بگاتە ئەنجامێکی زانستیی جا ئەرێنیی یاخود نەرێنیی بن. لە رێگەی سەرچاوەی زانستیی وەڵامی بەرتوێژەکانەوە.

ئەم توێژینەوەیە لە سێ بەش پێکهاتووە: رێبازنامە، لایەنی بیرنامەیی، کردەنیی.

١- کێشەی توێژینەوەکە:

ئەم توێژینەوەیە، کار لەسەر رەهەندەکانی نەرمە گوتار و کاریگەرێتییەکانی لەسەر وەرگر ئەکات. لە کەناڵە جیاوازەکانی بواری راگەیاندندا تا لە رێگای توێژینەوەکەوە بەدواداچوون بۆ ئەو ناڕوونیی و لێڵییانەی نەرمە گوتار بکات لەسەر وەرگرانی کە ئەوەش کێشەی توێژینەوەکەیە. توێژەر هەوڵ ئەدات بە شێوازێکی زانستیی بە سوودوەرگرتن لەسەر توێژینەوەکانی پێشوو و راپێوییناممەوە بگاتە ئاستی ئەو کاریگەرێتیانەی کە نەرمەگوتار لەسەر وەرگرانی جێ ئەهێڵێت و بە هۆیانەوە لایەنە ئەرێنیی و نەرێنییەکانیشی روون ئەبێتەوە.

توێژەر بۆ گەیشتن بە ئەو ئەنجامە، چەند پرسیارێکی لا درووست بووە و لە رێگای سەرچاوە زانستییەکان و راپێوینامەکەوە، لە هەوڵی گەیشتندایە بە وەڵامێکی درووست و زانستیی و پرسیارەکانیش بریتین لە:

أ- ئەو کاریگەرێتیە ناسەنییانە (المعرفي) کامانەن کە نەرمەگوتار دایناوە لەسەر وەرگر؟.

ب- ئەو کاریگەرێتیە رەفتەنییانە (السلوکی) کامانەن کە نەرمە گوتار دایناوە لەسەر وەرگر؟.

پ- ئەو کاریگەرێتیە سۆزەنییانە (العاطفي) کامانەن کە نەرمەگوتار دایناوە، لەسەر وەرگری ئەو جۆرە گوتارانە؟.

ت- ئەو کاریگەرێتیانەی کە نەرمەگوتار دایناوە لەسەر وەرگر، لە چ ئاستێکدایە؟.

٢- بایەخی توێژینەوەکە:

لە چوارچێوەی هەر توێژینەوەیەکی زانستییدا (بایەخ)، جێگایەکی تایبەتی لە توێژینەوەکاندا هەیە. لەهەر

توێژینەوەیەکدا (بایەخ) پێوەرێکی گرنگە لە دەستنیشانکردن و هەڵبژاردنی کێشەی توێژینەوەکەدا. هەر ئەو پێگەیەی بایەخیشە وای کردووە. لە ڕێبازنامەکاندا لە ڕیزبەندی دووەمدا بێت. بایەخی ئەم توێژینەوەیەش، خۆی لە پەیوەندییە پێکەوە گرێدراوەکانی نێوان ڕەگەزەکان و بگۆڕەکانی ناونیشانی توێژینەوەکەدا ئەخاتەڕوو.

لەم توێژینەوەیەدا (نەرمەگوتار) بگۆڕی سەربەخۆیە و (کاریگەرێتیی لەسەر وەرگر)یش بگۆڕی هاوکارە. لە ناونیشانی توێژینەوەکەشدا، (هەڵبژاردنی پارێزگاکان- کەرکووک)، وەك ڕوونکردنەوە و پاڵپشتێك بۆ کۆی ناونیشانی توێژینەوەکە هێنراوەتەوە. ئەکرێ (بایەخ) لە توێژینەوەکەدا بە کورتیی لە چەند خاڵێکدا بخرێتەڕوو:

أ- بایەخی بۆ کۆمەڵ: لێرەدا پەیوەستە بەکۆی تاکەکانی هەرێمی کوردستانەوە و بەردەوام لە پەیوەندییەکی دوو ئاراستەی کاریگەرێتییدان و ئەوەش ئەو کاریگەرێتییە بۆ دۆخە گشتییەکەی کۆمەڵ دائەبەزێت و ئەبێتە هۆکاری گۆڕانکاریی لەو کایەیەدا.

ب- بایەخی زانستیی: ئەم توێژینەوەیە، بایەخێکی زانستیی ئەبێت و لە کردەکانی زانستدا هۆکار ئەبێت بۆ دەوڵەمەندبوونی کتێبخانەی کوردیی کە سامانێکی نەتەوەییە.

پ- بایەخی هاوپیشەیی: ئەبێتە سەرچاوەیەکی زانستیی بۆ ناوەندەکانی هەرێمی کوردستان و لەوانەش دامەزراوەکانی ڕاگەیاندن (ڕۆژنامەوانان).

ت- بایەخی بەشداریکردن، لە یەکلاییکردنەوەی زۆرێك لەو ناڕوونیی و لێڵیانەی کە نەرمەگوتار لە ڕێگای کاریگەرێتییەکانیەوە، ئەیانهێنێتە ئاراوە.

ج- تێگەیشتنی زانستییانە، لەسەر بایەخی ڕەهەندەکانی ئەو کاریگەرێتیانە لەسەر وەرگر، بۆ بەرچاوڕوونیی توێژەران، لە داهاتوودا کە دەربارەی ڕێگەو کێشەکانی نەرمەگوتارەکان، لە سەروبەندی هەڵبژاردنەکاندا تاوتوێ ئەکرێت.

٣- ئامانجی توێژینەوەکە:

توێژەر بە مەبەستی گەیشتن بە ئامانجی توێژینەوەکە چەند ڕەهەندێکی وەك ئامانج دیاری کردووە کە هەوڵ ئەدات لە ڕێگای شیکردنەوەی مەیدانییەوە پێیان بگات کە لە دوو ڕەهەندا ئەخرێتەڕوو:

أ- ئامانجی سەرەکی توێژینەوەکە:

ئامانجی سەرەکی توێژینەوەکە خۆی لە چەند خاڵێکدا ئەخاتەڕوو بریتین لە:

-خستنەڕووی کاریگەرێتییەکانی نەرمەگوتار، لە ڕووی ناسەنییەوە لەسەر وەرگر.

- خستنەڕووی کاریگەرێتییە ڕەفتەنییەکان.

- خستنەڕووی کاریگەرێتییە سۆزەنییەکان.

-گەیشتن بەو ئاستانەی کە کاریگەرێتی نەرمە گوتارەکان لەسەر وەرگر جێی ئەهێڵن.

ب- ئامانجی لاوەکی توێژینەوەکە:

بە مەبەستی گەیشتن بە کاریگەرێتییەکانی نەرمەگوتار لەسەر وەرگر، کردەی هەڵبژاردنی پارێزگاکان – کەرکووك، بە نموونە وەرگیراوە، بۆ هێنانەدی ئەم ئامانجانە:

-گەیشتن بەو ڕاستیانەی کە نەرمە گوتار، لە هەڵمەتی هەڵبژاردندا، کاریگەرێتیی لەسەر وەرگر ئەبێت، بۆ یەکلاییکردنەوەی ئەنجامەکان بەلای ئەرێنیی یاخود نەرێنییدا.

- خستنەڕووی دۆخی وەرگر تا چ ئاستێك لە کاریگەرێتیەکانی نەرمە گوتار تێگەیشتووە.

٤- رێباز، رێکارو ئامرازی توێژینەوەکە:

لە توێژینەوەکەدا رێبازی وەسفیی بە رێبازێکی گونجاو زانراوە بۆ بەجێهێنانی توێژینەوەکە، لەرێکاری توێژینەوەکەشدا، رێکاری روماڵکردن بۆ بەجێهێنانی گیراوەتەبەر. ئامرازی توێژینەوەکەش (راپێوینامەی بنکۆڵکاریی)یە، تییدا هەوڵ دراوە دارشتنی پرسیارەکان ورد و چڕ و پوخت بن، تا بەرتوێژان لە ماوەیەکی کەمدا و بە روونی بتوانن زانیارییەکان تاوتوێ بکەن و وەڵام بدەنەوە. لە رێگای وەڵامی بەرتوێژانیشەوە، ئەنجامێکی گونجاو بەدەست بهێنرێ ئەو نارِوونیی و لێڵیەی کە لە کێشەی توێژینەوەکەدا لە ئارادایە، یەکلایی بکاتەوە.

٥- درووستیی و جێگیریی :

بۆ دڵنیابوون لە (درووستیی وجێگیریی)، پرس و وەڵامەکانی راپێوینامەی توێژینەوەکە دەقی راپێوینامەکە رووبەڕووی (٥) شارەزا کراوەتەوە١*، ئەو شارەزایانەش بە تێبینی و راسپاردەکانیان، راپێوینامەکەیان دەوڵەمەندتر کردووە. دواتر دابەشکرایەوە و وەرگیرایەوە، رێژەی درووستییەکەی (٩٣/٠)ە کە لە رووی زانستییەوە رێگەپێدراوە. پاش تێپەڕبوونی (٢٥) رۆژ بەسەر وەڵامەکاندا، بۆ جاری دووەم (٢٠/٠) راپێوینامەکان دابەش کرایەوە و پاش وەرگرتنەوەیان دەرکەوت (٨٣/٠) هاوڕابوون و ئەو رێژەیەش پەسەندە لە رووی زانستییەوە.

٦- سنووری توێژینەوەکە:

سنووری توێژینەوەکە چەند رەهەندێکی جیاوازی لەخۆگرتووە بریتیە لە:

سنووری شوێن: بریتین لە بنکەکانی هەڵبژاردن، هەڵبژاردنی پارێزگای کەرکووك و ئەو شوێنانەی کە دەنگیان تێدا دراوە، بۆ هەڵسەنگاندنی کاریگەرێتی نەرمە گوتار، لەسەر دەنگدەرانی کورد لەو شارەدا (١٦- ١٨ی ٢٠٢٣/١٢).

سنووری مرۆیی: کۆمەڵی دەنگدەری کورد بووە لە هەڵبژاردنی پارێزگاکان لە شاری کەرکوک کە مشتەی لێ وەرگیراوە بۆ توێژینەوەکە.

سنووری بابەت: لە توێژینەوەکەدا بایەخ و کێشەی سەرەکیی، نەرمە گوتار و کارگەرێتییەکانییەتی وەك بابەتی توێژینەوەکە خراوەتەڕوو.

سنووری کات: کاتی تاوتوێی بابەت و کێشەی توێژینەوەکەیە، (٣) مانگ دیاریکراوە. مانگێک بەر لە هەڵبژاردن تەرخان کرا بۆ هەڵمەتی هەڵبژاردن و دوو مانگیش بۆ هەڵبژاردن و لێکەوتەکانی.

٧- کۆمەڵ و مشتەی توێژینەوەکە:

کۆمەڵی دەنگدەرانی کورد، ئەو دەنگدەرانەن، هەندێکیان وەك مشتەیەك وەرگیراون بۆ توێژینەوەکە وەك نموونەیەك لە کۆمەڵی کوردی دەنگدەر لە شاری کەرکووك لە کۆی (١٠٠) کەس کە فۆڕمیان وەرگرتووە، (٧) فۆڕم هەڵەی

١ * شارەزاکان بریتی بوون لە بەڕێزان:

١- پ.د. عومەرئەحمەد رەمەزان: زانکۆی سلێمانی، کۆلێجی زانستەمرۆڤایەتییەکان، بەشی راگەیاندن، میدیای نوێ.

٢- د. چۆلی ئەسعەد ، زانکۆی پۆلیتەکنیک، پەیمانگای تەکنیکی سلێمانی، بەشی تەکنێکی میدیا.

٣-پ.ی. د، کاروان محەمەد حەسەن، زانکۆی سلێمانی، کۆلێجی زانستەمرۆڤایەتییەکان، بەشی راگەیاندن.

٤- د. کامیل عومەر ، زانکۆی سلێمانی، کۆلێجی زانستە مرۆڤایەتییەکان، بەشی راگەیاندن.

٥- د. هونەر رەسوڵ، زانکۆی پۆلیتەکنیک، پەیمانگای تەکنیکی سلێمانی، بەشی تەکنیکی میدیا.

تێدابـووە و (٩٣) بەتـەواوی پڕکراوەتـەوە.

٨- بیرنامەی توێژینەوەکە:

ئـەم توێژینەوەیـە لەسـەر بنەمـای دوو بیرنامـەی (پشتبەسـتن بـە ئامرازەکانـی راگەیانـدن) و (بیرنامـەی پیلانگێڕیـی)، دارێژراوە و بـۆ ئـەو مەبەسـتە سـوودیان لێوەرگیراوە:

أ- بیرنامەی پشتبەستن بە ئامرازەکانی راگەیاندن:

ئـەم بیرنامەیـە لـە توێژینەوەکـەدا، سـوودی لـێ وەرگیـراوە بـۆ زانینـی ئـەو کاریگەرێتیانـەی ئامرازەکانـی راگەیانـدن لەسـەر وەرگـر و لـەم خاڵانـەدا چـڕ کراوەتـەوە:

-ئامرازەکانـی راگەیانـدن ئەتوانـن هەڵوێسـت و ئاراسـتەی بیرکردنـەوەی وەرگرانیـان بگـۆڕن، لـە رێگای ئـەو گوتارانـەوە کـە ئاراسـتەیان ئەکـەن.

-ئامرازەکانی راگەیاندن، ئەتوانن کاریگەرێتی دابنێن لەسەر ناسەنیی وەرگر.

-ئامرازەکانی راگەیاندن، ئەتوانن گۆڕانکاریی لە بەها کۆمەڵایەتییەکانی وەرگردا بکەن

-ئامرازەکانـی راگەیانـدن، ئەتوانـن رەفتـاری وەرگـران بـە ئاراسـتەی ئەرێنیـی و نەرێنیـی بەهـۆی کاریگەرێتییەکانیانـەوە بگـۆڕن.

ب- بیرنامەی (پیلانگێڕیی):

لـە زانسـتیی دەروونناسـیی و بـواری جەنگـی دەروونییـدا، کۆمەڵێـك بیرنامـە هەیـە کـە توێـژەر لـە توێژینەوەکەیـدا پشـتی بـە (بیرنامـەی پیلانگێڕیـی)، بەسـتووە. ئـەم بیرنامەیـە ئامـاژە بـەوە ئـەدات کـە بانگەشـە (propaganda) و واتـەوات (Rumor)، لـە لایـەن کەسـانێك یـا دامەزاوەیەکـەوە بـە مەبەسـتێکی دیاریکـراو دائەڕێژرێـت و ئەخرێتـەروو، دواتـر خەڵـك خۆبەخشـانە بـڵاوی ئەکەنەوە.

ئـەم بیرنامەیـە بـاس لـەوە ئـەکات کـە مەترسـییەکان لەوێـدا بەهێـز ئەبێـت، کەسـێك یـا لایەنێـك بانگەشـەکە ئـەکات و بـڵاوی ئەکاتـەوە، جەماوەریـش بـاوەڕی پـێ ئەکـەن و رەواجـی پـێ ئـەدەن و تەشـەنە ئـەکات و وەك خۆرکـە، هەڵچـوون لـە هـزری وەرگردا ئەبزوێنێـت. بـەو مانایـەی کـە گوتـارە پیلانگێڕییەکـە کـە ئاراسـتەی کـەس و کەسـانێك و دامەزراوەیـەك، چیـن و توێژێـك، ئاییـن و ئاینزایـەك و نیشـتمان و نەتەوەیـەك، پارتێـک و لایەنێـک ئەکرێـت. بـۆ گۆڕینـی جـۆری بیرکردنـەوە و ئاسـتی رەفتـار نواندنەکانیـان، بـە بارێکـی تـردا جـا لایەنـی ئەرێنیی یاخـود نەرێنیـی بێـت.

٩- دیاریکردنی چەمك و زاراوەکان:

ئەو زاراوانەی لە ناونیشانی توێژینەوەکەدا هاتوون:

نەرمـە گوتـار: ئـەو گوتارانەیـە کـە لـە رێـگای (نەرمەجەنـگ)ەوە، لـە ئامرازێکـی راگەیاندنـەوە، ئاراسـتەی وەرگـری ئـەکات، بـە مەبەسـتی کاریگەرێتیـی و قایلکردنـی.

کاریگەرێتیـی: لـە رێـگای کارلێکـی بەرژەوەندییـە کۆمەڵایەتییەکانـەوە، بەهـۆی دوو هـۆکاری کارتێکـەر (المؤثـر) و کارلێکـراو (المتأثـر)ەوە، لـە ئەنجامـدا کاردانەوەیـەك لای کارتێکراوەوە دێتـە ئاراەوە، بـەلای (ئەرێنیـی) یاخـود (نەرێنیـی)دا.

وەرگر: هەموو ئەو کەسانەن کە بەرکەوتنیان هەیە لەگەڵ راگەیاندنەکاندا لە هەرێمی کوردستان دا.

هەڵبژاردن: لە هەڵبژاردنی پارێزگاکانە کە لە (١٦-١٨ی کانوونی یەکەمی ٢٠٢٣) کرا.

بەشی دووەم: نەرمە گوتار و کاریگەرێتیی لەسەر وەرگر:

یەکەم: نەرمە گوتار و ڕەهەندە جیاوازەکانی:

بە سەرنجدان لە پێوەرەکانی جەنگ و نەرمە گوتار کە شێوازێکە لە (نەرمە جەنگ)، زاراوەی جەنگ جۆر و تێڕوانینی جیاجیا لەخۆئەگرێت. ئەو تێڕوانینانەش لەسەر بنەمای: هاوسەنگیی هێز، جەنگی ڕەوا و ناڕەوا، جەنگ لەسەر بنەمای جوگرافیی. لەسەر ئاستی شێوازی پیادەکردنی کە لەخۆگریی، جەنگی هەمەلایەنە، سەرتاسەریی، سنوردار، هەروەها جەنگی ڕێکخراو و جەنگی پارتیزانیی(٢).جەنگ لەسەر بنەمای جۆر و شێوازی بەکارهێنانی جۆری چەك: ئەتۆمیی، نائەتۆمیی، چەکە گەرمەکان، کیمیایی و بایەلۆژیی و میکرۆبیی بێت.

جۆرە سەرەکییەکانیشی: سەختە جەنگ، نیو سەختە جەنگ و ئەوەی ئێستاش بە فراوانی بەکارئەهێنرێت نەرمە جەنگە(٣). کە لێرەدا ئاماژەیەکیان پێ ئەدرێت:

١- سەختە جەنگ (گەرمە جەنگ)٤*:

جۆرە توندوتیژەکەی جەنگە لە نێوان دوو هێز، دوو پارت، دوو گروپ و دوو وڵات و چەند وڵاتێکدا، لە ڕێگای پەلاماری چەکداری و هەڵمەتی سەربازییەوە بۆ ڕووخاندنی دەسەڵاتێك و داگیرکردنی خاك و نەتەوەیەک هەڵئەگیرسێت و ئامانجێکی ڕامیاریی لە پشتەوەیە(٥).

٢- ئاوێتە سەختەجەنگ٦*:

جۆرێکە لە جەنگ کە تێیدا نەرمە جەنگ و هێزیش بەکار ئەهێنرێت، بۆ لەسەر کار لابردنی دەسەڵاتێك و بەرپرسی ناوچەیەك یا وڵاتێك، بە مەبەستی کودەتا، یاخود گۆڕینی ڕێکخستەی ڕامیاریی (سیستمی سیاسیی)، لەو شوێنە و هێنانەسەر کاری دەسەڵات و ڕێکخستەیەکی نوێ، کە تێیدا نەرمە گوتار و هێزیش بەشدار ئەبن بۆ گەیشتن بە ئامانجێکی دیاریکراو(٧).

٣- نەرمە جەنگ (نەرمەگوتار)٨*:

بەپێوەری جەنگ، نەرمە گوتار جۆرێکە لە نەرمە جەنگ و سەرەتا وەرگر زۆر هەست بەنیشانەکانی ناکات. نەرمە گوتار جۆرێکە لە کۆی ئەو هەڵمەتەی ئامرازەکانی ڕاگەیاندن و گەیاندن، ئاراستەی وەرگرانێکی دیاریکراوی ئەکەن بۆ ئامانجێکی دیاریکراو. نەرمە گوتار ئاراستەی دوژمن یاخود (مێمڵ)٩*یش ئەکرێت.

بۆ هەڵمەت بۆ سەر کلتوور، کایەیەکی کۆمەڵایەتیی، ڕووناکبیریی، ئابووریی و ڕامیاریی. تا لەو ڕێگایەوە کنە بکرێتە ناخی وەرگری کۆمەڵی ئامانج، بۆ هێنانەئارای دۆخێك تا لە ناخەوە بێ هیوای بکات و بیروخێنێت یا بە پێچەوانەوە. هەموو ئەو هەنگاوانەش بەبێ پەلاماری سەربازیی و ناڕاستەوخۆ و نەرم، ئاراستەی جەماوەری کۆمەڵی ئامانج ئەکرێت، کاریگەرێتیەکانی ئەبنە گوشار لەسەر ڕەهەندەکانی کاریگەرێتیی (ناسەنیی، ڕەفتەنیی و سۆزەنیی)، لەو ڕێگایەوە تەرزی بیرکردنەوە و ڕەفتاریان بەو ئاراستەیەی نێرەری نەرمە گوتار نەخشەی بۆ دارشتووە ئەگۆڕرێت.

---

٢ - سيد محسن كمالى كليمانى: عمليات ضد جنگ روانى، مركز آموزشى پژوهشى شهيد صياد شيرازى، تهران ١٣٨٨، ص ٢٨ - ٤٠.

٣ - مركز الحرب الناعمه: مدخل الى الحرب الناعمه، بيروت – لبنان ٢٠١٨، ص٨٥.

٤ * Hard Warfare.

٥ - هەمان سەرچاوە: لا ٨.

٦ * Warfare.

٧ - سيد محسن كمالى كليمانى: م. پ، ص ٤٨.

٨ * Soft Warfare.

٩ * مێمڵ: لە زمانی کوردیی دا، بۆ ئەو کەسانە بەکاردێت کە لە چین و توێژو هاوزمان و هاونیشتمانیی خۆیانە و دەکرێت لەگەڵ یەکتردا ململانێیان هەبێت، بەڵام دوژمنایەتیی هەرگیز.

لەم جۆرەی نەرمە جەنگدا نێرەری نەرمە گوتار، بە تێچوونێكی كەم و بە خەرجدانی توانایەكی كەم و دەستەیەكی بەڕێوەبردنی كەم، ئەتوانێت ئامانجێكی گەورە بەدەست بهێنێت(١٠).

پێناسەكانی نەرمە گوتار:

نەرمە گوتار: بریتییە لە هەموو شێوازەكانی گۆكردن و دەربڕین بە زارەكیی، یاخود لە ڕێگای ئامرازێك لە ئامرازەكانی ڕاگەیاندن و گەیاندنەوە، لە نێرەرەوە بۆ وەرگر بە مەبەستی كاریگەرێتیی و قایلكردن، بۆ ئامانجێكی لە پێشدا دیاریكراو.

نەرمە گوتار: بریتیە لە گوتارێك كە لەخۆگریی كاریگەرێتیەكی دەروونییە، لە ڕێگەی بانگەشەو واتەواتەوە، بە هۆی دەربڕینی ڕووبەڕوو یا لە ڕێگای ئامرازەكانی ڕاگەیاندن و گەیاندنەوە، بەرانبەر كۆمەڵی ئامانج، جا دژایەتیی یا هەڵنان و هیواپێدان بێت، بەبێ بەكارهێنانی توندوتیژیی و جەنگی گەرم، ئاراستەی وەرگرانێكی دیاریكراو ئەكرێت(١١).

نەرمە گوتار: بریتییە لە جەنگی بیروباوەر كە بە شێوازی نهێنیی، ئاشكرا، زارەكیی، نووسراو، گۆكراو و بینراو ئەخرێتەڕوو بە مەبەستی ئاراستەكردنی وەرگر بەرەو ئامانجێكی دیاریكراو، بۆ كاریگەرێتیی دانان و قایلكاریی(١٢).

نەرمە گوتار: جەنگی دەروونییە هەوڵی گۆڕینی بۆچوون و ڕەفتاری بەرانبەر ئەدات بە لایەنی ئەرێنیی و نەرێنییدا(١٣).

لە ڕووی زاراوەوە نەرمە گوتار، بە جەنگی دەروونیی، نەرمە جەنگ، جەنگی سپیی، جەنگی ڕەنگەكان، جەنگی شاراوە، جەنگی بێدەنگ، جەنگی ڕاگەیاندن و گەیاندن، ناو ئەبرێت(١٤)

مێژووی نەرمە گوتار:

نەرمە گوتار، پێشینەكەی لەگەڵ سەرهەڵدانی مێژووی مرۆڤایەتیدا هاتۆتە ئارا، لە مێژووی تۆماركراودا، كۆنترین شێوازەكانی ساتی پێكدادانی كیدۆنیەكان و ماددەكان ئاماژە پێ بدرێت، كاتێك كیدۆنیەكان پەلاماری ماددەكانیان دا و بۆ ترساندنیان پەنایان بۆ ناردنی هەڕەشەكانیان، لە ڕێگای زیادكردنی شاپڵیتە ئاگراوییەكانەوە بوو. لەم جەنگەدا ژمارە شاپڵیتەكانیان زیاد كردووە و بەوەش گوتارێكیان بۆ دوژمن ناردووە كە گوایە ژمارەی سەربازەكانیان زۆرە(١٥). كاتێك نووسین هاتە ئارا و چاپ داهێنرا، نەرمە گوتارەكانیش شێواز و ناوەڕۆكی خۆیان لە ڕێگای وشەوە خستۆتەڕوو، كە ڕادیۆ داهێنرا و تەلەفزیۆن كەوتە بڵاوكردنەوەی پەخشەكانی خۆی لە ڕێگای دەنگ و وێنە و جوڵەوە، نەرمەگوتارەكانیان ئەنارد بۆ وەرگرانیان.

لە سەردەمی تەكنەلۆژیای ڕاگەیاندندا، لە نەرمە گوتارەكاندا گۆڕانكاری ڕیشەیی هاتە ئارا و تێكەڵی هەموو ژیانی مرۆڤ بووە، هەڵمەتی هەڵبژاردنەكانیش هۆكارێك بوون بۆ هەرچی زیاتر بەكارهێنانی نەرمە گوتار كە بۆ بێهیواكردنی دژەكان، یاخود هیوابەخشین بە لایەنگران بێت. ئەمرۆ نەرمە گوتار لە هەموو كایەكانی ژیانی مرۆڤدا، ڕۆڵی گرنگ و یەكلاییكەرەوە ئەگێڕن.

نەرمە گوتار لە جەنگی جیهانی دووەمەوە، بە تەواوی پشتی پێ بەستراوە، لەو جەنگەدا، ئەمریكا و وڵاتانی دژ بە

---

١٠ - عەلی حوسێن وەردی: كەسایەتیی تاكی عیراقیی، وەگێڕانی مەودوودجەبار، ناوەندی ڕۆشنبیریی ئەدیبان، چاپی یەكەم، سلێمانی ٢٠٢٠، لا ١٨.

١١ - قاسم دوستی: رهیافت سطح شناختی در مطالعه أهداف جنگ نرم، فصلنامه راهبردو فرهنگ، شماره شانزدهم، زمستان ١٣٩٠، تهران، ص١٥٢.

١٢ - مهدی صباغیان بیدگلی و مهدی هوشیار: خبرو جنگ نرم، مجله علمی پژوهشی و رسانه، دانشكده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، پایان نامه فوق لسانس، تهران، ١٣٩١ - ١٣٩٢، ص ٣٨.

١٣ - حمید ضیایی پرور: جنگ نرم (ویژه جنگ رسانه‌ای)، چاپ باقری،تهران- ایران ١٣٨٣، ص ٣٨.

١٤ - مدخل الی الحرب الناعمه: مركز الحرب الناعمه، بیروت - لبنان، ٢٠١٨، ص٨٥.

١٥ - مهدی صباغیان: م. پ، ص ١٤٣.

ئەڵمانیا لە ڕێگای بەردانەوەی گوتاری ئاگادارکردنەوە و لە پشتی بەرەکانی جەنگ، هەروەها لە ڕۆژنامە و رادیۆوە، بەردەوام خستنەڕووی نەرمە گوتار بۆ هاوڵاتیانی ئەڵمانی لە هەوڵی بەرپاکردنی جەنگی دەروونیی و نەرمە جەنگدا بوون، تا لە ڕێگای نەرمە گوتارە ئاراستەکراوەکانەوە، نارەزایەتییەك دژ بە دەسەڵاتدارانی ئەڵمانیا لای هاوڵاتیانی ئەڵمانیی بهێننە ئاراوە. ئەمریکا لە جەنگی دژ بە ڤێتنامیش رادیۆی (ڤێتنامی ئازاد)ی خستبووەگەڕ تا لە ڕێگای نەرمە گوتارەکانەوە، نارەزایەتییەك دژ بە (هۆشی مینە)١٦* بهێنێتە ئارا(١٧).

لە نەرمە گوتارەکانی ئەو رادیۆیەشدا (یەکێتی سۆڤێت)١٨*ی وا نیشان ئەدا کە دژ بە بەرژەوەندییەکانی گەلی ڤێتنامە و پشتیوانیی لە مانەوەی (هۆشی مینە) ئەکات، ئەگەر ناوبراو نەمێنێت، ڤێتنامییەکان ئازادیی بەدەست ئەهێنن و ئەکەونە خۆشیەوە(١٩).

لە نێوان بلۆکی رۆژهەڵات٢٠* و بلۆکی رۆژئاوادا٢١*، ئەو دوو بلۆکە پەرەیان بە سارده جەنگ (جەنگی سارد)٢٢* دا کە بەشێك لەوەش لەڕێگای نەرمە جەنگەوە بووە، لە ڕێگای نەرمە گوتارەکانیانەوە دژ بە یەکتری لە کەناڵە جیاجیاکانەوە ئەیانخستە روو. ئاراستەکردنی نەرمە گوتار لە لایەن ئەو جەمسەرانەوە کە ئەیانەوێت کاریگەرێتیی لەسەر لایەنی بەرانبەر دابنێن لە ڕێگای درووستکردنی (کۆدەنگییەوە)٢٣*، بۆ بەکارهێنانی دژ بە دەسەڵاتدارانی کۆمەڵی ئامانج، سەرەنجام نەرمە گوتار هۆکارێکە بۆ کۆکردنەوەی کۆدەنگیی لەسەر بابەتێك، کەسێك، کێشەیەك، رووداوێك و دۆزێك، تا بەهۆیە بەرانبەرەکەی تێك بشکێنێت.

دووەم: کاریگەرێتی و وەرگر

توێژینەوەکە سەرەتا ئەو پرسیارە ئەخاتەڕوو کە ئایا ئامرازکانی راگەیاندن، چ کاریگەرێتییەکیان لەسەر وەرگری نەرمە گوتارەکان و کۆی پەیامە نێردراوەکانی ئەبێت؟

بە پێی بیرنامەی پشتبەستن بە ئامرازەکانی راگەیاندن لەسەر وەرگر، هەموو ئەو بابەتانە پەیوەستن بە: ئاستی ناسکاریی، ئەزموون، هوشیاری و قۆناغ و بارودۆخی ئەو نەرمە گوتارانەوە. وەرگری پڕ ناسکاریی و هوشیار و بە ئەزموون، لە هەندێك کاتدا ماوە بەوە نادەن، کە گوتاری ئامرازێك لە ئامرازەکانەوە کە ئاراستەیان ئەکرێت کاریان تێ بکات و هەوڵ ئەدەن خۆیانی لێ ببوێرن، بەڵام وەرگری ئاسایی بێ تێڕوانین لە کرۆکی نەرمە گوتارەکە وەریان ئەگرن و کاریگەرێتیشیان لەسەریان ئەبێت(٢٤).

پێناسەکانی وەرگر: لە تێڕوانینی شارەزایانی زانستیی کۆمەڵایەتیی، دەروونیی و راگەیاندن و گەیاندنەوە، پێناسەی

---

١٦ * هوشی مینە: (١٨٩٠ – ١٩٦٩)، یەکەم سەرۆکی ڤێتنامی باکور (١٩٤٥ – ١٩٦٩) و پێشەوای راپەڕینی نەتەوەیی لە هیندی چینی بووە.

١٧ - قاسم علیدوستی: م. پ، ص ١٦٠.

١٨ * یەکێتی سۆڤێت: حکومەتێکی (مارکسیست – لینینیست)ی بوو کە دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧، هاتەئاراوەو ململانێی بنچینەی دژ بە وڵاتانی سەرمایەداری و بە تایبەتی ئەمریکا بوو. لە چەندین وڵات پێکهاتبوو کە لەژێر دەسەڵاتی پارتی کۆمۆنیستدا بوون، لە ساڵی (١٩٩١)دا هەڵوەشایەوە.

١٩ - مهدی ناظمی اردکانی و مجید نژاد پورو مصطفی محمدی: انقلاب اطلاعات وتأثیرآن برجنگ نرم، فصلنامە پژوهش های راهبردی سیاست، سال چهارم، شماره ١٦، بهار ١٣٩٥، تهران، ص١٤٢.

٢٠ * بلۆکی خۆرهەڵات: یەکێتی سۆڤێت و ئەو وڵاتانە بوون کە لە شەڕو ئاشتیدا لەناو هاوپەیمانی وارشۆدا بوون.

٢١ * بلۆکی خۆرئاوا: وڵاتانی خولگەی ئەمریکادا بوون و دژایەتی سۆڤێت و کۆمۆنیزمیان دەکرد، ڕێکخراوی ناتۆیان دامەزراند.

٢٢ * سارده جەنگ: ئاوێتەیەکە لە گەرمە جەنگ و نەرمە جەنگ، تێیدا هەردوولا لە نێوان خۆیاندا نەرمە گوتار لە ڕێگای نەرمە جەنگەوە بەکاردەهێنن، بەڵام گەرمە جەنگی نێوان وڵاتەکانی ژێر سێبەری هەردوولا بەردەوام دەبێت.

٢٣ * لەکۆدەنگیدا (هەست – احساس)ەکانی مرۆڤ کاری لەسەردەکرێت و دەوروژێنرێت و لە ڕێگای نەرمەجەنگ و نەرمەگوتارەوە.

٢٤ - مدخل الی الحرب الناعمە: م س، ص٥٦.

جیـاواز بـۆ وەرگـر خراونەتـەڕوو:

وەرگـر: دەسـتەو کۆمەڵێـك لـە جەمـاوەرە، کـە لێـك نزیـك یاخـود لـە رووی کات و شـوێنەوە، لێـك دوور و پەرتوبـڵاون، بـەڵام پێکـەوە سـەرنجیان لەسـەر بابەتێکـی هاوبـەش چڕبێتـەوە و مایـەی بایـەخ ئەبێـت بۆیـان، دواتـر لـە بەرانبەریـدا کاردانەوەیـان هەبێـت(٢٥).

وەرگـر: ئەوکەسـەیە کـە لـە کەناڵێکـی راگەیانـدن و گەیاندنـەوە، بـۆ ئامانجێکـی دیاریکـراو گوتارێکـی ئاراسـتە ئەکرێـت و بەدواکردنـەوەی پەڕلـە (شـیفرە)ی نـاو گوتارەکەوەیـە کـە ئاڕاسـتەی کـراوە(٢٦).

یاخـود ئـەو کەسانەیە ئەکەونە بـەر شـەپۆل و هەژموونی پەخشی بابەتێك کـە لـە کەناڵێکەوە ئاراسـتەی ئەکرێـت، لـە ناواخنـی گوتارەکـەدا بـەدوای بەرژەوەندییەکانـی خۆیـدا ئەگەڕێـت و خوازیـارە مانـاو هێـما نەناسراوەکان بکاتـەوە و لەوێـدا بیدۆزێتەوە(٢٧).

زاراوە و چەمکـی وەرگـر: بـەلای (وێلبـەرشرام)ەوە، زاراوەی وەرگـر بریتیـە لـە (بینـەران، بیسـەران، و خوێنـەران) کـە گوتارێکـی دیاریکراویـان لـە یەکێـك لـە کەناڵەکانـەوە، ئاڕاسـتە ئەکرێـت.

وەرگـر بـە بۆچوونـی (دەنیـس مەککوایـل)، وەرگرێکـی چالاکـە کـە لەنـاو گوتارەکانـدا بـە شـوێن بەرژەوەندیەکانـی خۆیـدا ئەگەڕێـت و وەڵامیشـی ئەبێـت بـۆی(٢٨).

مێـژووی وەرگـر: وەرگـری ئەمـڕۆ زادەی دوێنێـی مێـژووی مرۆڤایەتیـە، وەرگـر لـە مێـژووی کۆنـدا تەنهـا وەرگرێکـی سـادەو ملـدەر بـووە، لـە بەرانبـەر ئـەو گوتارانـەدا کـە ئاراسـتەی کـراوە. وەرگـر تەنهـا وەرگرێـك یـا بینـەری نمایشـە شـانۆیی و پاڵەوانبازیـی و کـۆڕ و کۆبوونـەوە جەماوەرییـەکان بـووە و پەیوەسـت بـووە بـە کات و شـوێنەوە، بـۆ چێژوەرگرتـن لـەوەی کـە نمایـش دەکـرا(٢٩).

لـە قۆناغەکانـی گەشـەکردنی بوارەکانـی گوتارنێریـی و بابەتـە نێرراوەکانـدا، لـە زارەکـی و نووسـین و شـەپۆلی دەنگیـی و وێنەییـدا، مـەودا و بـوردی گوتارنێریـی فراوانـتر بـوو. لـە سـەردەمی تەکنەلۆژیـای نوێـی گەیاندنـدا، لـە گەیاندنـی گوتارەکانـدا (کات و شـوێن) ئـەو بایەخـەی پێشـوویان کاڵ بـۆوە و نـاوەڕۆك و مەغـزای نـاو گوتـارە نێرراوەکانیـش گۆڕانکاریـان بەسـەردا هـات. ئـەو هەنـگاوە گرنگـەش، وەرگـر لـە کەسـێکی سـادەوە گـۆڕرا بـۆ وەرگرێکـی چـالاك و خـاوەن بۆچـوون و رای سـەربەخۆی خـۆی، سـووڕی گەیاندنیـش لـە یـەك ئاڕاسـتەییەوە گـۆڕرا بـۆ سـووڕی بازنەیـی هاتـن و چوونـی گوتـار و وەڵامـی گوتـارەکان لـە کـردەی گەیاندنەکـەدا. وەرگـر جۆرایەتییەکـەی لـە وەرگرێکـی ئاسـایی و بەرهەمێکـی راگەیاندنـەوە گەیشـتە قۆناغێکـی نـوێ، وەرگـر بـوو بـە نوێکـەرەوەی گوتـارە نێردراوەکان و بـەوەش دامـەزراوەی راگەیانـدن و گەیاندنـی ناچـار کـرد، لـە ناردنـی گوتارەکانیانـدا رەچـاوی بۆچـوون و بەرژەوەندییەکانـی ئـەوی وەرگـر بکـەن(٣٠).

رەهەندەکانـی کاریگەرێتیـی: بـۆ گەیشـتن بـە ئامانجەکانـی توێژینەوەکـە پشـت بـە کۆمەڵـی وەرگـران ئەبەسـتێت لـە تێگەیشـتن لـە نەرمـە گوتـارو کاریگەرێتییەکانـی لەسـەر وەرگـر، کاتێـك گوتارێکـی دیاریکـراوی ئاڕاسـتە ئەکرێـت و رەهەندەکانیـش بریتیـن لە:

١- رەهەندەکانـی ناسـەنیی (المعریفـی): لـەم رەهەنـدەدا، ئـەو گوتارانـەی کـە ئاراسـتەی وەرگـران ئەکرێـت لـە چوارچێـوەی (هەواڵێـك، کێشـەیەك، بابەتێـك، رووداوێـك، کـەس و کەسـایەتییەك و دۆزێـك)دا کـە کەناڵـەکان لـە ژینگـەی کۆمەڵایەتیـی

---

٢٥ - الیکسیس تن: نظریه هاوپژوهش های ارتباط جمعی، ترجمه نعیم بدیعی، نشر روزنامه همشهری، تهران ١٣٨٨، ص ٢٠١.

٢٦ - صلاح نصر: جنگ روانی، ترجمه محمودحقیقت کاشانی، نشرنی، تهران ١٣٨١، ص٤٢٧.

٢٧ - دینیس ماك کوایل: مخاطب شناسی، مرکز مطالعات وتحقیقات رسانه، تهران ١٣٨٩، ص٤ -٥.

٢٨ - ناهد خوشنویس: مخاطبشناسی، دانشگاه علمی کاربردی، پایاننامه دکترا، تهران ١٣٩٩- ١٤٠٠، ص ٩-٢.

٢٩ - روشندل اربطانی و مهدی شریفی و سمیەلبافی: مدیریت رسانه، دانشگاه تهران، چاپ سوم، تهران ١٣٩٦، ص ٥١- ٥٢.

٣٠ - هادی اسماعیلی: مطالعات تحلیلی سبك زندگی مصرف گرا، تهران، ١٣٨٩، ص٢٨.

وەرگرەوە، وەریانئەگرن و لە دووتوێی گوتارێکدا دایدەڕێژنەوە و ئاڕاستەی وەرگری ئەکەن بۆ کاریگەرێتی و قایلکاریی. ناسکاریی بە گشتیی کۆی ئەزموون و زانیارییە نێرراوەکانە کە کاریان لەسەر کراوە و تاقیکراونەتەوە و گونجاوە تا بە مەبەستی کاریگەرێتیی لەسەر وەرگر ئاڕاستەیان بکرێت(٣١).

٢- ڕەهەندی ڕەفتەنیی (السلوکی): لە بواری زانستیی دەروونییەوە، ڕەفتار پێوانە ئەکرێت و بەئەو پێوانەکردنەش هەست بەو گۆڕانکارییە ئەکرێت کە لە ڕەفتاری وەرگردا، کاتێك نەرمە گوتارێکی ئاڕاستە ئەکرێت، هەستی پێ بکرێت.

٣- ڕەهەندی سۆزەنی (العاطفی): بۆ کاریگەرێتیی لە ڕێگای نەرمە گوتارێکەوە لەسەر وەرگر، گوتارنێر کار لەسەر وروژاندنی ئەو بابەتانە ئەکات، کە ئەبنە پاڵنەرێك بۆ لایەنی سۆزداری وەرگر و بەو هۆیەشەوە لایەنی سۆزداریی بەو ئاڕاستەیە ئەگۆڕرێت کە نێرەری نەرمە گوتارەکە وەك ئامانج دیاریکردووە(٣٢).

بەشی پراکتیکی

خستنەڕووی ئەنجامەکان:

یەکەم: تایبەتمەندی بەرتوێژەکان:

ڕەگەزی بەرتوێژان:

بەپێی ئەنجامەکان، زۆرینەی بەرتوێژان (نێرن) و لە پلەی یەکەمدان و (مێ)ش لە پلەی دووەم، ئەوەش پەیوەستە بەبارە کلتوورییەکەی کۆمەڵی کوردەوارییەوە کە ڕەگەزی مێ کەمتر ئامادەن بۆ بەشداربوون لە زۆربەی چالاکییەکاندا یاخود گرنگی پێ نادەن. بڕوانە خشتەی (١).

خشتەی (1): ڕەگەزی بەرتوێژان

جۆرەکان	دووبارە	%	پلە
نێر	63	67.741	یەکەم
مێ	30	32.259	دووەم
کۆی گشتیی	93	100	-

باری کۆمەڵایەتیی بەرتوێژان:

ئاماژەکان دەرخەری ئەوەن کە زۆرینەی بەرتوێژان لە پلەی یەکەمدا (خێزاندار)ن و لە پلەی دووەمیشدا (سەڵت)، لەبەرئەوەی زۆربەی بەرتوێژان لەتەمەنێکی هەراشدان. بڕوانە خشتەی (٢).

خشتەی (2): باری کۆمەڵایەتیی بەرتوێژان

بڕگە	دووبارە	%	پلە
سەڵت	٢٥	26.881	دووەم
خێزاندار	68	73.119	یەکەم
کۆی گشتیی	93	100	-

٣١ - جعفر دمیرچی، م. پ، ص٧٩.

٣٢ - ایاد خلف عمر الكعود: استراتيجية القوة الناعمة ودورها في تنفيذ أهداف السياسية الخارجية الامريكية في مناطق العربية، جامعة الشرق الاوسط، مذكرة للحصول على درجة الماجستير في العلوم السياسية، ٢٠١٥- ٢٠١٦، ص٦٨.

تەمەنی بەرتوێژان:

ئەنجامەکان ئاماژەی ئەوەن، تەمەنی نێوان (٢٩-٣٩) زۆرینەن و لە پلەی یەکەمدان، ئەوانەش کە تەمەنیان لەنێوان (٥٠) و بەرەوژووردایە دواپلەی ڕێزبەندییەکەیان گرتووە. بڕوانە خشتەی (٣).

خشتەی (3): تەمەنی بەرتوێژان

بڕگە	دووبارە	%	پلە
18 بۆ 29	20	21,505	دووەم
29 بۆ 39	43	46,237	یەکەم
40 بۆ 49	20	21,505	دووەم/د
50 و زیاتر	10	10,753	سێیەم
کۆی گشتیی	93	100	

ئاستی خوێندەواری:

بەپێی ئەنجامەکان، هەڵگرانی بڕوانامەی ناوەندی زۆرینەن و لە پلەی یەکەمدان و دواپلەش بۆ هەڵگرانی بڕوانامەی دیبلۆمە، ئەوەش پەیوەستە بەتایبەتمەندێتی جۆگرافیای کۆمەڵایەتیی بەرتوێژەکان. بڕوانە خشتەی (٤).

خشتەی (4): ئاستی خوێندنی بەرتوێژان

بڕگە	دووبارە	%	پلە
سەرەتایی	10	10,752	پێنجەم
ناوەندیی	24	25,806	یەکەم
ئامادەیی	23	24,731	دووەم
دبلۆم	16	17,205	چوارەم
بەکالۆریۆس	18	19,354	سێیەم
دپلۆمی باڵا	2	2,152	شەشەم
ماستەر	0	0	حەوتەم
دکتۆرا	0	0	حەوتەم/د
کۆی گشتیی	93	100	-

نیشتەجێبوونی بەرتوێژان:

ئەنجامەکان ئاماژەی ئەوەن، شارنشینان زۆرینەن و لە پلەی یەکەمدان و دواپلەش نیشتەجێی قەزاکانن، ئەوەش ئەکاتە ئەوەی کە بایەخدان بە دانیشتوانی دەرەوەی شارەکان لەئاستێکی لاوازدایە. بڕوانە خ (٥).

خشتەی (5): شوێنی نیشتەجێبوونی بەرتوێژان

بڕگە	دووبارە	%	پلە
پارێزگا	90	96,774	یەکەم
قەزا	3	3,225	دووەم
ناحیە	٠	٠	سێەم

گوند	٠	٠	سێیەم/2
کۆی گشتیی	93	100	-

ئاستی بەکارهێنانی ئامڕازە جیاجیاکان:

زۆرینــەی بەرتوێــژان ئامــرازە جیاجیاکانــی راگەیاندنیــان بــۆ (٣-٤)کاتژمێــر بەکارهێنــاوە لــە شــەو و رۆژێکــدا و لــە پلــەی یەکەمــدا و دواپلــەش (٥) کاتژمێــر و زیاتــر، ئــەوەش نیشــانەیە بــۆ دیــاردەی ئالودەبوونــی بەرتوێــژان پێیانــەوە. هەروەهــا نیشــانەیە کیشــە بــۆ بــێ کارییــان. بڕوانــە خشــتەی (٦).

خشتەی (6): ئاستی بەکارهێنانی راگەیاندنەکان لە شەو و رۆژێکدا			
بڕگە	دووبارە	%	پلە
یەك کاتژمێر	10	10,752	سێیەم
1 بۆ 2	20	21,505	دووەم
3 بۆ 4	60	64,514	یەکەم
لە 5 زیاتر	3	3,227	چوارەم
کۆی گشتیی	93	100	-

ئامرازە پەسەندکراوەکان بۆ وەرگرتنی گوتارەکان:

ئەنجامــەکان ئامــاژەی ئــەوەن، زۆرینــەی بەرتوێــژان تــۆڕە کۆمەڵایەتییــەکان بــە پەســەندتر ئەزانــن بــۆ وەرگرتنــی گوتــارەکان و لــە پلــەی یەکەمــدان و دواپلــەش بــۆ ئەوانەیــە کــە پشــت بــە ئامــرازی (ڕادیــۆ) ئەبەســتن بــۆ ئــەو مەبەســتە. ئــەوەش ئاماژەیــە بــۆ مانــەوەی وەرگرانــی (ت.ك) و لاوازبوونــی پەیوەندییــان بــە بوارەکانــی تــری راگەیاندنــەوە. بڕوانــە خشــتەی (٧).

خشتەی (7): ئەو کەناڵانەی زیاتر گوتارەکانی لێ وەرئەگریت			
بڕگە	دووبارە	%	پلە
چاپکراو	2	2,150	سێیەم
رادیۆ	1	1,076	چوارەم
تەلەفزیۆن	32	34,408	دووەم
ت.کۆمەلایەتییەکان	58	62,366	یەکەم
کۆی گشتیی	93	100	-

دووەم/ پرسە تایبەتەکان بە بابەتی توێژینەوەکەوە:

یەك: کاریگەرێتییە ناسەنییەکان (التأثيرات المعرفيە):

نەرمەگوتارەکان هۆکاربوون تا ئاستی بیرکردنەوەم فراوانتر بێت:

ئەنجامــەکان ئامــاژەن بــۆ ئــەوەی زۆرینــەی بەرتوێــژەکان (دڵنیانیــن) لــە کاریگەرێتییەکانــی نەرمەگوتــاری راگەیانــدن و

لە پلەی یەکەمدان، دواپلەش لە (لەگەڵیدا نین)، ئەوەش بەڵگەیە بۆ ئەوەی کە ئەو نەرمەگوتارانە نەیانتوانیوە کاریگەرێتیان لەسەر وەرگران هەبێت. بڕوانە خشتەی (٨).

خشتەی (8):نەرمەگوتار و کاریگەرێتی لەسەر وەرگران

ئەگەرەکان	نێر	%	مێ	%	کۆ	پلە
تەواو لەگەڵیدام	14	15,053	2	2,150	16	سێیەم
لەگەڵیدام	21	22,580	2	2,150	23	دووەم
دڵنیا نیم	19	20,430	10	10,750	29	یەکەم
لەگەڵیدا نیم	7	7,526	8	8,600	15	چوارەم
هیچ لەگەڵیدا نیم	2	2,150	8	8,600	10	پێنجەم
کۆی گشتیی	63	67,739	30	32,261	٩٣	100
بۆچی/ بەڵگە	بڕوانە خشتەی (29)					

کاریگەرێتی نەرمەگوتاری راگەیاندن لەسەر ئاستی تێگەیشتنی بەرتوێژەکان:

ئەنجامەکان ئاماژەن بۆ ئەوەی، بەرتوێژان لەرێژەو لە پلەی یەکەمدا (دڵنیا نین) لە کاریگەرێتی نەرمە گوتارەکانە لەسەر ئاستی تێگەیشتنیان سەبارەت بە دۆز و کێشەکانی دەوروبەریان، دواپلەش (لەگەڵیدا نین). بەو مانایەیە کە کاریگەرێتییەکانی نەرمەگوتاری راگەیاندنەکان لە ئاستێکی لاوازدایە. بڕوانە خشتەی (٩).

خشتەی (9): نەرمەگوتار و ئاستی تێگەیشتنی وەرگران

ئەگەرەکان	نێر	%	مێ	%	کۆ	پلە
تەواو لەگەڵیدام	20	21,505	1	1,075	21	دووەم
لەگەڵیدام	14	15,053	3	3,221	17	سێیەم
دڵنیا نیم	18	19,354	7	7,576	25	یەکەم
لەگەڵیدا نیم	5	5,366	9	9,677	14	پێنجەم
هیچ لەگەڵیدا نیم	6	6,421	10	10,752	16	چوارەم
کۆی گشتیی	63	67,699	30	32,301	93	100
بۆچی/ بەڵگە	بڕوانە خشتەی(29)					

کاریگەرێتی نەرمەگوتاری راگەیاندن لە دیاریکردنی لایەنی دڵخوازی خۆم:

ئەنجامەکان ئاماژەن بۆ ئەوەی، زۆرینەی بەرتوێژان پێیانوایە ئەو نەرمە گوتارانە بەرچاوڕوونی پێداون لە دیاریکردنی لایەنی دڵخوازی خۆیاندا و لە پلەیەکەمدان، نزمترین رێژە و دواپلەش تەواو لەگەڵیدان. ئەوەش سەلمێنەری بەهێزی ئەو نەرمەگوتارانەیە لەسەریان. بڕوانە خشتەی (١٠).

خشتەی (10): کاریگەرێتی نەرمەگوتارلە دیاریکردنی بەربژێراندا

ئەگەرەکان	نێر	%	مێ	%	کۆ	پلە
تەواو لەگەڵیدام	12	12,903	2	2,130	14	چوارەم
لەگەڵیدام	22	23,655	2	2,130	24	یەکەم
دڵنیا نیم	9	9,677	9	9,627	16	سێیەم
لەگەڵیدا نیم	16	17,204	7	7,521	23	دووەم

هیچ لەگەڵیدا نیم	4	4,301	10	10,752	16	سێیەم/د
کۆی گشتیی	63	67,84	30	32,16	93	100
بۆچی/ بەڵگە	بڕوانە خشتەی (29)					

نەرمەگوتارەکان کاریگەرێتی زیاتریان لەسەر کەسی پێویست پێ بەخشیوم.

بەپێی ئەنجامەکان، زۆرینەی بەرتوێژان کە لە ڕێژەوپلەی یەکەمدان(لەگەڵیدان)و، دوا ڕێژە و پلەش (تەواو لەگەڵیدان)ە، ئەوەش بەڵگەیە کە نەرمەگوتارەکان توانیویانە کاریگەرێتیان لەسەر وەگران هەبێت. بڕوانە خشتەی (١١).

خشتەی (11): کاریگەرێتی نەرمەگوتارەکان هانیداوم لەسەرئەوەی بەشداربم لەهەڵبژادنەکەدا

ئەگەرەکان	نێر	%	مێ	%	کۆ	پلە
تەواو لەگەڵیدام	12	12,903	1	1,075	13	چوارەم
لەگەڵیدام	20	21,507	3	3,225	23	یەکەم
دڵنیا نیم	8	8,607	7	7,526	15	سێیەم
لەگەڵیدا نیم	13	13,978	8	8,604	21	دووەم
هیچ لەگەڵیدا نیم	10	10,754	11	11,827	21	دووەم/د
کۆی گشتیی	63	67,744	30	32,256	93	100
بۆچی/ بەڵگە	بڕوانە خشتەی (29)					

کاریگەرێتی نەرمەگوتارەکان بۆ بڕیاردان لەسەر چوون بۆ هەڵبژاردنەکە

ئەنجامەکان ئاماژەن بۆ ئەوەی کە زۆربەی بەرتوێژان لە پلەی یەکەمدا (لەگەڵیدا نین) و (دواپلەش تەواو لەگەڵیدان)ە، نیشانەی ئەوەیە کە نەرمەگوتارەکان، نەیانتوانیوە کاریگەرێتی تەواویان هەبێت لەچوونیاندا بۆ دەنگدان. بڕوانە خشتەی (١٢).

خشتەی (12): کاریگەرێتی نەرمەگوتارەکان بۆبڕیاردان لەچوونمدا بۆهەڵبژاردنەکە

ئەگەرەکان	نێر	%	مێ	%	کۆ	پلە
تەواو لەگەڵیدام	11	11,827	2	2,152	13	پێنجەم
لەگەڵیدام	18	19,354	2	2,152	20	دووەم
دڵنیا نیم	11	11,827	6	6,452	17	چوارەم
لەگەڵیدا نیم	13	13,978	12	12,903	25	یەکەم
هیچ لەگەڵیدا نیم	10	10,752	8	8,603	18	سێیەم
کۆی گشتیی	63	67,738	30	32,262	93	100
بۆچی/ بەڵگە	بڕوانە خشتەی (29)					

نەرمەگوتارەکان کاریگەرێتیان نەبووە تا بتوانم بەرچاوروونیی درووست دەربارەی بەرژەوەندیەکانی خۆم پەی پێ ببەم.

بەپێی ئەنجامەکان، رێژە و پلەی یەکەم (لەگەڵیدام) و دواپلەش (هیچ لەگەڵیدا نیم)ە، نیشانەیە بۆ ئامانج نەپێکانی

نەرمەگوتارەکانی راگەیاندنەکە و کاریگەرنەبوونیان لەسەر وەرگران. بڕوانە خشتەی (١٣).

خشتەی (13): نەرمەگوتار و کاریگەریتی بۆ بەرچاوڕوونییم لەسەربەرژەوەندییەکانم

ئەگەرەکان	نێر	%	مێ	%	کۆ	پلە
تەواو لەگەڵیدام	17	18,279	3	3,226	20	سێیەم
لەگەڵیدام	22	23,655	4	4,302	26	یەکەم
دڵنیا نیم	9	9,677	12	12,904	21	دووەم
لەگەڵیدا نیم	7	7,526	6	6,452	13	چوارەم
هییچ لەگەڵیدا نیم	8	8,602	5	5,377	13	چوارەم/د
کۆی گشتیی	63	67,739	30	32,261	93	100
بۆچی/ بەڵگە						

نەرمەگوتارەکان ئەوەندەکاریگەر نەبوون، تا بۆچوونی خۆم بگۆڕم لەسەر ئەوەی کە بەنیاز بووم هەڵیبژێرم.

ئەنجامەکان ئاماژەن بۆئەوەی کە لە ڕێژە و پلەی یەکەمدا (لەگەڵیدام)ە و دواپلەش (هییچ لەگەڵیدا نیم)ە. ئەوەش سەلمێنەرە بۆ ناکاریگەربوونی گوتارەکانی ئەو کەناڵانەیە لەسەر وەرگران لەو دۆخەدا کە ئەوی تێدایە. بڕوانە خشتەی (١٤).

خشتەی (14): نەرمەگوتار و کاریگەریتی لەسەر بۆچوونم

ئەگەرەکان	نێر	%	مێ	%	کۆ	پلە
تەواو لەگەڵیدام	15	16,129	2	2,151	17	سێیەم
لەگەڵیدام	22	23,646	7	7,528	29	یەکەم
دڵنیا نیم	12	12,903	13	13,972	25	دووەم
لەگەڵیدا نیم	8	8,601	5	5,375	13	چوارەم
هییچ لەگەڵیدا نیم	6	6,451	3	3,225	9	پێنجەم
کۆی گشتیی	63	67,73	30	32,31	93	100
بۆچی/ بەڵگە						

دوو: کاریگەرێتییە رەفتەنییەکان(السلوکیة)

نەرمەگوتارەکان کاریگەربوون، لەسەر رەفتاری من بۆ بەشداریکردن لەهەڵبژاردندا.

ئەنجامەکان ئاماژەن بۆ ئەوەی کە لە ریژە و پلەی یەکەمدا(لەگەڵیدام) و نزمترین رێژە و پلەش(هییچ لەگەڵیدا نیم)ە. ئەوەش بەڵگەیە کە نەرمەگوتارەکان، کاریگەرێتیان لەسەر وەرگران هەبووە و نێرەر و کەناڵ ئامانجی خۆیان پێکاوە. بڕوانە خشتەی (١٥).

خشتەی (15): نەرمەگوتارەکان کاریگەربوون لەسەر رەفتارم تابەشداری لە هەڵبژاردنەکەدا بکەم

ئەگەرەکان	نێر	%	مێ	%	کۆ	پلە
تەواو لەگەڵیدام	12	12,903	4	4,303	16	چوارەم
لەگەڵیدام	25	26,881	6	6,453	31	یەکەم

دڵنیا نیم	10	10,752	14	15,053	24	دووەم
لەگەڵیدا نیم	13	13,978	4	4,301	17	سێیەم
هیچ لەگەڵیدا نیم	3	3,225	2	2,151	5	پێنجەم
کۆی گشتیی	63	67,739	30	32,261	93	100
بۆچی/ بەڵگە	بڕوانە خشتەی (29)					

نەرمەگوتارەکان ڕەفتاری منیان بەهێزترکرد، تا بەشدابوونێکی کارام هەبێت لە هەڵبژاردنی ئەوەی ئەمەوێت.

ئەنجامەکان ئاماژەن بۆ ئەوەی کە زۆرترین ڕێژە و پلەی یەکەم(دڵنیا نیم)ەو کەمترین ڕێژە و دواپلەش(تەواو لەگەڵیدام)ە.ئەوەش کاریگەرنەبوونی گوتارە نێردراوەکان ئەسەلمێنێت لەسەر وەرگران، کە ئەو کەناڵانەی ڕاگەیاندن ناردوویانە بۆ وەرگرانیان. بڕوانە خشتەی (١٦).

خشتەی (16): نەرمەگوتارەکان هانیاندام تا کارابم لەهەڵبژاردنی ئەو کەسەی کە لام پەسەندە						
ئەگەرەکان	نێر	%	مێ	%	کۆ	پلە
تەواو لەگەڵیدام	8	8,602	0	0	8	پێنجەم
لەگەڵیدام	29	31,182	8	8,602	37	یەکەم
دڵنیا نیم	12	12,903	15	16,129	27	دووەم
لەگەڵیدا نیم	6	6,451	4	4,303	10	چوارەم
هیچ لەگەڵیدا نیم	8	8,602	3	3,226	11	سێیەم
کۆی گشتیی	63	67,74	30	32,26	93	100
بۆچی/ بەڵگە	بڕوانە خشتەی(16)					

نەرمەگوتارەکان کاریگەربوون، تا ڕەفتارنواندنەکانم بەهێزتربن، لەو ڕۆڵەی ئەیبینم لەبەشدارییم لە کردەی هەڵبژاردنەکەدا.

ئەنجامەکان ئاماژەکان بۆ ئەوەی، زۆرترین ڕێژە و لە پلەی یەکەمدا (دڵنیا نیم)ە و نزمترین ڕێژە و پلەش(هیچ لەگەڵیدا نیم)ە، ئەوەش ناکاریگەربوونی ناواخنی گوتارەکان و سەرنەکەوتنی کەناڵەکەیە لەو کردەیەدا. بروانە خشتەی (١٧).

خشتەی (17): نەرمەگوتارەکان کاریگەربوون، لە ڕۆڵ بینینی من دا بۆ چۆنێتیی بەشدراییکردنم لەهەڵبژاردنەکەدا						
ئەگەرەکان	نێر	%	مێ	%	کۆ	پلە
تەواو لەگەڵیدام	12	12,903	4	4,304	16	سێیەم
لەگەڵیدام	27	29,032	5	5,375	32	دووەم
دڵنیا نیم	18	19,354	18	19,353	36	یەکەم
لەگەڵیدا نیم	4	4,304	2	2,150	6	چوارەم
هیچ لەگەڵیدا نیم	2	2,150	1	1,076	3	پێنجەم
کۆی گشتیی	63	67,743	30	32,257	93	100
بۆچی/ بەڵگە	بڕوانە خشتەی(29)					

نەرمەگوتارەکان ڕۆڵێکی بەرچاویان هەبووە لەبەرچاو روونیمدا بۆ ناسینی ماف وئەرکەکانی کەلەئەستۆمە لەهەڵبژاردنەکەدا. بڕوانە خشتەی (١٨).

خشتەی (18): نەرمەگوتارەکان ڕۆڵیان هەبووە لە ناسینی ماف وئەرکەکانم لەهەڵبژاردنەکەدا

ئەگەرەکان	نێر	%	مێ	%	کۆ	پلە
تەواو لەگەڵیدام	10	10,752	2	2,150	12	چوارەم
لەگەڵیدام	24	25,806	8	8,604	32	یەکەم
دڵنیا نیم	18	19,354	12	12,905	30	دووەم
لەگەڵیدا نیم	8	8,602	6	6,452	14	سێیەم
هییچ لەگەڵیدا نیم	3	3,225	2	2,150	5	پێنجەم
کۆی گشتیی	63	67,739	30	32,261	93	100
بۆچی/ بەڵگە	بڕوانە خشتەی (29)					

نەرمەگوتارەکان زیاتر کاریگەرێتیان هەبوو و ڕەفتارەکانم بەو ئاڕاستەیە گۆڕراوە کە گوتارێک وەرگرم تێیدا ڕەچاوی بەرژەوەندییەکانم کرابێت.

ئەنجامەکان ئاماژەن کە زۆرینەی بەرتوێژان لەبەرزترین ڕێژە و پلەدا(دڵنیانین)و نزمترین ڕێژە و پلەش(هییچ لەگەڵیدا نین)ە، ئەوەش بەڵگەیە کە نەرمەگوتارەکان نەیانتوانیوە ئەوەی ئامانجیان بووە بیهێننەدی لە کردەی گەیاندنی گوتارەکاندا و پێویستە ڕێکارێکی تر بگرنەبەر بۆ ڕاستکردنەوەی ئەو کێماسییەیان. بڕوانە خشتەی (١٩).

خشتەی (91): کاریگەرێتی نەرمەگوتارەکان ڕەفتاریان بەجۆرێک گۆڕیوم تا ڕەچاوی بەرژەوەندیەکانم بکەم

ئەگەرەکان	نێر	%	مێ	%	کۆ	پلە
تەواو لەگەڵیدام	14	15,053	1	1,077	15	چوارەم
لەگەڵیدام	20	21,505	7	7,525	27	دووەم
دڵنیا نیم	16	17,204	15	16,129	31	یەکەم
لەگەڵیدا نیم	10	10,752	6	6,463	16	سێیەم
هییچ لەگەڵیدا نیم	3	3,225	1	1,079	4	پێنجەم
کۆی گشتیی	63	67,739	30	32,261	93	100
بۆچی/ بەڵگە	بڕوانە خشتەی (29)					

نەرمەگوتارەکان لە هەڵبژاردندا ئەوەندە کاریگەرنەبوون، تا بەرچاوروون بم بۆ نواندنی ڕەفتارێک تاکەسانی شایستە بۆ شوێنی شایستە هەڵبژێرم.

ئەنجامەکان ئاماژەن کە زۆرینەی بەرتوێژان و لە پلەی یەکەمدا (دڵنیا نین) و نزمترین ڕێژە و پلەش (هییچ لەگەڵیدا نین)ە. ئەوەش ناکاریگەربوونی کرۆکی نەرمەگوتارەکان بووە، هەروەها باوەڕ بەخۆنەبوونی وەرگران بووە لە خۆساغکردنەوەیاندا، بۆ هەڵبژاردنی ئەوەی کە لەبەرژەوەندیاندایە. بڕوانە خشتەی (٢٠).

خشتەی (20):نەرمەگوتارەکان بەرچاوڕوونییان نەداومەتێ تا بتوانم کە سی شایستە هەڵبژێرم						
ئەگەرەکان	نێر	%	مێ	%	کۆ	پلە
تەواو لەگەڵیدام	16	17,204	0	0	16	سێیەم
لەگەڵیدام	21	22,580	6	6,452	27	دووەم
دڵنیا نیم	18	19,354	14	15,053	32	یەکەم
لەگەڵیدا نیم	5	5,376	8	8,602	13	چوارەم
هیچ لەگەڵیدا نیم	3	3,225	2	2,151	5	پێنجەم
کۆی گشتیی	63	67,739	30	32,261	93	100
بۆچی/ بەڵگە	بڕوانە خشتەی (29)					

نەرمەگوتارەکان ئەوەندەیان زانیاری نەداومەتێ تا هەنگاو بەرە و رەفتاری هەڵەنەنێم، کەسی ناشایستە هەڵنەبژێرم.

ئەنجامەکان ئاماژە دەدەن کە زۆربەی بەرتوێژان، کە لە رێژە و پلەی یەکەمدان(لەگەڵیدان) و نزمترین رێژە و پلەش (هیچ لەگەڵیدا نین)ە، ئەوەش بەڵگەیە کە نەرمەگوتارەکان نەیانتوانیوە کاریگەرێتیان لەسەر وەرگران هەبێت بۆگۆڕینی رەفتاریان بەرەوباشتر. بڕوانە خشتەی (٢١).

خشتەی (21): نەرمەگوتارەکان ئەوەندە زانیاریان نەداومەتێ تا کەسانی ناشایستە هەڵنەبژێرم						
ئەگەرەکان	نێر	%	مێ	%	کۆ	پلە
تەواو لەگەڵیدام	10	10,752	2	2,151	12	سێیەم
لەگەڵیدام	25	26,881	8	8,603	33	یەکەم
دڵنیا نیم	16	17,204	14	15,053	30	دووەم
لەگەڵیدا نیم	8	8,602	4	4,302	12	سێیەم/د
هیچ لەگەڵیدا نیم	4	4,301	2	2,151	6	چوارەم
کۆی گشتیی	63	67,74	30	32,260	93	100
بۆچی/ بەڵگە	بڕوانە خشتەی(٢٩)					

سێ: کاریگەرێتییە سۆزەنییەکان(العاطفية)

لە برگەی نەرمەگوتارەکان ئاستی رەشبینی منیان بەرەو گەشبینی بردووە بۆ بەشداریکردنم لە هەڵبژاردنەکەدا. ئەنجامەکان ئاماژەن بۆ ئەوەی زۆرینەی بەرتوێژان پلەی یەکەمدا (لەگەڵیدان) و نزمترین رێژە و پلەش (لەگەڵیدا نین وهیچ لەگەڵیدا نین)ە، ئەوەش ئاماژەیە بۆ کاریگەرێتی ئەو نەرمەگوتارانە. بڕوانە خشتەی (٢٢).

خشتەی (22): نەرمەگوتارەکان ئاستی رەشبینی منیان بەرەو گەشبینیی بردووە						
ئەگەرەکان	نێر	%	مێ	%	کۆ	پلە
تەواو لەگەڵیدام	15	16,129	2	2,151	17	سێیەم
لەگەڵیدام	26	27,956	6	6,452	32	یەکەم
دڵنیا نیم	12	12,903	18	19,356	30	دووەم
لەگەڵیدا نیم	4	4,301	3	3,225	7	چوارەم

هیچ لەگەڵیدا نیم	6	6,451	1	1,076	7	چوارەم/د
کۆی گشتیی	63	67,74	30	32,260	93	100
بۆچی/ بەڵگە	بڕوانە خشتەی (29)					

کاریگەرێتی گوتارەکان، ئاستی متمانەبوونی منیان بەرانبەر کۆی زانیارییەکانی کە ئەنێررێن، زیاترکردووە.
ئەنجامەکان ئاماژەن بۆ ئەوەی، بەرزترین ڕێژە و پلە (لەگەڵیدان)و (هیچ لەگەڵیدا نین)، کەمترین ڕێژە و پلەی وەرگرتووە. ئەو ئاماژەیە پشتڕاست ئەکەنەوە، کاریگەرێتیی لەسەر وەرگران بەهێزبووە و نەرمەگوتارەکان ئامانجی خۆیانیان پێکاوە. بڕوانە خشتەی (٢٣).

خشتەی (23): نەرمەگوتارەکان ئاستی متمانەی منیان بەرانبەر بە کۆی زانیارییە نێرراوەکان، زیادکردووە

ئەگەرەکان	نێر	%	مێ	%	کۆ	پلە
تەواو لەگەڵیدام	9	9,677	1	1,0761	10	سێیەم
لەگەڵیدام	٣١	33,333	4	4,302	35	یەکەم
دڵنیا نیم	13	13,978	20	21,506	33	دووەم
لەگەڵیدا نیم	7	7,526	3	3,226	10	سێیەم/د
هیچ لەگەڵیدا نیم	3	3,225	2	2,151	5	چوارەم
کۆی گشتیی	63	67,739	35	32,261	93	100
بۆچی/ بەڵگە	بڕوانە خشتەی(29)					

لە ئاماژەی ئەنجامی کاریگەرێتییەکانی گوتارەکان لەسەر وەرگر، کە ئاستی دڵەڕاوکێی منیان بەرانبەر ڕوداوەکانی دەورووبەرم کەم کردۆتەوە.
لە ڕێژە و پلەی یەکەمدا و(دڵنیا نین)ە و (تەواو لەگەڵیدان وهیچ لەگەڵیدا نین)، نزمترین ڕێژە و پلەیان وەرگرتووە.
کەواتە ئاستی کاریگەرێتییەکە بوونی هەبووە. بڕوانە خشتەی (٢٤).

خشتەی (24): نەرمەگوتارەکان دڵەڕاوکێی منیان بەرانبەر ڕووداوەکانی دەورووبەرم کەم کردۆتەوە

ئەگەرەکان	نێر	%	مێ	%	کۆ	پلە
تەواو لەگەڵیدام	١٠	10,752	1	1,076	11	چوارەم
لەگەڵیدام	23	24,731	3	3,226	26	دووەم
دڵنیا نیم	9	9,677	22	23,657	31	یەکەم
لەگەڵیدا نیم	11	11,827	3	3,226	14	سێیەم
هیچ لەگەڵیدا نیم	10	10,752	1	1,076	11	چوارەم/د
کۆی گشتی	63	67,739	30	32,261	93	100
بۆچی/ بەڵگە	بڕوانە خشتەی(29)					

لەبڕگەی کاریگەرێتییەکان مکوڕانەتر هانیانداوم تا ئاستی سۆزدارییم بەرانبەر ئەوانیتر زیاتر ئەرێنیی بێت.
(لەگەڵیدام)، لە رێژەدا بەرزترین و لە پلەدا یەکەمە. بڕگەی(هیچ لەگەڵیدا نیم)، لە رێژە و پلەشدا نزمترین ئاستی وەرگرتووە. ئەوەش بەهێزی کاریگەرێتییەکە ئەخاتەروو. بڕوانە خشتەی (٢٥).

خشتەی(25): نەرمەگوتارەکان ئاستی سۆزداریی منیان بەرانبەر ئەوانیتر بەهێزتر کردووە

ئەگەرەکان	نێر	%	مێ	%	کۆ	پلە
تەواو لەگەڵیدام	14	15,053	4	4,301	١٨	سێیەم
لەگەڵیدام	16	17,204	6	6,451	22	دووەم
دڵنیا نیم	12	12,903	13	13,979	25	یەکەم
لەگەڵیدا نیم	18	19,354	4	4,301	22	دووەم/د
هیچ لەگەڵیدا نیم	3	3,225	3	3,229	6	چوارەم
کۆی گشتیی	63	67,739	30	32,261	93	100
بۆچی/ بەڵگە	بڕوانە خشتەی (29)					

ئاماژەکان بۆبڕگەی کاریگەرێتییەکان، ئاستی لایەنداریی (ئیتنیما)منیان بۆ نەتەوە ونیشتمانەکەم زیاتر کردووە، کە رێژە و پلەکەی لە یەکەمدا (لەگەڵیدان)ە و رێژە و دوا پلەش (لەگەڵیدان)ە، سەلمێنەری ئەوەیەکە کاریگەرێتییەکە لەئاستێکی زۆر بەرزدایە. بڕوانە خشتەی (٢٦).

خشتەی (26): نەرمەگوتارەکان لایەندارێتیی منیان بۆ نەتەوە و نیشتمانەکەم زیاتر کردووە

ئەگەرەکان	نێر	%	مێ	%	کۆ	پلە
تەواو لەگەڵیدام	7	٧،٥٢٦	4	4,301	11	چوارەم
لەگەڵیدام	19	20,430	10	10,753	29	یەکەم
دڵنیا نیم	13	13,978	6	6,453	19	دووەم
لەگەڵیدا نیم	12	12,903	7	7,526	19	دووەم/د
هیچ لەگەڵیدا نیم	12	12,903	3	3,227	15	سێیەم
کۆی گشتیی	63	67,74	30	32,260	93	100
بۆچی/ بەڵگە	بڕوانە خشتەی(٢٩)					

لەبڕگەی کاریگەرێتییەکان، نەیان توانیوە لە رووی سۆزدارییەوە وام لێ بکەن، ئاستی رەشبینییەکانم بەرە و گەشبینیی زیاتر ببەم، بەرزترین رێژە و لە پلەی یەکەمدا (لەگەڵیدان)ە، وە نزمترین رێژە و پلەش(تەواو لەگەڵیدان)ە، ئەو رێژە و پلەیەش ئەوە پشتڕاست ئەکاتەوە، کە نەرمەگوتارەکان کاریگەرێتیی لەسەر وەرگر زۆر بەرزبووە. بڕوانە خشتەی (٢٧).

خشتەی(27): نەرمەگوتارەکان نەیان توانیوە ئاستی رەشبینییەکانم بەرەو گەشبینیی ببەن

ئەگەرەکان	نێر	%	مێ	%	کۆ	پلە
تەواو لەگەڵیدام	4	4,301	2	2,152	6	پێنجەم
لەگەڵیدام	26	27,956	8	8,604	34	یەکەم
دڵنیا نیم	12	12,903	12	12,904	24	دووەم

لەگەڵیدا نیم	14	15,053	5	5,376	19	سێیەم
هیچ لەگەڵیدا نیم	7	7,526	3	3,225	10	چوارەم
کۆی گشتیی	63	67,739	30	32,261	93	100
بۆچی/ بەڵگە	بڕوانە خشتەی (29)					

نەرمەگوتارەکان، نەیانتوانیوە ئەوەندە کاریگەر بن تا ئاستی لەیەندارێتییم بۆ نیشتمان و نەتەوەکەم بەهێزتر ببێت، لە ئاماژەدان بە ئەنجامی وەڵامەکان ئەبینرێت کە رێژەی بەرز و پلەی یەکەم بۆ(دڵنیا نین)و(لەگەڵیدا نین)ە، کە هەردوو بڕگەکە لەیەک رێژە و پلەی یەکەمدان و (لەگەڵیدان)ە، ئاماژەکان لەئارادا بوونی کاریگەرێتییەکە ئەسەلمێنن. بڕوانە خشتەی (٢٨).

خشتەی (٢٨): نەرمەگوتارەکان نەیانتوانیوە ئاستی لابوونم بۆ نەتەوەونیشتمان بەرزکەنەوە

ئەگەرەکان	نێر	%	مێ	%	کۆ	پلە
تەواو لەگەڵیدام	2	2,150	14	15,055	16	سێیەم
لەگەڵیدام	6	6,451	9	9,678	15	چوارەم
دڵنیا نیم	14	15,053	4	4,302	18	دووەم
لەگەڵیدا نیم	20	21,505	2	2,150	22	یەکەم
هیچ لەگەڵیدا نیم	21	22,580	1	1,076	22	یەکەم/د
کۆی گشتیی	63	67,739	30	32,261	93	100
بۆچی/ بەڵگە	خشتەی (28)					

٨.ئەنجامەکان ئاماژەن بۆ ئەوەی، زۆرینەی بەرتوێژان متمانەیان بە کاریگەرێتییەکانی ئەو نەرمەگوتارانە هەبووە، کە راگەیاندنەکانی هەرێمی کوردستان ئاڕاستە وەرگرانی خۆیانکردووە و لە پلەی یەکەمدا هاتووە. دواپلەش بۆ ئەوانەیە کە متمانەیان بەکاریگەرێتیی ئەو گوتارانە نەبووە ئەوەش ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە ئەو پێچەدەنگەی(feedback) بەرتوێژەکان بەرانبەر بەگوتارەکان هەیان بووە، هەرِمەکی نەبووەو هۆکارێکی بابەتیانەی لە پشتەوە بووە. بۆ وردەکاریی زیاتر بڕوانە خشتەی (٢٩).

خشتەی (29): درووستیی وەڵامەکان یا وەڵامی بۆچییەکان.

ئەگەرەکان	متمانەبوون		متمانەنەبوون		دڵنیانەبوون		کۆی گشتی		پلەبەندی
	د	٪	د	٪	د	٪	د	٪	
لەگەڵدابوون	841	45	-	-	-	-	841	45	یەکەم
دڵنیانەبوون	-	-	-	-	520	28	520	28	دووەم
لەگەڵیدانەبوون	-	-	498	27	-	-	498	27	سێیەم
کۆی گشتیی	841	45	498	27	520	28	1859	100	-

لێکەوتەکانی توێژینەوەکە:

١. نەرمەگوتارەکانی راگەیاندنی هەرێم هۆکارێکی باش نەبوون لە فراوانبوونی بیرکردنەوەی وەرگران و گەشەپێدانی ئاستی تێگەیشتنیاندا سەبارەت بە ژینگەی هەڵبژاردنی پارێزگاکانی عێراق.

٢. دید و تێروانین و (لایەندارێتیی/ئینتیما)ی رەنگاورەنگی وەرگران، کاریگەرێتی مکوورانەی هەبووە لەسەر هەڵوێستیان، سەبارەت بە ئەو بەرچاوروونییانەی کە نەرمەگوتارەکانی راگەیاندنی هەرێم ئاراستەی کردوون، سەبارەت بە ژینگەی هەڵبژاردنی پارێزگاکانی عێراق.

٣. تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان پەسەندترینی ئامرازەکانی راگەیاندنی هەرێمی کوردستان بوون لە پانتایی هەڵبژاردنی پارێزگاکانی عێراقدا.

٤.نەرمە گوتاری راگەیاندنەکانی هەرێم نەیانتوانیوە بابەتییانە بەربژێرەکان بە وەرگرانیان بناسێنن لە هەڵبژاردنی پارێزگاکانی عێراقدا.

٥. نەرمە گوتاری راگەیاندنەکانی هەرێم هاوکاری وەرگرانیان نەبوون لە ناسینی بەرژەوەندییە بابەتیی و چارەنووسازەکانی خۆیاندا، لەپانتای کردەکانی هەڵبژاردنی پارێزگاکاندا.

٦. نەرمەگوتارەکانی راگەیاندنی هەرێم لە روونکردنەوە و تێگەیاندنی رەهەندە ئەرێنیی و نەرێنییەکانی هەڵبژاردنی پارێزگاکاندا، هاوکاریی وەرگرانیان نەبوون.

٧. لاوازیی و رووکەشبوونی ئەو زانیارییانەی کە نەرمەگوتارەکانی راگەیاندنی هەرێم ئاراستەی وەرگرانیان کردووە، سەبارەت بە چەمکی شایستەبوون و ناشایستەبوونی بەربژێرەکان لە هەڵبژاردنی پارێزگاکانی عێراقدا.

٨. لاوازی و رواڵەتیبوونی ناوەرۆکی ئەو نەرمەگوتارانەی کە راگەیاندنەکانی هەرێم ئاراستەی وەرگرانیانی ئەکەن، سەبارەت بە کردەکانی هەڵبژاردنی پارێزگاکانی عێراق.

٩. نەرمە گوتاری راگەیاندنەکانی هەرێم هاندەرێکی باش و بابەتییانەی وەرگرانیان نەبوون لە بڕیارسازیی بەشداریوونیان لە هەڵبژاردنی پارێزگاکاندا.

١٠.نەرمەگوتاری راگەیاندنەکانی هەرێم هۆکاری کارابوونی شێوە و شێوازی رەفتاری وەرگرانیان بوون لە کردەکانی هەڵبژاردنی پارێزگاکاندا.

١١. ناکارابوونی نەرمەگوتارانەی کە راگەیاندنەکانی هەرێم ئاراسنەی وەرگرانیانی ئەکەن، سەبارەت بە گۆڕینی ئاراستەی دەنگدانیان لە هەڵبژاردنی پارێزگاکانی عێراقدا.

١٢. بێتوانایی نەرمە گوتاری راگەیاندنەکانی هەرێم لەگەشەپێدانی ئاستی گەشبینی و متمانەی وەرگرانیاندا، سەبارەت بە ئەنجامەکانی هەڵبژاردنی پارێزگاکانی عێراق.

١٣. بێتوانایی نەرمە گوتاری راگەیاندنەکانی هەرێم لە کەمکردنەوەی ئاستی دڵەراوکێ و نیگەرانی وەرگرانیاندا، سەبارەت بە ئەنجامەکانی هەڵبژاردنی پارێزگاکانی عێراق.

١٤. بێتوانایی نەرمەگوتاری راگەیاندنەکانی هەرێم لە بزواندنی هەستی (لایەندارێتیی/ ئینتما)ی وەرگرانیاندا، سەبارەت بە کردەکانی هەڵبژاردنی پارێزگاکانی عێراق.

١٥. جێگیرنەبوونی دید و تێڕوانینەکانی بەرتوێژانی توێژینەوەکە و راڕابوونیان، سەبارەت بە نەرمە گوتاری راگەیاندنەکانی هەرێم، لە وەڵامەکانیاندا.

بەگشتی وەڵامەکان لەبڕگەی بۆچییدا، لە پلەی یەکەمدا، متمانەبوونی زۆرینەی بەرتوێژان بووە، بەو نەرمەگوتارانەی

ئاڕاستەیان کراوە لە ڕاگەیاندنەکانی هەرێمی کوردستانەوە، کە نەرمەگوتارەکان کاریگەرێتییان لەسەریان داناوە.

الملخص :

يتناول هذا البحث موضوع متعلقاً بالخطاب الإعلامي الناعم من حيث تأثيره على المتلقي، والذي، أي الخطاب الناعم، يعده البعض من المنشغلين المتخصصين بالشؤون الإعلامية, الأقوى تأثيراً في إقناعه بمحتوى ما يوجه إليه، أي المتلقي، مِن قِبل المؤسسات الإعلامية. من هنا فالبحث يهدف إلى:

التأكد من نوع التأثيرات التي يقعها الخطاب الأعلامي الناعم على المتلقي.

الكشف عن مستوى التأثيرات التي يقعها الخطاب الأعلامي الناعم على المتلقي.

ويعد هذا البحث من البحوث الوصفية التي تكون مناسباً لإدراك تفاصيل متغيراته الأساسية والعلاقات البينية التي تزودنا بما يجري في فضائها المشحونة بشحنات تأثيرية متبادلة، مستخدماً المسح أسلوباً من خلال أداة الإستبيان الإستقصائي، معتمداً على مصوتي المكون الكردى لمحافظة كركوك في إنتخابات المحافظات العراقية (٢٠٢٣)، مجتمعاً للبحث، ومنه، أُختيرت (١٠٠) منهم عمدياً كمبحوثين ومبحوثات، عينة له.

ومن أهم إستنتاجات البحث،هي:

عدم قدرة الخطاب الإعلامي الناعم في الإقليم في تحريك إحساس إنتماء المتلقي أثناء إنتخابات المحافظات العراقية لعام (٢٠٢٣).

كان الإعلام الإجتماعي أوفر حظا لقبول المتلقي في الإقليم من بين جميع اوسائل الإعلامية الموجودة فيه أثناء إنتخابات المحافظات العراقية لعام (٢٠٢٣).

الكلمات الافتتاحية: (الخطاب الناعم، التاثير، المتلقى، الانتخابات).

Abstract:

This research deals with a topic related to soft media discourse in terms of its impact on the recipient, which, i.e. soft discourse, is considered by some media professionals to have the strongest influence in convincing him of the content of what is directed to him, i.e. the recipient, by media institutions. Hence, the research aims to:

Verify the type of influences that soft media discourse has on the recipient.

Reveal the level of influences that soft media discourse has on the recipient.

This research is considered one of the descriptive researches that are suitable for understanding the details of its basic variables and the interrelationships that provide us with what is happening in its space charged with mutual influential charges, using the survey as a method through the survey questionnaire tool, relying on the voters of the Kurdish component of Kirkuk Governorate in the Iraqi governorate elections (٢٠٢٣), as a research community, and from it, (١٠٠) of them were deliberately chosen as male and female researchers, as a sample for it.

The most important conclusions of the research are:
The inability of the soft media discourse in the region to stir the recipient's sense of belonging during the Iraqi governorate elections for the year (٢٠٢٣).
Social media was more likely to be accepted by the recipient in the region than all the media outlets present in it during the Iraqi governorate elections for the year (٢٠٢٣).
Keywords: (soft discourse, influence, recipient, elections).

سەرچاوەكان:

كوردیی :

ڕەحیم سورخی: شیكردنەوەی ڕەخنەیی گوتاری ڕۆژنامەنووسیی كوردیی(١٩١٨-١٩٣٢)،بڵاوكراوەی ئەكادیمیای كوردیی ژ(٢١٤)، چاپخانەی هاشم، هەولێر٢٠١٣.
م.ب.ڕۆدێنكۆ: وتارگەلی ئەدەبی كوردیی سەدەكانی ناوەڕاست، و.ئەنوەرقادرمحەمەد، ناوەندی توێژینەوەی جەمیل ڕۆژبەیانی، سلێمانی ٢٠٢٠.
عەلی وەردی: كەسایەتی تاكی عیراقی، وەگێڕانی مەودوودجەبار، ناوەندی ڕۆشنبیریی ئەدیبان، چاپی یەكەم، سلێمانی ٢٠٢٠.
عربی :
اياد خلف عمر الكعود: استراتيجية القوة الناعمة ودورها في تنفيذ أهداف السياسية الخارجية الامريكية في مناطق العربية، جامعة الشرق الاوسط، مذكرة للحصول على درجة الماجستير فى العلوم السياسية، ٢٠١٥- ٢٠١٦.
صلاح نصر: جنگ روانى، ترجمه محمودحقيقت كاشانى،انتشارات سروش، مركزمطالعات وسنجش برنامەای صداوسيماى جمهورى اسلامى ايران، تهران١٣٨١.
مركز الحرب الناعمه: مدخل الى الحرب الناعمه، بيروت – لبنان ٢٠١٨.
فارسى:
اليكسيس تن: نظريه هاوپژوهش هاى ارتباط جمعى، ترجمه نعيم بديعى، نشر روزنامه، همشهرى، تهران ١٣٨٨
جنگ نرم(ويژەجنگ رايانەاى):انتشارات موسسةفرهنكى وتحقيقات بين المللى ابرارمعاصرتهران،،چاپ باقرى،تهران ١٣٨٣.
دينيس ماك كوايل: مخاطب شناسى، مركز مطالعات وتحقيقات رسانه، تهران ١٣٨٩.
روشندل اربطانى و مهدى شريفى و سميەلبافى: مديريت رسانه، دانشگاه تهران، چاپ سوم، تهران ١٣٩٦.
سيد محسن كمالى كليمانى: عمليات ضدجنگ روانى، مركز آموزشى پژوهشى شهيد صياد شيرازى، تهران ١٣٨٨
جعفر دميرچى: راهبردهاو راهكارها درجنگ نرم. معاونت آموزش فرهنگى، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامى، تهران ١٣٨٣.
حميد ضيايى پرور: جنگ نرم (ويژه جنگ رسانەاى)، چاپ باقرى،تهران– ايران ١٣٨٣.
محمد رضا محمدى:فرهنگ روزنامەنگار،سازمان چاپ وانتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامى،تهران١٣٧٨. محمودحقيقت كاشانى، نشرنى، تهران ١٣٨٣.
ناهد خوشنويس: مخاطب شناسى، دانشگاه علمى كاربردى، پايان نامه دكترا، (در شتەاى مخاطب شناسى ورسانەها)،

تهـران ۱۳۹۹- ۱٤۰۰.
هادی اسماعیلی: مطالعات تحلیلی سبك زندگی مصرف گرا، نشرنی، تهران ۱۳۸۹.

گۆڤارو وەرزنامەکان:

قاسـم دوسـتی: رهیافـت سـطح شـناختی در مطالعـه أهـداف جنـگ نـرم، فصلنامـه راهـبردو فرهنـگ، شـماره شـانزدهم، زمسـتان ۱۳۹۰، تهـران.
مهـدی صباغیـان بیدگلـی و مهـدی هوشـیار: خـبرو جنـگ نـرم، مجلـه علمـی پژوهشـی و رسـانه، دانشـکده علـوم اجتماعـی دانشـگاه تهـران، پایـان نامـه فـوق لسـانس، تهـران، ۱۳۹۱ – ۱۳۹۲.
مهـدی ناظمـی اردکانـی و مجیـد نـژاد پـورو مصطفـی محمـدی: انقـلاب اطلاعـات وتأثیـرآن برجنـگ نـرم، فصلنامـه پژوهـش هـای راهـبردی سیاسـت، سـال چهـارم، شـماره ١٦، بهـار ۱۳۹٥، تهـران.

Copyright © Open access article with CC BY-NC-ND 4.0

هاوسەرگیریی میسار؛ حوکمی شەرعیی و لێکەوتە کۆمەڵایەتییەکانی «هەرێمی کوردستان بە نموونە»

م.ی. عدنان أحمد فتاح
ناوەندی کوردستان بۆ دۆکیۆمێنت و
لێکۆڵینەوەی ئەکادیمیی- زانکۆی سلێمانی
adnan.fatah@univsul.edu.iq

م.د.سعدون حسين أحمد
مامۆستا لە بەشی خوێندنی ئیسلامی- ئێواران-
کۆلێجی زانستە ئیسلامییەکان- زانکۆی سلێمانی
saadoon.mustafa@univsul.edu.iq

پوختە:
هاوسەرگیریی مسیار بابەتێکی نوێیە، بەم ساڵانەی دوایی هاتووەتە ناو ژیانی کۆمەڵایەتیی ئێمەوە، وەک باس ئەکرێت هاوسەرگیرییەکی ئاسانە، بەڵام بێ گرفتیش نییە، لەبەرئەوەی هێشتا نوێیە کۆمەڵگەی کوردیی ناتوانێت بە ئاسانیی و ئاشکرا قبوولی بکات، ئەمەش وای کردووە ئەو کەسانەی ئەیکەن، بە نهێنیی بیهێڵنەوە، ئەم نهێنیبوونەش رووبەڕووی کۆمەڵێک گرفتی شەرعیی و کۆمەڵایەتییمان ئەکاتەوە، بەو پێیەی کۆمەڵگەی کوردیی کۆمەڵگەیەکی زۆرینە موسوڵمانە و پەیڕەویی لە شەریعەتی ئیسلامیی ئەکات، بە گوێرەی شەریعەتیش هاوسەرگیریی ئەبێت ئاشکرا بێت، لە هەمان کاتدا لە رووی کۆمەڵایەتییشەوە هاوسەرگیریی نهێنیی پەسەند نییە و بکەرانی رووبەڕووی کێشەی زۆر ئەکاتەوە، ئێمە لەم توێژینەوەیەدا لەو گرفتە ئاینیی و کۆمەڵایەتیانە ئەکۆڵینەوە کە بەهۆی هاوسەرگیریی مسیار روو ئەدەن.

کلیلە وشەکان: کێشە، هاوسەرگیریی میسیار، فیقهیی، کۆمەڵایەتیی، هەرێمی کوردستان.

Recieved: 2/8/2024
Accepted: 12/10/2024

E-ISSN: 2790525-X
P-ISSN: 27905268

پێشەکیی

سەرەڕای جیاوازیی گرێبەست و ڕێوشوێنەکان، بە درێژایی مێژوو، هاوسەرگیریی بنەمای سەرەکیی درێژەدان بووە بە کۆمەڵگە مرۆییەکان. جۆرەکان و گرێبەستی هاوسەرگیریی بە گوێرەی قۆناغە مێژووییەکان، ئایینە جیاوازەکان، مەزهەب، کەلتوور و کۆمەڵگەکان جیاوازن. لە کۆمەڵگە ئیسلامییەکاندا هاوسەرگیریی باو و دانپێدانراو، بریتییە لە هاوسەرگیریی ئاشکراکراوی نێر و مێیەک. لەگەڵ ئەوەشدا بە گوێرەی کۆمەڵگە ئیسلامییەکان، ئایینزا و مەزهەبە جیاوازەکان، هاوسەرگیریی تریش هەبووە کە کۆدەنگییان لەسەر نەبووە. یەکێک لەو جۆرانەش هاوسەرگیریی میسیارە. هاوسەرگیریی میسیار بە گوێرەی کۆمەڵگەکان جیاوازیی هەیە، ئەوەی بڕیار لەم جیاوازییەش ئەدات کەلتوور و یاساکانی ئەو کۆمەڵگەیانەیە.

ماوەی چەند ساڵێکە هاوسەرگیریی میسیار کە سەرەتا لە وڵاتانی کەنداو ئەکرا، لە هەرێمی کوردستانیشدا بڵاوبووەتەوە. سەرەڕای ئەو دژایەتییە زۆرەی بەرامبەر ئەم هاوسەرگیرییە هەیە، ڕۆژ بە ڕۆژ زیاتر بڵاوەبێتەوە. ئێمە لەم توێژینەوەیەدا هەوڵمان داوە تیشک بخەینە سەر تایبەتمەندییەکانی هاوسەرگیرییەکە، هۆکارەکانی سەرهەڵدان و بڵاوبوونەوەی، ڕەهەندە کۆمەڵایەتیی و فیقهییەکانی و، پاشان ئەو گرفتە کۆمەڵایەتییانەی ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە لە هەرێمی کوردستان بە دوای خۆیدا ئەیانهێنێت.

-پێکهاتەی توێژینەوە

باسی یەکەم؛ ڕەهەندە فیقهییەکانی هاوسەرگیریی میسیار لە هەرێمی کوردستان.

باسی دووەم؛ ڕەهەندە کۆمەڵایەتییەکانی هاوسەرگیریی میسیار لە هەرێمی کوردستان.

باسی سێیەم؛ گرفت و کێشە کۆمەڵایەتییەکانی هاوسەرگیریی میسیار لە هەرێمی کوردستان.

- کێشەی توێژینەوەکە

لەم توێژینەوەیەدا هەوڵ دراوە وەڵامی چەند پرسیارێکی سەرەکیی بدرێتەوە، لەوانەش؛

لە کاتێکدا ئەم هاوسەرگیرییە سەرەتا لە چەند کۆمەڵگەیەکی کەنداوەوە سەریهەڵداوە، ئەو هۆکارانە چیین ڕێگایان بۆ سەرهەڵدانی ئەم هاوسەرگیرییە لە هەرێمی کوردستانیش خۆش کرد؟

سەرەڕای ئەو دژایەتییە توندەی بۆ هاوسەرگیرییەکە هەیە و دەیان کێشە بەدوای خۆیدا ئەهێنێت، هۆکاری خێرا بڵاوبوونەوەی چییە لە هەرێمی کوردستان؟

بۆچیی کۆدەنگیی ئایینی دروست نابێت بۆ ڕەتکردنەوەی ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە؟

ئەو کێشە کۆمەڵایەتییانە چیین بەهۆی هاوسەرگیریی میسیار لە هەرێمی کوردستان سەرهەڵئەدەن؟

-گرنگیی توێژینەوەکە

لەگەڵ ئەوەی ئەم هاوسەرگیرییە هیچ پشتەستورییەکی یاسایی و کۆمەڵایەتیی نییە لە هەرێمی کوردستان، بەڵام ڕۆژ بە ڕۆژ و زۆر بە خێرایی بڵاوئەبێتەوە، ئەمەش گرنگیی توێژینەوە لە بارەیەوە زیاتر ئەکات.

گرنگییەکی تری توێژینەوەکە ئەوەیە، هاوسەرگیریی میسیار دەیان کێشەی کۆمەڵایەتیی بە دوای خۆیدا هێناوە، کە لە دادگاکانیشدا بە قوورسیی چارەسەر ئەکرێن، هەر بۆیە بابەتەکە بۆ کایەی زانستیی گرنگییەکی زۆر و پێویستی

هەیە. توێژینەوە لەبارەی ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە کە بۆ کۆمەڵگای کوردیی نوێیە، دەرگا بە ڕووی چارەسەری کێشەکانی هاوسەرگیرییەکەدا ئەکاتەوە.

-ئامانجی توێژینەوەکە

ئامانج لەم توێژینەوەیە خستنەڕووی ئەو هۆکار و پاڵنەرانەیە کە دەرگایان بە ڕووی هاوسەرگیریی میسیار لە هەرێمی کوردستان کردەوە. هەروەها دەرخستنی ئەو کێشە و گرفتە کۆمەڵایەتیی، کەلتووریی، خێزانیی، یاسایی و فیقهییانەیە، بەهۆی سەرهەڵدانی ئەم هاوسەرگیرییە و بڵاوبوونەوەی درووست ئەبن. هاوکات بەشداریی کردن لە کەڵەکەکردنی زانیاریی و هەوڵی زانستیی لەبارەی بابەتەکە.

-گرفتەکانی توێژینەوەکە

گرفتی سەرەکیی توێژینەوەکە بریتییە لە قایلکردنی ئەو کەسانەی هاوسەرگیریی میسیاریان کردووە بۆ چاوپێکەوتن و وەرگرتنی زانیاریی لێیان. هۆکاری ئەمەش نهێنیبوونی هاوسەرگیرییەکەیە لە هەرێمی کوردستان و شاردنەوەی لەلایەن ئەو کەسانەی ئەیکەن. گرفتێکی تری توێژینەوەکە کەمیی ئەدەبیاتی زانستییە لەسەر بابەتەکە، ئەمەش بە هۆی ئەوەی هاوسەرگیرییەکە لە هەرێمی کوردستان بەراورد بە کۆمەڵگاکانی کەنداو نوێیە.

-میتۆدی توێژینەوەکە

لەم توێژینەوەدا بە پلەی سەرەکیی، پشت بە میتۆدی وەسفیی و شیکاریی بەستراوە. هاوکات بەکارهێنانی هەریەک لە ئامرازەکانی چاوپێکەوتن لەگەڵ ئەو مامۆستا ئایینیانەی هاوسەرگیریی میسیار بۆ خەڵک ئەکەن، لیژنەی باڵای فەتوای هەرێمی کوردستان و لیژنەی فەتوای سلێمانی. هەروەها فۆرمی ڕاپرسیی بۆ وەرگرتنی زانیاریی لەبارەی ئەو کەسانەی هاوسەرگیریی میسیاریان کردووە.

-کۆمەڵگای توێژینەوەکە

لەم توێژینەوەیەدا گفتوگۆ لەگەڵ چەند مامۆستایەکی ئایینیی شاری سلێمانی کراوە کە هاوسەرگیرییەکە بە ڕەوا ئەزانن، پشتیوانیی ئەکەن و بەشێکیشیان بۆ خەڵکیان کردووە. هاوکات ژمارەیەک پرسیار لە فۆرمێکدا ئاڕاستەی ١٦ کەس (١٤ پیاو و دوو ژن) کراوە، کە هاوسەرگیریی میسیاریان کردووە. دواتریش شیکردنەوە بۆ وەڵامەکان کراوە.

تەوەری یەکەم: مێژووی هاوسەرگیریی میسیار و ڕەهەندە فیقهییەکانی لە هەرێمی کوردستان

یەکەم: چەمکی میسیار

پێش ئەوەی باس لە ڕەهەندە جیاوازەکانی هاوسەرگیریی میسیار بکەین، بە پێویستی ئەزانین کورتەیەک لەبارەی واتای سەرەتای چەمکەکەوە بڵێین. بە گوێرەی ئەوەی هاوسەرگیریی میسیار بابەتێکی نوێیە، بۆیە لە کتێبە فیقهییە کۆنەکاندا نابینرێ. فەقیهە کۆنەکان گفتوگۆی زۆریان لەبارەی ئەم بابەتە نەکردووە، چونکە لەو ڕۆژگارەدا هاوسەرگیرییەکی لەو جۆرە بوونی نەبووە، بەڵام لە کتێبە فیقهییە نوێیەکاندا ئەم بابەتە ئامادەیی هەیە و باسێکی گەرمی شارەزایانی فیقهی ئیسلامییە لەم سەردەمەدا، بۆیە لە ڕەهەندەکانی زمانەوانیی، فیقهیی و ئوسوڵیی فیقهەوە،

بابەتەکەیان باس کردووە و شرۆڤەیان کردووە، ئێمە هەوڵ ئەدەین لێرەدا بە کورتیی لەبارەی رەگ و واتای زمانەوانی چەمکەکەوە، بۆچوونە جیاوازەکان باس بکەین و شرۆڤەیان بکەین.

- لە کتێبی "لسان العرب" لە برگەی پیتی "سین"دا، بەم شێوەیە باس لە رەگی وشەی میسیار ئەکات و ئەڵێت: ئەسڵی وشەکە لە چاوگی "السیر"وە وەرگیراوە کە بە واتای رۆشتنە، واتە پەیوەست نەبوون بە مانەوە لە جێگایەک، هەروەها وشەی "سیّار" و "مسیار" هەردووکیان سیغەی موبالەغەی وشەکەن و واتای زیادەرەویی ئەگەیەنن، بۆیە "مسیار" واتە پەیوەست نەبوون بە ماڵێکەوە یان بە کەسێکەوە و زوو جیهێشتنی ئەو ماڵە یاخود ئەو کەسە. بە گوێرەی ئەم سەرچاوەیە میسیار بە ئەو کەسە ئەوترێت کە بەردەوام لە هاتن و چووندایە. (ابن منظور، ١٤١٤، ج٤، ص ٣٨٩).

کەواتە وشەی میسیار بۆ وەسف کردنی کەسێک بەکار ئەهێنرێت کەوا بەردەوام سەرپێیە و پەیوەسەت نییە بە شوێنێکەوە، بۆیە ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە بەو ناوەوە ناونراوە، چونکە پیاو بە دوور ئەگرێت لەو ئەرکە خێزانییانەی کەوا ناچاری ئەکات بە مانەوە لە ماڵەوە یاخود پەیوەستی ئەکات بە ژیانی تایبەتیی خێزانییەوە.

بۆچونێکی تر هەیە سەبارەت بە رەگ و ریشەی وشەی میسیار، کەوا ئەم وشەیە لە ناوچەیەکی دیاریکراوی عەرەبستانی سعوودییە، بە ناوی نەجدەوە بەکار ئەهێنرێت بە واتای سەردانیکردن بە کاتی رۆژ، وەک سەردانی دراوسێ بەو پێیەی لەم جۆرە هاوسەرگیرییەدا پیاو بە کاتی رۆژ سەردانی هاوسەرەکەی ئەکات و بە شەو نامێنێتەوە. (الأشقر،٢٠٠٠، ص١٦٢)

بۆچوونی سێیەم لەبارەی وشەی میسیارەوە ئەڵێت؛ ئەم وشەیە لە وڵاتانی کەنداوی عەرەبییدا واتای سەردانێکی سەرپێییە و پێکەوەبوونێکی کوورتی کاتییە، لەم جۆرە هاوسەرگیرییەدا، چێژ و پێکەوە بوونێکی بەردەوامی ژن و مێرد بوونی نییە، بۆیە ئەم ناوەیان لێناوە.(الأشقر،٢٠٠٠، ص١٦٢)

دووەم: دەرکەوتنی هاوسەرگیریی میسیار لە کۆمەڵگە ئیسلامییەکاندا

گومانی تێدا نییە کە ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە ریشەیەکی مێژوویی هەیە لە نێو فیقهیی ئیسلامییدا، هەرچەندە ناوەکەشی جیاواز بێت، بەڵام جۆرێک لە هاوسەرگیریی لەم شێوەیە بوونی هەبووە لە نێو کۆمەڵگەدا. وەک ئیبن قودامە لە کتێبە بەناوبانگەکەی (المغني)دا چەند نموونەیەک لەم جۆرە هاوسەرگیرییە ئەگێرێتەوە (الرَّجُل يتزوَّجُ المرأةَ ويَشْترِطُ عليها أن يَأْتِيَها في الأيَّامِ: يجوزُ الشَّرْطُ، فإن شاءتْ رَجَعَتْ. وقال في الرجلِ يتزوَّجُ المرأةَ على أن تُنْفِقَ عليه في كل شهرٍ خَمْسَةَ دَرَاهِم، أو عَشَرَةَ دَرَاهِم: النكاحُ جائزٌ، ولها أن تَرْجِعَ في هذا الشَّرْطِ).(ابن قدامة، ١٩٩٧، ج٤، ص٤٧٨) لێرەدا ئیبن قودامە باسی پیاوێک ئەکات ئافرەتێکی مارە کرد بە مەرجی ئەوەی تەنها لە کاتی رۆژدا پێکەوە ئەبن، ئەوە هاوسەرگیرییەکە درووستە، یاخود پیاوێک ئافرەتێک مارە ئەکات بە مەرجی ئەوەی مانگانە ئافرەتەکە برێک پارە بدات بە پیاوەکە، بە هەمان شێوە درووستە، بەڵام ئافرەتەکە ئەتوانێت پاشگەز ببێتەوە هەرکات ویستی. ئەم نموونانەی لێرەدا باسکراون بە شێوەیەک نزیکن لە میسیارەوە، بۆیە ئەکرێ بڵێین رێگە خۆشکەرییەک هەبووە بۆ هاوسەرگیریی میسیار لە رووی مێژووییەوە.

ئێمە لێرەدا باس لە رەهەندە مێژووییەکەی هاوسەرگیریی میسیار و سەرهەڵدانی ئەکەین. گوومانی تێدا نییە ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە ریشەیەکی مێژوویی هەیە لە کەلەپووری کۆمەڵگە ئیسلامییەکاندا، کەواتە رێگەخۆشکەرییەکی کۆمەڵایەتیی و فیقهیی لە رووی مێژووییەوە بۆ ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە هەیە. بە بێ بوونی ئەو پێشەکییە،

زەحمەت بوو ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە جێگای خۆی لە نێو کۆمەڵگەدا بکاتەوە. کەواتە مەزهەبە فیقهییە جیاوازەکان بە شێوەیەک ڕێگەخۆشکەر بوون بۆ سەرهەڵدانی ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە. بە گوێرەی ئەو ئاسانکارییەی کە لە کۆمەڵگەی عەرەبیی و کەنداودا هەیە بۆ هاوسەرگیریی، هاوسەرگیریی میسیار سەرەتا لە کۆمەڵگەکانی کەنداودا سەریهەڵدا. وەک چۆن لە سەرچاوەکاندا هاتووە، هاوسەرگیریی میسیار سەرەتا لە ناوچەی (قەسیم) لە عەرەبستانی سعوودییە دەرکەوتووە. دواتر بڵاوەی کرد بۆ ناوچەکانی تر. شێوازی هاوسەرگیریی میسیار لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر جیاوازە. ئەمەش بە گوێرەی جیاوازیی داب و نەریت و مەزهەبە فیقهییە جیاوازەکان، چونکە هەندێک لە کۆمەڵگەکان بە هۆکاری داخران، ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە بە ئاشکرا قبووڵ ناکرێت و بە ناچاریی بە شێوەی نهێنیی ئەکرێت.

سێیەم: ڕەهەندە فیقهییەکانی هاوسەرگیریی میسیار لە هەرێمی کوردستان

هاوسەرگیریی میسیار لە وڵاتانی تر، بە شێوەیەکی گشتیی ژن دەستبەرداری مافی خۆی ئەبێت لە نەفەقە، بەتایبەت ئەو ژنانەی کە دۆخی ئابوورییان باشە، هەر ئەمەش بووە بە تایبەتمەندیی سەرەکیی هاوسەرگیریی میسیار و یەکێکە لەو رووخسارانەی هاوسەرگیرییەکەی پێ ئەناسرێتەوە. (رۆوف،٢٠٢٠، ١٥٢) لە رووی نەفەقە و شوێنی مانەوەوە، هاوسەرگیریی میسیار نوێ نییە. لە رۆمای کۆندا دوو جۆر هاوسەرگیریی هەبووە، (cum manu) لەگەڵ (sine manu)، جۆری دووەم نزیکایەتیی زۆری لەگەڵ هاوسەرگیریی میسیار هەیە، چونکە لەو جۆرەدا و لە سەردەمی رۆمای کۆن، ژن لە دوای ئەوەی هاوسەرگیریی ئەکرد، لەگەڵ باوک و دایکی، لە ژێر کۆنترۆڵی باوکی و لە نێو موڵکی تایبەت بە خۆی ئەمایەوە. (Bakan, ٢٠٢٢, ٧٤) لە هاوسەرگیریی میسیاردا لە هەرێمی کوردستان بابەتی نەفەقە لە وڵات و کۆمەڵگەکانی تر جیاوازە. لەم چەند ساڵەی دواییدا، کۆمەڵگەی کوردیی ئاشنایەتیی لەگەڵ ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە پەیدا کردووە. ئەمەش ئەگەڕێتەوە بۆ چەند هۆکارێکی جیاواز کە دواتر بە درێژیی باسیان ئەکەین، بەڵام لێرەدا ئێمە زیاتر قسە لەسەر لایەنە فیقهیی و شەرعییەکەی ئەکەین. بۆ ئەم مەبەستەش چەند دیدار و چاوپێکەوتنێکمان لەگەڵ کەسانی شارەزا لە فیقهی ئیسلامیی و ئاگادار لەم جۆرە هاوسەرگیرییە لە هەرێمی کوردستان کردووە، بە مەبەستی بەدەستهێنانی ئەنجامی روون و دڵنیاکەرەوە سەبارەت بە فەتوایەکی یەکلاکەرەوە لەبارەی درووستیی و نادرووستیی میسیار، بەڵام هەوڵەکانمان لەم بارەیەوە بێ ئەنجام بوو، چونکە تاوەکو ئێستا فەتوایەکی روون و یەکلاکەرەوە لەم بارەیەوە لە هەرێمی کوردستان نییە. لیژنەی باڵای فەتوای هەرێمی کوردستان کە بارەگاکەی ئەکەوێتە شاری هەولێر، لە رۆژی ٣١ی ئابی ٢٠٢٢، لە روونکردنەوەیەکدا ئاماژەی بەوە کردووە، "لەم چەند رۆژەی دواییدا پرسی هاوسەرگیریی میسیار لە چەند کەناڵێکی راگەیاندن و سۆشیال میدیاوە بووە مژاری رۆژ و هاووڵاتییانی بەو بابەتەوە سەرقاڵ کرد. ئێمە لە ئەنجوومەنی باڵای فەتوای یەکێتیی زانایان، سەرنجی موسوڵمانان و هاووڵاتییان بۆ ئەو راستییە رائەکێشین، کە ئەو هاوسەرگیرییە پێچەوانەی عورفی کۆمەڵگەی کوردییە و بۆ کۆمەڵگەی ئێمە گوونجاو نییە و بە پەسەندی نازانیین، بە هۆی نەگوونجانی لەگەڵ مەقاصیدەکانی هاوسەرگیریی لە ئیسلامدا. بۆیە داوا ئەکەین لە زانایانی ئایینی بەرێز خۆیان لە کردنی گرێبەستی ئەو هاوسەرگیرییە دوور بخەنەوە." هەرچەندە روونکردنەوەکەی لیژنەی باڵای فەتوا بە ئاشکرا ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە بۆ کۆمەڵگەی کوردییە بە نەشیاو لە قەڵەم ئەدات و داوا لە خەڵک ئەکات خۆیانی لێ بە دوور بگرن، بەڵام خۆی لەوە بە دوور گرتووە بە روونیی فەتوای "حەرامبوونی" ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە دەربکات. ئەمەش بەهۆی چەند هۆکارێکی زانستیی و بابەتیی کە لە کاتی

چاوپێکەوتنەکاندا بە روونی لەسەری راوەستاون. بۆیە لێرەدا بە پێویستی ئەزانین بۆچوونەکانی لیژنەکە بخەینە روو. بە بۆچوونی ئەندامانی لیژنەی فەتوا، هەندێک هۆکاری کۆمەڵایەتیی و کەسیی وا ئەکەن ئەم هاوسەرگیرییە بۆ کەسانێکی دیاریکراو پێویست بێت، بەم شێوازەی کە لە هەرێمی کوردستان پەیڕەو ئەکرێت. لە هەمان کاتدا هۆکارگەلێکی دیکە هەن کە وا ئەکەن هاوسەرگیرییەکە نەگونجاو بێت بۆ کەسانێکی دیاریکراو. هۆکارەکانیش لەم بارەیەوە جیاوازن کە ئابووریی، کۆمەڵایەتیی، ئایینی و کەلتوورین. ناشبێت لەوەش بێئاگابین کە هەندێک جار خەڵکانێک بە ناوی هاوسەرگیریی میسیارەوە پەیوەندیی سۆزداریی و سێکسیی ئەبەستن، بە بێ ئەوەی بنەما و مەرجەکانی هاوسەرگیریی شەرعیی تێدا پەیڕەو بکرێت. بێگومان ئەم جۆرە "بە ناو هاوسەرگیرییە" بەتاڵ و ناشەرعییە.

وەک دکتۆر حەسەن موفتی، سەرۆکی لیژنەی باڵای فەتوا لە هەرێمی کوردستان ئاماژەی پێ ئەکات، "ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە لە کەلەپووری فیقهی ئیسلامییدا باسی لێوە نەکراوە. هەرچەندە ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە، بنەماکانی هاوسەرگیریی شەرعییش لەخۆبگرێت، بەڵام هەر کارێکی نامۆ و بێزراوە لە کۆمەڵگای ئێمەدا، هەروەها مەبەستەکانی هاوسەرگیریی شەرعیی بەجێ ناهێنێت کە ئیسلام بانگەشەی بۆ ئەکات". (چاوپێکەوتن لەگەڵ سەرۆکی لیژنەی باڵای فەتوا، رێککەوتی ٢٠٢٤\٧\١٤)

لە شەریعەتی ئیسلامییدا هاوسەرگیریی ئەبێت لەسەر بنەمای خۆشەویستیی، دڵئارامیی و پێکەوەبوونی بەردەوام پێک بهێندرێت، چونکە مرۆڤ بە سروشتی خۆی خواستی نزیکایەتیی و پێکەوە بوونی هەیە لەگەڵ رەگەزی بەرامبەر، ئەمەش بە مەبەستی بەدەستهێنانی ئاسودەیی دەروون. وەک لەم ئایەتەدا ئاماژەی پێکراوە: (وَمِنْ آياتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْواجاً لِتَسْكُنُوا إِلَيْها وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ)، ئیمام فەخرەددینی رازی لە راڤەی ئەم ئایەتەدا دەفەرموێت مەبەست لە رستەی " لِتَسْكُنُوا إِلَيْها " لایەنی مەعنەویی و ئارامیی دڵ و دەروونە.(الرازي،١٤٢٠، ج٢٥، ص٩١) کەواتە یەکێک لە ئامانجەکانی هاوسەرگیریی شەرعیی، دەستەبەرکردنی ئارامیی دەروونە بۆ ژن و مێرد .

بە گوێرەی بۆچوونی سەرۆکی لیژنەی باڵای فەتوا لە هەرێمی کوردستان، هاوسەرگیریی میسیار بەو شێوەیەی لە هەرێمی کوردستان پەیڕەو ئەکرێت، دڵنیایی و سەقامگیریی دەروونیی دەستەبەر ناکات، بەڵکو بە پێچەوانەوە ئەو کەسانەی ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە ئەکەن لە پیاوان و ژنان، لە دۆخێکی ناجێگیریی دەروونییدا ژیان بەسەر ئەبەن. ئەمەش بە هۆی نهێنیبوونی کارەکەیان و ترسیان لە ئاشکرابوون لای کەسانی نزیکی خۆیان و کۆمەڵگا. "

دکتۆر حەسەن موفتی بەردەوام بوو لە باسکردنی کێشەکانی هاوسەرگیریی میسیار و گوتی، "ئامانجی ئەم هاوسەرگیرییە لە بەجێهێنانی خواستی سێکسیی دوولایەنەدا کوورت کراوەتەوە، بە بێ ئەوەی گرنگیی بدەن بە مەبەستە باڵاکانی هاوسەرگیریی کەوا شەریعەتی ئیسلام دیاری کردوون." (چاوپێکەوتن لەگەڵ سەرۆکی لیژنەی باڵای فەتوا، رێککەوتی ٢٠٢٤\٧\١٤)

بە گوێرەی بەدوواداچوونەکانی ئێمەش بۆ ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە لە هەرێمی کوردستان، بە پلەی یەکەم، خواستی سێکسیی هۆکاری ئەم جۆرە هاوسەرگیرییەیە. لە کاتێکدا گومانی تێدا نییە خواستی سێکسیی لایەنێکی گرنگیی بابەتی هاوسەرگیرییە، هەروەها شەریعەتی ئیسلامییش رەچاوی ئەم لایەنەی کردووە، کاتێک یاسا و رێسای بۆ هاوسەرگیریی داناوە، بەڵام تاکە هۆکار و بنەمای هاوسەرگیریی نییە، بەڵکو کۆمەڵێک بابەتی تر هەیە لە ژیانی هاوسەرگیرییدا پەیوەستە بە کۆمەڵگە و خێزانەوە، ئەمە لە کاتێکدا بەها باڵاکانی خێزان لە هاوسەرگیریی میسیاردا فەرامۆش ئەکرێن.

بەدەر لە لایەنە فیقهییەکان، کەلتووری کۆمەڵگەش یەکێکە لەو بنەمایانەی کەوا لیژنەی فەتوا لە فەتواکانیدا پشتی پێ ئەبەستێت و ڕەچاوی ئەکات، لە ڕەتکردنەوەی ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە. وەک دکتۆر حەسەن پشدەری، بڕیاردەری لیژنەی باڵای فەتوا لە هەرێمی کوردستان ئاماژەی بۆ ئەکات، «هاوسەرگیریی میسیار بە کۆمەڵگەی کوردیی نامۆیە، لەبەرئەوەشە بە شێوازێکی تەواو نهێنیی ئەکرێت، لە کاتی ئاشکرابوونییدا، بکەرانی ڕووبەڕووی کێشەی کۆمەڵایەتیی گەورە ئەبنەوە.» (چاوپێکەوتن لەگەڵ بڕیاردەری لیژنەی باڵای فەتوا، ڕێککەوتی ٢٠٢٤\٧\٥)

ئەو ئەندامەی لیژنەی باڵای فەتوا چەند نموونەیەکی خستە ڕوو کە کێشەی کۆمەڵایەتییان لێ کەوتووەتەوە، تا ئاستی هەڕەشەی کوشتن، بۆیە داوا ئەکات خەڵک پەنا بۆ ئەم هاوسەرگیرییە نەبەن و خۆیانی لێ بە دوور بگرن. تا وەکو تووشی کێشەی کۆمەڵایەتیی نەبن.»

سەبارەت بەوەی تا وەکو چەند میسیار مەبەستە شەرعییەکانی هاوسەرگیریی تێدایە، بڕیاردەری لیژنەی باڵای فەتوا ئەڵێت، «ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە، مەبەستە شەرعییەکانی هاوسەرگیریی شەرعیی تێدا نییە و بەجێیان ناهێنێت، بەڵام ئەمە واتای ئەوە نییە کە هاوسەرگیرییەکە حەرام بێت، چونکە گرێبەستی هاوسەرگیریی میسیار درووستە و مەرج و بنەماکانی گرێبەستی هاوسەرگیریی شەرعیی تێدایە.» (چاوپێکەوتن لەگەڵ بڕیاردەری لیژنەی باڵای فەتوا، ڕێککەوتی ٢٠٢٤\٧\٥)

د. حەسەن پشدەری ئاماژەی بەوەش کرد، «بەجێ نەهێنانی مەبەستەکانی شەریعەت لە هاوسەرگیریی میسیار، نابێتە بەڵگەی حەرامبوونی هاوسەرگیرییەکە، چونکە مەبەستەکانی شەریعەت، بابەتگەلێکی بەدەر و جودان لە بنەماکانی گرێبەستی هاوسەرگیریی. بۆیە ئەکرێت گرێبەستەکە درووستبێت، ئەگەر مەبەستەکانیش بەجێ نەهێندرابن. لەبەرئەوە، دەرکردنی فەتوا و بڕیارێک بۆ حەرامکردنی هاوسەرگیریی میسیار پێویستە پشتئەستوور بێت بە دەقێکی شەرعیی، لێرەشدا دەقێکی لەو جۆرەمان نییە کە پاڵپشت بێت بۆ دەرکردنی فەتوای حەرامکردنی هاوسەرگیریی میسیار». (چاوپێکەوتن لەگەڵ بڕیاردەری لیژنەی باڵای فەتوا، ڕێککەوتی ٢٠٢٤\٧\٥) هەرچەندە لەبەر ئەم هۆکارانە، داوا ئەکات خەڵک خۆیان بە دوور بگرن لەم جۆرە هاوسەرگیرییە، بەڵام دڵنیایی نەدا لە حەرامبوونی هاوسەرگیرییەکە.

سەبارەت بە حەرامبوونی هاوسەرگیریی میسیار، د، حەسەن موفتی ئەڵێت: «هاوسەرگیرییەکە حەرامە، بەڵام بەهۆکارێکی دەرەکیی، نەک خودیی، ئەویش بە پشتبەستن بەم یاسا فیقهییەی کە ئەڵێت، (ما يؤدي إلى الحرام حرام سدا للذريعة). (الغزي، ٥، ٣٠) واتە: «هەر کارێک سەربکێشێت بۆ حەرامێک، حەرامە.» کەواتە، بە هۆکاری ئەوەی هاوسەرگیریی میسیار سەرئەکێشێت بۆ حەرام، ئەکرێت وەک حەرام ناوی بهێندرێت». (چاوپێکەوتن لەگەڵ سەرۆکی لیژنەی باڵای فەتوا، ڕێککەوتی ٢٠٢٤\٧\١٤) بۆیە بانگی خەڵکی ئەکات بۆ ئەوەی تووشی حەرام نەبن، خۆیان لەم هاوسەرگیرییە بە دوور بگرن. لە هەمان کاتدا، بە هۆکاری بوونی بنەما و مەرجەکانی هاوسەرگیریی شەرعیی، ناکرێت بڵێین خودی هاوسەرگیرییەکە حەرامە، چونکە دەرکردنی فەتوایەکی لەو جۆرە پەیوەستە بە سرووشتی کردنی هاوسەرگیرییەکە. هەندێک جار یەکێک لە دوو لایەنەکەی هاوسەرگیرییەکە لایەنی بەرامبەر بەکارئەهێنێت بۆ مەبەستێکی تر و تایبەت. بۆیە بۆچوونی ئەوان پێش بڕیاردان لەسەر هاوسەرگیرییەکە، پێویستە لێکۆڵینەوەی ورد و فرەلایەن لەبارەی کۆی پرۆسەکە بکرێت. ئەمەش لە حاڵەتێکەوە بۆ حاڵەتێکی تر جیاوازە. لە هەندێک نموونەی هاوسەرگیریی میسیاردا هۆکاری حەرامکردن هەیە، بەڵام لە هەندێک نموونەی تردا ئەکرێت ئەو هۆکارانە نەبن. وەک زانایانی ئوسووڵی فیقهی باسیان کردووە، دەرکردنی حوکمی شەرعیی پەیوەستە بە هۆکارەوە. ئەگەر هۆکاری

حەرامبوون هەبوو لە هاوسەرگیرییەکەدا ئەوا حەرامە و ئەگەر نەشبوو، ئەوا حەرام نییە.

چوارەم: هاوسەرگیریی میسیار یاخود هاوسەرگیری موتعە

ئەو رەخنە و تێبینییانەی لەبارەی هاوسەرگیریی میسیار هەن لە هەرێمی کوردستان، فرەڕەهەند و جیاوازن، یەکێک لەوانەش پەیوەستە بە ماوەی هاوسەرگیرییەکە. بۆ نموونە ئەگووترێت: میسیار هاوسەرگیرییەکی کاتییە، بە مەبەستی تێرکردنی ئارەزووی سێکسیی. هەر ئەمەش هۆکارە بۆ ئەوەی کە سەرۆکی لیژنەی باڵای فەتوا، میسیار بەوە وەسف بکات کە جۆرێکە لە هاوسەرگیریی «موتعە». ئەوەی زیاتر لە لایەن شیعەی ئیمامییەوە ئەنجام ئەدرێت. ئەویش جۆرێکە لە هاوسەرگیریی کە بە گرێبەستێکی کاتیی و بۆ ماوەیەکی دیاریکراوە. هاوسەرگیریی موتعە لە کتێبە فیقهییەکاندا بەم شێوەیە پێناسە کراوە: (معنى نكاحِ المُتْعةِ أن يتَزَوَّجَ المرأةَ مُدّةً، مثل أن يقولَ: زَوَّجْتُكَ ابْنَتِي شَهْرًا، أو سَنَةً، أو إلى انْقِضاءِ المَوْسِمِ، أو قُدُومِ الحاجِّ. وشِبْهِهِ، سواءٌ كانت المُدَّةُ معلومةً أو مجهولةً. فهذا نِكاحٌ باطلٌ). (ابن قدامة،١٩٩٧، ج١٠، ص٤٦) تایبەتمەندیی ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە ئەوەیە کە لە کاتی گرێبەستەکەدا ماوەی هاوسەرگیرییەکە دیاری ئەکرێت، ئیتر ماوەکە کەم بێت یاخود زۆر جیاوازیی نییە. بێگومان هیچ هاوسەرگیرییەکی کاتییش لە فیقهی ئیسلامییدا قبووڵکراو نییە.

بۆیە دکتۆر محەمەد عەبدوڵا سەرۆکی لیژنەی فەتوا لە سلێمانی ئەڵێت: «هەندێک کات ئەوترێت؛ هاوسەرگیریی میسیار، هاوسەرگیرییەکی کاتییە بە مەبەستی تێرکردنی ئارەزووی سێکسیی، بەڵام ئەمە نابێتە هۆکاری حەرامبوونی هاوسەرگیرییەکە، چونکە گرێبەستی هاوسەرگیریی بە مەبەستی جیابوونەوە درووستە، بە مەرجێک کەسەکە لە کاتی گرێبەستەکەدا مەبەستەکەی دەرنەبڕێت، لەم کاتەدا کەسەکە تاوانبار ئەبێت لەسەر ئەوەی مەبەستەکەی (نییەتەکەی) شاردووەتەوە لە کاتی گرێبەستەکەدا».(چاوپێکەوتن لەگەڵ سەرۆکی لیژنەی فەتوای سلێمانی، رێککەوتی ٢٠٢٤\٧\١٧)

ئەگەر لە کاتی گرێبەستەکەدا بە ئاشکرا ماوە بۆ گرێبەستەکە دیاری کرا، ئەوە بە هەموو شێوەیەک ئەو هاوسەرگیرییە بەتاڵە. وەک ئیمامی شافیعی ئەفەرموێت:(كل نكاح إلى وقت معلوم أو مجهول فالنكاح مفسوخ، لا ميراث بين الزوجين، وليس بين الزوجين شيء من أحكام الأزواج، طلاق ولا ظهار، ولا إيلاء، ولا لعان، إلا بولد، وإن كان لم يصبها فلا مهر لها، وإن كان أصابها فلها مهر مثلها، لا ما سمي لها، وعليها العدة، ولا نفقة لها في العدة وإن كانت حاملا). (الشافعي، الأم، ٥، ٨٦)

سەرۆکی لیژنەی فەتوا لە سلێمانی بەردەوام بوو لەسەر قسەکردن لەبارەی هاوسەرگیریی بە نیازی جیابوونەوە و گوتی، «هەر هاوسەرگیرییەک بە شێوەی کاتیی کرا، ئەوا گرێبەستەکە هەڵئەوەشێندرێتەوە و دوو هاوسەرەکە جیا ئەکرێنەوە. پێویستە لەسەر ژنەکە عیددەی جیابوونەوە تێ بپەڕێنێت و لەم جۆرە حاڵەتەدا ئەگەر پیاوەکە مرد، ژنەکە میراتی لێ ئەبات. هەروەها ئەگەر هاتوو پیاوەکە نیازی خۆی گۆڕی، بە ئاڕاستەی بەردەوام بوونی لە هاوسەرگیرییەکە، ئەوا درووستە. بە هەمان شێوە لە هاوسەرگیریی میسیاریشدا ئەم جۆرە حوکمانە پەیڕەو کراون. ئەگەر هاوسەرگیرییەکە بۆ کاتێکی دیاریکراویش بێت، مادام لە کاتی بەستنی گرێبەستەکەدا باسی ماوە نەکرابێت.» (چاوپێکەوتن لەگەڵ سەرۆکی لیژنەی فەتوای سلێمانی، رێککەوتی ٢٠٢٤\٧\١٧)

د. محەمد عەبدوڵا بۆچوونی وایە، ئەم حوکمە فیقهییانە پەیڕەو ناکرێن لە هاوسەرگیریی موتعەدا. بۆیە جیاوازییەکە روونە لە نێوان میسیار و موتعەدا. یەکەمیان هیچ کێشەیەکی فیقهیی نییە و لە بازنەی حەڵاڵدا جیگای ئەبێتەوە، بەڵام دووەمیان ئەچێتە خانەی حەرامەوە، چونکە جۆرێکە لە بە کرێدانی جەستە، وەک بە کرێدانی خانوو و شتی

ماددی. سەرۆکی لیژنەی فەتوا لە سلێمانی باسی لەوە کرد، «هەفتانە چەندین کەس بەمەبەستی چارەسەرکردنی کێشە کۆمەڵایەتییەکانی پەیوەست بە هاوسەرگیریی، جیابوونەوە، میرات، منداڵ و نەفەقە روومان تێ ئەکەن. هەندێک لەو کێشانەش پەیوەستن بە هاوسەرگیریی میسیار. بۆ نموونە هەندێک جار بەهۆی میسیارەوە، منداڵ لە دایک ئەبێت، کە کێشە بۆ دایک و باوکەکە و خوودی منداڵەکەش درووست ئەکات، چونکە ئەم منداڵە بێ بەش ئەبێت لە ناسنامە، پاسپۆرت، میرات و نەفەقە. وەک چۆن هەندێک جار، پیاوەکە رووبەڕووی کێشە ئەبێتەوە، چونکە ژنەکە گرنگیی پێ نادات و بە دەم پیاوەکەوە ناچێت. لە هەندێک دۆخیشدا ژنەکە ئەبێتە قوربانیی و بەکار ئەهێندرێت.» (چاوپێکەوتن لەگەڵ سەرۆکی لیژنەی فەتوای سلێمانی، رێککەوتی ٢٠٢٤\٧\١٧)

کۆی ئەو هۆکارانە سەرۆکی لیژنەی فەتوا لە سلێمانی ناچار ئەکات، میسیار بە هاوسەرگیرییەکی سەرپێیی و بێ ناسنامە ناو ببات و پێی وا بێت تەنها کەسانێکی دیاریکراو کەوا بە باشی پەیوەستیی ئایینداریی نین پەنای بۆ ئەبەن. لەبەرئەوەی ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە مەبەستەکانی هاوسەرگیریی شەرعیی ناهێنێتە جێ، هەرچەندە مەرجەکانی هاوسەرگیریی ئاساییشی تێدا بێت. دکتۆر محمد داوا ئەکات تەنیا لە کاتی زۆر ناچارییدا نەبێت، باشترە پەنا بۆ ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە نەبرێت.

بە گوێرەی بەدواداچوونەکانی ئێمە، سنووردارکردنی فرەژنیی، یەکێکە لەو هۆکارانەی کە وای لە بەشێک لە خەڵک کردووە پەنا بۆ میسیار ببەن. پەیوەستە بەم باسەوە، د. محەمەد عەبدولا ئەڵێت: «ئێمە وەک لیژنەی فەتوا لە هەرێمی کوردستان، داوایەکمان پێشکەش بە لایەنی پەیوەندیدار لە حوکومەت کردووە، بۆ ئەوەی لە نێو دادگاکاندا بەشێکی تایبەت بە تۆمارکردنی گرێبەستی هاوسەرگیریی میسیار بکرێتەوە، هەتا کۆمەڵگەکەمان بە دەور بگرین لە کێشە و لێکەوتەکانی هاوسەرگیریی میسیار، کە رەهەندی یاساییان نییە، چونکە لە لایەن دادگەوە دانی پێدا نانرێت و تۆمار ناکرێت. لە کاتێکدا هاوسەرگیریی میسیار، بووەتە ئەمری واقیع و ناتوانین خۆمانی لێ لادەین. بۆیە پێویستە کۆمەڵگەکەمانی بۆ ئامادە بکەین لە رووی یاسایی، ئایینی و کەلتوورییەوە». (چاوپێکەوتن لەگەڵ سەرۆکی لیژنەی فەتوای سلێمانی، رێککەوتی ٢٠٢٤\٧\١٧) چوونکە ئێمە ئەبێت بۆ هەموو پێشهاتێک دەرچەیەکی یاساییمان هەبێت ئەگەر ئەو پێشهاتە ناپەسەندیش بێت، ناچارین بە یاسا لەگەڵیدا هەڵکەین.

لە کۆتاییدا سەرۆکی لیژنەی فەتوای سلێمانی داوا ئەکات، رێوشوێنەکانی پەیوەست بە هاوسەرگیریی ئاسایی و باو ئاسان بکرێن، بۆ ئەوەی بە دوور بین لەو کێشە کۆمەڵایەتییانەی لە ئەنجامی کۆت و بەندی کۆمەڵگە و دادگاکانەوە لەسەر پرۆسەی هاوسەرگیریی دانراون.

لە ئەنجامی ئەم بۆچوونانە دەرئەکەوێت کەوا لیژنەی باڵای فەتوای هەرێمی کوردستان و لیژنەی پارێزگاکان، وەک پرسێکی تایبەت و کەسیی مامەڵە لەگەڵ هاوسەرگیریی میسیار ئەکەن و فەتوایەکی گشتێندراویان نییە، واتە بابەتەکە وەک پرسێکی کۆمەڵایەتیی گشتیی تەماشا ناکرێت. بۆیە تەنها لە چوارچێوەی حاڵەتە کەسییەکان و ئەو کێشانە مامەڵەی لەگەڵ ئەکەن، کە بە هۆی ئەنجامدانی هاوسەرگیریی میسیار سەرهەڵ ئەدەن.

تەوەری دووەم: رەهەندە کۆمەڵایەتییەکانی هاوسەرگیریی میسیار لە هەرێمی کوردستان

لە هەرێمی کورستان کە زۆرینەی شوێنکەوتەی مەزهەبی شافعین، هاوسەرگیریی ئاسایی باوە کە بریتییە لەو هاوسەرگیرییەی بوونی دوو شاهید، ئامادەبوونی وەلی ئەمر و ئاشکرا ئەنجامدانی مارەبڕین بنەما سەرەکییەکانییەتی. لەم جۆرە هاوسەرگیرییەشدا هەندێک لە پیاوان زیاتر لە هاوسەرێکیان هەیە و پێی ئەگوترێت فرەژنیی، کە لە

ماوەی دوو دەیەی رابردوودا، هەمیشە جێگای ناکۆکیی و مشتومڕی زۆری نێو کۆمەڵگەی کوردیی و تەنانەت کایەی سیاسیی بووە.
ناکۆکییەکان لە نێوان لایەنگرانی یەکهاوسەریی و فرەهاوسەریی بەردەوامبوو، تا وەکو ئەو کاتەی لە ساڵی ٢٠٠٨ پەرلەمانی کوردستان یاسای باری کەسێتیی هەموار کردەوە کە یاسای ژمارە ١٨٨ی ساڵی ١٩٥٩یە لە یاسای باری کەسێتیی عێراقیی.
بە گوێرەی ماددەی ١٨ لە یاسای ژمارە ١٥ی هەموارکراوی ٢٠٠٨، چەند مەرج و کۆت و بەندێک بۆ هاوسەرگیریی دووەم و زیاتر دانران، لەوانەش؛ نابێت هاوسەرگیریی ژنێك زیاتر بێت مەگەر بە رێگەپێدانی دادوەر نەبێت و دەبێت رێگەپێدانیشی ئەم مەرجانەی تێدابێت وەك: لە بەردەم دادگا رەزامەندیی ژنی یەکەم وەربگیرێت لەسەر هێنانی ژنی دووەم. تووشبوونی ژنەکە بە نەخۆشییەکی درێژخایەنی سەلمێندراو کە رێگا لە کاری سەرجێی بگرێت و ئومێدی چاکبوونەوەی نەبێت، یاخود توانای منداڵبوونی نەبێت. ئەو پیاوەی لە ژنێك زیاتر ئەهێنێت، ئەبێت توانای دارایی وای هەبێت کە بەشی بەرێوەبردنی هەردوو هاوسەرەکەی بکات، ئەبێت بە بەڵگە ئەوە بسەلمێنێت و نابێت ژنی یەکەم لە کاتی گرێبەستی هاوسەرگیریی مەرجی دانابێت کە هەوێی بەسەر نەهێنێت. هەر پیاوێك گرێبەستی هاوسەرگیریی بۆ زیاتر لە ژنێك بە پێچەوانەی هەریەك لە مەرجەکانی ماددەی دووەمی یاساکە کرد، بۆ ماوەیەك زیندانیی ئەکرێت کە لە شەش مانگ کەمتر نەبێت و لە ساڵێك زیاتر نەبێت و سزاش دەدرێت بە بڕی ١٠ ملیۆن دینار. ئەم مەرجانەش لە یاسای ژمارە ١٨٨ی باری کەسێتیی ساڵی ١٩٥٩دا نییە، کە لە عێراق کاری پێ ئەکرێت. (رۆژنامەی وەقائیعی کوردستان،٢٠٠٨، ژمارە ٩٥)

یەکەم: پاش قەدەغەکردنی فرەژنیی

لەگەڵ ئەوەی چاوەڕوانییەکان، بە تایبەتی چاوەڕوانییەکانی رێکخراوەکانی ژنان و بەرگریکارانی هەموارەکە ئەوە بوو فرەژنیی و هێنانی ژنی دووەم لە هەرێمی کوردستان کۆتایی بێت، یان زۆر کەم ببێتەوە، بەڵام بەو جۆرە دەرنەچوو. بە گوێرەی ئاماری بڵاوکراوە لە لایەن ئەنجوومەنی دادوەریی هەرێمی کوردستان، لە ساڵی ٢٠١٨دا، رێگا بە ٨٩ پیاو، لە ٢٠٢١دا رێگا بە ١٠١ پیاو، لە ساڵی ٢٠٢٢دا رێگا بە ٨١ پیاو، لە ساڵی ٢٠٢٣دا رێگا بە ٨٣ پیاو دراوە هاوسەرگیریی دووەم بکەن. (ئاماری ئەنجوومەنی دادوەریی هەرێمی کوردستان لەبارەی مامەڵە ئەنجامدراوەکانی دادگەکانی هەرێمی کوردستان ٢٠٢١-٢٠٢٣)

سەرەڕای ئەمە، ئەو پیاوانەی لە هەرێمی کوردستان ویستوویانە ژنی دووەم بهێنن و نەبەسترێنەوە بە مەرجەکانەوە، بۆ بەڵێننامەی هاوسەرگیرییەکەیان روویان لە ناوچەکانی دەرەوەی هەرێمی کوردستان کردووە، تاوەکو بە یاسای باری کەسێتیی عێراقی هاوسەرگیریی دووەم، سێیەم و چوارەمیان بکەن.
بەشێک لە پیاوان لە هەرێمی کوردستان، بۆ ئەوەی نەبەسترێنەوە بە یاسای هەرێمی کوردستان و عێراقیش، پەنایان بۆ هاوسەرگیریی میسیار بردووە. (https://newjin.net/details.aspx?kodtech=٢٠٦٩٩)

دووەم: بڵاوبوونەوەی هاوسەرگیریی میسیار لە هەرێمی کوردستان

بڵاوبوونەوەی هاوسەرگیریی میسیار لە هەرێمی کوردستان کە بەشێکە لە کۆمەڵگە ئیسلامییەکان، گۆڕانکارییەکی گەورەیە لە ژیانی کۆمەڵایەتیی، پەیمانی کۆمەڵایەتیی، جۆری هاوسەرگیریی، ڕێکخستنەوەی پەیوەندییە کۆمەڵایەتیی و خێزانییەکان.

ماوەی چەند ساڵێکە ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە لە هەرێمی کوردستاندا بە شێوەیەکی فراوان بڵاوبووەتەوە. لەبەرئەوەی هاوسەرگیرییەکە بە شێوەی نهێنیی و لە دەرەوەی دادگەکان ئەکرێن، هیچ ئامارێک نییە ژمارەی راستیی ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە بخاتەڕوو.

ئێمە لەم توێژینەوەیەدا بە پلەی یەکەم پشتمان بە گوتەی بەشێک لەو مامۆستا ئایینییانە بەستووە، کە بڕوایان بەم جۆرە هاوسەرگیرییە هەیە و بەشێکیشیان بۆ خەڵکی دەکەن. لەگەڵ راپرسییەک کە لە نێو ژمارەیەک لەو کەسانەی هاوسەرگیرییەکەیان کردووە کردوومانە.

سێیەم: هۆکارەکانی سەرهەڵدانی هاوسەرگیریی میسیار لە هەرێمی کوردستان

لە دوای قەدەغەکردنی فرەژنیی، جگە لە هاوسەرگیریی لە دەرەوەی دادگەکانی هەرێمی کوردستان لە لایەن هاوڵاتیانی هەرێمی کوردستانەوە، هاوسەرگیریی میسیاریش رووی لە هەڵکشان کرد، واتە یەکێک لە هۆکارە سەرەکییەکانی زیادبوونی پرۆسەی هاوسەرگیریی میسیار لە هەرێمی کوردستان، قەدەغەکردن و سنووردارکردنی فرەژنیی بووە.

قورسبوونی هاوسەرگیریی ئاسایی و قەیرانی دارایی کە توانای گەنجان و ئەو پیاوانەشی لاواز کرد بە نیازی هاوسەرگیریی دووەم بوون، هۆکارێکی دیکە بوو بۆ ئەوەی پەنا بۆ ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە ببەن، چونکە بەراورد بە هاوسەرگیریی ئاسایی، لەم هاوسەرگیرییەدا پابەندییەکی کەمتری دارایی هەیە. ئەمە جگە لەوەی لە رووی یاساییەوە کێشەیان بۆ دروست نابێت، چونکە ژنی یەکەم ناتوانێت بیسەلمێنێت کە هاوسەرەکەی هاوسەرگیریی دووەمی کردووە. ئەمەش وا ئەکات پیاوان لەبری هاوسەرگیریی لە دەرەوەی دادگەکانی هەرێمی کوردستان، روو لە هاوسەرگیریی میسیار بکەن.

چوارەم: میسیاری کوردیی

پرۆسەی هاوسەرگیریی لە کۆمەڵگە ئیسلامییەکاندا بە گوێرەی دۆخی کۆمەڵایەتیی، داب و نەریت، کەلتور و مەزهەبی پەیڕەوکراو جیاوازە. واتە هەمان جۆری هاوسەرگیریی بە گوێرەی کۆمەڵگەکان تایبەتمەندیی خۆی هەیە. وەک چۆن ڕێوڕەسمەکانی هاوسەرگیریی ئاسایی لە کۆمەڵگە ئیسلامییەکاندا بە گوێرەی مەزهەب و کەلتورەکان جیاوازن، هاوسەرگیریی میسیاریش بە هەمان شێوە جیاوازە، واتە تایبەتمەندییەکانی میسیار لە کوردستان، جیاوازە لە تایبەتمەندییەکانی میسیار لە وڵاتانی کەنداو و وڵاتە ئیسلامییەکانی تر.

لە وڵاتانی ئیسلامیی و کەنداو، میسیار زیاتر وا ناسراوە کە ژنان دەست لە نەفەقە و مافەکانی خۆیان هەڵئەگرن و لێی خۆشئەبن، بە شێوەیەکی گشتییش شوێنی مانەوەی خۆیان هەیە، واتە پیاو هیچ بەرپرسیارییەتییەکی ئابووریی هەڵناگرێت.

لـە کوردسـتان دۆخەکـە جیاوازتـرە، بەشـێک لـەو پیاوانـەی هاوسـەرگیریی میسـیار ئەکـەن، بەرپرسـیارییەتی دارایـی و ئابووریـی ماڵیـش وەرئەگـرن. تەنانـەت ئەگـەر ژنیـش خـاوەن ماڵـی خـۆی بێـت، هـەر سـوورە لەسـەر ئـەوەی خەرجیـی ژنەکـە لـە ئەسـتۆ بگرێـت.

تەوەری سێیەم: دەرهاویشتە و کێشە کۆمەڵایەتییەکانی هاوسەرگیریی میسیار لە هەرێمی کوردستان

یەکەم: مەترسیی لەسەر خێزان

خێـزان نـاوک یـان یەکەیەکـی کۆمەڵگەیـە، هیـچ کۆمەڵگەیەکـی مرۆیـی بەبـێ خێـزان بوونـی نییـە، چونکـە ئەندامـی نـوێ ئەخاتـە نێـو کۆمەڵگـەوە و کەلەپـوورە کەلتوریـی و کۆمەڵایەتییەکانـی کۆمەڵگـە لـە نەوەیەکـەوە بـۆ نەوەیەکـی تـر ئەگوازێتـەوە، یارمەتـی کۆمەڵـگاش ئـەدات لـە جێبەجـێ کردنـی ئەرکەکانـی وەک ئایینـی، پەروەردەیـی، هزریـی و کۆمەڵایەتیی.(خەلیـل، ٢٠٠٧، ١٤)

لـە هەمـوو کۆمەڵـگا رۆژهەڵاتییـەکان، دروسـتکردنی خێـزان، وەک ئەرکێکـی پیـرۆزی کۆمەڵگـە و هەمـوو تاکێکیـش تەماشا ئەکرێت، هەربۆیـە گرنگییەکـی زۆر بـە هاوسـەرگیریی ئەدرێـت، کـە بنەڕەتـی دروسـتبوونی خێزانە. ئاشـکرا کردنـی هاوسـەرگیرییش بـۆ پیشـاندانی ئـەو خێزانـە نوێیەیـە لـە داهاتـوودا دروسـت ئەبێـت، تاوەکـو هەمـووان قبووڵـی بکـەن و پێشـوازیی لـێ بکـەن.

بـە هـۆی ئـەوەی هاوسـەرگیریی میسـیار لـە هەرێمـی کوردسـتان بـە شـێوەی نهێنیـی دەکرێـت و ژن و پیاوەکـەش زۆر بـە نهێنیـی یەکـتر ئەبینـن، بـە هیـچ جۆرێـک هـۆکار و بنەماکانـی دروسـتبوونی خێزانـی تێـدا درووسـت نابێـت. واتـە هاوسـەرگیریی میسـیار لـە هەرێمـی کوردسـتان نابێتـە هـۆی دروسـتبوونی هیـچ کام لـە جۆرەکانـی خێـزان، بـەم جـۆرەش چەنـد ژمـارەی میسـیار زیاتـر بێـت، هێنـدە کاریگەریـی لەسـەر کەمبوونـەوەی ژمـارەی خێزانـەکان ئەبێـت.

هاوسـەرێتیی بریتییـە لـە پەیوەندیـی پیاوێـک لەگـەڵ ژنێـک یـان زیاتـر، بـە گوێـرەی گرێبەسـتی هاوسـەرگیریی، کـە تەنهـا ژن و مێـرد لەخۆئەگرێـت، بـەڵام خێـزان بـە چەمکـی کۆمەڵایەتیـی، ئەبێـت ژن و مێـرد منداڵیـان هەبێـت. بـە واتایەکـی تـر خێـزان یەکەیەکـە پێکهاتـووە لـە ژن و مێـرد کـە تێرکردنـی پێداویسـتی سێکسـیی و هاوکاریـی ئابووریـی، زاوزێ و منـداڵ بەخێوکردنیـان لەخۆگرتـووە. بوونـی منـداڵ کۆڵەکەیەکـی سـەرەکییە بـۆ بوونـی خێـزان. ئەمانـەش ئـەو بنەمایانـەن کـە لـە هاوسـەرگیریی میسـیاردا نییـن. (القصیـر و احمـد، ٢٠٠٢، ٨٦)

سۆسـیۆلۆژیای خێـزان، ملیحـة عـوني القصیـر و صبیـح عبدالمنعیـم احمـد، و؛ صابـر بکـر بۆکانـی، چاپـی یەکـەم، چاپخانـەی دانـاز، سـەنتەری توێژینـەوە و لێکۆڵینـەوەی کۆمەڵایەتیـی تـاوان، ٢٠٠٢،لا ٨٦

ئـەم مەترسییە کاتێـک زۆرتـر و گەورەتـر ئەبێـت، گەنجـان بـە ژمارەیەکـی زیاتـر لـە ئێسـتا روو لـەم جـۆرە هاوسـەرگیرییە بکـەن، بـە تایبـەت ئـەو گەنجانـەی نایانەوێـت خێـزان درووسـت بکـەن.

مەترسیی ئـەم جـۆرە هاوسـەرگیرییە لـە کاتێکدایـە، رۆژ بـە رۆژ، بـە هـۆی بەرزیـی رێـژەی جیابوونـەوە، ژمـارەی خێزانـەکان لـە هەرێمـی کوردسـتان کەمـتر ئەبنـەوە.

دروسـتبوونی خێـزان پێویسـتی بـە دوو کەسـی رەگـەز جیـاواز هەیـە کـە چەنـد پەیوەندییەکـی هەمەجـۆر پێکیانـەوە ئەبەسـتێتەوە و منداڵـی لێئەکەوێتـەوە کـە نـاوی خێزانەکەیـان هەڵئەگـرن. خێزانەکە منداڵەکان لەسـەر ئاکاری ئـەو کۆمەڵگایە پـەروەردە دەکات کـە تێیدا ئەژیـن، ئـەوەش لەپێنـاو پارێزگاریکـردن لـە مانـەوەی رەسـەنێتیی سیسـتمی کۆمەڵایەتیـی. ئـەو

کاتە ئەتوانین هاوسەرگیریی ناوبنێین خێزان. هاوسەرگیریی میسیار تەواو پێچەوانەی ئەم پێناسە باوەی خێزانیشە. (خەلیل، ۲۰۰۷، ۱۵)

دامەزراوەی سەرەکیی و یەکەم لە کۆمەڵگادا خێزانە، کە بەشێوەیەکی گشتیی و باو لە دایک و باوک و منداڵ پێکدێت. ئەرکی سەرەکیی خێزان و چاوەڕوانی کۆمەڵگەش، خستنەوەی منداڵ و درێژەدانە بە رەگەزی مرۆڤ. لەم جۆرە هاوسەرگیرییەدا کە ئاشکرا نییە، خێزانێکی ئاشکرا دروست ناکرێت، واتە وەک چۆن ئەنجامی هاوسەرگیریی ئاشکرا دروستبوونی خێزانێکی نوێیە، بەڵام لەم هاوسەرگیرییەدا خێزانێکی نوێ دروست نابێت کە، خاوەن پێگەی خێزانیی و کۆمەڵایەتیی بن.

کچ و کوڕ لە هاوسەرگیریی ئاساییدا پێگە کۆمەڵایەتییەکەیان گۆڕانکاریی بە سەردا دێت و ئەبنە خاوەن خێزان و پێگەی ژن و پیاو و دواتریش دایک و باوک وەرئەگرن، بەڵام لەم هاوسەرگیرییەدا پێگەی دوو کەسەکە گۆڕانکاریی بەسەردا نایەت، بە تایبەت کە یەکەم هاوسەرگیرییان بێت.

بەم جۆرە، ئەم هاوسەرگیرییە ئامانجە کۆمەڵایەتییەکانی پرۆسەی هاوسەرگیریی ناپێکێت و ناشچێتە ژێر باری هیچ ئەرک و پابەندییەکی کۆمەڵایەتیی، هاوکات نابێتە بەشێک لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتیی و هەڵگرتنی بەرپرسیارییەتییە کۆمەڵایەتییەکان، کە دیارترینیان پێگەیاندنی کۆمەڵایەتییە.

دووەم: جیابوونەوە

مرۆڤ جگە لە دانانی کۆمەڵێک پێوەر بۆ هاوسەرگیریی و کۆنترۆڵکردنی، سیفەتێکی بەهاداری بەو بنەمایانە دا کە هاوسەرگیریان لەسەر بونیاد ئەنرا. ئەوەش لە رێگای گرێبەستێک کە ملکەچی ئەو رێورەسمە ئایینییە کە رێک ئەخرێت بۆ ئەوەی سیفەتێکی راگەیەندراو و ئاشکرا بە پرۆسەکە بدرێت بۆ خەڵک، ئەمەش لەپێناو بەهێزکردنی پەیوەندی نێوان ژن و پیاو. واتە ملکەچ پێکردنی پرۆسەی هاوسەرگیرییە بۆ دوو دیسپلین؛ یەکەم کۆمەڵایەتیی (عورفی)؛ بۆ ئەوەی مرۆڤ بە ئاسانیی لێی لانەدات، دووەمیش؛ (ئایینییە) واتە پرۆسەیەکی پیرۆزە.(خەلیل، ۲۰۰۷، ۳۱) یەکێک لە دەرهاویشتە مەترسیدارەکان و ئەو کێشە کۆمەڵایەتیانەی بە هۆی ئەم جۆرە هاوسەرگیرییەوە دروست ئەبێت، جیابوونەوەیە.

میسیار لە هەرێمی کوردستان کە بە نهێنیی ئەکرێت، لە ئەگەری ئاشکرابوونیدا کێشەی کۆمەڵایەتیی گەورەی لێ ئەکەوێتەوە، کە یەکێک لەوانە ئەگەری جیابوونەوەی پیاوەکەیە لەگەڵ هاوسەری یەکەمی، چونکە لە کۆمەڵگەی کوردییدا ژن و خێزانی ژنیش بە ئاسانیی قبووڵی ناکەن پیاو بە نهێنیی و ئاشکراش ژنی دووەم بهێنێت، لە حاڵەتی ئاشکرابوونیشی زۆر جار بە جیابوونەوەی ژن و مێردەکە و کۆتاییهێنان بەو خێزانە کۆتاییدێت. هەر بۆیە ئەو کەسانەی هاوسەرگیرییەکە ئەکەن بە نهێنییەکی زۆرەوە ئەیکەن و هەندێک جاریش دوور لەو شوێنەی تێیدا ئەژین ئەیکەن.

سێیەم: نەخستنەوەی منداڵ

هاوسەرگیریی پرۆسەیەکی کۆمەڵایەتییە، کە پابەندە بە بەها و پێوەرە کۆمەڵایەتییە باوەکان، لە پێناو دروستکردنی خێزانێکی دانپێدانراو و پەسەندکراو لە لایەن کۆمەڵگەوە کە مۆڵەتی خستنەوەی منداڵ دەستەبەر ئەکات. هەر

ئەم هاوسەرگیرییەیە دەرفەت بۆ مرۆڤ ئەڕەخسێنێت لە ڕێگەی منداڵەکانییەوە درێژە بە ناو و رەگەزەکەی بدات. (Sakarya, ٢٠١٨, ٩)

پاراستنی رەگەز و بەردەوامیی پێدانی بە شێوەیەکی تەندرووست، لە نێو خێزاندا ئەبێت کە تایبەتمەندییەکی پیرۆزی وەرگرتووە. ((Harman, ٢٠١٥, ٤٣

دروستنەبوونی خێزان واتە درووستنەبوونی باوک و دایک، کوڕ و کچ و خوشک و برا، کە "ئەمانە تەنیا نازناو نیین بۆ ڕێزلێگرتن، بەڵکو ئەرکێکی ئاڵوگۆڕکراوی تەواو دیاریکراو و ڕاست و درووستی لە دوو توێدایە کە، بە گشتی بەشێک لە کرۆکی سیستمی کۆمەڵایەتیی گەلان پێکئەهێنن".(ئەنگڵس، ٢٠٠٤، ٢٧)

ئاشکرا نەکردنی هاوسەرگیریی میسیار، بە نهێنیی هێشتنەوەی پڕۆسەکە، ئەو کێشە کۆمەڵایەتیی و یاساییانەی سەرهەڵئەدەن، وا ئەکەن کە لەم هاوسەرگیرییەدا منداڵ نەخرێتەوە.

واتە لە کاتێکدا ئامانجی سەرەکیی هاوسەرگیریی ئاسایی خستنەوەی منداڵ و درێژەدان بە نەوەی مرۆڤە، مەرجی سەرەکیی ئەم هاوسەرگیرییە نەخستنەوەی منداڵە.

نەخستنەوەی منداڵ لەم جۆرە هاوسەرگیرییەدا جگە لەوەی دژ بە هەوڵی هەموو کۆمەڵگا و حکومەتێکە بۆ زۆربوونی دانیشتوان و زیادبوونی توانا مرۆییەکان، مەترسییەکی گەورەشە بۆ سەر ئایندەی هاوسەرگیرییەکە، چونکە نەخستنەوەی منداڵ پەیوەستی ژن و پیاوەکە بۆ ئاستی چێژوەرگرتن کەم ئەکاتەوە و هۆکارێکی بەهێز نامێنێتەوە بۆ ئەوەی بەردەوامیی بە هاوسەرگیرییەکە بدەن.

نەخستنەوەی منداڵ وەک چۆن مەترسییە بۆ سەر بەردەوامیی هاوسەرگیرییەکە، متمانەی هەردوولاش بە یەکتر لاواز ئەکات و پردێکی بەهێزی وەک منداڵ نییە لە رووی رۆحیی، خێزانیی و کۆمەڵایەتییەوە پێکەوەیان ببەستێتەوە. کە ئەمەش وەها ئەکات هاوسەرگیرییەکە تەنیا لە نێوان ژن و پیاوێکدا بمێنێتەوە، کە، بێگومان وەها ئەکات هیچ تۆڕێکی خزمایەتییش سەرهەڵنەدات کە منداڵخستنەوە بنەماکەیەتی.

ئەو هاوسەرگیرییەی لە دادگاکانی هەرێمی کوردستان ئەکرێت، بریتییە لە هاوسەرگیریی نێر و مێیەک کە ١٨ ساڵیان تێپەڕاندبێت، بە رەزامەندیی خۆیان، بە شێوەیەکی فەرمیی و بڕیاری دادوەر ئەکرێت. لە دەرەوەی ئەم جۆرە، هیچ هاوسەرگیرییەکی تر قبووڵ ناکرێت و مامەڵەی یاسایی بۆ ناکرێت.

مامەڵەی هاوسەرگیریی میسیار لە دادگاکانی هەرێمی کوردستان بوونی نییە و هیچ دەقێکیش نییە ئاماژە بەم جۆرە هاوسەرگیرییە بکات. هەر بۆیە ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە هیچ پاڵپشتییەکی یاسایی نییە و لە دادگاکاندا دانی پێ دا نانرێت. مامەڵەی یاسایی نییە و دادگا و دامەزراوەکانی حوکومەت هیچ مامەڵەیەکی لەگەڵ ناکەن. ئەمەش وا ئەکات ئەو دوو کەسە بە شێوەیەکی یاسایی وەک دوو هاوسەر قبووڵ نەکرێن، هەر بۆیە خستنەوەی منداڵ لەم دوو کەسە رووبەڕووی کێشەی یاسایی گەورەیان ئەکاتەوە، چونکە دادگا، رەگەزنامە و هیچ دامەزراوەیەکی حوکومەتی هەرێمی کوردستان وەک منداڵی ئەو دوو هاوسەرە پەسەندیان ناکەن و مامەڵەیان بۆ ناکەن. لەم حاڵەتەدا چەند ڕێگایەک لە بەردەم ئەو دوو هاوسەرەدایە؛ منداڵ نەخستنەوە، لەباربردنی پێش لەدایکبوون لە حاڵەتی دووگیانبوون، فڕێدانی کۆرپە یان، تۆمارکردنی منداڵەکە لە دادگاکانی عێراق لە ڕێگای دۆزینەوەی دەرچەی یاسایی و نایاسایی، بە تایبەت کە فرە هاوسەریی لە دادگاکانی عێراق یاسایی و ڕێگا پێ دراوە.

چوارەم: گرفتەكان بۆ ژنەكە

لە هاوسەرگیریی میسیاردا هیچ بەڵێننامە و پەیمانێكی یاسایی نییە، تەنها بە زارەكیی لای مامۆستایەكی ئایینی مارەبڕین كراوە، بەڵێننامەیەكی نووسراو یان، زارەكی هەیە لە نێوان ژن و پیاوەكە بە شاهیدیی مامۆستای ئایینی و شاهیدێك كە هیچ پاڵپشتیی و رەهەندێكی یاسایی نییە. هەر بۆیە هیچ پابەندییەكی یاسایی ئەم دوو كەسە بە یەكەوە نابەستێتەوە.

لە حاڵەتی جێهێشتنی ژنەكە لە لایەن پیاوەكە و پابەند نەبوونی پیاوەكە بە پەیمانەكەی نێوانیان، ژنەكە ناتوانێت هیچ مافێكی وەربگرێتەوە. لەبەرئەوەی هاوسەرگیرییەكە نایاساییە، ژنەكە ناتوانێت سكاڵا تۆمار بكات، چونكە، هیچ دەقێكی یاسایی نییە هاوسەرگیرییەكەیان پشتڕاست بكاتەوە، تا وەكو بە یاسا مافی خۆی وەربگرێتەوە. هەر بۆیە ژنەكە ناچارە بێدەنگیی هەڵبژێرێت و تەنانەت هەوڵی شاردنەوەی بدات، بە تایبەت ئەگەر بە نهێنیی هاوسەرگیرییەكەی ئەنجامدابێت و هیچ ئەندامێكی خێزانەكەی ئاگادار نەبووبێت.

گەورەترین هەڕەشە رووبەڕووی ژن ئەبێتەوە لە هاوسەرگیریی میسیار، دووگیان بوونە. بە تایبەت ئەگەر هیچ ئەندامێكی خێزانەكەی ئاگاداری هاوسەرگیرییەكە نەبووبن. لەم دۆخەدا تاكە رێگا لە بەردەم ژنەكەدا لەباربردنی سكەكەیەتی.

وەك ئاماژەی بۆ كرا، لەبەرئەوەی هاوسەرگیریی میسیار لە دادگەكانی هەرێمی كوردستان دانی پێدا نانرێت، لە حاڵەتی جیابوونەوە و پێنەدانی ئەو مارەییەی لەسەری رێككەوتوون، ژنەكە ناچارە بێدەنگیی هەڵبژێرێت، بۆ ئەوەی هاوسەرگیریی و جیابوونەوەكەی ئاشكرا نەبێت.

بەم جۆرە پیاو ئەتوانێت پابەند نەبێت بە هیچ پەیمانێكەوە، كەی ویستی جیا ببێتەوە، مارەییەكەی نەدات و مافەكانی ژنەكە پێشێل بكات. لە هەموو ئەم دۆخانەدا ژنەكە هیچ پاڵپشتییەكی یاسایی شك نابات، لەگەڵ ئەوەی ئەزانێت ئەگەر سكاڵا بكات، رەنگە دامەزراوەكان هەندێك پاڵپشتیی بۆ دابین بكەن، بەڵام بێدەنگیی هەڵئەبژێرێت.

تەوەری چوارەم؛ خستنەڕوو و شیكردنەوەی ئەنجامەكان

بۆ تێگەیشتنی باشتر لە پرۆسەی هاوسەرگیریی میسیار لە هەرێمی كوردستان و تایبەتمەندییەكانی. هەوڵدراوە پرسیار لە زۆرترین كەس بكرێت كە ئەم هاوسەرگیرییەیان ئەنجامداوە، بەڵام وەك ئاماژەمان پێ كرد، بە هۆی ئەوەی ئەم پرۆسەیە بە شێوەیەكی زۆر نهێنیی ئەكرێت، دۆزینەوەی ئەو كەسانەی كردوویانە قورسە، بەشێكی ئەو كەسانەشی دۆزراونەتەوە و قسەیان لەگەڵ كراوە، ئامادەنین دانی پێدا بنێن و وردەكارییەكەی باس بكەن. لەگەڵ ئەوەشدا توانراوە بۆ ئەم توێژینەوەیە پرسیارنامەیەك ئاراستەی ١٤ كەس بكرێت كە هاوسەرگیریی میسیاریان كردووە.

یەكەم؛ تایبەتمەندییە دیمۆگرافییەكانی نموونەی توێژینەوەكە

زانیاریی گشتیی نموونەی توێژینەوەکە

چارتی (١)؛

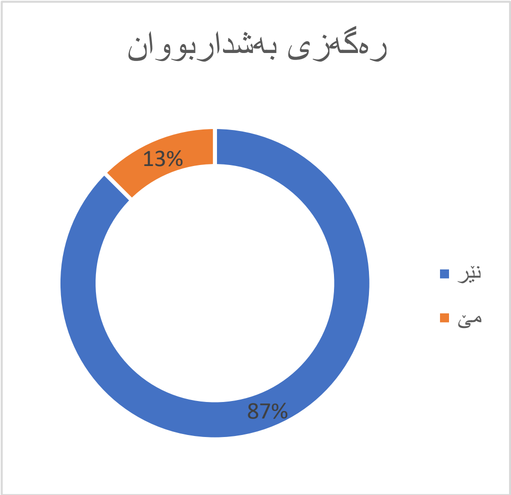

زۆربەی ئەو پیاوانەی هاوسەرگیریی میسیار ئەکەن، بە نهێنیی ئەیکەن و تەنانەت بە زەحمەت هاوسەرگیرییەکە بۆ توێژەرانیش ئاشکرا ئەکەن. ئەم دۆخە بۆ ژنان زۆر قورس و سەختترە. واتە زۆر بە دەگمەن ژنێک ئامادەیە دان بەوەدا بنێت هاوسەرگیرییەکەی کردووە و لەوەش قورستر، باسکردنی وردەکارییەکەیەتی بۆ توێژەرێک، هەر بۆیە لەم توێژینەوەیەدا زۆرینەی رەهای ئەو کەسانەی میسیاریان کردووە و وەڵامی پرسیارەکانی ئەم توێژینەوەیان داوەتەوە، پیاوان و تەنیا دوو کەسیان ژنن.

چارتی (٢)؛

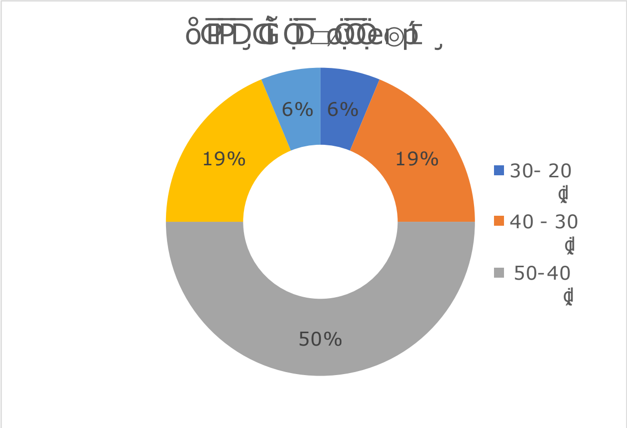

زۆربەی ئەو کەسانەی هاوسەرگیریی میسیار ئەکەن لە هەرێمی کوردستان، ئەوانەن کە تەمەنیان لە سەرووی ٤٠ ساڵەوەیە. ئەمەش ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە هاوسەرگیرییەکە زیاتر لە نێو ئەو کەسانەدا بڵاوە کە گەنجێتییان تێپەڕاندووە و کەسانی پێگەیشتوون، تەنانەت ئەو کەسانەی کە تەمەنیان ٥٠ ساڵی تێپەڕاندووە. واتە سەرەڕای ئەوەی وا چاوەڕوان ئەکرێت لە داهاتوودا گەنجانیش رووی تێبکەن، بەڵام هێشتا ژمارەیەکی زۆر کەم لە گەنج و کەسانی خوار تەمەن ٣٠ ساڵ ئەم هاوسەرگیرییە ئەکەن.

چارتی (٣)؛

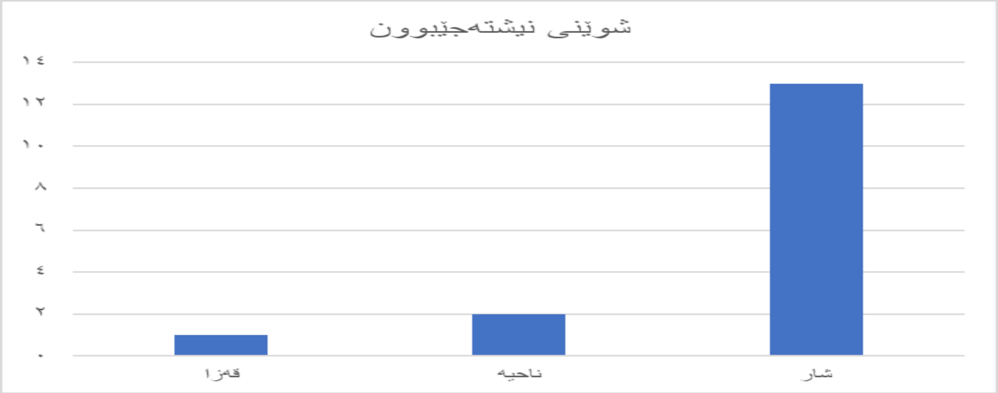

هاوسـەرگیریی میسـیار کـە بـە نهێنیـی ئەکـرت، هـەوڵ ئەدرێـت کەمتریـن کـەس پێـی بزانێـت، بۆیـە باشـترین ژینگـە بـۆ ئـەم هاوسـەرگیرییە شـار و شـارە گەورەکانـن، چونکـە ئەگـەری ئاشـکرابوونی کەمـترە بـەراورد بـە شـوێنە بچووکـەکان، بـە تایبـەت بـە هـۆی ئـەو پەیوەندییـە بەهێـزە کۆمەڵایەتییـەی هێشـتا لـە نێـو کۆمەڵگـەی کوردییـدا هەیـە. بـۆ ژن و پیاوێـک کـە هاوسـەرگیریی میسـیاریان کـردووە، دانانـی ژووان، مانەوەیـان بـۆ ماوەیـەک، گفتوگـۆ و کات بەسـەربردنیان لـە شـاردا ئاسـانترە. دابینکردنـی شـوێنی نیشـتەجێبوون کـە (هەندێـک لـەو پیاوانـەی میسـیار ئەکەن شـوێنی نیشـتەجێبوون بـۆ ژنەکەش دابیـن ئەکـەن) لـە شـاردا ئاسـانترە. بوونـی شـوقە لـە شـارەکان وا ئـەکات ژن ئاسـانتر شـوێنی تایبەتیـی خـۆی هەبێـت و بـە تەنهـا بمێنێتـەوە. ئەمـەش وەهـا ئـەکات ژنانـی شـاریش زۆرتـر پەنـا بـۆ ئـەم جـۆرە هاوسـەرگیرییە ببـەن.

چارتی (٤)؛

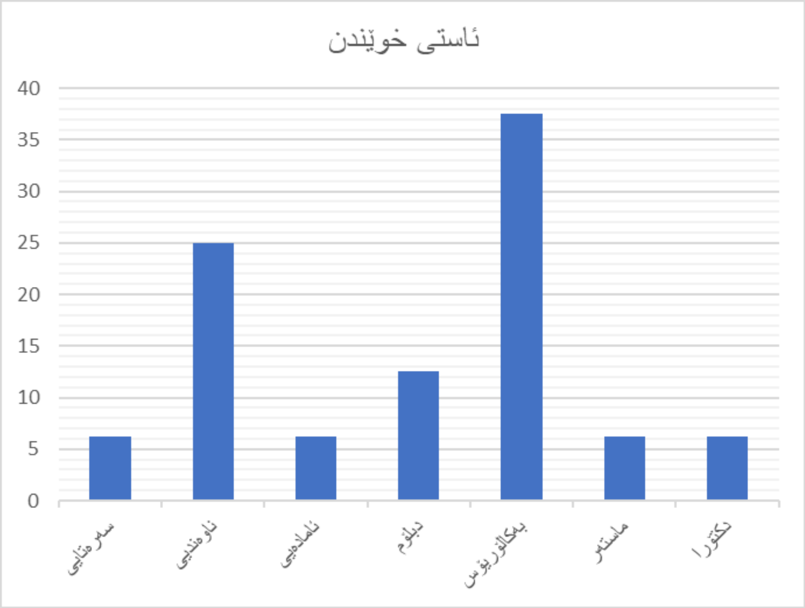

بەهـۆی زاڵیـی میدیـا و تـۆڕە کۆمەڵایەتییـەکان، کـەم کـەس هەیـە ئـاگاداری بوونـی هاوسـەرگیریی میسـیار نەبێـت لـە هەرێمـی کوردسـتان، بـەڵام کـەم کـەس ئـاگاداری وردەکارییەکـەی و ئـەو ڕێـژە زۆرەی هاوسـەرگیریی میسـیارە. ئـەوەی زیاتـر

ئاگادارە خوێندەوار، مامۆستایانی ئایینی، توێژەر و ڕۆژنامەوانانن، هەر بۆیەش هاوسەرگیرییەکە لە نێو ئەو کەسانەی خوێندەواریی و بڕوانامەیان هەیە بەرزترە. بەشێکی ئەمەش ئەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی ئەم کەسانە زیاتر و ئاسانتر ئەتوانن هاوسەرگیرییەکە بکەن و دەستیان بەو مامۆستا ئایینیانە بگات کە هاوسەرگیرییەکە ئەکەن، بە تایبەت کە ژمارەی ئەو مامۆستایانەی هاوسەرگیرییەکە ئەکەن، لە چاو ئەوانەی نایکەن، زۆر کەمن.

چارتی (٥)؛

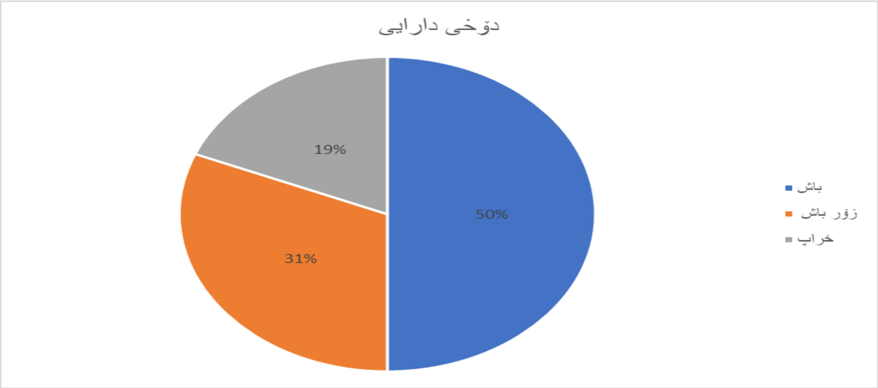

وەک پێشتر ئاماژەمان پێ کرد، هاوسەرگیریی میسیار لە هەرێمی کوردستان چەند تایبەتمەندییەکی هەیە کە لە هاوسەرگیریی ئاسایی نزیکی ئەکاتەوە و لە هاوسەرگیریی میسیاری وڵاتانی دیکە و بەتایبەت کەنداو دووری ئەخاتەوە. یەکێک لەو تایبەتمەندییانەش مارەیی، پێدانی نەفەقە و هەندێک جاریش بە کرێگرتنی خانووە بۆ ژنەکە.

لەبەر ئەم هۆکارەشە بەشی زۆری ئەو کەسانەی هاوسەرگیریی میسیار ئەکەن، دۆخی داراییان باش و زۆر باشە. واتە زۆربەی ئەو کەسانەی ڕوو لەم هاوسەرگیرییە ئەکەن، توانایان باشە.

چارتی (٦)؛

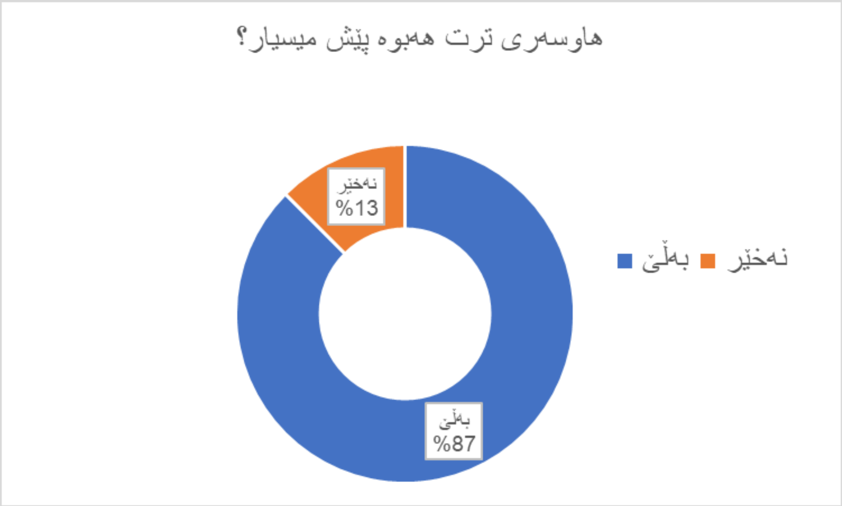

وەک ئاماژەمان پێ کرد، زۆربەی ڕەهای ئەو کەسانەی لە هەرێمی کوردستان هاوسەرگیریی میسیار ئەکەن، بریتیین لەو پیاوانەی کە هاوسەری تریان هەیە لە یەک تاوەکو سێ، ئەم کەسانە لە بری ژنهێنانی دووەم کە ئەبێت لە دەرەوەی هەرێمی کوردستان و لە دادگاکانی عێراق بیکەن، پەنا بۆ هاوسەرگیریی میسیار ئەبەن، بە تایبەت ئەوانەی

ئامانجیـان لـە هاوسـەرگیریی دووەم منـداڵ خسـتنەوە نییـە. جگـە لـەو کەسـانەی هاوسـەرگیریان کـردووە، ڕۆژ بـە ڕۆژ گەنجانیـش زیاتـر ڕوو لـەم هاوسـەرگیرییە ئەکـەن. لـەوەش سەرنجڕاکێشـتر ئەوەیـە جگـە لـە گەنجانـی کـوڕ، هەندێـک کـچ کـە هەرگیـز هاوسـەرگیرییان نەکـردووە، پەنـا بـۆ ئـەم جـۆرە هاوسـەرگیرییە ئەبـەن، ئـەم کچانـە هاوسـەرگیرییەکەیان زۆر نهێنییـترە و ئامـادە نییـن نـە ئاشـکرای بکـەن و نـە گفتوگـۆی لەسـەر بکـەن بـۆ مەبەسـتی زانسـتییش.

ئـەوەی یارمەتـی بڵاوبوونـەوەی هاوسـەرگیریی میسـیار لـە نێـو ئـەو کچانـە ئـەدات کـە هاوسـەرگیرییان نەکـردووە پێشـتر، بوونـی شـوێنی نیشـتەجێبوونی تایبـەت بـە خۆیـان، جیابوونـەوەی دایـک و باوکیـان و بـە تەنهـا ژیـان، بەدەسـتهێنانی داهاتـی سـەربەخۆ و چوونـە شـار و وڵاتێکـی دیکەیـە بـە مەبەسـتی خوێنـدن.

چارتی (٧)؛

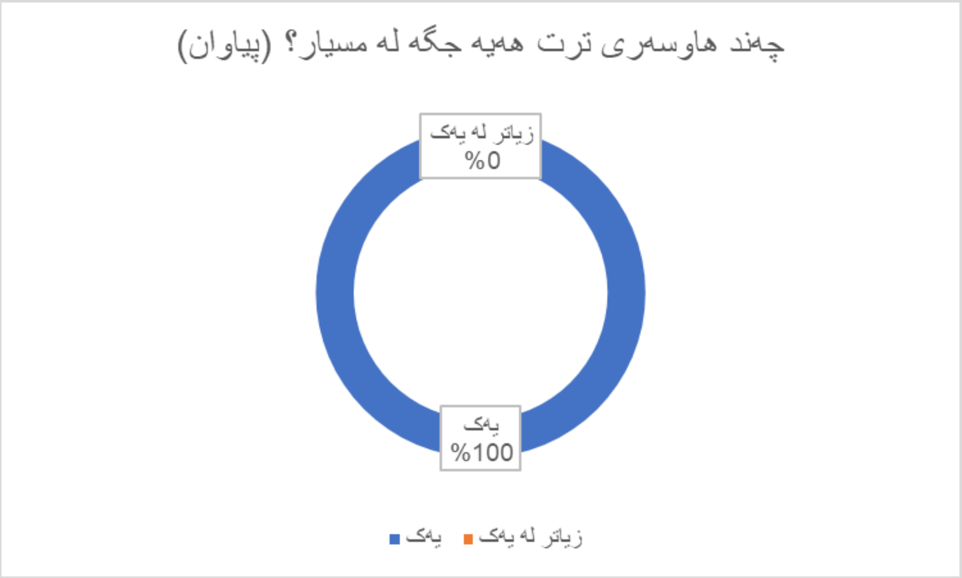

زۆرینـەی ڕەهـای ئـەو پیاوانـەی هاوسـەرگیریی میسـیار ئەکـەن لـە هەرێمـی کوردسـتان، لانـی کـەم هاوسـەرێکی تریـان هەیـە. هەمـوو ئـەو پیاوانەشـی وەڵامـی پرسـیارەکانی ئـەم توێژینەوەیـان داوەتـەوە، هاوسـەرێکی تریـان هەیـە. ئەمـەش دەری ئەخـات ئـەم پیاوانـە بـە دوای دەرفەتێکـدا گـەڕاون بـۆ هاوسـەرگیریی زیاتـر و بەهـۆی قەدەغەکردنـی فرەژنییـەوە پەنایـان بـۆ ئـەم جـۆرە هاوسـەرگیرییە بـردووە.

چارتی (٨)؛

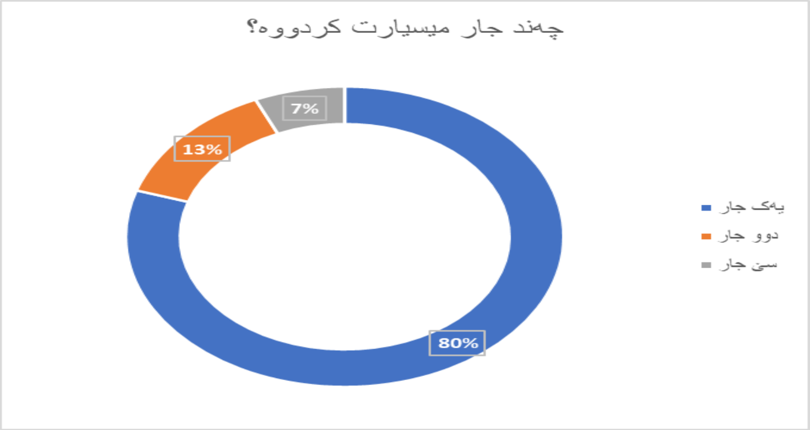

زۆربـەی ئـەو کەسـانەی بەشـدارییان لـە وەڵامدانـەوەی پرسـیارەکانمان کـردووە، جارێـک هاوسـەرگیریی میسـیاریان کـردووە، بەشێکیشـیان دوو جـار و سـێ جـار. هاوسـەرگیریی میسـیار زیاتـر لـە جارێـک چەنـد هۆکارێکـی هەیـە، سـەرەکیترینیان ئاسـانیی پرۆسـەکە، تێچوونـی کەمـتر لـە هاوسـەرگیریی ئاسـایی، زووتـر کۆتاییهێنـان بـە هاوسـەرگیرییەکە بـەراورد بـە هاوسـەرگیریی ئاسایی و نەبوونـی پەیماننامـەی یاسـایی و پابەندکـەر، کـە وا ئـەکات پیـاوان بـە تایبەت ئاسـانتر دەسـتبەرداری بـن و میسـیارێکی تـر بکـەن. واتـە بـە هـۆی نەبوونـی پابەندیـی یاساییەوە، پیـاوان زۆر ئاسـان ئەتوانـن دەسـتبەردار بـن، لەگـەڵ ئەوەشـدا هاوسـەرگیریی میسـیار لـە هەرێمـی کوردسـتان زۆرتـر لـەوە ئەخایەنێـت کـە چـاوەڕوان ئەکرێـت و لـە وڵاتانـی دیکـە هەیـە.

چارتی (١٠)؛

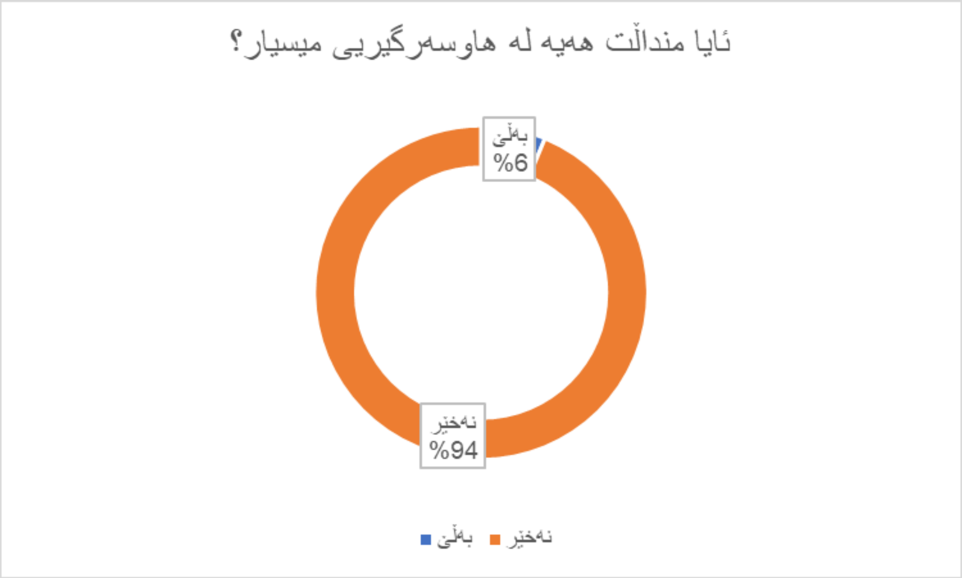

وەک لیژنـەی فەتـوای هەرێمـی کوردسـتان، کەسـانی یاسـایی و ئـەو مامۆسـتا ئایینیانـەش کـە هاوسـەرگیریی میسـیاربۆ خەڵـک ئەکـەن ئامـاژەی پـێ ئەکـەن خستنەوەی منـداڵ یەکێکە لـە کێشـە و مەترسییە هـەرە گەورەکانـی هاوسـەرگیرییەکە. بۆیـە هـەر لـە سـەرەتاوە هـەردوولا هەوڵـی تـەواو ئـەدەن کـە منداڵخسـتنەوە روونـەدات، ئـەوەش بەهـۆی ئـەو ئەنجامە مەترسـیدارانەی لـەو منـداڵ خسـتنەوەوە پەیدا ئەبـن، بـە تایبـەت لەوانـەی کـە بـە نهێنیـی کردوویانـە.

خسـتنەوەی منـداڵ جگـە لـەوەی ژیانـی ژنەکـە ئەخاتـە بـەر مەترسـی تـا کوشـتن، چارەنووسـی منداڵەکـەش تاریـک ئـەکات و لـە هیـچ دامەزراوەیەکـدا تۆمـار ناکرێـت.

تەنانـەت ئـەو ژن و پیاوانەشـی کـە هاوسـەرگیریی میسیاریان کـردووە و بـە ویسـتی خۆیـان منـداڵ ئەخەنـەوە، منداڵەکەیان بـێ ناسـنامە ئەبێـت و بـە نـاوی هیـچ دایـک و باوکێکـەوە تۆمـار ناکرێـت. هـەر بۆیـە لـە هەمـوو دۆخێکـدا خستنەوەی منـداڵ گەورەتریـن کێشـەی هاوسـەرگیریی میسـیارە لـە هەرێمـی کوردسـتان کـە راستەوخۆ پرۆسـەکە بـۆ دەورووبەر ئاشـکرا ئـەکات. لـەو کەسـانەی وەڵامـی پرسـیارەکانیان داوەتـەوە، تەنیـا یـەک پیاویـان لـە هاوسـەرگیریی میسـیار منداڵـی هەیـە، ئـەوەش کەسـێکە کـە بـە ئاشـکرا هاوسـەرگیرییەکەی کـردووە، واتـە خسـتنەوەی منـداڵ لـە رووی کۆمەڵایەتییـەوە کێشـەی کەمترە بـۆ پیاوێـک بـە ئاشـکرا ئـەم هاوسـەرگیرییە بـکات، بـەڵام کێشـەی یاسـایی بەرۆکـی منداڵەکـەی ئەگرێـت.

چارتی (١١)؛

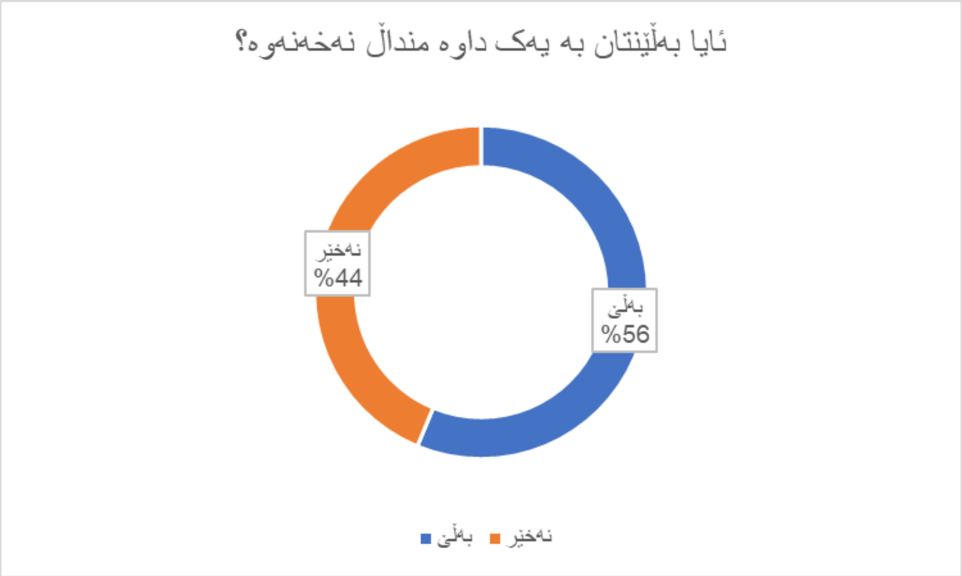

وەک لـە پێشـتر ئامـاژەی پێکـرا، خسـتنەوەی منـداڵ کێشـەی گـەورەی هاوسـەرگیرییەکەیە، بۆیـە زۆربـەی ئەوانـەی هاوسـەرگیرییەکە ئەکـەن بەڵێـن بـە یەکتر ئـەدەن منـداڵ نەخەنـەوە، بەڵێنیـش بـە یـەک نـەدەن هەوڵـی تـەواو ئـەدەن منـداڵ نەخرێتـەوە، تاوەکـو تووشـی کێشـەی گـەورە نەبـن، هـەم بـۆ خۆیـان و هـەم بـۆ منداڵەکـەش.

چارتی (١٢)؛

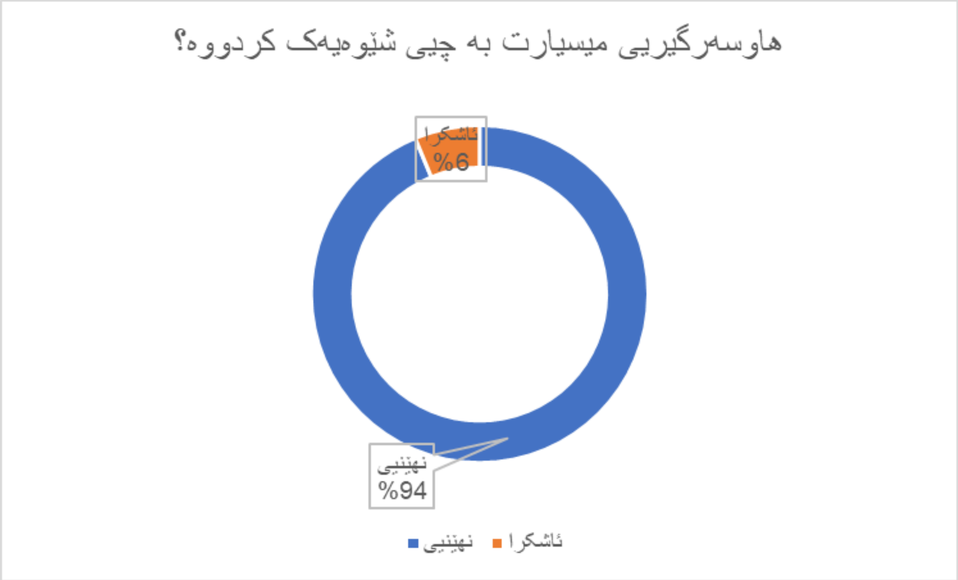

لـە هەرێمـی کوردسـتان هاوسـەرگیریی میسـیار تـا وەکـو ئـەم ساتە، بـە شـێوەیەکی زۆر نهێنیـی ئەکرێـت، جگـە لـەو حاڵەتـە دەگمەنانـەی کـە پیـاو بـە ئاگاداریـی ژنـی یەکـەم دەیهێنێـت و زۆر جاریـش کەسـوکاری ژنەکـەش کە هاوسـەرگیریی میسـیاری لەگـەڵ ئـەکات ئـاگادارن. ئەمـەش وەک ئامـاژەی پێکـرا تـا وەکـو ئاسـتێکی زۆر پەیوەندیـی بـە تازەیـی هاوسـەرگیرییەکە، قبووڵنەکردنـی لـە لایـەن کۆمەڵگـە، نەبوونـی پابەندیـی و پشـتگیریی یاسـایی و چەنـد هۆکارێکـی کۆمەڵایەتیـی دیکـەوە هەیـە کـە ئاماژەیـان پێکـراوە. هـەر بۆیـە وەک خراوەتـە روو، لـەو ١٦ کەسـەی هاوسـەرگیری میسـیاریان کـردووە، تەنها یـەک کەسیان بـە ئاشـکرا کردوویەتـی.

چارتی (١٣)؛

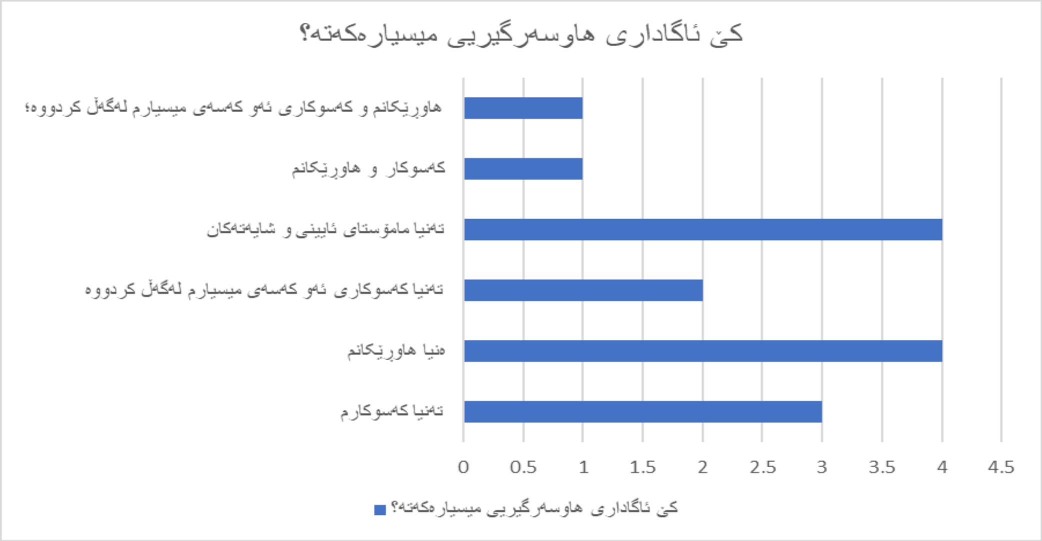

زۆرینەی ئەو کەسانەی لە هەرێمی کوردستان هاوسەرگیرییەکە ئەکەن، هەوڵ ئەدەن بازنەی ئەو کەسانەی ئاگاداری هاوسەرگیرییەکەن بچوکتر ببێتەوە. سەرەتا بەشی زۆریان هەوڵ ئەدەن تەنیا مامۆستای ئایینی و شاهیدێک ئاگادار بێت کە زۆر جار هاورێی زۆر متمانەپێکراوی پیاوەکەیە (مامۆستای ئایینی و شاهیدەکە ئەبنە دوو شاهید). بێگومان ئەو ژنانەی هاوسەرگیرییەکە ئەکەن هەوڵ ئەدەن هاوسەرگیرییەکە لە مامۆستای ئایینیی و شاهیدەکە دەرنەچێت، مەگەر ئەو کچ و ژنانەی کە ژمارەیان زۆر کەمە و ئاشکرای ئەکەن و بە ئاگاداریی کەسوکاریان ئەیکەن.

چارتی (١٤)؛

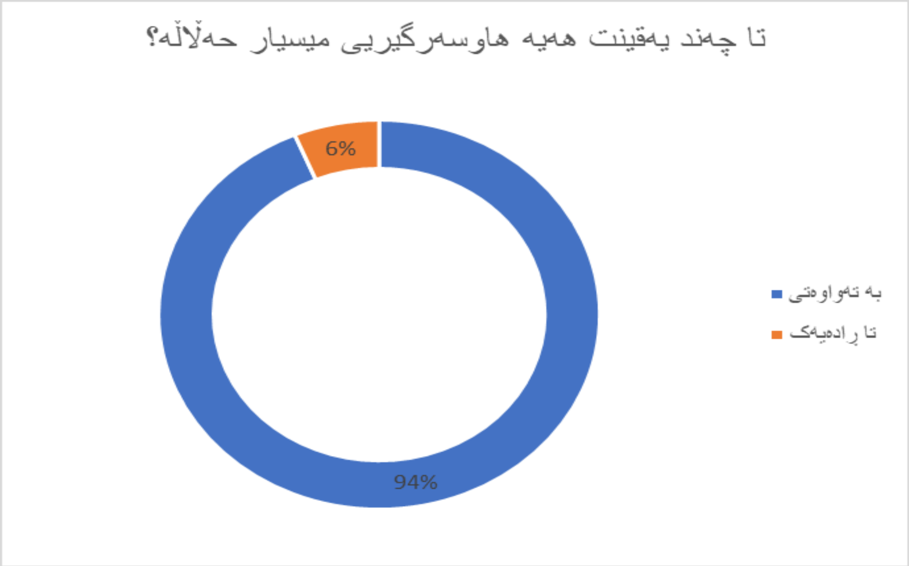

بەهۆی تازەیی هاوسەرگیرییەکە لە هەرێمی کوردستان، زۆربەی خەڵک گومانیان لە شەرعیبوونی هاوسەرگیرییەکە هەیە، بەڵام ئەو کەسانەی بڕیاری هاوسەرگیرییەکە ئەدەن یەقین پەیدا ئەکەن کە هاوسەرگیرییەکە رەوایەتیی هەیە و حەڵاڵە.

چارتی (١٥)؛

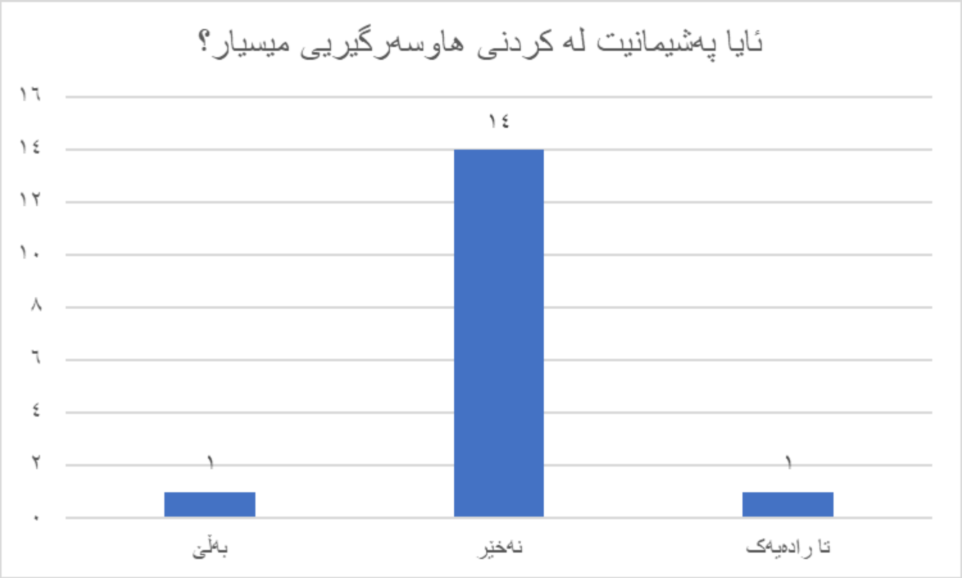

زۆرینەی ئەوانەی ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە ئەکەن پەشیمان نین، ئەمەش بە هۆی نەبوونی پابەندیی زۆر، کەمیی خەرجیی دارایی، نهێنیبوون و چەند لایەنێکی تر کە لە هاوسەرگیریی ئاساییدا هەن.

چارتی (١٦)؛

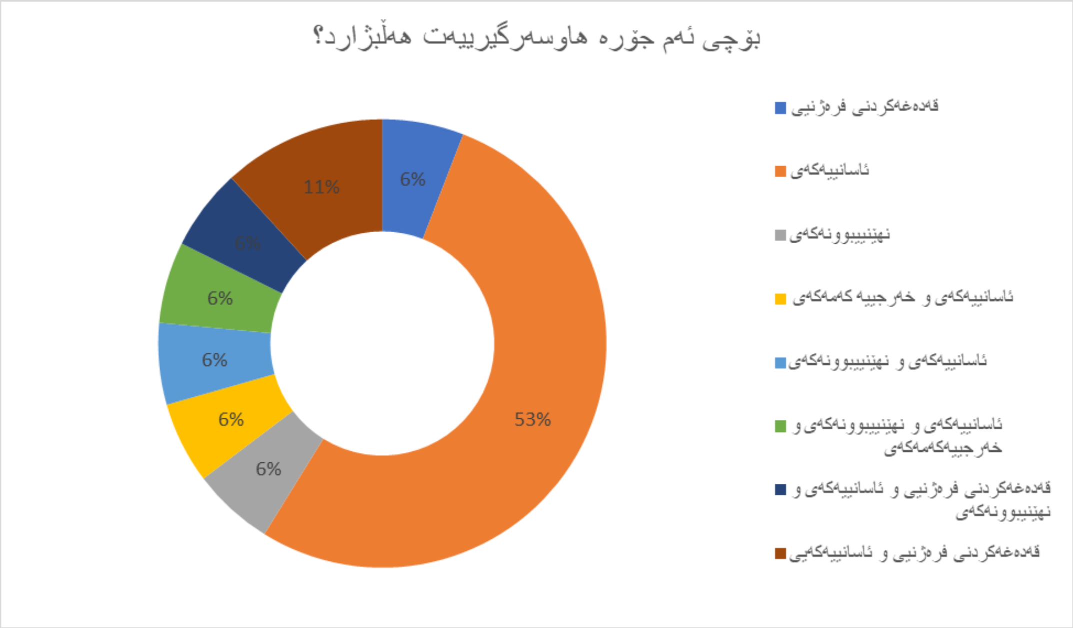

سەرەڕای ئەوەی هاوسەرگیریی میسیار لە هەرێمی کوردستان بەراورد بە هەندێک لە وڵاتانی تر پابەندییەکانی زۆرتر و قورسترە، هێشتا بۆ پیاوانی هەرێمی کوردستان زۆر ئاسانە، هۆکاری ئەمەش بۆ قورسیی هاوسەرگیریی ئاسایی لە هەرێمی کوردستان ئەگەڕێتەوە. بێگومان نهێنیبوون، قەدەغەکردنی فرەژنیی و خەرجییە کەمەکەشی لە هۆکارەکانی ترن کە پیاوان بۆ ئەم هاوسەرگیرییە هان ئەدەن.

چارتی (١٧)؛

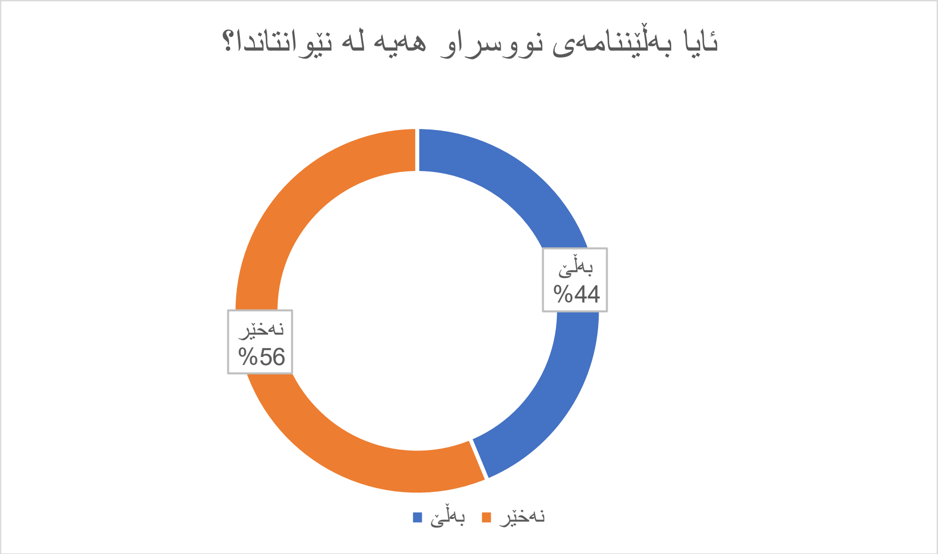

بەهۆی ئەوەی هاوسەرگیرییەکە لە دادگاکان ناکرێت، هیچ بەڵێننامەیەکی یاسایی نووسراو لە نێوانیاندا نییە. تەنیا بەڵێننامەیەک هەیە کە بە ئاگاداریی و زۆرجار لای مامۆستای ئایینیی ئەنووسرێت و پابەندییەکانی هەردوو لای تێدا نووسراوەتەوە، بەڵام زۆربەی ئەو کەسانەی هاوسەرگیرییەکە ئەکەن ئەو بەڵێننامەیەشیان نییە. هەندێک جاریش بەڵێننامەکەیان تەنیا زارەکییە. لە حاڵەتی بوونی بەڵێننامەش هەردووکیان یان یەکێکیان ئەتوانن پابەند نەبن پێوەی، چونکە بەڵێننامەکە رەهەند و پابەندیی یاسایی نییە. واتە لە حاڵەتی پابەند نەبوون بە بەڵێننامەکە، هیچیان ناتوانن سکاڵا تۆماربکەن، چونکە خودی پرۆسەکە پشتیوانیی یاسایی نییە.

چارتی (١٩)؛

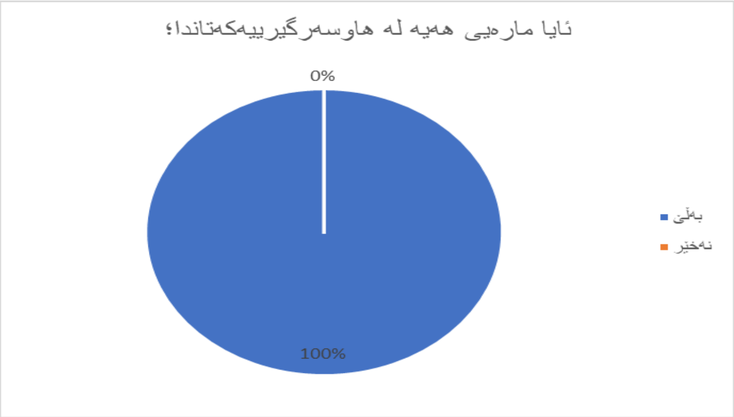

تایبەتمەندیی هەرە دیاری هاوسەرگیریی میسیار لە هەرێمی کوردستان ئەوەیە کە، مارەیی هەیە و دیاریکراویشە، بەڵام برەکەی بەراورد بە هاوسەرگیریی ئاسایی زۆر کەمە و مایەی بەراوردکردن نییە، جگە لە حاڵەتی کەم کە مارەیی زۆریان تێدایە. مامۆستایانی ئایینیش ئەڵێن، بەبێ مارەیی ئامادە نین هاوسەرگیریی میسیار بۆ هیچ کەسێک بکەن.

ئەنجام

لە ماوەی لێکۆڵیینەوە و نووسینی ئەم توێژیینەوەیەدا چەندین دیدار و بەدوواداچووڼمان کردووە بۆ بابەتی هاوسەرگیریی میسیار و لێکەوتەکانی، بۆیە ئەتوانین بڵێین گەشتووینەتە چەند ئەنجام و راستییەک کە لەم خاڵانەی خوارەوەدا کوورتیان ئەکەینەوە.

١- سەرەڕای قبووڵنەکردنی لە رووی کۆمەڵایەتیی و یاساییەوە، لەگەڵ تێپەڕینی کات، هاوسەرگیریی میسیار لە هەرێمی کوردستان زیاتر بڵاو ئەبێتەوە و خەڵکێکی زۆرتر پەنای بۆ ئەبەن.

٢- هاوسەرگیریی میسیار لە هەرێمی کوردستان، خاوەن تایبەتمەندیی خۆیەتی، کە جیای ئەکاتەوە لە هاوسەرگیریی میسیار لە وڵاتانی دیکە.

٣- پابەندیی زۆر و قورسیی هاوسەرگیریی باو، وەک خەرجیی و تێچووی زۆریی قۆناغەکانی پرۆسەکە، هەروەها، سنووردارکردنی فرەژنیی، لە هۆکارە سەرەکییەکانی سەرهەڵدانی هاوسەرگیریی میسیارن.

٤- نهێنیبوون و نەبوونی بەرپرسیارێتیی خێزانیی، هەروەها نەبوونی پابەندیی یاسایی و گرێبەستی یاسایی، لە هۆکارە سەرەکییەکانی بڵاوبوونەوەی هاوسەرگیریی میسیارن لە هەرێمی کوردستان.

٥- هاوسەرگیریی میسیار کۆمەڵێک کێشەی کۆمەڵایەتیی و یاسایی گەورەی لێ ئەکەوێتەوە، ئەمەش بەهۆی تۆمارنەکردنی ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە لە دادگاکانی کوردستان کە، بە هیچ جۆرێک مامەڵە لەگەڵ ئەم هاوسەرگیرییە و دەرئەنجامەکانیدا ناکرێت.

٦- قوربانیی سەرەکیی هاوسەرگیریی میسیار ژن و منداڵە، بەهۆی نەبوونی هیچ رەهەندێکی یاسایی، ژن ناتوانێت داوای هیچ مافێک بکات، منداڵیش لە هیچ دامەزراوەیەکدا تۆمار ناکرێت و بێبەش ئەبێت لەو مافانەی هەر منداڵ و هاووڵاتییەک هەیەتی.

٧- هاوسەرگیریی میسیار مەترسییەکی گەورەیە لەسەر دامەزراوەی خێزان، بەهۆی ئەوەی لە ئەنجامی ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە خێزانێکی جێگیر، ئاشکرا و دانپێدانراو دروست نابێت.

٨- هاوسەرگیریی میسیار مەترسییە لەسەر ژمارەی دانیشتووان، چوونکە لەم هاوسەرگیرییەدا زۆر بە دەگمەن منداڵخستنەوە روودەدات.

٩- لە حاڵەتی ئاشکرابوونیدا، مەترسیی گەورە لەسەر خێزانی پیاوەکە و هەڵوەشاندنەوەی دروست ئەبێت.

١٠- لە کاتی ئاشکرابوونییدا، مەترسیی لەسەر ژیانی ئەو ژن و پیاوانە دروست ئەبێت کە هاوسەرگیرییەکەیان بە نهێنیی کردووە، تەنانەت تا وەکو سنووری کوشتن.

المشكلات الاجتماعية والفقهية لزواج المسيار في إقليم كردستان

الملخص

بسبب التغيرات الاجتماعية والثقافية التي طرت على المجتمعات الإسلامية جمعاء والمجتمع الكردي بشكل أخص، قد دخلت إلى حياتنا الاجتماعية أمور جديدة منها ما يسمى بزواج المسيار، فهو نوع جديد من الزواج شق طريقه إلى المجتمع الكردي في السنوات القليلة الماضية، فهناك أناس من الفئات المختلفة يلجئون إلى هذا الزواج، إما لإشباع غرائزهم أو للهروب عن الواجبات الأسرية التي تفرضها الزواج التقليدي، فنظرا لرفض المجتمع الكردي لما يسمى بزواج

المسيار فالناس مضطرون لممارسته بشكل سري، فهذا قد يسبب أنواعا من المشاكل الدينية والاجتماعية، لذا نحن قمنا بالبحث حول أسباب وطبيعة ممارسة هذا الزواج والأناس الذين يرغبون في مثل هذا الزواج، والمشكلات التي تترتب على هذا الزواج.

الكلمات الإقتتاحية: المشاكل، الاجتماعية، الفقهية، زواج المسيار، إقليم كردستان.

Social and religious problems of misyar marriage in the Kurdistan region

Abstract

Because of the social and cultural changes that have occurred in all Islamic societies and the Kurdish society in particular, new things have entered our social life, including what is called misyar marriage, which is a new type of marriage that has made its way into Kurdish society in the past few years. There are people from different groups who resort to This marriage, either to satisfy their instincts or to escape from the family duties imposed by traditional marriage. Given the Kurdish society's rejection of what is called misyar marriage, people are forced to practice it secretly. This may cause types of religious and social problems. Therefore, we have researched the reasons and nature of the practice of this marriage and people. Who want such a marriage, and the problems that arise from this marriage.

Key words: problems, social, religious, misyar marriage, Kurdistan.

سەرچاوەکان

ابن قدامة، عبد الله بن أحمد الحنبلي، (ت٦٢٠ هـ/٥٤١م)المغني، تحقيق: عبد المحسن التركي، ط٣، دار عالم الكتب، الرياض، ١٩٩٧.

ابن منظور، محمد بن مكرم الإفريقي،(ت٧١١ هـ/١٣١١م)، لسان العرب، ط٣، دار الصادر، بيروت، ١٤١٤الهجري.

اتجاهات العازبات اجزائرات نحو زواج المسيار، دراسه ميدانيه بولايه جيجل، د. كعواس رووف، مجله افاق للعلوم، ٢٠٢٠.

الأشقر، أسامة عمر سليمان، مستجدات فقية في قضايا الزواج والطلاق، ط١، دار النفائس، الأردن، ٢٠٠٠.

چاوپێکەوتن لەگەڵ بڕیاردەری لیژنەی باڵای فەتوا، ڕێککەوتی ٢٠٢٤\٧\١٥.

چاوپێکەوتن لەگەڵ سەرۆکی لیژنەی باڵای فەتوا، ڕێککەوتی ٢٠٢٤\٧\١٤.

چاوپێکەوتن لەگەڵ سەرۆکی لیژنەی فەتوای سلێمانی، ڕێککەوتی ٢٠٢٤\٧\١٧.

الرازي، فخرالدين محمد بن عمر،(ت ٦٠٦ هـ /١٢٠٩م) تفسير الكبير، ط٣، دار إحياء التراث العربي، بيروت،١٤٢٠.

ڕۆژنامەی وەقائیعی کوردستان، ژمارە ٩٥، ٢٠٠٨.

الشافعي، محمد بن إدريس، (٢٠٤/١٥٠ هـ)، الأم، ط٢، دار الفكر، بيروت، ١٩٨٣.

عوني، مليحة عوني القصير و صبيح عبدالمنعيم احمد، و؛ صابر بكر بۆكانی، سۆسیۆلۆژیای خێزان، چاپی یەکەم،

چاپخانــەی دانــاز، ســەنتەری توێژینــەوە و لێکۆڵینــەوەی کۆمەڵایەتیــی تــاوان، ٢٠٠٢.

الغزي، محمد صدقي بن أحمد، مُوْسُوعَة القَواعِد الفِقْهِيَّة، ط١، مؤسسة الرسالة، بيروت، ٢٠٠٣.

کۆمەڵناسیی خێزان، د.مەعن خەلیل، و؛ ئارام ئەمین جەلال، چاپی یەکەم، چاپخانەی خانی، دهۆک، ٢٠٠٧.

ئامــاری ئەنجوومەنــی دادوەریــی هەرێمــی کوردســتان لەبــارەی مامەڵــە ئەنجامدراوەکانــی دادگەکانــی هەرێمــی کوردســتان ٢٠٢١-٢٠٢٣.

ئەنگڵس، فریدریک، بنەچەی خێزان و خاوەنداریێتیی تایبەت و دەوڵەت، و؛ کەریم مەلا ڕەشید، ٢٠٠٤.

SAKARYA, EMİNE, EVLİ BİREYLERİN EVLİLİK UYUM, YAŞAM MEMNUNİYETİ ve YŞAM BAĞLILIKLARI ARASINDAKİ YORDAYICI İLİŞKİLERİN İNCELENMESİ, YÜKSEK LİSANS TEZİ, İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ, İSTANBUL, ٢٠١٨.

HARMAN, ÖMER FARUK, SEMAVİ DİNLERDE AİLE, AİLE SEMPOZYUMU TEBLİĞLER, ANKARA, MEDENİYET VAKFI YAYINLARI, ٢٠١٥.

BAKAN, HARUN, MİSYAR NİKAHI VE İSLAM HUKUKU GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ,YÜKSEK LİSANS TEZ, BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ, BOLU, ٢٠٢٠.

https://newjin.net/details.aspx?kodtech=٢٠٦٩٩.

https://www.alwatan.com.sa/article/٣٨٩٤٧١.

Copyright © Open access article with CC BY-NC-ND 4.0

A Hybrid Fuzzy-Markov Chain Model with Weights and its Application in Prediction Fertility Rate in Iraq

Assist. Prof. Dr.Mohammad Mahmood Faqe Husein

Statistic department- College of Administration and Economics- University of Sulaiamani

Mohammad.faqe@univsul.edu.iq

Abstract

This research introduces a new method, termed the Hybrid Fuzzy-Markov Chain Model with Weights (HFMCW), and employs it to forecast fertility rates in Iraq. The HFMCW model combines fuzzy logic to address uncertainties in input data with Markov chain analysis to capture the sequential patterns inherent in fertility rate dynamics. Additionally, the model incorporates weights to account for the varying significance of factors affecting fertility rates. Through the utilization of historical fertility data and pertinent socio-economic indicators, the HFMCW model presents a robust framework for predicting fertility trends. Data for this study was collected from the website Macrotrends about fertility rate in Iraq for 73 years during from the period (1950–2023). The results show that the hybrid model enhances prediction precision compared to conventional methods by effectively managing data imprecision through fuzzy logic and capturing probabilistic state transitions with Markov chains and the use of weights allows the model to adjust to the varying significance of different influencing factors, providing flexibility to account for changes in socio-economic conditions, healthcare advancements, and policy effects on fertility rates.

Keywords: Markov chain, Weights, Fuzzy logic, Fertility, T.P.M.

Recieved: 2/9/2024
Accepted: 17/10/2024

1 Introduction

Fertility rates are shaped by a wide array of factors, such as government policies, cultural practices, and socioeconomic conditions. While conventional Markov Chain models are useful for capturing probabilistic changes between states, they often overlook the inherent uncertainty and ambiguity present in fertility rate data. This research aims to develop and validate an innovative hybrid model that combines Markov Chain analysis with fuzzy logic, incorporating weighted elements to better handle this uncertainty and enhance prediction accuracy. The model is specifically designed to manage temporal dependencies and uncertainties in fertility rate data, providing a solid foundation for more reliable forecasting.

The accuracy of transition probability estimates is key to the predictive effectiveness of Markov Chain models. However, assigning appropriate weights to state transitions becomes particularly difficult in situations where data is incomplete or unreliable. To address this, the research will introduce a weighted transition mechanism within a Hybrid Fuzzy-Markov Chain model, with the goal of improving the precision and reliability of fertility rate forecasts. This model will be applied to predict fertility rates in Iraq, factoring in historical data as well as various socioeconomic, cultural, and environmental influences. The resulting forecasts will be essential for guiding regional resource allocation and policymaking.

Previous studies have laid important groundwork for the application of hybrid fuzzy-Markov chain models in forecasting. Bashiri and Moghaddam (2016) used fuzzy Markov chains with weighted transitions to model customer behavior. Feng and Jiang (2019) highlighted the robustness of integrating fuzzy systems with Markov chains for load prediction. Aziz and Hassan (2017) explored weighted fuzzy-Markov models in financial time series, offering insights into parameter weighting and prediction accuracy. Bagheri and Najafi (2018) applied a combination of fuzzy time series and Markov chains to address uncertainty in water resources, a method that can be adapted to fertility forecasting. Ghahremani-Ghajar and Saidi-Mehrabad (2020) implemented a hybrid fuzzy-Markov chain approach to fertility rate prediction, while Razavi and Jafari (2019) investigated a weighted fuzzy-Markov model for public health forecasting, both of which offer methods applicable to this study.

2 Methodology

The Hybrid Fuzzy-Markov Chain Model (HF-MCW) with weights combines fuzzy logic and Markov chain methods to improve prediction accuracy in uncertain conditions. By using fuzzy sets, the model effectively manages vague and imprecise data, which is essential for forecasting complex variables like fertility rates. The Markov chain aspect captures the random nature of fertility trends, while weighted factors help adjust the significance of different variables. This hybrid model is especially valuable in Iraq, where fertility rates are shaped by diverse social and economic factors, making precise forecasts crucial for informed policy decisions. [1][3]

2.1 Stochastic Process

A stochastic process is a mathematical concept describing a set of random variables that change over time or

space in a probabilistic method. It's a model used to represent how systems change unpredictably, often applied in various fields to understand and predict phenomena subject to randomness.

Key attributes of a stochastic process include:[5][8]

Randomness: The process's progression is dictated by random or probabilistic elements, potentially stemming from external influences, inherent uncertainty, or the intricate nature of the system under examination.

Time or Spatial Dependency: The process advances concerning either time (e.g., discrete or continuous intervals) or space (e.g., spatial coordinates). Typically, the parameter governing this evolution is denoted as time (t) or space (x).

Markov Property: Certain stochastic processes adhere to the Markov property, indicating that their future behavior solely relies on their current state, devoid of any reliance on prior events beyond the present state. Markov processes are favored for their simplicity and mathematical convenience.[9]

2.2 Principles of Markov Chain

Markov Chain is a random process where the transition from one state to another response only on the present state, without reflection of previous states.

The fundamental formula governing a Markov chain is the transition probability formula, which calculates the likelihood of transitioning from one state to another in a single step. It is represented as:

$$P_{ij} = P(Z_{n+1} = j|Z_n = i)P_{ij} = P(Z_{n+1} = j|Z_n = i) \qquad (1)$$

This formula expresses the probability of moving from state i to state j at time n+1, given that the current state is i at time n. It encapsulates the essence of the Markov property, where future state transitions depend solely on the present state, independent of the chain's past history.[7]

The Chapman-Kolmogorov equations are a set of mathematical expressions used to describe the evolution of a Markov chain over multiple time steps. They provide a way to compute transition probabilities between states over different intervals by combining probabilities from individual steps.

Mathematically, for a discrete-time Markov chain with transition probabilities $P_{ij}^{(n)}P_{ij}^{(n)}$ representing the probability of transitioning from state $i\,i$ to state $j\,j$ in nn steps, the Chapman-Kolmogorov equations can be expressed as:[15][16]

$$P_{ij}^{(m+n)} = \sum_{k=0}^{\infty} P_{ik}^{(m)} \times P_{kj}^{(n)}$$

This equation states that the probability of transition from state ii to state jj in $m + nm + n$ steps is the sum of the probabilities of transition from state ii to any intermediate state kk in mm steps, and then from state kk to state jj in nn steps.

The mean and the standard deviation of historical data, respectively, are given by the formula:

$$\text{Mean} = \frac{\sum_{i=1}^{n} z_i}{n} \text{Mean} = \frac{\sum_{i=1}^{n} z_i}{n}$$

$$S = \text{Sqrt}\left[\frac{\sum_{i=1}^{n}(z_i - \bar{z})^2}{n-1}\right] S = \text{Sqrt}\left[\frac{\sum_{i=1}^{n}(z_i - \bar{z})^2}{n-1}\right] \quad (3)$$

Find the T.PM. According to the division result, the fertility series can be divided into five states. That is, the state space $\Omega = \{1,2,\cdots,N\}$. If the fertility sequence of this study $\{Z_n\} = \{Z_1, Z_2, \cdots, Z_n\}\{Z_n\} = \{Z_1, Z_2, \cdots, Z_n\}$ are non-negative parameters, the n + 1 parameter Zn+1 of the series is independent of the other parameters and is simply Zn of a probability function $P_r P_r$. Then the one-step transition probability matrix can be obtained as[6][9]:

$$P_{ij} = P_r(Z_{n+1} = j | Z_n = i) P_{ij} = P_r(Z_{n+1} = j | Z_n = i) \quad (4)$$

The T.PM. for a step size k is calculated as follows:

$$P = \begin{bmatrix} p_{11}^{(k)} & p_{12}^{(k)} & \cdots & p_{1n}^{(k)} \\ p_{21}^{(k)} & p_{22}^{(k)} & \cdots & p_{2n}^{(k)} \\ \vdots & \vdots & \cdots & \vdots \\ p_{N1}^{(k)} & p_{N2}^{(k)} & \cdots & p_{Nn}^{(k)} \end{bmatrix}$$

$$P_{ij} = \frac{f_{ij}(\text{number of frequencies from state i to state j})}{f_i(\text{total number of samples})} P_{ij} = \frac{f_{ij}(\text{number of frequencies from state i to state j})}{f_i(\text{total number of samples})}$$

(5)

To ensure the accuracy of the prediction results, the maximum step k of this investigation is taken as 5, so that k =1, 2, 3, 4, 5.

Detecting Markov Order using Chi-Square test

Testing whether the time series data has a Markov property is a necessary condition for using the Markov chain to predict. This is generally done using the $\chi^2 \chi^2$ statistic to perform the test. Assuming that the number of states present in a series segment is m, the $f_{ij}(i,j) f_{ij}(i,j)$ represents the transfer frequency probability

matrix. Then, we divide the sum of f_{ij} f_{ij} the columns by the sum of $f_{ij}(i,j) f_{ij}(i,j)$, all elements to obtain the marginal probability $q q$, which is calculated by the following:[14][17]

$$q = \frac{\sum_{j=1}^{m} f_{ij}}{\sum_{i=1}^{m}\sum_{j=1}^{m} f_{ij}} q = \frac{\sum_{j=1}^{m} f_{ij}}{\sum_{i=1}^{m}\sum_{j=1}^{m} f_{ij}} \quad (6)$$

When m is large, the $\chi^2 \chi^2$ test is calculated as follows

$$\chi^2 = 2\sum_{i=1}^{m}\sum_{j=1}^{m} f_{ij} \left|\ln\frac{P_{ij}}{q}\right| \chi^2 = 2\sum_{i=1}^{m}\sum_{j=1}^{m} f_{ij} \left|\ln\frac{P_{ij}}{q}\right| \quad (7)$$

Compliance to the degree of freedom $(m-1)$ of the $\chi 2$ distribution, given a significance level of α, the table [illegible] $\chi^2(\propto,(m-1)\times(m-1)\chi^2(\propto,(m-1)\times(m-1)$

H0: The data series is not considered to be Markov vs. H1: The data series is considered to be Markov

If $\chi^2 > \chi^2(\propto,(m-1)\times(m-1)\chi^2 > \chi^2(\propto,(m-1)\times(m-1)$, the H0 is rejected, and the data series is considered to be Markov. Conversely, Markov chains cannot be used for data sequences.[10][12]

ACF and weights of each order

Since the ACF is an indicator of the strength of the association between the values of the indicators, the calculation of the ACF and the weights can improve the prediction accuracy. The specific calculation formula is as follows:

$$\delta_k = \frac{\sum_{l}^{N-k}(z_l-\bar{z})(z_{l+k}-\bar{z})}{\sum_{l=1}^{N}(z_l-\bar{z})^2} \delta_k = \frac{\sum_{l}^{N-k}(z_l-\bar{z})(z_{l+k}-\bar{z})}{\sum_{l=1}^{N}(z_l-\bar{z})^2} \quad (8)$$

Where δ_k δ_k is the autocorrelation coefficient of order (k =1, 2, ..., 5). xi is the i period. $\bar{z}$ $\bar{z}$ is the mean of the data series, and n is the length of the data series. The normalization of the ACF of each order gives the weights of each order, which are calculated as follows:[11][13]

$$Z_k = \frac{|\delta_k|}{\sum_{k=1}^{m}\delta_k} Z_k = \frac{|\delta_k|}{\sum_{k=1}^{m}\delta_k}$$

m is the max order which the prediction model need (9)

Where Zk is the weight of each order of the Markov chain, and m is the max order.

Using the indicator value five years closer to the initial state, find the state probability of that indicator value based on the weights and the matrix of transfer probabilities at each level generated from the above stages. P(k), where k is the step size and k =1, 2, ⋯ 5. The expected probability that the indicator value is in a given state is calculated as the sum of the weighted predicted probabilities for each of the identical states.

$$P_i = \sum_{k=1}^{m} w_k \, p_i^{(k)} \ , i \in E P_i = \sum_{k=1}^{m} w_k \, p_i^{(k)} \ , i \in E \qquad (10)$$

k= 1, 2, ⋯ 5. $max\{P_i\}$, its corresponding state is the predicted state of the indicator value for that period.

Find the weight sets and level eigenvalues

The fertility rate interval that results from the aforementioned steps is forecast, and the fuzzy theorem's level eigenvalues are introduced to determine the approximate location of the interval where the forecast value is located. This method reduces the nosiness of other probabilities while accounting for the effect of maximum probability.[4][2]

Each state has a weight based on the probability of the five states of the forecast year desired; these five weights form the weight set W = {w1, w2, w3, w4, w5}. The weights are computed as follows:

$$W_i = \frac{P_i^n}{\sum_{i=1}^{5} P_i^n} W_i = \frac{P_i^n}{\sum_{i=1}^{5} P_i^n} \qquad (11)$$

Where $\psi\psi$ is the coefficient of action of the maximum probability, the value of which is usually taken as 2 or 4, the higher the value, the more prominent the action of the maximum probability. The level eigenvalue H can be obtained from the weight set

$$G = \sum_{i=1}^{7} i \cdot W_i G = \sum_{i=1}^{7} i \cdot W_i \qquad (12)$$

Calculation of rainfall forecasts

$$\psi = \begin{cases} \frac{T_i \times G_i}{i+0.5}, & G_i > i \\ \frac{B_i \times G_i}{i-0.5} & G_i < i \end{cases} \psi = \begin{cases} \frac{T_i \times G_i}{i+0.5}, & G_i > i \\ \frac{B_i \times G_i}{i-0.5} & G_i < i \end{cases} \qquad (13)$$

i for forecasting the maximum probability consistent state Pi. $T_i T_i$ and $B_i B_i$ are the upper and lower limits of the state, correspondingly.[5]

3 Result and Discussion

The fertility data source refers to a collection of datasets containing information about fertility rates, typically encompassing various demographic indicators like total fertility rates (TFR), birth rates, and age-specific fertility rates across different regions, countries, or populations. These datasets are sourced from governmental agencies, international organizations such as the United Nations or the World Bank, academic institutions, and specialized demographic databases. Accessing fertility data involves consulting these sources through their respective websites or data repositories. The highest fertility rate was attained (7.96) and the lowest fertility

was (3.45) in data collected for 73 years for the period (1950–2023); these two values were then subtracted to yield an output of (4.51), which was then divided by the number of states (5) Due to the approximately (0.6) number of possible states depicted, the classification of the states is as follows:

Table (1): Illustrate the classification of states

Class	States
3.45-4.35	1
4.35-5.25	2
5.25-6.16	3
6.16-7.06	4
7.06-7.96	5

Table (2): Represent Fertility Rate in Iraq During (1950-2023)

Years	Fertility Rate	Years	Fertility Rate	Years	Fertility Rate	Years	Fertility Rate
1950	7.96	1969	7.35	1988	6.09	2007	4.46
1951	7.74	1970	7.30	1989	6.00	2008	4.40
1952	7.52	1971	7.25	1990	5.91	2009	4.37
1953	7.30	1972	7.20	1991	5.82	2010	4.34
1954	7.08	1973	7.15	1992	5.74	2011	4.31
1955	6.86	1974	7.08	1993	5.65	2012	4.28
1956	6.64	1975	7.01	1994	5.55	2013	4.25
1957	6.42	1976	6.94	1995	5.46	2014	4.14
1958	6.20	1977	6.87	1996	5.37	2015	4.02
1959	6.28	1978	6.80	1997	5.28	2016	3.91
1960	6.36	1979	6.71	1998	5.19	2017	3.80
1961	6.44	1980	6.62	1999	5.09	2018	3.68
1962	6.52	1981	6.53	2000	5.00	2019	3.64
1963	6.60	1982	6.44	2001	4.90	2020	3.59
1964	6.76	1983	6.35	2002	4.81	2021	3.54
1965	6.92	1984	6.30	2003	4.72	2022	3.49
1966	7.08	1985	6.25	2004	4.65	2023	3.45
1967	7.24	1986	6.19	2005	4.59		
1968	7.40	1987	6.14	2006	4.53		

3.1 Analysis of Fuzzy data :

Step#1:

Fuzzification, as used here, refers to the process of finding correlations between the dataset's historical values and the fuzzy sets created in the earlier stage. Fuzzification is applied to each historical value based on its highest membership degree. A fuzzy set A_kA_k is where the highest degree of belongingness of a given historical time variable, $F(t-1)F(t-1)$, occurs. In this case, $F(t-1)F(t-1)$ is fuzzified as A_kA_k. The table provides a comprehensive summary of fuzzified enrollments.

Table (3): Complete set of relationships identified

Class (From → To) rom → To)	Fuzzified enrollment	Mid -point	Fuzzified enrollment	FLRG's	Mid -point FLR
3.45-4.35	A1	3.90	A1	A1	3.90
4.35-5.25	A2	4.80	A2	A1,A2	4.35
5.25-6.16	A3	5.70	A3	A2,A3	5.25
6.16-7.06	A4	6.61	A4	A3,A4, A5	6.61
7.06-7.96g	A5	7.51	A5	A4,A5	7.06

Step#2: We use the table above to find the data of the table below, as follows:

Table (4): Fuzzified historical enrollments.

Years	Life expectancy	Fuzzified enrolment	Interval midpoints		FLRG's		
1950	7.96	A5	7.1	Na	Na	>	A5
1951	7.74	A5	7.1	7.1	A5	>	A5
1952	7.52	A5	7.1	7.1	A5	>	A5
1953	7.30	A5	7.1	7.1	A5	>	A5
1954	7.08	A5	7.1	7.1	A5	>	A5
1955	6.86	A4	6.6	7.1	A5	>	A4
1956	6.64	A4	6.6	6.6	A4	>	A4
1957	6.42	A4	6.6	6.6	A4	>	A4
1958	6.20	A4	6.6	6.6	A4	>	A4

1959	6.28	A4	6.6	6.6	A4	>	A4
1960	6.36	A4	6.6	6.6	A4	>	A4
1961	6.44	A4	6.6	6.6	A4	>	A4
1962	6.52	A4	6.6	6.6	A4	>	A4
1963	6.60	A4	6.6	6.6	A4	>	A4
1964	6.76	A4	6.6	6.6	A4	>	A4
1965	6.92	A4	6.6	6.6	A4	>	A4
1966	7.08	A5	7.1	6.6	A4	>	A5
1967	7.24	A5	7.1	7.1	A5	>	A5
1968	7.40	A5	7.1	7.1	A5	>	A5
1969	7.35	A5	7.1	7.1	A5	>	A5
1970	7.30	A5	7.1	7.1	A5	>	A5
1971	7.25	A5	7.1	7.1	A5	>	A5
1972	7.20	A5	7.1	7.1	A5	>	A5
1973	7.15	A5	7.1	7.1	A5	>	A5
1974	7.08	A5	7.1	7.1	A5	>	A5
1975	7.01	A4	6.6	7.1	A5	>	A4
1976	6.94	A4	6.6	6.6	A4	>	A4
1977	6.87	A4	6.6	6.6	A4	>	A4
1978	6.80	A4	6.6	6.6	A4	>	A4
1979	6.71	A4	6.6	6.6	A4	>	A4
1980	6.62	A4	6.6	6.6	A4	>	A4
1981	6.53	A4	6.6	6.6	A4	>	A4
1982	6.44	A4	6.6	6.6	A4	>	A4
1983	6.35	A4	6.6	6.6	A4	>	A4
1984	6.30	A4	6.6	6.6	A4	>	A4
1985	6.25	A4	6.6	6.6	A4	>	A4
1986	6.19	A4	6.6	6.6	A4	>	A4
1987	6.14	A3	5.3	6.6	A4	>	A3
1988	6.09	A3	5.3	5.3	A3	>	A3
1989	6.00	A3	5.3	5.3	A3	>	A3
1990	5.91	A3	5.3	5.3	A3	>	A3
1991	5.82	A3	5.3	5.3	A3	>	A3
1992	5.74	A3	5.3	5.3	A3	>	A3
1993	5.65	A3	5.3	5.3	A3	>	A3
1994	5.55	A3	5.3	5.3	A3	>	A3
1995	5.46	A3	5.3	5.3	A3	>	A3
1996	5.37	A3	5.3	5.3	A3	>	A3

1997	5.28	A3	5.3	5.3	A3	>	A3
1998	5.19	A2	4.4	5.3	A3	>	A2
1999	5.09	A2	4.4	4.4	A2	>	A2
2000	5.00	A2	4.4	4.4	A2	>	A2
2001	4.90	A2	4.4	4.4	A2	>	A2
2002	4.81	A2	4.4	4.4	A2	>	A2
2003	4.72	A2	4.4	4.4	A2	>	A2
2004	4.65	A2	4.4	4.4	A2	>	A2
2005	4.59	A2	4.4	4.4	A2	>	A2
2006	4.53	A2	4.4	4.4	A2	>	A2
2007	4.46	A2	4.4	4.4	A2	>	A2
2008	4.40	A2	4.4	4.4	A2	>	A2
2009	4.37	A2	4.4	4.4	A2	>	A2
2010	4.34	A1	3.9	4.4	A2	>	A1
2011	4.31	A1	3.9	3.9	A1	>	A1
2012	4.28	A1	3.9	3.9	A1	>	A1
2013	4.25	A1	3.9	3.9	A1	>	A1
2014	4.14	A1	3.9	3.9	A1	>	A1
2015	4.02	A1	3.9	3.9	A1	>	A1
2016	3.91	A1	3.9	3.9	A1	>	A1
2017	3.80	A1	3.9	3.9	A1	>	A1
2018	3.68	A1	3.9	3.9	A1	>	A1
2019	3.64	A1	3.9	3.9	A1	>	A1
2020	3.59	A1	3.9	3.9	A1	>	A1
2021	3.54	A1	3.9	3.9	A1	>	A1
2022	3.49	A1	3.9	3.9	A1	>	A1
2023	3.45	A1	3.9	3.9	A1	>	A1

A first order FTS model is the name given to the model that has been studied thus far. Later on, Chen presented its high order equivalent, which includes n-order linkages. Relations of order $n \geq 2$ in the high order modified can be written as $A_{i,1}, A_{i,2}, .. A_{i,n} \rightarrow A_{i,n+1} A_{i,1}, A_{i,2}, .. A_{i,n} \rightarrow A_{i,n+1}$. A association of second order can be represented, for instance, as $A_{i,1}, A_{i,2} \rightarrow A_{i,3} A_{i,1}, A_{i,2} \rightarrow A_{i,3}$. The formula for a third order relationship is $A_{i,1}, A_{i,2}, A_{i,3} \rightarrow A_{i,4} A_{i,1}, A_{i,2}, A_{i,3} \rightarrow A_{i,4}$.

Step#3: Calculating the average productivity values in each of the five states. The values were collected in each of the seven states, and the result divided by the number of values in each state. The average values for each state were as follows:

Table (5): Distribution of the average values for each state (use fuzzy data)

States	1	2	3	4	5
# of states	14	12	11	23	14
Average	3.9	4.4	5.3	6.6	7.1

Step #4: Making the transition matrix: It is clear from the preceding step that the number of values in the state-1 is 14(3.9) and the number of values in the state-2 is 12(4.4) and the number of values in the state-3 is 11(5.3) and the number of values in the state-4 is 23(6.6) and the number of values in the state-5 is 14(7.1), and then the transition probability matrix is created:

Step 1: The fertility rate data were classified into five categories: The results are shown in Table 1.

Table (6): Fertility Rate categories

States	Fertility Rate interval
1	3.45-4.35
2	4.35-5.25
3	5.25-6.16
4	6.16-7.06
5	7.06-7.96

Step 2: Finding the state sequences corresponding to fertility rate according to Equations (2) and (3) leads to a transfer probability matrix with Step 1-5, as follows

$$P^{(1)} = \begin{bmatrix} 1.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 \\ 0.08 & 0.92 & 0.00 & 0.00 & 0.00 \\ 0.00 & 0.09 & 0.91 & 0.00 & 0.00 \\ 0.00 & 0.00 & 0.04 & 0.91 & 0.04 \\ 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.14 & 0.86 \end{bmatrix} \quad P^{(2)} = \begin{bmatrix} 1.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 \\ 0.17 & 0.83 & 0.00 & 0.00 & 0.00 \\ 0.00 & 0.18 & 0.82 & 0.00 & 0.00 \\ 0.00 & 0.00 & 0.09 & 0.83 & 0.09 \\ 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.19 & 0.71 \end{bmatrix}$$

$$P^{(3)} = \begin{bmatrix} 1.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 \\ 0.25 & 0.75 & 0.00 & 0.00 & 0.00 \\ 0.00 & 0.27 & 0.73 & 0.00 & 0.00 \\ 0.00 & 0.00 & 0.13 & 0.74 & 0.13 \\ 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.43 & 0.57 \end{bmatrix} \quad P^{(4)} = \begin{bmatrix} 1.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 \\ 0.33 & 0.67 & 0.00 & 0.00 & 0.00 \\ 0.00 & 0.36 & 0.64 & 0.00 & 0.00 \\ 0.00 & 0.00 & 0.17 & 0.65 & 0.17 \\ 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.57 & 0.43 \end{bmatrix}$$

$$P^{(5)} = \begin{bmatrix} 1.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.00 \\ 0.42 & 0.58 & 0.00 & 0.00 & 0.00 \\ 0.00 & 0.45 & 0.55 & 0.00 & 0.00 \\ 0.00 & 0.00 & 0.22 & 0.57 & 0.22 \\ 0.00 & 0.00 & 0.00 & 0.71 & 0.29 \end{bmatrix}$$

Step 3: The fertility rate is tested for the "Markov test", and the one-step transfer frequency matrix and one-step transfer probability matrix of fertility rate can be obtained from the above calculation results. The marginal probabilities can be obtained according to Equation (4), as shown in Table 2.

Table (7): The Chi-Square test for the Markov Property

State, i , i	f_{ij}	P_{ij}	q_i	$\ln(\frac{P_{ij}}{q_i})$	$f_{ij} \times \ln(\frac{P_{ij}}{q_i})$
1	13	1.00	0.18	1.71	22.29
2	1	0.08	0.01	2.08	2.08
2	11	0.92	0.15	1.81	19.95
3	1	0.09	0.01	2.20	2.20
3	10	0.91	0.14	1.87	18.72
4	1	0.04	0.01	1.39	1.39
4	21	0.91	0.29	1.14	24.01
4	1	0.04	0.01	1.39	1.39
5	2	0.14	0.03	1.54	3.08
5	12	0.86	0.16	1.68	20.18
					115.29

In the table, the computed chi-square value is 115.29, while the tabulated chi-square value is 26.296. By comparing these values, it is evident that the computed chi-square is greater than the tabulated chi-square. This indicates that the stochastic process exhibits the Markov property.

Step 4: From Equation (6) and Equation (7), the autocorrelation coefficient and their weights can be calculated for each order, as shown in Table 3.

Table (8): The autocorrelation coefficient of each $k k$

k	1	2	3	4	5
Autocorrelation $\delta_k \delta_k$	0.9617	0.9235	0.8852	0.8470	0.8087
Weighting $w_k w_k$	0.2173	0.2086	0.2000	0.1914	0.1827

Using the values of the indicators for the proximity of 5 years as the initial states, the probabilities of each state for 2019 can be derived based on the weights and the transfer probability matrix, as shown in Table 4.

Table (9): The Weight of the Markov Chain of each for every L=1,2,3,4,5

k	w_k				
	$L = 1$	$L = 2$	$L = 3$	$L = 4$	$L = 5$
1	1.0000	0.5101	0.3471	0.2659	0.2173
2		0.4899	0.3333	0.2526	0.2086
3			0.3195	0.2447	0.2000
4				0.2341	0.1914
5					0.1827

In table (9): We divide the first weight by the first weight, then the first weight by the sum of the weight (first and second), and the second weight by the sum of weight (first and second), and we continue until the fifth weight.

Table (10): Calculate the $\hat{p}_{ij}\hat{p}_{ij}$ for every L=1,2,3,4,5

Years	i	k	w_k	$w_k p_{ij}^{(k)}$				
				$j = 1$	$j = 2$	$j = 3$	$j = 4$	$j = 5$
2020	1	1	0.2173	0.2173				
2019	1	2	0.2086	0.2086				
2018	1	3	0.2	0.2				
2017	1	4	0.1914	0.1914				
2016	1	5	0.1827	0.16409639	0.0186			
$\hat{p}_{ij}$				0.98139639	0.01860361	0	0	0
$\underset{j\in\{1,2,3,4,5\}}{\arg\max}\ \hat{p}_{ij}$				1				

Where $\max\{p_i\} = 0.98139639 \max\{p_i\} = 0.98139639$, which means that the fertility rate status for 2021 is predicted to be at 1 and the fertility rate status interval is then most likely to be 3.45-4.35.

Calculation of weight sets and level eigenvalues

When $\varphi = 2\varphi = 2$:

Table (11): Represent the probability value

p_i^1	0.9813964	0.01860361	0	0	0	Sum
p_i^2	0.9631389	0.0003461	0.0000000	0.0000000	0.0000000	0.9635
p_i^4	0.9276365	0.0000001	0.0000000	0.0000000	0.0000000	0.9276

$$W_i = \frac{P_i^n}{\sum_{i=1}^{5} P_i^n}$$

Depend on the table (11) and the formula above we can find the weight sets and level eigenvalues

Table (12): Represent the probability value

W_2	0.999641	0.000359	0.000000	0.000000	0.000000
W_4	1.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000

Calculation of predicted values

Depend on the table (12) and the formula above we can find the weight sets and level eigenvalues

$$G = \sum_{i=1}^{5} i \cdot W_i$$

$$G - 2 = 1 * 0.999641 + 2 * 0.000359 + 3 * 0.000 + 4 * 0.000 + 5 * 0.000 = 1.0003592$$

$$G - 4 = 1 * 1 + 2 * 0.000 + 3 * 0.000 + 4 * 0.000 + 5 * 0.000 = 1.0000001$$

The predicted fertility rate when $\varphi = 2{,}4 \varphi = 2{,}4$ is calculated from the above-mentioned level characteristic values and by using formula:

$$\psi = \begin{cases} \frac{T_i \times G_i}{i + 0.5}, & G_i > i \\ \frac{B_i \times G_i}{i - 0.5} & G_i < i \end{cases}$$

When $\varphi = 1 \varphi = 1$, the level eigenvalue is $G - 2 = 1.0003592 G - 2 = 1.0003592$. The maximum probability state is 1 according to the set of weights, and since $G - 2 = 2.3046 G - 2 = 2.3046$, its predicted value is

$$\psi - 2 = \frac{(1.0003592 * 3.45)}{(1 + 0.5)} = 2.3046$$

When $\varphi = 4\varphi = 4$, the level eigenvalue is $G - 2 = 1.0000001G - 2 = 1.0000001$. The maximum probability state is 1 according to the weight set, and since $G - 2G - 2$>1, its predicted value is

$$\psi - 4 = \frac{(1.0000001 * 4.35)}{(1 + 0.5)} = 2.9$$

3.2 Analysis of results

The relative error of the forecast can be found by comparing the above forecast values for 2021 with the actual values. In a similar manner, Table 13 displays the estimated fertility rate numbers and their relative errors for the years 2022–2023.

Table (13): Compare between relative error (actual and predicted value)

Year	Predicted value (Fertility rate)	Actual value (Fertility rate)	Relative error (%)	Absolut Error
2022	2.9	3.9	25.31	0.48
2023	2.9	3.9	25.31	0.48

Using the above model to forecast Fertility rate from 2022-2023, the relative errors for 2022-2023 are all within 5%, with an average error of 25.31%. The relative error for 2022 is 25.31% higher. In 2023, which is 25.31% higher than the normal year. In summary, Markov chains can effectively predict Fertility rate with high model accuracy.

Forecasting Value:

Table (14): Compare between relative error (actual and predicted value)

Year	Predicted value (Fertility rate)
2024	2.9
2025	2.9
2026	3.0

4 Conclusions and Recommendations

The hybrid Fuzzy-Markov Chain model with weights proves to be a sophisticated and efficient method for

forecasting fertility rates in Iraq. By merging the strengths of fuzzy logic and Markov chains, this model adeptly handles the uncertainties and dynamic aspects of fertility data. Key takeaways from the study include:

4.1 Conclusions

The HF-MCW model significantly improves prediction accuracy compared to traditional methods by effectively managing data uncertainties through fuzzy logic and capturing probabilistic transitions with Markov chains.

The HF-MCW model delivers reliable forecasts that assist policymakers and researchers in planning and making informed decisions about future demographic changes.

Recommendations

Here are three main recommendations for applying a Hybrid Fuzzy-Markov Chain Model (HF-MCW) with weights in predicting fertility rates in Iraq:

To achieve the highest accuracy with the HF-MCW model, it is crucial to integrate a broad range of data sources, including socio-economic, healthcare, and policy-related information. This thorough data integration will enable the model to capture all relevant factors influencing fertility rates and enhance its predictive capabilities.

Given the evolving nature of socio-economic conditions and advancements in healthcare, it is advisable to frequently review and update the model's weights and parameters. This practice ensures that the model adapts to changes and retains its accuracy and relevance over time.

Establish strong validation and calibration procedures to confirm the HF-MCW model's effectiveness across different regions and conditions. Regularly test the model using historical data and make necessary adjustments to improve its predictions and reliability for future demographic forecasting.

References

[1] Aziz, M. M., & Hassan, M. K. (2017). "A Weighted Fuzzy-Markov Chain Model for Predicting Stock Prices." Applied Soft Computing, 55, 66-74.

[2] Bagheri, M., & Najafi, S. (2018). "Fuzzy Time Series and Markov Chain Hybrid Models in Predicting Uncertain Data: Application in Water Resources." Journal of Hydrology, 563, 941-955.

[3] Bashiri, M., & Moghaddam, A. (2016). "Fuzzy Markov Chain Model for Predicting Customer Lifetime Value." Journal of Business Research, 69(10), 4504-4510.

[4] Chen, J., & Yang, Y. (2012). SPI-based regional drought prediction using weighted Markov chain model. Research Journal of Applied Sciences, Engineering and Technology, 4(21), 4293-4298.

[5] Faqe, A. P. D. M. M., Hamad, A. P. D. A. S., & Mohamad, A. L. S. H. (2023). Forecasting Life-Expectancy in Iraq During the Period (2022-2035) Using Fuzzy Markov Chain. Journal of Business Economics for Applied Research, 5(3)

[6] Ghahremani-Ghajar, H., & Saidi-Mehrabad, M. (2020). "Predicting Fertility Rates Using a Hybrid Fuzzy-Markov Chain Model." Journal of Applied Statistics, 47(6), 1005-1022.

[7] Feng, X., & Jiang, H. (2019). "A Hybrid Fuzzy-Markov Chain Model for Short-Term Load Forecasting." Energy, 189, 116186.

[8] Hua, H. U. A. N. G., Ren, C. A. I., Zhen-xia, M. U., Jun, L. U., & Xiao, C. H. E. N. (2015). The Modified Model of Weighted Markov Chain Based on Fuzzy Sets and Its Application in Precipitation Prediction of Xinjiang. Xinjiang Agricultural Sciences, 52(10), 1891.

[9] Kumar, S., & Singh, D. (2017). Fuzzy-Markov model for population growth forecasting. International Journal of Fuzzy Systems, 19(3), 678-688.

[10] Huang, X., Liu, X., & Zhang, C. (2023, July). Weighted Fuzzy Markov Chains for Regions Research on Rainfall Forecasting. In Journal of Physics: Conference Series (Vol. 2555, No. 1, p. 012006). IOP Publishing.

[11] Hussein, M. M. F., Saeed, A. A., & Mohamad, S. H. (2023). "Comparison Markov Chain and Neural Network Models for forecasting Population growth data in Iraq "ISSN 2222-2995 Universityof Kirkuk Journal For Administrative and Economic Science. Economic Science, 13(4), 1-14.

[12] Hussein, M. M. F. (2023). Predicting Number of People Living with Chronic HCV Using Gray-Weighted Markov Chain Model (GW-MCM). University of Kirkuk Journal For Administrative and Economic Science, 13(4).

[13] Razavi, R., & Jafari, S. (2019). "A Fuzzy-Markov Chain Model with Weighted Probabilities for Forecasting Public Health Indicators." Expert Systems with Applications, 137, 265-279.

[14] Rusdiana, S., Febriana, D., Maulidi, I., & Apriliani, V. (2023). COMPARISON OF WEIGHTED MARKOV CHAIN AND FUZZY TIME SERIES-MARKOV CHAIN METHODS IN AIR TEMPERATURE PREDICTION IN BANDA ACEH CITY. BAREKENG: Jurnal Ilmu Matematika dan Terapan, 17(3), 1301-1312.

[15] Sengupta, D., Maulik, U., & Bandyopadhyay, S. (2012). Weighted Markov chain based aggregation of biomolecule orderings. IEEE/ACM transactions on computational biology and bioinformatics, 9(3), 924-933.

[16]Taha, A. A., & Mohammad, M. A. (2023). A Multistate Model for the Analyzing of Chronic Kidney Disease Progression with Detecting Risk Factors Effect. RES MILITARIS, 13(2), 3126-3136.

[17]Yang, X., Ma, X., Kang, N., & Maihemuti, M. (2018). Probability interval prediction of wind power based on KDE method with rough sets and weighted Markov chain. IEEE Access, 6, 51556-51565.

[16] Zhou, Q. X. (2015). Application of Weighted Markov Chain in stock price forecasting of China sport industry. International Journal of u-and e-Service, Science and Technology, 8(2), 219-226.

[17] Zhou, X., Wang, Y., & Zhou, X. (2017, April). Precipitation estimation based on weighted Markov chain model. In 2017 Seventh International Conference on Information Science and Technology (ICIST) (pp. 64-68). IEEE.

Copyright © Open access article with CC BY-NC-ND 4.0

The Relationship between Sleep Quality, Body Composition, Physical Activity and Depression among Female College Students.

Shokhan Omar Abdulrahman

College of Physical Education and Sports Sciences, University of Sulaimani

shokhan.abdulrahman@univsul.edu.iq

Abstract

There is growing interest in how body composition, physical activity, sleep quality, and depression are interconnected, especially among female college students. This Study aims to enhance current understanding by examining a conceptual model that explores these associations among female college students. This quantitative study involved 132 female college students aged 18 to 24 from the University of Sulaimani (UOS), Kurdistan Region, Iraq. A convenience sampling method was employed, and the public university was selected randomly. Descriptive statistics were computed using SPSS software, and data were analyzed with Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM). The results designated an affirmative correlation between Body Mass Index and depression among female college students. Conversely, physical activity exhibited a negative correlation with depression. Additionally, negative correlations were found between sleep duration, sleep efficiency, and depression. Conversely, sleep disturbances and the use of sleep medication were positively correlated with depression. Subjective sleep quality also had a significant negative relationship with depression. However, no significant correlations were observed between body fat, daytime dysfunction, and sleep latency with depression among the participants. This study underscores the complex interplay between Body composition, Physical activity, and sleep quality relative to depression among female college students. Considerably higher depression was associated with elevated BMI and poor sleep-related factors, but better sleep quality and physical activity were linked to lower depression rates. These results point out that interventions aimed at sleep quality, as well as physical training programs, could help minimize depression within this population bracket. However, more research needs to be done to understand these associations better and design precise plans for enhancing mental health.

Keywords: Physical activity, Body composition, Body fat, Body mass index, sleep quality, sleep efficacy, Female college students.

Recieved: 27/9/2024
Accepted: 17/10/2024

E-ISSN: 2790525-X

P-ISSN: 27905268

INTRODUCTION

Mental well-being is a fundamental aspect of general health, especially for college students traversing difficult and, consequently, stressful settings. Despite the frequent prevalence of mental state concerns among college students, effective intervention programs are still lacking. It has been shown that mental, emotional and behavioral disorder rates can go as high as 20% during adolescence life span (Cahuas et al., 2019). Depressive disorder is much more common among all these disorders, making it problematic because it is usually long-term, requires extensive therapy and has serious effects on recovery. Depressive people in colleges feel insufficient, scared or indignant all the time (Shahbaz Alam et al., 2023). Xu et al. reported al. reported rates of depression prevalence among college students in India to vary significantly, with ranges from 21.5% to 71.25% (Xu et al., 2014). Hence, these changes underscore the importance of targeting counseling services mainly for female students who bear the larger burden. This underscores how important it is to have effective mental health interventions for these people, given that the disease affects their academic performance, social well-being and general happiness in life (Wilson et al., 2014). Depression can be influenced by various factors like body composition, physical activity and better SQ. Good sleep can easily prevent depression since it comes with mood disorders (Vanteemar S. Sreeraj et al., 2019). Body composition (BC), which includes body mass and, to some extent, fat spread, is linked to mental wellness too, just as research findings indicate that depression can be influenced by being too skinny or overweight (Lv et al., 2024). Depressive symptoms can possibly be reduced through engaging in exercise, which is thought to have mood-elevating effects (Singh et al., 2023). Although there is significant research has been done in investigating how depression is related to the quality of sleep, the composition of the body and physical activity by separate studies, there is very little corresponding research to show how all these factors are interconnected and contribute to the overall depression. Regularly, studies only consider one variable at a time without considering how others might influence it, as well as not looking at their combined effects or possible interactions among them.

Findings indicate that poor sleep quality increases the risk of developing depressive symptoms significantly. People with persistent sleep disturbances are at a higher risk of developing depression (Tanahira et al., 2023). In numerous research, the existence of high amounts of body fat is associated with depression, an aspect that is closely linked to mental health in body composition (Lv et al., 2024) (Rindler, Gries and Freidl, 2023). Besides, some studies have always consistently linked normal Physical activity with reduced depression levels, meaning the activity has protection properties. Protection against the development and worsening of this mental health condition through elevation in Physical activity levels has been recorded (Battalio, Huffman and Jensen, 2020). Depression is multifaceted and has various reasons, making it necessary for a comprehensive technique, which includes SQ, BC, and PA (Viinikainen et al., 2024)(Omichi et al., 2022)(Guo et al., 2020). The intention of this study model is to disentangle the relationship between these aspects and their impact on depression, with the end in view being to provide information that could help design methodical gender-based interventions that are more effective among female undergraduates. Since female college students are in a rite of passage stage, it is critical to study SQ, body composition and PA in the depression context of females. The objective of this research is to explore a new model and present a more comprehensive picture of the contributory effects of these factors on mental health that would help in developing better prevention and intervention programs against depression.

THEORETICAL MODEL

The Biopsychosocial model: Created in the 1970s by Dr. George Engel and Dr. John Romano (Engel, 1977), this approach encompasses an integrated view of health by amalgamating biological, psychological and social dimensions. It shows how body composition affects neurotransmitter levels like serotonin and dopamine, which are essential for mood management. Therefore, any unusual fat circulation in our bodies may lead to these chemicals possibly causing depression. Body image concerns can have subsequent consequences on mood and behavior psychologically. On a social scale, however, emphasis on what a healthy human body should look like may result in certain stresses that can, in turn, aggravate mental illness, such as depression. This design incorporates how physical and psychological elements have affected other parts of health (Merino et al., 2024). From a biopsychosocial perspective, PA exercise has been positively linked to physical, psychological, and social treatments for depression. PA can elevate neurotransmitter control, release endorphins and reduce inflammation, all of which improve mood and lessen depressive symptoms. On a psychological level, it increases self-esteem, enhances cognitive skills and makes stress easier to control. From a social perspective, it enhances positive attitudes among people while making them stick to a daily schedule that promotes general mental health. The thorough approach helps in highlighting the various ways through which physical inactivity may enhance depression (Eime et al., 2013). It is a theory that directly addresses the relationship connecting SQ and depression- The Sleep-Affect Model (Sleep-Wake Model of Depression) developed by scholars (Michael T. Bowers and William P. C. W. Silver). For instance, this model provides an extensive framework through which one can decipher how disturbance in sleep quality worsens depressive symptoms' beginning or duration (Riemann et al., 2020; Luo and Lin, 2024; Luo et al., 2024and Otte and Carpenter, 2009). How do Depression and Poor Sleep Quality (SQ) Interact According to the Model? For example, it has taken into consideration how lower levels of SQ can diminish the ability to handle emotions, hence increasing sensitivity, stress as well and mood instabilities (leading to depression). In contrast, depression often causes sleep problems, such as difficulty falling asleep or waking up too early in the morning. These exacerbate the symptoms, making it even harder for them to break out from themselves. In managing or even preventing depressive disorders successfully then, addressing both slumber times and attitudes becomes crucial (Luo et al., 2024and Luo and Lin, 2024).

Hypotheses of the study

H1: Depression has a positive association with BMI among FCS.

H2: Depression is positively associated with BF among FCS.

H3: Among female college students, PA is negatively associated with depression.

H4: Among FCS, depression is positively associated with sleep latency.

H5: Amongst FCS, sleep duration is negatively associated with depression.

H6: There is a negative correlation between depression and sleep efficiency in female college students.

H7: There is a positive relationship between depressive disorders and sleep disturbance in FCS.

H8: Among FCS, sleep medication is positively associated with depression.

H9: Among FCS, daytime dysfunction is positively associated with depression.

H10: Subjective SQ is negatively associated with depression among FCS.

The Relationship between SQ, BC, and PA and depression among Female college students is not covered soundly in the literature. Especially in the Middle East, this type of research needs to be given greater attention, and inferior studies focused on the association between these factors, especially among female college students. The previous studies were conducted in America, Germany, India, China, and Saudi Arabia. The reviewed studies investigated the interplay between SQ, BC, PA and depression among college students across various contexts. Previous studies conducted in China (Guo et al., 2020) (Zhang, Zheng and Hu, 2022) (Zhou et al., 2021) (Xiang et al., 2020) the studies collectively highlight the connection between PA and mental health outcomes among college students. The study (Guo et al., 2020) demonstrates a link between PA intensity and reductions in depressing symptoms. Furthermore, The study (Zhang, Zheng and Hu, 2022) explores how exercise impacts depression through mediators like self-concept and social support. A study (Zhou et al., 2021) focuses on how sedentary behavior and PA relate to depressive indications in a specific population of sports College students. Additionally, The research (Xiang et al., 2020) " "examines the effects of PA on depression and anxiety in the background of the COVID-19 epidemic. Each study focuses on specific subgroups or contexts, such as sports university students, college students during a pandemic, or students involved in particular projects, which may limit the applicability of their results to the broader college student population. The findings may not generalize to other groups due to differences in demographics, cultural contexts, or unique situational factors. Previous research conducted in China and India (Cahuas et al., 2019) (Zhang, Cheng and Zhao, 2024)'(Shahbaz Alam, Sheetal Kalra, Sadhu Charan Mohapatra, Richa Rai1, 2023) has collectively highlighted the connections between PA, SQ and depression outcomes among college students. A study conducted in China (Cahuas et al., 2019) investigates how PA and sleep are related to depression in college students. It suggests that both regular PA and quality sleep are associated with lower levels of depression. Another Chinese study (Zhang, Cheng and Zhao, 2024) focuses on the impact of PA on anxiety, depression, and SQ among college students following the COVID-19 pandemic. It emphasizes that PA can moderate the effects of the pandemic on mental health and SQ. Research executed in India (Shahbaz Alam et al., 2023) examines the frequency of PA and sleep and their associated factors in relation to depression among college students. It finds that both the frequency of PA and SQ are linked to depressive symptoms, highlighting the importance of consistent healthy behaviors. These studies (Cahuas et al., 2019) (Zhang, Cheng and Zhao, 2024) (Shahbaz Alam, Sheetal Kalra, Sadhu Charan Mohapatra, Richa Rai1, 2023) highlight specific aspects or contexts (such as frequency of activity, post-pandemic conditions, or combined effects of PA and sleep), which may limit how well the results apply to other groups of college students or different demographic populations. The findings may not be fully generalized due to these focused contexts and varying methodological approaches. A study that was done in the U.S. looked at how the combination of neighborhood aspects, individual practices, and sleep patterns affected cases of depression in college girls. It identified significant correlations between disrupted sleep and increased depressive symptoms, highlighting social and behavioral influences. However, the study, conducted at a secretive women's university in the southeast U.S., may have limited generalizability to other settings (Wilson et al., 2014). Furthermore, previous studies (Yousef D Alqurashi, Ali H. Al Qattan, 2022) (Zhang et al., 2023) (Dudo et al., 2022) have collectively underscored the link between sleep patterns and depression in college students. The study undertaken in Saudi Arabia investigated (Yousef D Alqurashi, Ali H. Al Qattan, 2022) how sleep period and quality affect depression amongst US and faculty. It found that shorter sleep length and poorer

SQ are strongly linked to higher depressive symptoms, underscoring the need for better sleep management. Research carried out in China (Zhang et al., 2023) Focused on the long-term effects of healthy sleep patterns on depressive trajectories among college students. It revealed that maintaining consistent, healthy sleep patterns can mitigate depressive symptoms over time, suggesting a preventive approach to mental health. An investigation in Germany (Dudo et al., 2022) examined sleep patterns and depressive symptoms, specifically in medical students, emphasizing the high prevalence of sleep disturbances and their association with depression. A significant gap across these studies(Yousef D Alqurashi, Ali H. Al Qattan, 2022) (Zhang et al., 2023) (Dudo et al., 2022) is the limited focus on specific dimensions of sleep, such as daytime dysfunction, sleep efficiency, sleep latency, sleep disturbances, subjective SQ, and use of sleeping medications. These dimensions are crucial for a comprehensive understanding of how different aspects of sleep impact depression. The studies generally address broader sleep characteristics without delving deeply into these nuanced elements, which could provide additional insights into the complex relationship between sleep and depression. Evidence from research in the U.S. and Romania (Luis Torres et al., 2023) (Manuela C. Caciula1, Luis Torres, 2024) reveals a significant relationship between PA, BC, and mental health. An examination conducted in the U.S. (Luis Torres et al., 2023) analyzed correlations between mental health, PA, and BC in American college students following the COVID-19 lockdown. It found significant links between decreased PA and worsening mental health alongside changes in BC. Additionally, an investigation compared mental health, BC, and PA between American and Romanian college students post-lockdown. It highlighted similar patterns in both populations, with lower PA and altered BC correlating with poorer mental health (Manuela C et al., 2024). A notable gap in these studies is that the first study's focus on American college students limits its applicability to other cultural and regional contexts (Luis Torres et al., 2023). While the second study offers a comparative perspective between American and Romanian students, it must thoroughly address SQ. This omission is significant because SQ can interact with BC and PA to influence mental health (Manuela C. Caciula1, Luis Torres, 2024). Previous studies came from American, German, Romanian, Indian, Chinese, and Saudi Arabia contexts. However, none have been conducted in the Iraqi framework. Owing to the research location, chosen research approach, applied sampling techniques and the population sample, the earlier findings may not apply in the Iraqi context. However, only one of the previous studies was conducted in the Middle East (Yousef D Alqurashi, Ali H. Al Qattan, 2022). None of the previous studies have explored the model of the relationship between BC, SQ, PA, and Depression among female college students. Additionally, this limitation highlights the issue of restricted generalizability and underscores the need for research specifically targeting female college students within the Iraqi context.

Methods and Material

Participants

The study was conducted at the University of Sulaimani (UOS) in the Kurdistan region of Iraq during the second semester, from March 26 to April 20, 2023. The participants comprised 132 full-time female undergraduate students from the 1st to the 4th year, with ages ranging from 18 up to 24 years inclusively , with a mean age of 20.22 (SD = 1.51). All participants were of Kurdish ethnicity. To ensure the validity of the assessment instruments and the cognitive capacity of the participants, measurements of PA, SQ, and depression were administered to all students. Additionally, body composition metrics, including BMI and BF, were assessed for all participants. Data were included only from students who provided complete responses. Incomplete

responses or those lacking essential data were excluded from the analysis. Participants were randomly selected from various faculties, excluding those from the Departmen this separation was due to the unique physical exercise classes undertaken by students in the college of Sport Science and Physical Education, which could cause differences in physical fitness compared to students in other faculties.

Procedure

The Ethics Committee of the Faculty of Sport Science and Physical Education/University of Sulaimani approved this study, and each student could decide on whether or not they wanted to take part based on their own interests without any promise of personal or school advantages. Moreover, participants received written instructions concerning the study process as well as their rights before entering into it; hence, they were free to drop out whenever they wanted to. Owing to the anonymity adopted during data collection exercises and the retrospective characteristic of the same, there was no need to apply informed consent for the data collection procedure, as the researcher is a lecturer at the same university. Thus, the researcher was allowed to perform data collection without procuring informed consent from the University of Sulaimani. This work plan was guided by Helsinki's declaration made in 1964 and last reviewed in Fortaleza, Brazil, in 2013 (Association, 2013).

Instruments

Body composition

To determine body fat and BMI, the researcher measured body fat (%) and body mass index (BMI). A body composition analyzer with height-weight capabilities consisting of an electronic body fat scale (EW-700A) was used to determine body fat percentage (%), BMI, weight (kg) and height (cm). This instrument can precisely measure these parameters. Throughout the process of measurement, participants were told to wear light clothes, take off any metal objects that touched them, keep their backs straight, and avoid talking or changing their positions. The BMI and body fat percentage are variables of interest in this study. The average BMI for participants was 23.15 (SD = 3.72), and the average body fat percentage was 20.32% (SD = 5.22).

Physical activity

The IPAQ-S7S was used to assess PA levels. The Cronbach's alpha coefficient was 0.70. The validity and reliability of IPAQ-S7S have been tested among university students (Dinger, Behrens, & Han, 2006) (Craig et al., 2003). Thus, the IPAQ-S7S measures the amount of time spent engaging in physical activity during the preceding week by gauging the frequency and duration of staying active through walking, moderate-intensity as well as vigorous-intensity exercises lasting at least ten minutes each. Using the IPAQ data processing guidelines, we estimate individual average levels of PA, which are provided in detail in another place (Craig et al., 2003). Only cases that were invalid in all three PA domains were removed using the case removal approach. Compute total weekly time spent walking and in activity with moderate- and/or high-intensity levels as follows: Multiply days per week per category by time spent daily on days when the activity took place. The amount of time each day devoted to an area is multiplied by the metabolic equivalents of tasks specific to the area, such as walking (3.3 METs), moderate (4 METs) and vigorous (8 METs) exercise and quantified into metabolic equivalents (METs) thus obtaining the physical activity Economic Commission for Africa (ECA) countries per week. A

survey of the population showed that there were three levels of PA: low (meaning an individual does not do much exercise), moderate and high. These categories entail what the established scoring criteria are; they are obtained from the http: //www.ipaq.ki.se website, and normally for adult (18-65 years) populations involve moderately intense activity for 30 minutes or more for at least 5 days a week or vigorous activity for 20 minutes or more at least three days a week. Categorization: low: does not meet minimum criteria for either moderate or high. Moderate: covers any of the following three concepts: (a) 3 days of at least 20 minutes of vigorous physical activity per day; (b) walking moderately for more than 30 minutes each day on 5 days each week or for each time; or (c) any combination of walking, moderate or vigorous physical activity for 5 days each week with an accumulation of >600 MET-minutes/week. High: meets either of the following two conditions: (a) engaging in high-intensity weekly for >3 days and accumulating ≥1500 MET-minutes/week; or (b) 5 days of any combination of walking, moderate-intensity or vigorous-intensity physical activities achieving at least 3000 MET-minutes/week.

Sleep Quality

The most commonly used scale in medical and non-medical populations is the PSQI to assess SQ. It has a Cronbach's alpha value of around 0.83, signaling high reliability. The PSQI has been found to be reliable and valid across various populations (Mollayeva et al., 2016) (Wolf and Rosenstock, 2017). Furthermore, it has been shown that even with small sample sizes, the PSQI is valid (Mollayeva et al., 2016). The PSQI is a self-rated questionnaire comprised of nineteen items aimed at assessing SQ for the month preceding it (Buysse et al., 1989). The PSQI includes various aspects of SQ, which are subjective SQ, sleep latency, sleep duration, sleep efficiency, sleep disturbance, use of sleep medication, and daytime dysfunction. These domains range from 0 to 3. After summing up personal scores to obtain a global score, this ranges from 0 to 21, with higher global scores indicating worse SQ.

Depression

In this study, the Zung Self-Rating Depression Scale (SDS) was used as a norm-referenced measure for screening adults for depressive disorders (William, 1965). It has a Cronbach's alpha value of around 0.79, which is acceptable. That Lee and colleagues utilized it in the study of several populations has been demonstrated clearly by available data for such use in research done previously by Chinese scholars (Lee et al., 1994) (Chen et al., 2020), also suitable for undergraduates (Nie, Zhang and Liu, 2017)' (Shao et al., 2020). The SDS is a standard instrument intended for self-administration that is meant to gauge the severity of someone's depressive symptoms. The first scale has 20 questions that measure depressive symptoms around these four main factors: anxiety, cognitive-affective (emotional), somatic-vegetative (biological or physiological), and core-depressive symptoms (Dunstan and Scott, 2019) (Kirkby, Al Saif and el-din Mohamed, 2005). The study adjusted the SDS culturally to conform to the context of Iraqi society. One item about sexual pleasure was omitted because it was considered sensitive and likely to conflict with Iraqi culture. Thus, this modification aimed to enhance cultural understanding and boost both acceptance and precision of depression assessment among the Iraqis. The SDS has been altered to include nineteen items. Ten of them assess negative experiences, e.g., "I feel down-hearted and blue," while the remaining nine determine positive experiences and are scored differently; for example, "I eat as much as I used to eat." Every Item was rated by respondents according to their experiences throughout the previous week on the Likert scale. Response options for the negative posers will

range from 1 (some of the time) through 4 (most of the time). In the positive items, the frequency of responses varies, going from 4 (some of the time) to 1 (most of the time). The total score is constituted by all 19 items, thereby showing a person's level of depression. Each participant's score is between 25 and 100, where high scores indicate more symptoms. Those with 25 – 49 have average results where else; anything at 70 upwards is generally an indication that one has a terrible case of depression.

Data collection

The standard back-translation method was used during language translation (Maneesriwongul and Dixon, 2004). At least two independent translators are necessary for this stage. The first translator translated the original scale into the target language, while the second translator retranslated the same scale back into its original language in the target language (Carlson, 2000). An educational psychologist expert in English and an independent English language specialist translated the scale into Kurdish independently. A Kurdish version was developed temporarily after two education psychology specialists retranslated the version back to English under the guidance of the official translation firm. As (Sousa, 2011) noted, the translation assistant ought to be well acquainted with both languages and understand the area covered. Following this procedure, the Kurdish translation was considered acceptable and sufficient for the scales, giving it its final form in Kurdish.

Statistical Analysis

The primary step in the process of data analysis was writing the variables and questions in the code. Next, the data cleaning and preparation involved checking for outliers, suspicious response patterns, missing data, and normalcy using the Statistical Package for the Social Sciences (SPSS) software version 29. Once the data was cleaned, the sample's central tendencies (mean and standard deviations for continuous variables) and the frequency analysis (for categorical variables) were calculated. Using SmartPLS Software version 4.1, the researchers used the SEM approach to measure the premises and model variables. The measurement validity may be evaluated using 0.6 for the model as well as the path model as long as it is in line with the research objectives of explaining and predicting the difference between constructs. SmartPLS is a powerful tool for assessing model prediction hypotheses and models due to its advanced PLS-SEM functionality. Among the features it includes an intuitive user interface, ample model assessment tools, PLSpredict to assess predictive performance, and efficient data processing. The essence of these traits is to ensure that it is ideal for accurate predictions and complex models since they are both important in disciplines as diverse as computer science and digital marketing (Cheah, Magno and Cassia, 2024).

Results

Age and body composition

The data analytics on the female undergraduates indicated that the ages of the students ranged between 18 and 24 years at an average of 20.22 years old (Standard Deviation = 1.51). The Body Mass Index (BMI) ranges from 14.10 to 32.10, with an average of (M=23.15, SD=3.72). The range of body fat percentage (BF) is from 10.30 to 36.50, with an average of (M=20.32, SD= 5.22).

Table 1 Descriptive analysis for age and body composition

	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
AGE	18	24.00	20.22	1.51
BMI	14.10	32.10	23.15	3.72
BF	10.30	36.50	20.32	5.22

The results for students' PA showed that 32.6% of students had low PA, 47.7% of students participated in moderate PA, and only 19.7% had high PA (Figure 1).

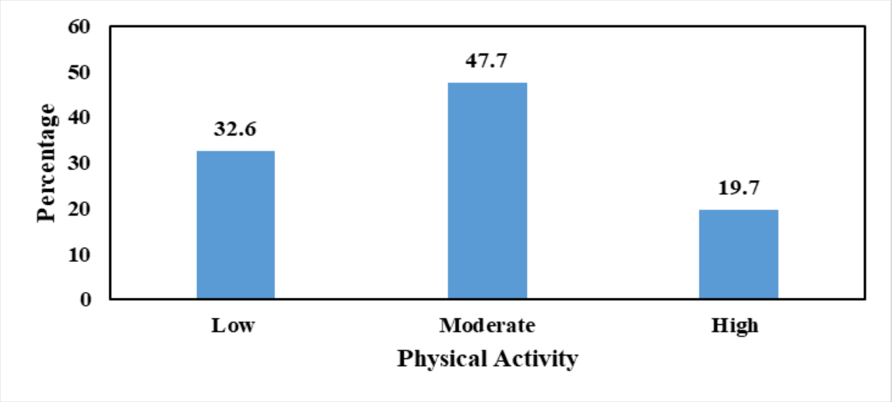

Figure 1. Distribution of PA among students

Sleep Quality

SQ contains seven domains (sleep latency, sleep efficiency, sleep duration, SQ, sleep disturbance, daytime duration and use of medicine). The first four domains were assessed using different scales, while the last three domains were assessed using similar scales. The results showed that for the sleep latency domain, the highest percentage belonged to 16-30 minutes (36.4%), while 31.8% of students experienced a sleep latency of over 60 minutes. Results for the second domain, sleep efficiency, indicated that it was distributed predominantly in the range of 75-84% (47%) and only 18.9%, reaching over 85% efficiency. Findings for sleep duration showed that most of the students had a sleep duration between 5-6 hours (29.5%), while 20.5% slept over 7 hours. For SQ, results revealed that 30.3% of students responded to it as fairly good and 25% as very good; however, 28% rated their SQ as very bad.

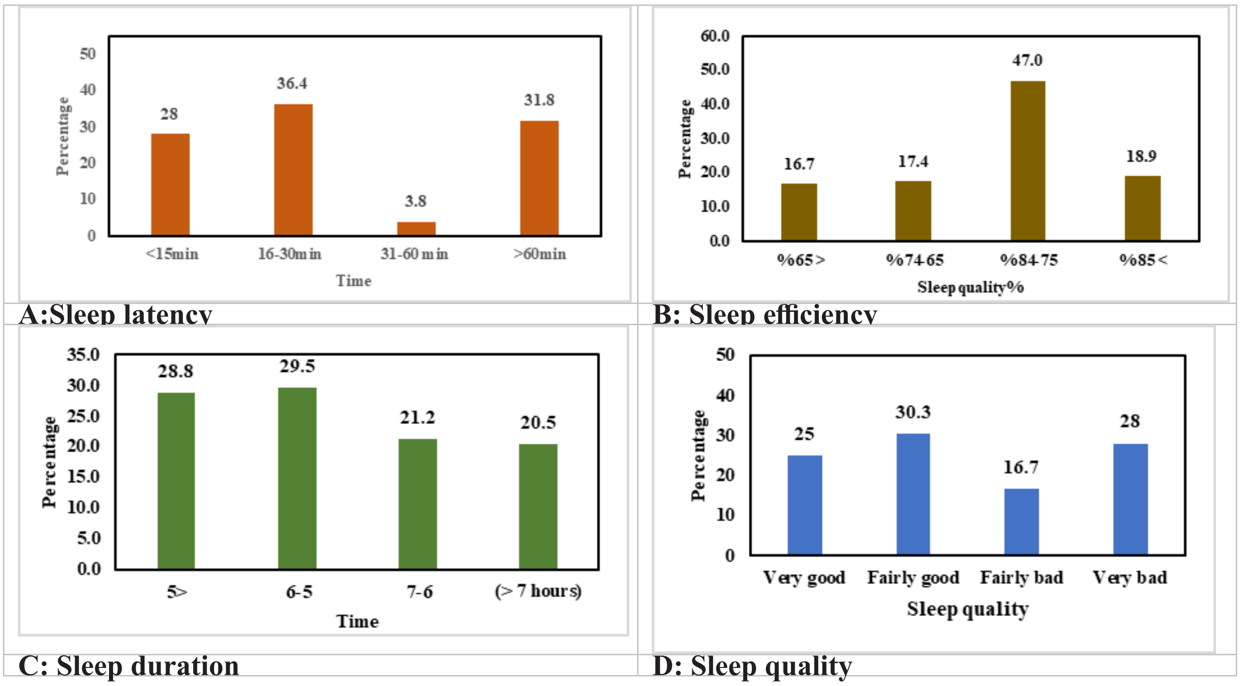

Figure 2. Distribution of students' response to sleep latency, sleep efficiency, sleep duration and sleep quality

The findings for sleep disturbances (table 2), which includes 9 indicators, show that a considerable portion of students experienced sleep disturbances regularly. For instance, 31.1% of the students wake up between three or more times every week in the middle of the night or early in the morning. Results revealed that 32.6% of students had bad dreams. Using a lower perplexity and higher burstiness, it was also a common problem to get up for the bathroom for 55.3% of students. This was something that happened less than once per week, according to the survey results. Other sleep disturbances, such as feeling too cold or coughing/snoring loudly, are less frequent, with 13.6% and 37.1% respectively.

According to these results (table 2), it was found that for daytime dysfunction, 58.3% of students reported in no time at all, they found it easy to keep awake while driving, meal taking or socializing. However, keeping enthusiasm is a challenge for 29.5% of students, which indicates they struggle with these three or more times per week. Even though these challenges, a considerable portion of students (25%) experienced over a one-week period, less than once did 46.3% face problems staying focused, while 28.8% found it hard to stay excited and energized. For using sleeping medication, results showed that it was relatively low among the students. For the majority of students (63.6%), it was reported that no sleeping medication was used in the past month.

Table 2 Sleep disturbances and daytime dysfunction were frequently responded to by students, in addition to medication use.

Domain	Item	Not during the past month	Less than once per week	Once or twice per week	Three or more times per week
Sleep disturbances	Cannot get to sleep within 30 minutes	14.4	32.6	31.1	22
	Wake up in the middle of the night or early morning	17.4	29.5	22	31.1
	Have to get up to use the bathroom	22.7	55.3	18.2	3.8
	Cannot breathe comfortably	34.1	34.1	17.4	14.4
	Cough or snore loudly	37.1	43.9	15.2	3.8
	Feel too cold	13.6	35.6	24.2	26.5
	Feel too hot	26.5	19.7	25.8	28
	Have bad dreams	5.3	43.2	18.9	32.6
	Have pain	18.2	28	34.8	17.4
Daytime dysfunction	During the past month, how often have you had trouble staying awake while driving, eating meals, or engaging in social activity?	58.3	25	15.2	1.5
	During the past month, how much of a problem has it been for you to keep up enthusiasm to get things done?	12.9	28.8	28.8	29.5
Sleeping medication	Use of sleeping medication	63.6	15.9	16.7	3.8

Depression

The results of descriptive statistics for depression domains (anxiety, cognitive, somatic, and core depressive symptoms) are presented in Table 3. According to these results, the highest mean score belonged to core depressive with a median score of M= 2.766, SD=0.449, followed by cognitive domain shows a median score of M=2.485, SD=0.478 plus somatic symptoms with a mean score of M=2.432, SD=0.576. It was found that the lowest mean score was observed for anxiety, with a median score of M=2.177, SD=0.653.

Table 3 Results of descriptive analysis for depression scale

Sub-domain	Minimum	Maximum	Mean	SD
Anxiety	1.000	3.670	2.177	0.653
Cognitive	1.250	3.750	2.485	0.478
Somatic	1.330	3.670	2.432	0.576
Core depressive	1.570	3.710	2.766	0.449

Measurement model assessment

First-Order Model

All variables in this research were considered as single items, including (BMI body fat, PA and seven domains of SQ). Only depression was a second-order construct with four sub-domains. Therefore, the measurement model was used to assess this construct. The results (Table 4) indicated that all subscales of depression (Anxiety, Cognitive, Core Depressive and somatic) have a high level of convergent validity. Results showed that all items had an acceptable loading factor (above the threshold of 0.5). The research indicates that both the composite reliability (CR) and alpha Cronbach were above 0.7, and the average variance extracted (AVE) surpassed the acceptable threshold (0.5). The HTMT criterion, established by (Henseler, Ringle and Sarstedt, 2015)is crucial in evaluating discriminant validity.

Table 4 Convergent validity and reliability assessment of measurements

Construct	No items	Loading	Cronbach's Alpha	CR	AVE
Anxiety	3	0.791- 0.867	0.772	0.782	0.687
Cognitive	4	0.688-0.772	0.717	0.733	0.537
Core Depressive	7	0.589-0.776	0.802	0.812	0.459
Somatic	3	0.583-0.870	0.638	0.732	0.57

Second order assessment

Since depression was a second-order construct, Therefore bootstrapping was used to evaluate the second-order model for this construct. Results (Table 5) show that the four sub-dimensions of depression, including anxiety (l = 0.637; p < 0.001), cognitive (l = 0.612; p < 0.001), core depressive (l = 0.853; p < 0.001) and somatic (l = 0.520; p < 0.001) significantly boosted depression, working under a second-order hidden parameter.

Table 5 Second-order assessment of measurements using Bootstrap

First order	Loading	SE	T value	P Values
Anxiety	0.637	0.055	11.537	<0.001
Cognitive	0.612	0.077	7.989	<0.001
Core Depressive	0.853	0.03	28.573	<0.001
Somatic	0.52	0.079	6.54	<0.001

Discriminant validity was evaluated using the HTMT method, and results (Table 6) indicated that HTMT values were below 0.85, ranging from 0.011- 0.635. Therefore, the variables exhibit significant discriminant validity.

Table 6 Results of Discriminant Validity using HTMT method

	Anxiety	BMI	Body Fat	Cognitive	Core Depressive	Daytime _dysfunction	Physical activity	Sleep _duration	Sleep _efficiency	Sleep _latency	Sleep_ disturbances	Somatic	Subjective _sleep quality
Anxiety													
BMI	0.549												
Body Fat	0.46	0.635											
Cognitive	0.248	0.393	0.3										
Core Depressive	0.456	0.558	0.605	0.447									
Daytime _dysfunction	0.102	0.107	0.118	0.132	0.127								
Physical activity	0.326	0.314	0.346	0.361	0.49	0.123							
Sleep _duration	0.106	0.156	0.235	0.119	0.368	0.351	0.026						
Sleep _efficiency	0.487	0.378	0.263	0.180	0.399	0.176	0.371	0.100					
Sleep _latency	0.12	0.029	0.038	0.26	0.123	0.121	0.166	0.073	0.089				
Sleep_ disturbances	0.387	0.378	0.412	0.24	0.401	0.39	0.124	0.339	0.132	0.217			
Somatic	0.401	0.381	0.462	0.393	0.323	0.246	0.198	0.296	0.186	0.502	0.393		
Subjective _sleep quality	0.217	0.198	0.325	0.297	0.452	0.015	0.276	0.202	0.206	0.407	0.066	0.438	
Use of sleeping_ medication	0.323	0.359	0.315	0.268	0.349	0.144	0.294	0.265	0.286	0.011	0.019	0.139	0.14

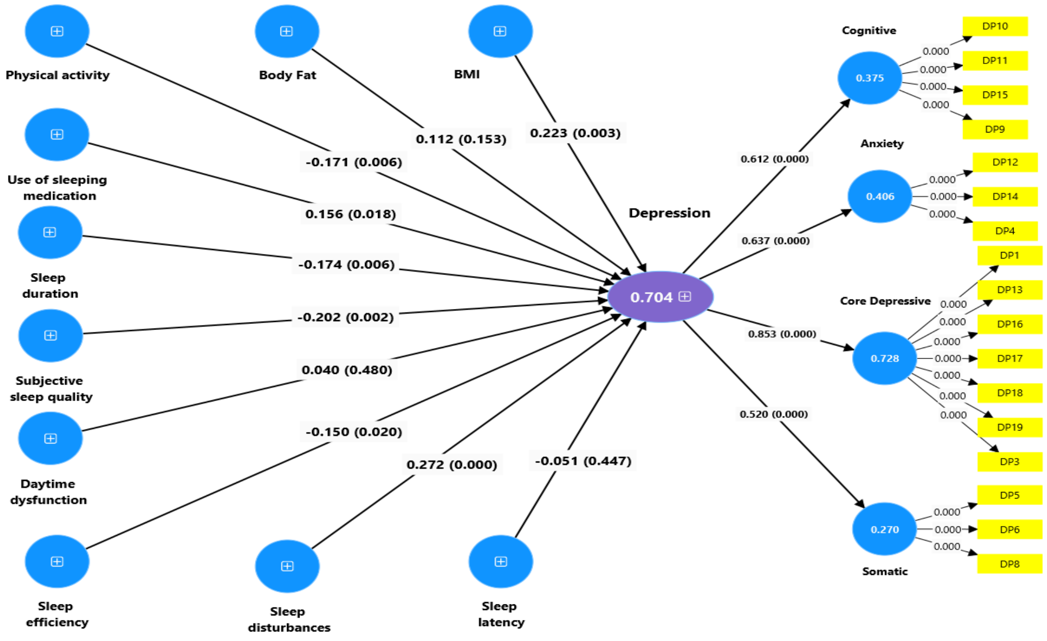

Figure 3 Structural model using bootstrapping methods

Path model:

In order to test the main research hypotheses, the path model was tested using the bootstrap approach with 5000 samples. The collinearity assumption indicates that there were no multicollinearity issues among predictors, and the highest VIF value was 2.136 (below 2.5). The results of the path model using Bootstrap (Table 7) presented that there was a positive and important association between BMI and depression (β = 0.223, P = 0.003, f2 = 0.085), indicating that higher BMI is related to advanced stages of depression. There was a negative and significant relationship between PA and depression (β = -0.171, P = 0.006, f2 = 0.073). Similarly, the result also showed that there was a negative and significant relationship between sleep period (β = -0.174, P= 0.006, f= 0.069) and sleep efficiency (β= -0.150, P= 0.019, f2= 0.055) with depression. Results indicate that there were positive and significant relationship between sleep disturbances (β = 0.272, P <0.001 0.019, f2 = 0.149) and use of sleeping medication (β = 0.156, P = 0.019, f2 = 0.058) and depression while there was a negative and significant relationship between subjective SQ (β = -0.202, P <0.001, f2 = 0.090) plus depression.

These results also showed that there was no significant relationship between Body Fat (β = 0.112, P =0.150, f2 = 0.020), Daytime impairment (β = 0.040, P =0.478, f2 = 0.004), and sleep latency (β = -0.051, P =0.441, f2 = 0.007) with depression. The adjusted R square (R2) value depression as a dependent variable was 0.679, revealing that 67.9% SQ, PA, and BMI explained such a huge amount of variance in depression. (Figure 3).

Table 7. Path model assessment using Bootstrap.

Path	β	SE	T value	P values	f^2
BMI -> Depression	0.223	0.075	2.976	0.003	0.085
Body Fat -> Depression	0.112	0.078	1.44	0.15	0.02

Daytime _dysfunction -> Depression	0.04	0.057	0.709	0.478	0.004
Physical activity -> Depression	-0.171	0.062	2.774	0.006	0.073
Sleep _duration -> Depression	-0.174	0.063	2.763	0.006	0.069
Sleep _efficiency -> Depression	-0.150	0.064	2.346	0.019	0.055
Sleep _latency -> Depression	-0.051	0.067	0.771	0.441	0.007
Sleep_ disturbances -> Depression	0.272	0.074	3.651	0	0.149
Subjective _sleep quality -> Depression	-0.202	0.062	3.248	0.001	0.090
Use of sleeping_ medication -> Depression	0.156	0.066	2.354	0.019	0.058

DDISCUSSION

The current research indicated a negative and significant relationship between PA and depression. This suggests that higher levels of physical activity among students are strongly connected to a notable decrease in depression rates. It was indicated by previous research that greater overall PA quantities were linked to lesser proportions of ill health symptoms in college students (Zhang, Cheng and Zhao, 2024 Guo et al., 2020). This is because female college students might have increased satisfaction with their body image; young women could actually end up reaping greater psychological advantages, and well-being when it comes to engaging in physical activities. This result simply shows that physical exercise helps to reduce the severity of depression, raise satisfaction with life, improve mood, strengthen strong then and strengthen the sense of purpose and meaning in life among people. Furthermore, in this present investigation study, sleep duration is negatively correlated with depression. The findings suggest that sleep duration negatively impacts the prevalence rate of depressive symptoms among students, therefore inferring that quality and quantity of sleep are negatively associated with students' mental health. Additionally, other studies also found that among college students, a high proportion are depressed where there is too little sleep (Li et al., 2020 and Zhang et al., 2023). In the same vein, depression had an inverse relationship with sleep efficiency (SE). It can be argued that lower depression cases are associated with higher sleep efficiency levels. Additionally, our results concur with other studies that assert that sleep efficiency is a key predictor of depression's severity, while marked fluctuations in daily SE predict higher levels of depression and anxiety among young adults (Lim et al., 2022and Yan et al., 2022). Therefore, it is pertinent that people maintain a high SE to prevent depression symptoms.

In this study, a positive association between sleep disturbances and depression was found. The outcome is in agreement with an earlier study that was conducted by 416 Iraqi adults, which highlighted the strong positive correlation between sleep disturbance and depression symptoms (M Salih et al., 2023). Additionally, factors such as sleep disturbances have been linked to a higher likelihood of depression among young women (Barsha and Hossain, 2020). Moreover, research indicates that women are more disposed to mental health issues like depression (Salk, Hyde and Abramson, 2017). Collectively, these findings underscore that sleep disturbances and depression among women are influenced by a range of factors, including psychological differences, hormonal fluctuations, and societal pressures. This study found that the Use of sleeping medication positively correlated with depression among members of this specific sample. Research supports a positive relationship between the use of sleeping medication and depression. Individuals experiencing depression often suffer from poor SQ and are more inclined to use sleep medications (Chery et al., 2024), findings that align with our study results. Thus, this dynamic between sleep medications, depression, and their associated symptoms illustrates the complex interplay between SQ, mental health, and the use of medication.

The participants who participated in this study reported a low subjective SQ that coincided with an increased case of depression, according to the evidence gathered depressive symptoms are more severe when the quality of sleep is low. Previous research findings (Huang et al., 2016; Gerri Satvik Emmanuel and Lokesh, 2024ANDNakajima et al. (2023) noted that across numerous psychiatric disorders, there is an association between subjective insomnia and depressive symptoms, and this suggests those were two transdiagnostic features in different modalities. Also, this study established what women often find challenging in terms of juggling between work, taking care of kids or family members, including house chores; hence, it increases their likelihood of experiencing anxiety attacks coupled with depression, hence disrupting their sleeping patterns. Increased interventions for better sleep and less depressive symptoms are really needed among diverse ages and social categories to understand the healing process. The current study found no significant association between body fatness (BF %) and depression. The outcome agreement from another study found that body fat distribution was not significantly associated with depression in children and adolescents in the age brackets (Yuan et al., 2023). Together, these findings suggested that the association between depression and body fat may be multifaceted. Despite the suggestion that certain aspects of body fat distribution can affect one's chances of developing depression, its general correlation is hard to define because it differs across different ages or between males and females. There were also no significant associations between daytime dysfunction and sleep latency with depression. Hence, it may be possible that the reason for not finding a relationship between daytime dysfunction and sleep latency with depression in our study was the inadequate sample size. A bigger sample size could uncover linkages that were too small for our research to show. Furthermore, results might be affected by characteristics like age, sex, or certain population features in the sample, which makes them not applicable to other people. For instance, if the sample had a low prevalence of severe daytime dysfunction or depression, this might have affected the results. As for this study, it presents some advantages and disadvantages. The strengths of this study have made significant contributions to understanding the interplay between physical activity, body composition, SQ, and mental health and has introduced a novel exploratory model. While previous research has highlighted these factors individually, this study is unique in that it addresses the specific issues faced by female university students in Iraq, an area that has not been extensively explored. By investigating these challenges, the study provides new longitudinal evidence and explores a conceptual model that maps out the relationships among PA, BC, SQ, and depression in this demographic. In doing so, it addresses a serious gap in the existing literature and advances our awareness in this field. While there are limitations to the research in terms of these issues, a more in-depth survey with 132 participants would enhance its accuracy. This would lead to more reliable results for wider use, considering it would be replicated and improved on in future studies. In addition, it should be noted that respondents came only from one higher education institution situated locally within Iraqi Kurdistan, which makes it difficult for others to accept these findings worldwide. Future research should focus on a variety of demographics over time to understand the connection between these success factors.

The implications of the results of this study have essential indications for academic proceedings and public wellness. By clearing up the association between body composition, sleep quality, physical activity, and depression among female college students, this study highlights the significance of comprehensive health strategies in the educational environment. Educational foundations can take advantage of these viewings to improve aimed interference that develops better sleep quality, motivates engaging physical activity, and stimulates psychological well-being. Besides, the research's findings could contribute to upcoming studies by determining essential domains for additional inquiry, including the role of sleep treatment in promoting mental wellness results. Decision-makers can also utilize these results to recommend integrated wellness

strategies that respond to the multiple issues faced by undergraduate students, eventually helping to develop health and educational achievement.

8. Conclusion

The relationship between Body composition, Physical activity, Sleep quality and Depression among female college students is very complex, according to the research. Higher depression levels were associated with elevated BMI and poor sleep-related factors, as opposed to lower depression being linked with increased PA and better sleep quality. This study, therefore, suggests that there might be a need for intervention programs that focus on improving physical activity levels in order to reduce depression symptoms among female students in their tertiary levels of study. It is important to note that sleep should be considered during treatment for depression, particularly when there is an outbreak of a public health crisis. It is recommended that in order to fully comprehend how daytime dysfunction relates to depression, different variables should be investigated in larger and more varied samples using longitudinal designs.

REFERENCES

Barsha, R.A.A. and Hossain, M.B. (2020) 'Trouble sleeping and depression among US women aged 20 to 30 years', Preventing Chronic Disease, 17, pp. 2009–2016. doi:10.5888/PCD17.190262.

Battalio, S.L., Huffman, S.E. and Jensen, M.P. (2020) 'Longitudinal associations between physical activity, anxiety, and depression in adults with long-term physical disabilities', Health Psychology, 39(6), pp. 529–538. doi:10.1037/hea0000848.

Buysse, D.J. et al. (1989) 'The Pittsburgh Sleep Quality Index: A New Instrument for Psychiatric Practice and Research', 28(2), pp. 193–212. doi:10.1016/0165-1781(89)90047-4.

Cahuas, A. et al. (2019) 'Relationship of physical activity and sleep with depression in college students', Journal of American College Health, 68(5), pp. 1–8. doi:10.1080/07448481.2019.1583653.

Chery, M.J. et al. (2024) 'Depression, Sleep Health & Sociodemographic Correlates in a Nationwide Survey: Implications for Depression Treatment During the COVID-19', Nature and Science of Sleep, 16(December 2023), pp. 17–31. doi:10.2147/NSS.S434148.

Dudo, K. et al. (2022) 'The association of sleep patterns and depressive symptoms in medical students: a cross-sectional study', BMC Research Notes, 15(1), pp. 4–9. doi:10.1186/s13104-022-05975-8.

Guo, F. et al. (2020) 'Intensity of physical activity and depressive symptoms in college students: Fitness improvement tactics in youth (fityou) project', Psychology Research and Behavior Management, 13(8), pp. 787–796. doi:10.2147/PRBM.S266511.

Henseler, J., Ringle, C.M. and Sarstedt, M. (2015) 'A new criterion for assessing discriminant validity in variance-based structural equation modeling', Journal of the Academy of Marketing Science, 43(1), pp. 115–135. doi:10.1007/s11747-014-0403-8.

Luis Torres , Manuela C Caciula , Alin S Tomoiaga, C.G.-G. (2023) 'Correlations between Mental Health,

Physical Activity, and Body Composition in American College Students after the COVID-19 Pandemic Lockdown', International Journal of Environmental Research and Public Health (IJERPH), 20(22), pp. 1–36. doi:10.3390/ijerph20227045.

Lv, X. et al. (2024) 'Body composition, lifestyle, and depression: a prospective study in the UK biobank', BMC Public Health, 24(1), pp. 1–10. doi:10.1186/s12889-024-17891-6.

M Salih, A.M. et al. (2023) 'Exploring the relationship between insomnia and depression: a cross-sectional prospective study', Annals of Medicine & Surgery, 85(6), pp. 2573–2578. doi:10.1097/ms9.0000000000000784.

Maneesriwongul, W. and Dixon, J.K. (2004) 'Instrument translation process: a methods review', Journal of Advanced Nursing, 48(2), pp. 175–186. doi:10.1111/j.1365-2648.2004.03185.x.

Manuela C. Caciula1, Luis Torres, S.A.T. (2024) 'A Comparative Study of Mental Health, Body Composition, and Physical Activity in American vs. Romanian College Students Post-COVID-19 Lockdown', Journal of Exercise and Nutrition, 7(1), pp. 1–8. doi:10.53520/jen2024.103171.

Omichi, C. et al. (2022) 'Prolonged Sleep Latency and Reduced REM Latency Are Associated with Depressive Symptoms in a Japanese Working Population', International Journal of Environmental Research and Public Health, 19(4), pp. 1–10. doi:10.3390/ijerph19042112.

Rindler, G.A., Gries, A. and Freidl, W. (2023) 'Associations between overweight, obesity, and mental health: a retrospective study among European adults aged 50+', Frontiers in Public Health, 11(July). doi:10.3389/fpubh.2023.1206283.

Salk, R.H., Hyde, J.S. and Abramson, L.Y. (2017) 'Gender differences in depression in representative national samples: Meta-analyses of diagnoses and symptoms', Psychological Bulletin, 143(8), pp. 783–822. doi:10.1037/bul0000102.

Shahbaz Alam, Sheetal Kalra, Sadhu Charan Mohapatra, Richa Rai1, D.R. 3 (2023) 'Frequency and Associated Factors of Physical Activity and Sleep with Depression in College Going Students', Journal of Dow University of Health Sciences, 17(1), pp. 17–24. doi:10.36570/jduhs.2023.1.1745.

Singh, B. et al. (2023) 'Effectiveness of physical activity interventions for improving depression, anxiety and distress: An overview of systematic reviews', British Journal of Sports Medicine, pp. 1203–1209. doi:10.1136/bjsports-2022-106195.

Sousa, V.D.W.R. (2011) 'Translation , adaptation and validation of instruments or scales for use in cross-cultural health care research : a clear and user-friendly guideline', 17, pp. 268–274. doi:10.1111/j.1365-2753.2010.01434.x.

Tanahira, C. et al. (2023) 'Bidirectional relationship between sleep and depression Shinnosuke', Neuroscience Research, 63(April), pp. 1–8. doi:10.1016/j.neures.2023.04.006.

Vanteemar S. Sreeraj, S. et al. (2019) 'Indian nursing students' attitudes toward mental illness and persons with mental illness', Industrial Psychiatry Journal, 33(1), pp. 195–201. doi:10.4103/ipj.ipj.

Viinikainen, J. et al. (2024) 'Effect of weight on depression using multiple genetic instruments', PLoS ONE,

19(2 FEBRUARY), pp. 1–8. doi:10.1371/journal.pone.0297594.

William, W.K. (1965) 'Zung Self-Rating Depression Scale', Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research, pp. 63–70. doi:10.1007/978-94-007-0753-5_104628.

Wilson, K.T. et al. (2014) 'Social, behavioral, and sleep characteristics associated with depression symptoms among undergraduate students at a women's college: A cross-sectional depression survey, 2012', BMC Women's Health, 14(1). doi:10.1186/1472-6874-14-8.

Xiang, M.Q. et al. (2020) 'Relationship of Physical Activity With Anxiety and Depression Symptoms in Chinese College Students During the COVID-19 Outbreak', Frontiers in Psychology, 11(November), pp. 1–7. doi:10.3389/fpsyg.2020.582436.

Xu, Y. et al. (2014) 'Prevalence and correlates of depression among college nursing students in China', Nurse Education Today, 34(6), pp. 5–9. doi:10.1016/j.nedt.2013.10.017.

Yousef D Alqurashi , Ali H. Al Qattan, H.E.A.A. (2022) 'Association of sleep duration and quality with depression among university students and faculty'. Dammam, Saudi Arabia: Acta Biomed, pp. 1–8. doi:10.23750/abm.v93i5.13002.

Zhang, D. et al. (2023) 'Association between healthy sleep patterns and depressive trajectories among college students: a prospective cohort study', BMC Psychiatry, 23(1), pp. 1–10. doi:10.1186/s12888-023-04596-0.

Zhang, J., Zheng, S. and Hu, Z. (2022) 'The Effect of Physical Exercise on Depression in College Students: The Chain Mediating Role of Self-Concept and Social Support', Frontiers in Psychology, 13(May), pp. 1–6. doi:10.3389/fpsyg.2022.841160.

Zhang, R., Cheng, M. and Zhao, L. (2024) 'An investigative study of anxiety, depression and sleep quality in college students after the COVID-19 pandemic - the moderating effect of physical activity', Journal of Medicine and Health Sciences Research, 7(3), pp. 10–15. doi:10.21839/jmhsr.2024.v7.8779.

Zhou, H. et al. (2021) 'Association of sedentary behavior and physical activity with depression in sport university students', International Journal of Environmental Research and Public Health, 18(18). doi:10.3390/ijerph18189881.

پاشکۆی تایبەت بە:

گۆڤاری کوردستانیی بۆ لێکۆڵینەوەی ستراتیژیی

بۆ:

-ڕێنووسی کوردیی

بۆ زانیین:

ڕەشنووسی ڕێنووسی دەستەی کوردستانیی بۆ دیراساتی ستراتیژیی، کە لە ژمارەکانی تردا لێرەدا دنرابوو، ئیستە لەژێر پیداچوونەوە و فراوانکردندایە. بۆیە بە شێوەیەکی کاتیی لابراوە. بەڵام، توێژەران ئەتوانن لە سایتی گۆڤاری دەستە سوود لە لینکی ڕەشنووسی ڕێنووسی ستانده‌ردی کوردیی وەربگرن.

سوپاس

-ڕێنمایی بڵاوکردنەوەی توێژینەوەکان بە پێی ستانده‌ردی گۆڤاری کوردستانیی و ستانده‌ردی هارڤەرد

ڕێنماییەکان بۆ بڵاوکردنەوەی توێژینەوە لە «گۆڤاری کوردستانیی بۆ لێکۆڵینەوەی ستراتیژیی»

یەکەم: ڕێنماییە سەرەکییەکان:

١. ڕێنماییەکان بۆ توێژینەوە نووسین

توێژینەوە نووسین بەشدارییکردنی توێژەرە لە بەرهەمهێنانی مەعریفەدا و بەرپرسیارێتیی زانستیی ئەگرێتەئەستۆ. دیارە، پێوەری توێژینەوە نووسین وەک بونیاد (ستراکچەر) و پێکهاتەکانی، کۆکبوونێک هەیە لەسەریان، بەڵام جیاوازییەکی کەم هەیە لە شێوازی خستنەڕوودا بۆ پسپۆڕییە جیاوازەکان، یان بۆ جۆری توێژینەوەکە بەوەی وەسفیی، یان کرداریی، یان پێداچوونەوەی وێژەیی بێت.

بەرپرسیارێتیی سەرەکیی لە بڕیارداندا دەربارەی توێژینەوە نووسین ئەکەوێتە ئەستۆی ئەو توێژەرانەی، کە خاوەندارێتیی توێژینەوەکەیان لە ئەستۆیە. توێژەران ئەبێت دەستڕەنگین بن لەناو پسپۆڕییە وردەکەی خۆیاندا و، ئەبێت هەمیشە پابەندبن بە جێبەجێکردنی هەر داواکارییەک، کە گۆڤارەکان وەک ڕێنمایی بڵاوکردنەوە لە توێژەرانی داوا ئەکەن.

٢.دانەرانی توێژینەوە:

هەر کەسێک، کە ناوی هاتبێت وەک دانەر یان دانەرانی توێژینەوەیەک، ئەبێت پەسەندی دوا ڤێرژنی توێژینەوەکە بکات و، بەرپرسیارێتیی هەڵبگرێت لە ئاگاداربوونی لە ناوەڕۆک و هێندی بەشدارییبوونی لەو توێژینەوەیەدا.

-ئەبێت لە کۆتایی توێژینەوەدا، بەشی «پێزانیین» هەبێت بۆ ناوبردنی هەموو ئەو کەس و لایەن و دەستگایانەی کە بەشدارییانکردووە لەو توێژینەوەیەدا، وەک کۆمەکی دارایی، هاوکاریی زانستیی و چاپەمەنیی و کۆمپیوتەریی و هەرجۆرە پشتیوانییەک، کە دەستیان هەبووە تیایدا. (ئەم پێزانیینە ئەندامانی گۆڤارەکە ناگرێتەوە).

-ئەگەر توێژینەوەکە یەک کەس بەجێیهێنابوو، ئەوا ئەو کەسە تەنها خاوەن و دانەری توێژینەوەکەیە، کە بە هەموو کاری توێژینەوەکە هەستاوە. بەڵام ئەگەر لە یەک کەس زیاتر ناوی هاتبێت لە لیستی دانەرانی توێژینەوەکە، بە پێی پێوەرە زانستیی و نێودەوڵەتییەکان، سەرۆک تیم Team Leader ڕیزبەندیی دانەرەکان دیاری ئەکات، ئەویش بەپێی ئاستی بەشدارییان لە توێژینەوەکە و نووسینەکەدا.

-لە گۆڤاری کوردستانیی بۆ لێکۆڵینەوەی ستراتیژیی مەرجی هەبوونی توێژەر لە کۆدانەران (co-author) دا، ئەوەیە، کە دانەری بەشدار ئەبێت لە کۆی پرۆسەی بەجێهێنانی توێژینەوەکە بەشداریی بکات، هەر لە کۆکردنەوەی داتا و سەرچاوە و شیکارییکردن و لێکدانەوە و هەموو بەشەکانی توێژینەوەکە بە پێی ڕێککەوتنی دانەران و، دواجار بڕیار لای دەستەی نووسەرانی گۆڤارە بە پەسەندکردنی هێند و قەبارەی ئەو بەشدارییکردنە و، نابێت بەدەر بێت لە بەشدارییکردنی زانستیی توێژینەوەکە. هەر کەسێکی تری بەشداربوو لە توێژینەوەکەدا، کە مەرجەکانی دانەری بەشدار نایانگرێتەوە، ئەوا لە بەشی «پێزانیین»

نـاو و نازنـاوی زانسـتیی و شـوێنی کارکـردن و کورتەیـەک لـە بەشـدارییەکەی دەنووسرێـت.
-گۆڤـاری کوردسـتانیی بـۆ لێکۆڵینـەوەی سـتراتیجیی مکـووڕە لەسـەر خاوەندارێتـی توێژینـەوەی زانسـتیی، کـە قۆرخنەکرێـت بـۆ مەبەسـتی کەسـیی و خۆیشـایەتیی لـە تێهەڵکێشـکردنی کەسـانێک کـە بەشـدارییان لـە توێژینەوەکـەدا نییـە، کـە وەک نەریتێکـی گەندەڵیـی زانسـتیی گیراوەتەبـەر و خاوەنـە راستەقینەکان دیارنیـن.
بۆیـە، گۆڤـاری کوردسـتانیی لـە زۆربـەی بارەکانـدا، تەنهـا دوو دانـەر پەسـەنددەکات بـۆ هـەر توێژینەوەیـەک و، ئەگـەر توێژینەوەیـەک پسـپۆڕییەکی تـری پێویسـت بێـت جیـا لـە بابەتـی توێژینەوەکـە، یـان جیـاواز لـە پسـپۆڕیی دانـەر یـان دوو دانەرەکـەی تـر، ئـەوا ئەکرێـت دانـەری سـێیەم زیـاد بکرێـت دوای پەسـەندکردنی دەسـتەی نووسـەرانی گۆڤـار.
- دیسـانەوە بـۆ رێگرتـن لـە کاری سـاختەکاریی، گۆڤـاری کوردسـتانیی ئـەو توێژینەوانـە پەسـەند نـاکات، کـە پسـپۆڕییەکەی جیـاوازە لـە پسـپۆڕیی توێـژەرەکان و بـە تایبەتـی دانـەری یەکـەم.

دووەم: رێنوومایيەکانی نووسین و پێشکەشکردن و بڵاوکردنەوە
پێشکەشـکردنی توێژینـەوەکان, لـە رێگـەی سـایتی دەسـتەی کوردسـتانیی بـۆ دیراسـاتی سـتراتیجی و توێژینـەوەی زانسـتی ئەبێـت. پێویسـتە توێـژەر رەچـاوی ئـەم مـەرج و رێنماییانـە بـکات لـە نووسـین و پێشکەشـکردن (باربۆکردنـی ئەلیکترۆنیـی) توێژینەوەکـەدا:
١. ژمارەی لاپەرەی توێژینەوە پێویستە لە (٢٥) لاپەڕە تێپەڕنەکات.
٢ . توێژینەوەکە پێکدێت لە:
- ناونیشانی توێژینەوەکە
- ناوی توێژەر یان توێژەرەکان (نازناوی زانستیی, بەشی زانستیی و کۆلێژ و زانکۆ و وڵات و ئیمەیڵ)
-پوختە
پوختـە دەقێکـی سـەربەخۆی کورتـە بـۆ کارێکـی گەورەتـری وەک توێژینـەوە بـە نموونـە. هەمیشـە لە سـەرەتای توێژینەوەکـە دائەنرێـت راسـتەوخۆ لـە دوای ناونیشـانی توێژینەوەکـە و دانـەر یـان دانەرانـی توێژینەوەکە.
ئـەم کورتـە نووسـینە رێنیشـاندەرێکی گرنگـە و چەنـد مەبەسـتێک ئەگەیەنێـت، لەوانـە: بەردەسـتکردنی خاڵـە سـەرەکییەکانی توێژینـەوە و، لێـرەوە رێگـە بـە خوێنـەران ئـدات هەتـا بڕیاربـدەن بـۆ خوێندنـەوەی سـەرتاپای توێژژینەوەکـە و تەرخانکردنـی کاتـی پێویسـت بـۆی. خوێنـەران ئامادەسازدەکات بـۆ بەدواداچوونـی زانیاریـی و شـیکردنەوە و مشتومڕی ورد و پسـپۆڕانە لـە سـەرتاپای توێژینەوەکـەدا.
ئـەوە زانـراوە کـە یەکێـک لـەو شـتانەی کـە بزوێنـەری گـەڕان لـە ئۆنلایـن بـەکاری ئەهێنێـت بـۆ دۆزینـەوەی بابەتێـک یـان توێژینەوەیـەک بریتییـە لـە «پوختـە»، بۆیـە نـاوەڕۆک و زاراوە و وشـەکانی نـاو پوختـە گرنگییەکـەی ئەوەیەکـە ئەبـن بـە رێنمـا بـۆ دۆزینـەوەی توێژینەوەکـە بـە دیاریکراویـی.
بە شێوەیەکی گشتیی، پوختە ئەم زانیارییانەی تێدایە (٢-٤ دێڕ بۆ هەر پێکهاتەیەک):
١. پاشـخانێک بـۆ توێژینەوەکـەت؛ بریتییـە لـە ناسـاندنی توێژینەوەکـە کـە لەسـەر چ بابەتێـک یان کێشـەیەکە؟

خستنەڕووی پرسیار و ئەگەر و گریمانەکان لەسەر ئەو بابەتەی کە مایەی بایەخی توێژینەوەکەیە
٣. ناوبردنی میتۆدی توێژینەوە یان ئەو ڕێگەزانستییەی کە بەکارهێنراوە و متمانەی کراوەتەسەر، نموونە پشکنینەکان (سامپڵ) و هێند یان قەبارەیان. هەروەها سەرچاوە و داتا بەردەستەکان لەکوێوە هاتوون، یان چەندن، یان چۆن بەدەستهاتوون؟
٤.دەرئەنجامەکان، بە کورتیی و بە بەڵگەوە (وەک ئەنجامە ژمێرەیی و ئامارییەکان و، ڕاپرسییەکان).
٥.لێکەوتەکانی ئەو دەرئەنجامانە چیی ئەبن لە کاتی بەکارهێنانیان لە لایەن لایەنە پیوەندییدارەکانەوە، یان سنووری ئەو دەرئەنجامانە چیین کە ئەبێت ڕەچاوبکرێن لەکاتی توێژینەوەی زیاتر لەو بوارە یان بەکارهێنانی ئەو ڕێسایانەی کە لێوەی پێکهێنراون.
٦. لە پوختەدا ئاماژە بە سەرچاوە و ناوی هیچ کەسێک نادرێت.
٧. بە یەک دەستەواژە (پەرەگراف) ئەنووسرێت و، بە شێوەی نادیار نەک بەکارهێنای راناوی (من، ئێمە، هتد) و، فرمانی رابردوو بەکاردێت لە خستنەڕووی کارە پێشووەکان و فرمانی رانەبردوو بۆ نووسینی توێژینەوەکە.
٨. قەبارەی پوختە لە نزیکەی ٢٥٠ وشەدا ئەنووسرێت.
-کلیلەوشەکان
-ئەو وشانەن یان زاراوانەن، کە ڕێنوێنی توێژینەوەکە ئەکەن بۆ خوێنەران لەڕێی بزوێنەرە گەڕانە ئینتەرنێتەکانەوە وەک گۆگڵ سکۆڵەر بە نموونە. ئەم وشانە مسۆگەریی زۆرترین سایتەیشن ئەکەن بۆ توێژینەوەکە لە خێراترین کاتدا. دیارە، توێژەر ئەبێت شارەزایی لە دانانی ئەو وشانە پەیدابکات کە ئەیانکات بە کلیلەوشە و، باشترە ئەوانەبن کە خوێنەر زووتر بە خەیاڵیدا دێن بۆ گەڕان.
-ئەم وشانە کورتن و تاک بن باشترە، بەڵام ئەگەر هاوچەشنیی یان چەندینبارە درووستبکات، باشتر وەهایە کە ئاوێتە بکرێن، یان لە یەک وشە زیاتر بن بۆ پێدانی تایبەتمەندێتیی زیاتر، کە مسۆگەربێت لە هەڵاوردندا بۆ گەڕان. هەروەها گرنگە ئەو وشانە لە بابەتی توێژینەوەکەوە نزیک بن، بەنموونە: ئەگەر بابەتەکە کۆمەڵایەتیی بوو ئەوا وشەکان هەڵگری جۆری کۆمەڵگە، کێشەی کۆمەڵگە، ڕەهەندی کۆمەڵگە، بەهای تایبەتی کۆمەڵگە، دەردی کۆمەڵگە، زاناکان، بیردۆزەکان، هتد..
-کلیلەکان لە نێوان ٤-٧ وشەدا گونجاون.
-پێشەکیی
پێشەکیی هەڵێکی گرنگە بۆ کردنەوەی دەرگا بە رووی توێژینەوەکە و شرۆڤە و دەرئەنجامەکانیدا. پێشەکیی بریتیی نییە لە قسەی گشتیی و سەرپێی و خوێنەری پێ دەستخەڕۆ بکرێت و، دووبارە و چەندجارەی جووینەوەی قسەوباسی ناو کتێبە بەردەستەکان بن، بەڵکو توانای مەعریفیی و لۆجیکیی توێژەرە لە گەیاندنی تێزەکان و جێگیرکردنی بابەتەکەی لە زیهنی خوێنەر و، بەسەرچاوەکردنی توێژینەوەکەی بۆ ئەو بوارەی تیایدا نووسییەتی. لێرەوە، توێژەر بە هەندێک زانیاریی پشتڕاست بە سەرچاوەوە باسەکەی ئەکاتەوە، پاشان دەستئەکات بە ڕاکێشانی خوێنەر بۆ مەبەستی سەرەکیی توێژینەوەکەی. پێشەکیی دەقێکی سەربەخۆیە لە پوختە و دەرئەنجام و بە دارشتنێکی زمانەوانی جیاوازتر نووسراوە، ئەگەرچیی

ئـەو زانیارییانـەش کـە بـاس ئەکرێـن هاوبـەش بـن لـە گەڵیـان.

دەکرێت پێکهاتەکانی پێشەکیی ئەمانە بن:

١- ناساندنی بابەتی توێژینەوەکە:

یەکـەم هەنـگاوی توێـژەر لـە پێشـەکیی دا، ناسـاندنی توێژینەوەکەیـە بە مەبەسـتی ئاشـناکردن و ڕێنوێنییکردنی خوێنـەر بـۆ نـاو جەرگـەی بابەتەکـە. پاشـان هەوڵـدات بـۆ قایلکردنـی بـەوەی کـە بابەتەکـەی گرنگـە و بایەخـی بەرچاوی هەیـە لـە کاتـی ئێسـتادا و، لێکەوتـەکان دەستنیشـان بـکات کـە توانـای گۆڕانکاریـی هەیـە لـە بوارەکـەدا.

٢-پاشـخانێکی ورد و تۆکمـەی بابەتەکـە بـاس ئەکرێت کـە پێوەندییەکی ڕاستەوخۆی بە بابەتـی توێژینەوەکەوە هەبێـت، بەجۆرێـک کـە سـەرچاوەبن بـۆ پرسـیار و گریمانـە و ئەگەرەکانـی توێژینەوەکـە. واتـا، ئەبێـت ئـەو سـەرچاوانە بەشـێکی ئـەو کێشـە یـان ئاڵۆزیـی یـان ڕێگەچـارە بـاوەکان یـان شکسـتێک لەخۆبگـرن کـە توێـژەر بیانـکات بـە بنەمـا بـۆ پێویسـتبوونی ئـەو توێژینەوەیـە. هـەر لـە پێشـەکییدایە کـە پێداچوونـەوە ئەکرێـت بـەو ئیشـە پێشـووانەدا و ئەخرێنـە بازنەکانـی گومـان و کەمووکوورِیـی و ڕەتکردنـەوەوە، یاخـود سـەرنانێکی (ئیزافـە) تـر ئەبـن بـۆ ئـەو کۆششـانەی کـە کـراون و ئەبێـت بـە فراوانترکـردن و گەشـەپێدانێکی سـەردەمییانە.

٣. پرسـیار و گریمانـە و ئەگـەرەکان بـە ڕوونـی بـاس ئەکرێـن لـە مشـتومڕێکی زانسـتییانە و لۆجیکییانـەدا، کـە ئیـش لەسـەر ئـەو بۆشـایی و ناوەڵامانـە بکرێـت کـە توێژینـەوە پێشـووەکان جێیـان هێشـتووە. یـان کەمـتر بەلایـدا چـوون، یـان سـنوورێک هەیـە لـە کارەکانیانـدا.

٤.چوونـە نـاو وردەکاریـی و تایبەتمەندێتییەکانـی توێژینەوەکـەوە کـە لـە ئارادیـە لـە لایـەن توێـژەرەوە. لێـرەوە، ئامانـج و فاکتەرەکانـی توێژینەوەکـە بـاس ئەکرێـن. ئـەم هەنـگاوە بـە پێـی جـۆری توێژینەوەکـە ئەگۆڕێـت، ئایـا توێژینەوەیەکـی وەسـفییە و گریمانـە و تێـزی ڕاسـتەوخۆ ئەسـەلمێنێت یـان پێداچوونـەوەی وێژەییـە و بەراوردکاریـی و پۆلێنکاریـی بابەتـەکان و هەڵکۆڵینـی چەمـک و مەعریفەیـە و زیاتـر لـەوەش بۆشـایی و بابـەت و پرسـە جێهێڵـڕاوەکان دەستنیشـان ئـەکات، یـان ئەزموونکاریـی و تاقییگەیـی و ڕووپێوییـە و بـەدوای وەڵامـی پرسـیارەکاندا سـۆراخ دەبێـت. ئـەوە گرنگـە بزانرێـت کـە توێـژەر لـە درێـژەدان و مشـتومڕ خـۆی بـەدوور ئەگرێـت و پێـش بەشـە کرۆکەکانـی توێژینەوەکـە ناکەوێـت لـە هەڵماڵییـن یـان ڕاشـکاویی تێـز یـان دەرئەنجامەکانیـدا.

٥. نەخشەسازیی توێژینەوەکە:

پێـش دوایـن بەشـی توێژینەوەکـە تەرخـان ئەکرێـت بـۆ باسـکردنێکی کـورت بـۆ بەشـەکانی توێژینەوەکـە لـە دوای پێشـەکییەوە (باسـی پوختـە و کلیلەوشـە و پێشـەکیی ناکرێتـەوە). ئەمـەش بـۆ ئاگادارکردنـی خوێنـەر لـە بەشـەکانی تـر، وەک بەشـی دووەم؛ تیۆریینامـە، بەشـی سـێیەم: بەشـی کرداریـی، بەشـی چـوارەم شـییکردنەوە و شرۆڤـەکان و، دوا بەشـیش بـۆ دەرئەنجـام و پێشـنیاز و ڕاسـپاردەکان. زۆرترینی توێژەران پێشـنیاز و ڕاسـپاردەکان تێکـەڵ ئەکـەن، هەرچەنـدە بەجیـاش ئەینووسـن! پێشـنیانزەکان ئەوەیـە کـە چیـی بکرێـت بـۆ پڕکردنـەوەی کەموکوورِییـەکان و نەهێشـتنی کۆسـپ و تەگـەرەکان و شـتی تریـش، بـەڵام ڕاسـپاردەکان بـۆ قسـەکردنە لەسـەر لێکەوتـەی ئەنجامەکانـی توێژینەوەکـە و سـنووری جێبەجێکـردن و کاریگەرییەکانـی بەهـەر بارێکـدا

کـە مەبەسـتە لایەنـی پێوەندییـدار لـە بەکارهێنانیـدا هۆشـیار بێـت.

٦. کۆتاییهێنـان بـە پێشـەکیی: زۆر بـە کورتیـی بنووسرێـت، ئایـا لێکۆڵینـەوە پێشـووەکان لـە چ ئاسـتێکدا وەسـتاون، یـان دوا شـت کـە پێـی گەیشـتوون چییـە؟ یاخـود ئێسـتا ئیـش بـە چیـی ئەکرێـت لـەو بـوارەدا کـە مایـەی پێداچوونـەوە، یـان ڕەتکردنـەوە بێـت؟ ئایـا توێـژەر بابەتێکـی نـوێ تاقییدەکاتـەوە؟ بۆچـی ئـەو بابەتـە شـایەنی تاقییکردنەوەیـە؟ ئایـا توێـژەر بۆشـاییەک پـڕ ئەکاتـەوە، کـە لـە توێژینەوەکانـی پێشـوودا جێمابێـت؟ ئایـا بەکارهێنانـی شـێوازی نـوێ لـە ئارادایـە بـۆ سـەیرکردنی بیرۆکـەکان یـان بـۆ شـییکردنەوەی داتـای بەدەسـتهاتووی نـوێ؟ ئایـا هییـچ چارەسـەرکردنێکی نوێـی دییوەتـەوە بـۆ هـەر ناکۆکبوونێـک لـە نێـو وێـژەی بوارەکـەدا؟ ئـا لەمجـۆرە ڕەهەندانـەی مەبەسـتی توێژینەوەنووسـین ئەکرێـت باسـبکرێن

٧. پێناسەی چەمک و زاراوەکان:

ڕەنگـە چەمـک و زاراوەیـک لـە توێژینەوەکـەدا بەکارهێنرابـن نـوێ بـن، یـان بـاو و بیسـتراو بـن بـەڵام ڕوونکردنـەوەی زیاتریـان بوێـت بـۆ خوێنـەران، بـەوەی کـە هەندێـک تایبەتمەندیـی و سـنووری جیاوازتریـان هەیـە و خوێنـەری لـێ ئاگادارئەکـەن کـە چـۆن چۆنیـی و بۆچیـی وەهـا بەکارهێـنراون لـە توێژیینەوەکـەدا.

- دەقی توێژیینەوەکە

- ئەنجام و پێشنیازەکان

- پوختـە و کلیلـە وشـەکان, بـە دوو زمانـی تـری جیـاواز لـە زمانـی توێژینەوەکـە دەنووسرێـت و لـە کۆتایـی توێژیینەوەکـەوە دائەنرێـت, لەپێـش سـەرچاوەکانی توێژینەوەکـە.

- سەرچاوەکان

٣. تێمپلەیتی نووسیینی توێژیینەوە:

أ- ناونیشـانی توێژینەوەکـە لەسـەرەوەی لاپـەڕەی یەکەمـی توێژینەوەکـە, لەناوەڕاسـت ئەبـێ بـە فۆنتـی (١٨) و بـە بۆڵـد ئەنووسرێـت. فۆنتـی قەبـارەی (١٦) بـۆ ناونیشـانە لاوەکییـەکان، و (١٤) بـۆ نـاوەرۆك و (١٢) بـۆ لیسـتی سـەرچاوەکان و پەراوێـز و ڕوونکردنـەوەکان.

ب- فۆنـت بـۆ توێژینـەوە کوردیـی و عەرەبیـی و فارسییەکان لـە جـۆری فۆنتـی Adobe Arabic بـۆ نـاوەڕۆك و بـۆ ناونیشـانە لاوەکییـەکان.

ت- فۆنـت بـۆ توێژیینـەوە ئینگلیزییـەکان یـان بـۆ ئەبسـتراکت نووسـیین بـە زمانـی ئینگلیزیـی، بـە فۆنتـی جـۆری Times New Roman دەبێـت، بـە قەبـارەی (١٦) و بۆڵـد بـۆ ناونیشـانی سـەرەکی و قەبـارەی (١٤) بـۆ ناونیشـانە لاوەکییـەکان و پێوانـەی (١٢) بـۆ نـاوەڕۆك و قەبـارەی (١٠) بـۆ لیسـتی سـەرچاوەکان.

پ- ماوەی جێهێڵراوی نێوان دەستەواژەکان (پەرەگرافەکان) لە دەقی نووسیینەکە, (١سم) دەبێت.

ح- ماوەی جێهێڵراوی هەر چوار لای پەڕەکە (سەر و خوار و ڕاست و چەپ) (٢) سم ئەبێت.

نـاوی توێـژەر یـان توێـژەرەکان بـە فۆنتـی قەبـارە (١٤) لـە ژێـر ناونیشـانی سـەرەکی, لـە لای ڕاسـت بـۆ توێژیینـەوە کوردیـی و عەرەبیـی و فارسییەکان و لـە لای چـەپ بـۆ ئینگلیزییـەکان. ناونیشـان و شـوێنی کار (بـەش و کۆلێـژ و زانکـۆ) لەگـەڵ ئیمەیـڵ لـە ژێـر نـاوی توێـژەردا بـە فۆنتـی قەبـارە (١٢) دەبێـت.

٤-پەیڕەوکردنـی سیسـتەمی هارڤـارد دەکرێـت بـۆ نووسـیینی سـەرچاوەکان و هـەر سایتەیشـنێک کـە لـە توێژینەوەکـەدا بەکارهاتبێـت.

٥.توێژیینەوەکە ئەبێت بـە پێـی ڕێنووسـی گۆڤاری کوردسـتانیی بێـت کـە لـە سـایتی گۆڤـار دانـراوە، یـان ئەتوانرێـت داوابکرێـت.

٥. توێژیینەوەکـە لـە دوو تـەرزدا پێشکەشـدەکرێت: لـە یەکـەم پێشکەشـکردندا, فایلـی توێژینەوەکـە کـە باربـۆی (ئەپلـۆد) نـاو سیسـتەم ئەکرێـت، پێویسـتە هییـچ زانیارییەکـی توێـژەر یـان توێژەرانـی لەسـەر نەبێـت (نـاوی توێـژەرەکان و شـوێنی کارکـردن و ئیمەیـڵ)، چونکـە بـەو شـێوەیە ئەنێررێـن بـۆ هەڵسـەنگاندن ئەمـەش بـە مەبەسـتی ڕۆشـنکاریی (شـەفافیەت)ی هەڵسـەنگاندنەکە. تـەرزی دووەمیـان, توێژیینەوەکـە بـە هەمـوو پێکهاتەکانییـەوە پێشکەشـدەکرێت.

٦.لـە میانـەی «قۆناغـی هەڵسـەنگاندن» دا, سـەرنج و تێبیینییەکانـی هەڵسـەنگێنەرەکان لـە سـایتی گۆڤـار و لـە خانـەی توێژیینەوەکـە (کـە تەنهـا توێـژەر ئەتوانێـت بـە نـاوی چوونـەژوورەوە یـان بەکارهێنـەر (Username) و وشـەی تێپەڕبـوون (Password)ی تایبـەت بـە خـۆی بچێتـە ئـەو خانەیـەوە) دائەنرێـت. ئەمـەش, بەمەبەسـتی ئاگادارکردنـەوەی توێـژەرە بـۆ چاککـردن و ڕوونکردنـەوە و گۆڕییـن بەپێـی داواکاریـی هەڵسـەنگێنەرەکە و, دووبـارە پێشکەشـکردنەوەی چاککـراوەکان بـە مەبەسـتی پەسـەندکردنی لـە لایـەن هەڵسـەنگێنەرەوە.

٧. داواکاریـی و بڕیـاری هەڵسـەنگێنەران, بڕیـاری کۆتایـی نییـن بـۆ پەسـەندکردن، بەڵکـو دەسـتەی گۆڤـار یـان سـکرتێری نووسـین بـۆی هەیـە، کـە داواکاریـی تریـان هەبێـت لەسـەر چۆنێتیـی و ئاسـتی نووسـینی توێژیینەوەکـە، وەک پوختـە و سـەرچاوە و ڕێنـووس و هـەر کەموکوڕییەکـی تـر کـە بوونـی هەبێـت. لـە بەجێهێنانـی ئـەم داواکارییانـەدا، بـۆردی گۆڤـار پەسـەندکردن ئەداتـە هـەر توێژیینەوەیـەک بـۆ بڵاوکردنـەوە.

٨. لـە دوای گەڕانـەوەی لـە هەڵسـەنگاندن, بڕیـاری کۆتایـی بـە پەسـەند یـان ناپەسـەند لـە لایـەن دەسـتەی گۆڤـارەوە, لـە سـایتی گۆڤـاری دەسـتە, لە خانـەی تایبەتـی توێژیینەوەکـە دا ئەنرێت, کـە تەنها توێـژەر ئەتوانێت بیبینێـت (ئەوپـەڕی نهێنیـی و تایبەتمەندێتییـە) دائەنرێـت، یاخـود توێـژەری سـەرەکیی ئاگادارەدەکرێتـەوە لـە بڕیـاری بـۆردی گۆڤـار لـە ڕێـی ئـەو ئیمەیڵـەوە کـە توێژیینەوەکـەی پـێ نێرراوە.

٩. لـە قۆناغـی پێشکەشـکردن (باربۆکردنـی لـە سـایتی ئەلیکترۆنیـی گۆڤـار), پێویسـتە ڕاسـتەوخۆ پـارەی بڵاوکردنـەوە بنێررێـت بـۆ گۆڤـار بـەو ئیمەیڵـەی لـە سـایتی گۆڤـاردا دانـراوە, بـۆ چۆنیەتیـی ناردنـی پارەکـە. هییـچ توێژیینەوەیـەک ناچێتـە قۆناغـی هەڵسـەنگاندنەوە هەتـا پـارەی تێچوونـی بڵاوکردنـەوە نەدرێـت، پـارەی تێچوونـی بڵاوکردنـەوە (١٥٠) سـەد و پەنجـا هـەزار دینـارە, بەپێـی دواییـن ڕێنمایـی وەزارەتـی خوێندنـی بـاڵا هەرێمـی کوردسـتان.

١٠-نابێـت پـارە بدرێـت پێـش ئـەوەی بـە فەرمیـی داوابکرێـت، چونکـە ڕەنگـە لـە تاوتوێکردنـی بەراییـدا توێژیینەوەکـە ڕەتبکرێتـەوە، ئەگەرنـا ئـەو پارەیـە ناگەڕێنرێتـەوە.

١٠. لـە کاتـی پەسـەندنەکردنی هـەر توێژیینەوەیەکـدا لـە دوای بڕیـاری پرۆسـەی هەڵسـەنگاندن، بـڕی پـارەی ڕادەسـتکراو ناگەڕێنرێتـەوە.

١١. پێشكەشكردن بە یەكێك لەم دووڕێگەیە ئەبێت: یەكەم بە ئەلیكترۆنیی, بە پێی ئەو هەنگاوانەی، كە پێویستن بگیرێنەبەر لە سایتە ئەلیكترۆنییەكەی گۆڤاری كوردستانیی دا . دووەم: لەڕێی ئیمەیڵی فەرمیی گۆڤارەكەوە: journals@kissr.edu.iq

سێیەم: هەڵسەنگاندنی توێژینەوەكان:

هەلسەنگاندن به سێ قۆناغ جێبەجێ ئەكرێت:

قۆناغی یەكەم: هەڵسەنگاندنی بەرایی

توێژینەوەكان, لە لایەن دەستەی بەڕێوەبردنی گۆڤارەكەوە هەڵسەنگاندنێكی بەراییان بۆ ئەكرێت؛

- هەڵسەنگاندنی زمانەوانیی توێژینەوەكە ئەكرێت و ڕەنگە بنێررێت بۆ پسپۆڕی زمانەوانیی بۆ هەڵسەگاندن

- وردبوونەوە لە شێوە نووسینی پێڕەوكراوی گۆڤارەكە

- لە ناوەرۆكی گشتیی توێژینەوەكەدا، كە پێ بەپێی ڕێنماییەكانی بڵاوكردنەوە و ستراتیجیی دەستەی كوردستانی بێت

- بۆ هەر كەموكوڕییەك, توێژینەوەكە دەنێررێتەوە بۆ توێژەر, بۆ چاككردن و ڕێكخستنەوە, یاخود ڕەت ئەكرێتەوە بە شێوەیەكی كۆتایی

- سەرجەم توێژینەوەكان بە پرۆسەی وردبینیی «فرۆفێڵی زانستیی Plagiarism) ئەڕوات. بۆ ئەم مەبەستە, بەڵێننامەیەك لە لایەن توێژەرەوە پڕئەكرێتەوە, بەرپرسیارێتیی ناوەرۆك و زانیارییەكانی ناو توێژینەوەكە هەڵئەگرێت.

قۆناغی دووەم: هەڵسەنگاندنی زانستیی

دوای پەسەندكردنی قۆناغی بەرایی, توێژینەوەكان لە لایەن ئەكادیمییستی پسپۆڕیی ورد هەڵسەنگاندنیان بۆ ئەكرێن, كە بۆ دوو هەڵسەنگێنەر ئەنێررێن و لە باری ڕەتكردنەوەی لە لایەن یەكێك لەو دوو هەڵسەنگێنەرە, توێژینەوەكە بۆ هەڵسەنگێنەری سێیەم ئەنێررێت. هەموو توێژینەوەیەك بە پەسەندكردنی دوو هەڵسەنگێنەر پەسەندئەكرێن.

قۆناغی سێیەم: پرۆسەی بڕیاری هەڵسەنگاندن

هەلسەنگێنەرەكان, چەند بژاردەیەكیان لە بەردەمدایە؛

- پەسەندنەكردن و ڕەتكردنەوەی تەواوەتیی توێژینەوەكە.

- پەسەندكردنی مەرجدار: بۆ پێداچوونەوە و چاككردن و ڕوونكردنەوەی زیاتر، كە پێویستە جێبەجێبكرێن لە لایەن توێژەرەوە و، جارێكی تر پێشكەشی هەڵسەنگێنەر ئەكرێتەوە بۆ وردبینیی و بڕیاری كۆتایی.

- پەسەندكردنی وەك خۆی, ڕەنگە هەندێ وردە سەرنجیشی لەگەڵدا بێت بۆ چاككردن و بە بێ پێشكەشكردنەوە. لەم بارەدا, تەنها دەستەی گۆڤار ئاگاداری توێژەر ئەكات بۆ ئەو چاككردنەوانە.

- ئەشێت توێژینەوە لە هەر قۆناغێكی هەڵسەنگاندندا ڕەتبكرێتەوە ،ئەگەرچیی دوای پەسەندی

هەڵسەنگێنەرە زانستییەکانیش بێت، لەبەر هەر هۆکارێکی زانستیی و ئیتیکیی و هونەریی، لە لایەن سکرتێری نووسین یان دەستەی نووسەرانەوە.
هەر توێژینەوەیەک ئەم ڕێنماییانەی تێدا جێبەجێ نەکرابێت، ئەوا ناچێتە پرۆسەی هەڵسەنگاندنەوە و ڕەت ئەکرێتەوە

فۆرمی ڕاستاندنی توێژینەوە

ئەم فۆرمە بە مەبەستی ڕاستاندنی خاوەندارێتیی ئەم توێژینەوەیە بۆ بڵاوکردنەوە لە گۆڤاری کوردستانیی بۆ لێکۆڵینەوەی ستراتیجی (JKSS) بە ناونیشانی:

....

من .... بە پلەی زانستیی ....

١. دانەری یەکەم (یان تەنها دانەر) ی ئەم توێژینەوەیەم و وەک بەرپرسی یەکەمی توێژینەوەکە، بەرپرسیارم بەرامبەر هەموو زانیاریی و داتاکان، کە درووستن و ڕاستەقینەن و لە ڕێی--بەدەستهێنراون.

٢. بە ئاگایی خۆم هەریەک لەو ناوانەی لە خشتەکەدا هاتوون، بەشداری ڕاستەقینەن لە دانانی ئەم توێژینەوەیە لە هەموو لایەنەکانیدا، هەر لە کۆکردنەوەی زانیاریی و سەرچاوە و شرۆڤە و دەرئەنجامەکاندا.

٣.بەرپرسم لە تێچوونی بڵاوکردنەوە و وەڵامدانەوە و ئەرکەکانی تری پرۆسەی هەڵسەنگاندن بە ئیمەیڵ یان بە هەر شێوازێکی تر کە داوابکرێت لە لایەن گۆڤارەکەوە.

بۆیە واژۆی ئەم ڕاستاندنەم کرد.

ریزبەندیی	ناو	پلەی زانستیی	دەستگای کارکردن	جۆری بەشداریی
دانەری یەکەم				

- وردەکاریی ئیش لە توێژینەوەکە -

دانەری بەشداری ١
- وردەکاریی ئیش لە توێژینەوەکە -

دانەری بەشداری ٢

- وردەکاریی ئیش لە توێژینەوەکە -
-
-
- ناوی بەرپرسی توێژینەوە: ....
- واژۆ ....
- ڕێکەوت ....

التقييم العلمي للبحوث الاكاديمية

١. إرشادات للمقيم:

عند التقييم ، يرجى الانتباه إلى العناصر الاتية:

(١) يؤخذ بنظر الاعتبار عند التقييم إذا كان البحث يقدم مساهمة قيمة في المعرفة من حيث تطويرنظرية أو بيانات أومنهجية جديدة وما إلى ذلك.

(٢) هل البحث موافق لتعليمات وشروط المجلة المقررة.

(٣) هل تمت كتابة البحث وتقديمه على وفق معايير المجلة القابلة للنشر، من حيث: تقديم المفاهيم بشكل مناسب، وتنظيم البحث بشكل جيد مع مناقشة متماسكة ومتكاملة ،ووضوح البيانات الإحصائية والجداول والمخططات، وكان العنوان يمثل محتويات البحث بدقة.

(٤) إذا كانت المراجع كاملة ومكتوبة بشكل صحيح، ومطابقة لطريقة الإحالة إلى المصادر.

(٥) قد يكون اقتراح المقيم العلمي لمسار العمل هو: قبول البحث كما تم تقديمه ، أوإعادة عملية التقييم بعد إجراءالتعديلات التي أوصى بها المقيم، أو الحكم عليه برفض البحث.

II. إرشادات التصنيف

(١) أن يكون البحث علمياً أصيلاً ، لم يتم نشره مسبقاً بشكل كامل أو جزئي.

(٢) أن تحتوي مقالة التقييم على مراجعة شاملة للبحوث الحديثة والحالية في مجال معين.
والبحوث في هذه الفئة هي استبيانات بطبيعتها يجب أن تحتوي على مراجع وتقييمات نقدية. وأن تكون المراجع كاملة بما يكفي للسماح برؤية جيدة للموضوع.

(٣) يجب أن يساهم البحث في تطبيق نتائج بحث معروفة وتقديم مفاهيم نظرية.

١.التقييم التفصيلي:

يرجى بيان التقييم في جدول رقم (١) حسب المعايير الاتية:

أولا: (عنوان البحث)تعلقه بموضوع البحث،والدقة في صياغته.

ثانياً: (مرجعية البحث)الدقة والشمولية والحداثة والاصالة.

ثالثاً: غاية البحث وهدفه .

رابعاً: أهميته وجدارته بالدراسة.

خامسا: قيمته العلمية .

سادسا:ملائمة النتائج النهائية مع هدف البحث وفرضياته العلمية.

سابعا:: (منهج البحث)الوضوح والدقة والوسائل.

ثامنا: مضمون البحث.

١ .التكامل العلمي في ضوء منهج البحث.

٢ .أصالة الأفكار ومستوى الابتكار فيه مع التفضل بذكر مقومات الابتكار إن ُوجدت

تاسعا: الجوانب الاجرائية في البحث:

١ .مادة البحث وأسلوب العرض.

٢ .دقة التزام البحث بالمعايير العلمية واحتكامه إليها.

٣ .دقة الارقام والاحصاءات والجداول.

٢.التقييم النهائى :

أ- يرجى استخدام جدول رقم (٢), لابداء القرار وفق التقييم الذي يستحقه البحث على النحو الاتي:

- جيد جدا، لا يحتاج إلى أي تعديلات.

- جيد، ولكنه يحتاج إلى تعديلات طفيفة قبل النشر.

- مقبول، ولا يصلح للنشر الا بعد إجراء التعديلات الموصى بها.

-ضعيف، ولا يصلح للنشر بمجلة علمية محكمة بتاتا.

ب- في ضوء تحديد التقويم والحكم النهائي الذي اخترتموه، يرجى وضع المسوغات التي دفعت إلى ذلك القرار:

____

____

____

____

____

ج- في ضوء تحديد التقييم والحكم النهائي الذي اخترتموه، يرجى وضع التوصيات لاجراء التعديلات من قبل الباحث:

جدول (١) التقويم التفصيلي للبحث حسب المعايير البحثية

	المعايير البحثية	ضعيف	مستوفي	متوسط	جيد	جيدجيدا	التوصيات
١	عنوان البحث						
٢	مرجعية البحث						
٣	غاية البحث وهدفه						
٤	أهميته وجدارته بالدراسة						
٥	قيمته العلمية						
٦	ملائمة النتائج النهائية مع هدف البحث وفرضياته العلمية						
٧	منهج البحث						
٨	مضمون البحث						
٩	الجوانب الاجرائية في البحث						

جدول (٢) التقييم النهائي

عنوان البحث			
قرار التقييم	المرتبة	علامة قبول او رفض	الملاحظات
جيد جدا	لا يحتاج إلى ا ي تعديلات.		
جيد	لكنه يحتاج إلى تعديلات طفيفة قبل النشر.		
مقبول	لا يصلح للنشر الا بعد إجراء تعديلات الموصى بها.		
ضعيف	لا يصلح للنشر بمجلة علمية محكمة بتاتا		
هل يحتاج البحث للمراجعة بعد التعديل			
المقيم العلمي:		**التاريخ** / /	**التوقيع**

جدول (٣) المعلومات الشخصية للمقيم

عنوان البحث			
اسم المقيم			
اللقب العلمي			
الاختصاص الدقيق			
المؤسسة			
العنوان			
تلفون		البريد الالكتروني	
أصرح بموجب هذا بأن المراجعة المقدمة تتم بموضوعية وبلا مبالاة وأنها مبنية على معايير مهنية وعلمية وأخلاقية.			التوقيع

Introduction to the Journal

Journal of Kurdistani for Strategic Studies and Scientific Research is a quarterly journal published in the Kurdish, Arabic, Persian, and English languages

It publishes original, important, effective and influential research and strategic studies across various fields of study. We promote academic communicationstrive to achive excellence, and stick to deadlines. The Kurdistani Journal keeps pace with current developments and keeps up with the aspirations of researchers and scholars inside and outside of the Kurdistan Region, in terms of scientific analyses and interpretations.

The journal has the following objectives

First, it aims at promoting strategic research in Kurdistan, creating vast areas of scientific analysis to academics and researchers in human studies, and supporting the public and private sectors to conduct scientific research. It also supports academic discussion, enlightening thinking, and constructive criticism in all fields of knowledge, incluing politics, economics, management, sociology, psychology, media, gender studies, violence and terrorism, civil society, philosophy, history, geography, democracy, human rights, and others.

Second, it strives to ensure that knowledge is disseminated and research findings are shared with general readers in the Kurdish and Arabic languages wherever they are in the world

The journal only accepts papers that have not previously been published in other journals, publications and websites, and this is in accordance with the conditions and regulations set by the KISSR.

Kurdistani Journal of Strategic Studies for Humanitarian Studies is licensed by Kurdistan Region's Ministry of Higher Education and Scientific Research and recognized as a refereed academic journal, according to approval letter no 6497 on 8/9/2020 issued by the Directorate of Scientific Affairs, Department of Research and Development Ministry of Higher Education and Scientific Research, Kurdistan Region.

Section One: Writing, Submiting and Publishing Guidelines

The article is to be submitted through the Kurdistan Institute for Strategic Studies and Scientific Research (KISSR) website, and researchers must bear in mind the following instructions and guidelines regarding writing and submitting their research.The number of pages should not exceed twenty-five pages of (A4) sized paper.

1. The article must contain the following.
- Title
- Researcher name(s), Department, College, University, Country, and an official e-mail address
- Abstract in English, and two other languages, which should be placed before the bibliography (references, works cited)
- Keywords
- Article content
- Results, findings, and conclusions
- -Sources and references.

.2 Article Writing Template

A. Mechanical Instructions
a. The title of the article should be placed at the top of the first page, be centered, and an 18-point font size with bold formatting should be used (A 16-point font size with bold formatting should be used for subheadings, a 14 -point font size for the body, and a 10-point font size for sources, annotations, and explanations.

b. Researcher name(s), Department, College, University, Country, and an official email address should be written in size (12Indent the first line of the first paragraph by putting your cursor at the beginning of the paragraph and press the tab key once.
c. For headings and subheadings, either Unikurd Goran or Unikurd Jino is to be used for an article written in the Kurdish and Persian languages.
d. For articles written in Arabic, font type Ali-A-Alwand is used for the body and Ali-A-Samik for the main headings and subheadings.
e. For articles written in English, font type Times New Roman should be used for the body, a 16-point font size with bold formatting for the main title, a 14-point font size for the subheadings, a 12-point font size for the body, and a 10-point font size for the sources and margins.
f. Use single line spacing between paragraphs.
g. Leave a 2 cm margin on the sides of each page.

B. Follow the Harvard Referencing System for citing and referencing sources or references,
C. The abstract should be in no more than 250 words and should be in one paragraph only. Leave a single line spacing
D. keywords. Remember that, the keywords should be between 5-7 single words.
E. The article is presented in two different modes: Personal details are to be deleted before uploading the article to the electronic platform, and this is for the review process to run anonymouslyand for a fair review to be conducted. way from favouritism and biases.
F. When the review process is complete and the article is conditionally accepted by the reviewer(s),the editorial board contacts the researcher via their e-mail address and asks them to make the corrections suggested by the reviewer(s).Once the corrections are made, the researcher should resend the article to the journal to be checked by the reviewer(s).
G. Upon completion of the review of the article by the reviewers, the editorial board of the journal shall informs the researcher whether their research was accepted or rejected.
H. When submitting the article via electronic upload on the the journal's website, publishing costs amounting to 250,000 IQD) must be paid, and this is according to the the Ministry of Finance's letter no. on/ / 2020If this payment is not made, the article will not be forwarded to a reviewer.
I. Submission is made electronically via the journal's website.

Section Two: Article Review

The review process is in three stages:

The first stage: Initial (Preliminary) review:

The article is reviewed by the journal's management body in a preliminary assessment to see if the article meets the journal's requirements and that it is eligible for a revie, Here is what the process is like.

- If the language used is not proficient enough, the article will be sent to a linguist for proofreading.

The writing style is benchmarked with the one approved of by the journal to see if it is in alignment - .with the publishing instructions of the journal

-The journal staff offer formatting changes to the author if required. And, if the work is returned by the author and is still unorganized, it will rejected and will not be forwarded for a review.

- Every article or written piece will be subjected to a plagiarism detection tool or software to identify any instances of plagiarism. Authors are held responsible for the originality of their article content and the information it contains.

The Second Stage: Scientific Review

After the article passes the preliminary review stage, it is sent to two specialist reviewers in the field. If

the article is rejected by one of them, the article is sent to a third reviewer, and this is because an article is only accepted with the approval of two reviewers.

The Third Stage: Approval of the Evaluation

The reviewer chooses one of three options:

1 -Rejection: a complete and final rejection of the article.

2 -Conditional Acceptance: It is accepted under the condition of making the required amendments and changes.

3- Accepting the article as it is: The journal staff might still make some minor formatting changes, but the article is not subject to a second review and further scrutiny.

i: Evaluation Guidelines for Reviewers

During evaluation, please consider the following questions

1) Does the research make a valuable contribution to current knowledge and literature, in terms of the development of a theory, generating new data, or developing new methodology?
(2 Is the research written and submitted in the light of the journal's instructions to the authors?
3) Does the research adhere to the criteria that follow?
   i. Knowledge and depth of understanding of basic concepts and issues
   ii. Argument and its relevance to the assignment title
   iii. Analysis, including originality of examples provided
   iv. Evidence and critical use of sources researched
   v. Independent thought and personal evaluation of issues under discussion
   vi. Accuracy and clarity of expression, grammar, and punctuation
   vii. Logical organization and linking of ideas
   viii. Systematic and standardized in-text citation and bibliographical references

4)The reviewer should either accept the research as submitted, demand a second evaluation after the suggested changes are made by the researcher, or, reject the research altogether.

ii.Classification Guidelines

1. An original scientific research demonstrates research results that have not previously been fully or partially published elsewhere.
2. The article under evaluation contains a comprehensive review of recent and current research in a particular area. Research in this category include questionnaires by their very nature and should contain references and critical assessments. References must be sufficient enough to allow for a good view of the subject.
3. Professional research should not be based on original research but must contribute to the application of known research results and the introduction of theoretical concepts.

iii: Final Evaluation:

Please make your final decision by ommenting A and B, and filling in Tables 1, 2 and 3.

A. **In the light of the determination of the evaluation and the final judgement of your choice, it is possible to put in place the justifications that led to that decision: (Your judgments to be written here)**

I accept the article because . . .

I reject the article because . . .

In the light of the determination of the evaluation and the final judgment you have .B :chosen, recommendations for amendments by the researcher are to be made

I accept the research only if the researcher makes the following changes:

1.

2.

3.

Table (1) Procedural aspects of the research

Aspects	V.Good	Good	Fair	Accepted	Weak
Title of the article					
Research address					☐
Research references					☐

The purpose of the research Argument/ Claim					☐
Its importance and merit the study					☐
Its scientific value					☐
(Findnings align with the resarch goal(s					☐
.Hypotheses				☐	
Research approach/ Methodology			☐		
Content					☐
Conclusion					☐

Table (2) Final assessment

Classification	Evaluation Notes	Tick the box
Title of the article		
Very good	does not need to be amended	☐
Good	needs minor adjustments before publica-.ti o n	☐
Acceptable	is not suitable for publication until the recommended adjustments .have been made	☐
Weak	is not suitable for publication in a scientific journal that is strict at all	☐
The Reviewer	**Signature**	**Date:**

Table (3) Personal information of the reviewer

Reviewer Name			
Academic Title			
Organization			
Address			
Mobile No.		**e-mail (Official)**	
I hereby state that the review submitted is conducted objectively and is based on professional, scientific, and ethical standards.			**Signature**

حكومة اقليم كردستان - العراق
وزارة التعليم العالي و البحث العلمي
الهيئة الكردستانية للدراسات الأستراتيجية و البحث العلمي

المجلة الكردستانية للدراسات الأستراتيجية

العدد(١٠) تشترين الاول ٢٠٢٤

E-ISSN: 2790525-X

P-ISSN: 27905268

Copyright © Open access article with CC BY-NC-ND 4.0